

Богдан Левик

Військова безпека пострадянських республік *1991-2011 рр.*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

Богдан Левик

**Військова безпека
пострадянських
республік
*1991–2011 рр.***

Монографія

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2012

УДК 355.45(47+57) «1991/2011»

ББК 68

Л 362

Рецензенти:

Ткачук П. П., доктор історичних наук, професор, генерал-лейтенант, начальник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного;

Патер І. Г., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України.

Відповідальний редактор: Л. Є. Дещинський, доктор історичних наук, професор.

Рекомендувала Вчена рада

Національного університету «Львівська політехніка»

(Протокол № 56 від 2.11.2012 р.)

Левик Богдан

Л 362 Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.: монографія /

Б. Левик. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 380 с.

ISBN 978-617-607-400-7

Досліджено формування системи військової безпеки у республіках пострадянського простору. Здійснено військово-історичний, хронологічно-порівняльний та критичний аналізи стану військової безпеки п'ятнадцяти новостворених держав у період 1991–2011 рр. Проаналізовано історичну роль військово-політичного керівництва зазначених країн, значення державних концептуально-стратегічних, доктринальних та законодавчо-нормативних підходів до вирішення проблеми військової оборони. Охарактеризовано історичні обставини взаємовідносин республік з міжнародними та регіональними військово-політичними організаціями (ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ, ОДКБ, СНД, ШОС та ін.). Розглянуто діяльність державних інститутів (парламенту, президента, ради національної безпеки, уряду, міністерства оборони, армії) та їх роль у формуванні системи військової безпеки і оборони країни, тотожності і відмінності, різноманітність підходів до проблеми у межах конституційних вимог.

Для державних службовців органів влади, науковців, військових, консультантів-експертів з питань безпеки і оборони, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться сучасною військовою історією пострадянського простору.

УДК 355.45(47+57) «1991/2011»

ББК 68

© Левик Б., 2012

© Національний університет
«Львівська політехніка», 2012

ISBN 978-617-607-400-7

ПЕРЕДМОВА

В історії кожного народу є періоди, коли перед ним постають доленосні завдання, від вирішення яких залежить його подальший розвиток та існування. Саме такі періоди стають надзвичайно актуальними і важливими для висвітлення історичних фактів. Після розпаду СРСР, коли Україна стала незалежною, стан військової безпеки нашої держави привернув увагу вітчизняних дослідників різних галузей науки, зокрема військових істориків.

До активізації наукових досліджень у цьому напрямі спонукають і нові глобальні загрози: міжнародний тероризм, неконтрольоване розповсюдження ядерної зброї та зброї масового ураження, військові конфлікти внаслідок національного, етнічного та релігійного протистояння, загострення боротьби за енергетичні ресурси тощо. Політичне та дипломатичне врегулювання конфліктів, підсилене військовою складовою, наочно підтверджує ефективність таких дій у міжнародних відносинах. Саме тому посилюються міжнародні втручання у зони військово-політичних конфліктів миротворчих сил ООН та НАТО за мандатом РБ ООН.

Проблема військової безпеки на пострадянському просторі стала темою наукового дослідження військового історика, полковника запасу, кандидата історичних наук Б. С. Левика, провідного наукового співробітника Національного університету «Львівська політехніка». Цій роботі присвячено 20 років. Автор запропонував читачеві військово-історичні факти та хронологічно-проблемні виклади за останні два десятиліття. Робота містить аналітичні та певною мірою проблемні матеріали.

Не можна стверджувати, що робота присвячена невідомим сторінкам військової історії, але вона стала першим результатом комплексного, тривалого і детального дослідження. Автор об'єктивно відтворив історичні події, які своєю актуальністю привертають увагу до сучасного стану системи військової безпеки. У праці викладено процес державного забезпечення сфери військової безпеки і оборони, її трансформації та модернізації у 1991–2011 рр. на пострадянському просторі.

Запропонована робота є не суто науковою монографією, написаною сухим академічним стилем, – вона містить доступні для широкого кола читачів матеріали військово-історичного аналізу.

Аналізуючи історію пострадянських республік, автор систематизує їхню військову стратегію, маючи на меті пошук історичних закономірностей. Для доведення своїх висновків дослідник посилається на переконливі факти: архівні документи, пострадянські наукові дослідження у різних сферах науки (історії, політології, соціології, філософії, юриспруденції), конституції, закони, нормативно-правові акти, підкріплює аналіз фактичними доступними даними, зокрема нещодавно відкритими, про сучасний стан національних збройних сил країн колишніх республік СРСР, що не викликає сумнівів щодо їхньої достовірності.

Хронологічно-проблемна конструкція роботи допомагає визначити упущені історичні вигоди, зазначити помилки керівників держав та політиків у забезпеченні

військової безпеки, вади і недоліки концептуально-доктринальних документів, які визначають стратегічну складову національної безпеки. Автор особливо підкреслив роль президентів, парламентів та урядів у цьому процесі. Спростовано переконливість декларативного нейтралітету та позаблоковості без належного світового визнання цього статусу.

У монографії зібрано і репрезентовано обширний фактичний матеріал, значну частину якого вперше введено до наукового обігу. Для всебічного висвітлення теми залучено важливі документальні та історіографічні матеріали багатьма мовами.

Наукова праця ґрунтується на засадах концепції військової історичної науки, в якій узагальнено військову стратегію колишніх радянських республік, особливу увагу звернуто на Українську незалежну державу.

Монографія буде корисною не тільки для військових істориків-науковців, але й для викладачів історії, політологів, курсантів, студентів, учнів, а також усіх, хто цікавиться оборонною безпекою пострадянських держав, питаннями, готовності збройних сил до захисту національної незалежної держави.

Ми повинні якнайглибше пізнати історію військової боротьби за єдність і державність українського народу. Маємо засвоїти трагічні уроки минулого, пам'ятаючи, що наріжним каменем розбудови української держави нині, як і в минулі століття, є передусім єдність нації і надійний захист від прихованої, а часом і відвертої агресії. За помилки розпілюватись доведеться надто дорогою ціною, як це вже було у нашій історії.

*Леонтій Євгенович Децинський,
доктор історичних наук,
професор Національного університету «Львівська політехніка»,
академік ВО України,
заслужений діяч науки і техніки України*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АЕМП – аеромобільний полк
АУ – артилерійська установка
АЕС – атомна електростанція
АР – Азербайджанська Республіка
БА – Балтійська асамблея
БМП – бойова машина піхоти
БТР – бронетранспортер
БРМ – бойова розвідувальна машина
БРДМ – бойова розвідувально-дозорна машина
БЛА – безпілотний літальний апарат
БМД – бойова машина дозору
ВБ – Всесвітній банк
ВВП – внутрішній валовий продукт
ВВ МВС – внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ
ВЛКСМ – Всесоюзна лєнінська комуністична спілка молоді
ВК ЄС – військовий комітет ЄС
ВКО РФ – війська космічної оборони Російської Федерації
ВО – військовий округ
ВПК – військово-промисловий комплекс
ВПС – військово-повітряні сили
ВРУ – Верховна Рада України
ВТС – військово-технічна співпраця
ВМС – військово-морські сили
ВМФ – військово-морський флот
ГА ООН – Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
ГЕС – гідроелектростанція
ГУАМ – міждержавне об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови
ГУУАМ – міждержавне об'єднання Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови
ГУР МО – Головне управління розвідки Міністерства оборони
ГШ ЗС РФ – Генеральний штаб Збройних сил Російської федерації
ГШ МО – Генеральний штаб Міністерства оборони
ДЗЗСЕ – Договір про звичайні збройні сили у Європі
ДКБ – Договір про колективну безпеку
ДПР – Державні програми розвитку
ДПСУ – Державна прикордонна служба України
ДКНС – державна комісія з надзвичайної ситуації (рос. мовою – Государственная комиссия по чрезвычайному положению – ГКЧП)
ЄврАзЕС – Євразійський економічний союз
ЄОА – Європейська оборонна агенція

ЄС – Європейський союз
 ЄП – Європейський парламент
 ЄЗТ – Європейське збройне товариство
 ЄЕС – Європейський економічний союз
 ЄВРОФОР – сили швидкого реагування ЄС
 ЗАК – зенітно-артилерійський комплекс
 ЗакВО – Закавказький військовий округ
 ЗС – Західний союз
 ЗЄС – Західний європейський союз
 ЗСЕС – збройні сили ЄС – оборонний компонент ЄС
 ЗСУ – Збройні сили України
 ЗС – збройні сили
 ЗРК – зенітно-ракетний комплекс
 ЗМІ – засоби масової інформації
 ЗМЗ – зброя масового знищення
 ЗМУ – зброя масового ураження
 ЗУ – Закон України
 ІРУ – Ісламський рух Узбекистану
 КБ – конструкторське бюро
 КДБ – Комітет державної безпеки
 КНБ – Концепція національної безпеки
 КСОР – колективні сили оперативного реагування
 КФОР – українсько-польський батальйон НАТО
 КУН – комісія Україна–НАТО
 КНР – Китайська Народна Республіка
 КПУ – комуністична партія України
 КМУ – Кабінет Міністрів України
 КШН – командно-штабні навчання
 МБР – міжконтинентальна балістична ракета
 МБРР – Міжнародний банк реконструкції і розвитку
 МВФ – Міжнародний валютний фонд
 МВС – Міністерство внутрішніх справ
 МДК – малий десантний корабель
 МЗС – Міністерство закордонних справ
 МОУ – Міністерство оборони України
 МО – Міністерство оборони
 НАТО – Організація Північноатлантичного договору
 НБ – національна безпека
 НГУ – Національна гвардія України
 НДІ – науково-дослідний інститут
 НДР – Німецька Демократична Республіка
 НІ – національні інтереси

НКАУ – Національне космічне агентство України
 НКАР – Нагірно-Карабаська автономна республіка
 НКР – Нагірно-Карабаська республіка
 НПРО – національна протиракетна оборона
 ОБСЄ – Організація безпеки і співпраці у Європі
 ОВД – Організація Варшавського договору
 ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку (Ташкентський договір)
 ОЗСС – Об'єднані збройні сили співдружності
 ОІК – Організація ісламської конференції
 ОІС – Організація ісламської співпраці
 ООН – Організація Об'єднаних Націй
 ОПК – оборонно-промисловий комплекс
 ОСО – основні сили оборони
 ОС ППО СНД – об'єднана система протиповітряної оборони Співдружності незалежних держав
 ОСШР – об'єднані сили швидкого реагування НАТО
 ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співтовариства
 ПАРЕ – парламентська асамблея Ради Європи
 ПДВ – повітрянодесантні війська
 ПДБР – повітрянодесантна бригада
 ПДЧ – План дій щодо членства в НАТО
 ПЗМ – програма НАТО «Партнерство заради миру»
 ПМР – Придністровська Молдавська Республіка
 ПРО – протиракетна оборона
 ППО – протиповітряна оборона
 РВ – Республіка Вірменія
 РБ – Республіка Білорусь
 РБ ООН – Рада безпеки ООН
 РЛС – радіолокаційна станція
 РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
 РНБОУ – Рада національної безпеки і оборони України
 РПАС – Рада Північноатлантичної співпраці
 РСЗВ – реактивна система залпового вогню
 РЕ – Рада Європи
 РЕАП – Рада євроатлантичного партнерства
 РРН – Рада Росія–НАТО
 РНП – річні національні плани
 РУ – Республіка Узбекистан
 РФ – Російська Федерація
 САУ – самохідна артилерійська установка
 СБ – Світовий банк
 СВ – Сухопутні війська

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 СЕБ – Стратегія європейської безпеки
 СЕПБО – Спільна європейська політика безпеки і оборони
 СОТ – Світова організація торгівлі
 СШР – сили швидкого реагування
 СБУ – Служба безпеки України
 СОІ – Стратегія оборонних ініціатив
 СОУ – Спілка офіцерів України
 СРГОР – спільна робоча група з питань оборонної реформи
 СНБ – система національної безпеки
 СНД – Співдружність незалежних держав
 СЗР – Служба зовнішньої розвідки
 СШР – Сили швидкого реагування
 ТВД – театр військових дій
 ФПГ – фінансово-промислова група
 ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
 ЦА – Центральна Азія
 ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського союзу
 ЦСЕ – Центрально-Східна Європа
 ЦП – цільові плани
 ЧФ РФ – Чорноморський флот Російської федерації
 ШОС – Шанхайська організація співпраці
 IFOR – сили реалізації НАТО
 ISAF – міжнародні сили підтримки безпеки
 KFOR – колективні сили оперативного реагування НАТО
 SFOR – сили стабілізації НАТО

«Sapiens, qui prospicit»
 (Мудрий той, хто передбачає)

ВСТУП

Історична наука містить величезний соціальний заряд, вона озброює науковим розумінням історичний процес. Висока динамічність військових подій останніх двох десятиліть змусила вчених почати упорядковувати окремі галузі історичних наук, що повною мірою стосується і військової історії. З позицій керівництва СРСР військової історії України взагалі не існувало – вона могла бути тільки російською. Тому перед вітчизняними військовими істориками стоїть важливе завдання відродження цієї дисципліни, що передбачає пошук, вивчення, узагальнення, систематизацію історичних фактів з метою донесення правди до світової спільноти¹.

Поява нових спільних глобальних загроз вимагає від розвинених держав розроблення оновленої стратегії національної безпеки на 30–50 років наперед. Таке завдання вимагає мобілізації зусиль цивільної та військової науки.

Вірогідність світової ядерної війни малоімовірна. Сучасна збройна боротьба набула нових методів і форм, які ґрунтуються на застосуванні високоточних неядерних засобів великого радіуса дії. За цим видом зброї майбутнє. Великий потенціал військових можливостей держави у космічному просторі, у сфері інформаційної боротьби (кіберпросторі). У стадії розроблення знаходяться нові види озброєння: променеве, геофізичне, хвильове, генне, психофізичне. Геополітичне значення стратегічного ядерного потенціалу зменшується, але можливість неконтрольованого володіння ним збільшується, що становить світову загрозу.

Розв'язування нових регіональних та локальних воєн, військових конфліктів переконливо свідчить про девальвацію та руйнування базових принципів міжнародного права, особливо у сфері військової безпеки.

За цих умов жодна держава не повинна покладати надії на політичні, дипломатичні та економічні методи врегулювання. Свою переконливу перевагу історично демонструє стратегія стримування, яка ґрунтується на військовому потенціалі. Його розвиток повинен відповідати принципам розумної оборони і достатнього рівня безпеки. Військова організація держави забезпечує ефективне реагування на військові виклики і загрози, а в критичних випадках – і на агресію. Ці умови обов'язкові до виконання, якщо керівники країни хочуть гарантувати безпеку країни, а її військові аргументи зробити переконливими.

Військове будівництво – необхідний компонент національного державотворення, а боєздатна армія – надійний гарант її безпеки. Державним пріоритетом у військовій

¹ Пап'яня А. Збройні Сили України XX століття: монографія. – 2-ге вид., доп. – Львів: АЛ, 2002. – 320 с.

сфері повинен стати динамічний розвиток армії, космічної промисловості, оборонно-промислового комплексу, військової освіти і науки.

Проблеми військової безпеки як основної складової національної безпеки залишаються предметом активної дискусії серед науковців та фахівців упродовж останніх двох десятиліть. Особливо актуальною ця тема для пострадянських республік. Отримавши можливість вільного вибору після розпаду СРСР, нові держави конституційно обрали демократичний шлях розвитку. Цей процес розглянуто у багатьох академічно-наукових працях, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Кожна країна «молодої демократії» пройшла свій шлях вирішення альтернативи забезпечення військової безпеки: обрання постійного нейтралітету чи участі в колективних системах безпеки.

Теперішня відносна світова «стратегічна стабільність» переважно пов'язується з військово-політичними відносинами між ядерними державами. Після терористичного акту 11 вересня 2001 р. у США, подальших терористичних нападів у Великій Британії, Росії, Японії, Іспанії, Афганістані, Іраку, Пакистані світ став вразливим. Міждержавний військовий конфлікт між Росією та Грузією влітку 2008 р. показав марність пошуку мирних альтернатив між ворогуючими сторонами. У конфлікт змушені були втрутитись європейські лідери Польщі, Франції. Не бажаючи бути учасником військового конфлікту, Україна через неузгоджені дії Чорноморського військового флоту РФ та МО України могла бути втягнутою у військове протистояння. Присутність на території України ЧФ Росії, наявність військових баз НАТО у Киргизії, Узбекистані, військових баз Росії у Вірменії, Молдові, Азербайджані, середньоазіатських республіках – не лише суперечать чинним конституційним нормам цих країн, але й є реальною військовою загрозою латентного втягування їх у можливий військовий конфлікт чи локальну війну. Наведені приклади не поодинокі – вони переконливо вказують на швидку зміну оборонно-безпекового середовища як у Європі, так і в Азії. Військові загрози (ризики, виклики, небезпеки) набули глобального характеру і не обмежуються територією однієї країни. Військово-політичне протистояння продовжується.

Дослідження військової історії незалежних держав на пострадянському просторі має виняткове значення для характеристики їх боротьби за державну незалежність. За радянський період національні військові формування практично не досліджувались. Відновлення незалежності поставило нові завдання перед військовими істориками пострадянського періоду. Вивчаючи та аналізуючи історичні факти становлення військової безпеки у колишніх республіках Радянського Союзу, вчені пропонують оптимальні шляхи для практичного застосування досягнутих результатів у її державному забезпеченні. Історичні уроки минулого вчать, що мирні ініціативи ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою. Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування держави. Зовнішньополітичні та внутрішні умови безпосередньо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва.

Ефективність цієї науково-дослідної роботи пов'язана з узагальненням, вивченням та раціональним використанням позитивного історичного досвіду, пошуком історичних закономірностей. Такої думки дотримуються провідні світові, вітчизняні та європейські експерти З. Бжезинський, Morgenthau Hans, Thompson Kenneth, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Ч. Кітч, экс-секретар РНБОУ, академік В. П. Горбулін, А. Гриценко, Г. Перепелиця, В. Пилипчук, В. Т. Литвиненко, Л. Золотарьов, В. М. Захаров, А. П. Дмитрієв та багато інших. Військову безпеку традиційно розуміють як головний предмет національної безпеки².

Аналіз сучасного стану розвитку науки в Україні, зокрема історіографії, свідчить, що проблеми залишаються³. Критично-порівняльний аналіз монографій, захищених кандидатських та докторських робіт за спеціальністю «Військова історія» з питань військової безпеки і оборони, військового будівництва засвідчує, що сьогодні немає праць, у яких повною мірою висвітлено закономірності, характерні риси та тенденції створення військових організацій у пострадянських республіках у зазначений період⁴. Гостро відчувається брак узагальнювальних праць, які б вивчали досвід зарубіжних держав у розбудові сучасних армій та національного безпекового простору⁵. Отже, автор вибрав саме цей напрям наукового дослідження, бажаючи зробити свій внесок до державного забезпечення військової безпеки і оборони України, якісно доповнити сучасну національну історіографію.

Монографія ґрунтується на комплексному аналізі реального стану державного забезпечення військової безпеки, стратегії і тактики державного будівництва військових організацій пострадянських республік. Досліджено вплив державних (законодавчих, виконавчих) і громадських інститутів на формування концептуальних та стратегічних рішень з питань військової безпеки. Ключовими інститутами визнано парламент, президента (главу держави), суспільство, уряд, міжнародні (регіональні) військово-безпекові організації, експертне середовище, мас-медіа. Досліджується історія виникнення, встановлення, розвитку, трансформації та модернізації військових організацій колишніх радянських республік у період 1991–2011 рр. Отримані результати допоможуть здійснити науковий супровід трансформації системи військової безпеки України на сучасному етапі.

² Гриценко А., Перепелиця Г. Про функції Воєнної організації держави / А. Гриценко, Г. Перепелиця // Наука і оборона. – 1999. – №1. – С. 28–34. Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін. О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко – К.: ВД «Стилос», 2009. – 126 с. Morgenthau Hans, Thompson Kenneth. Politics Among Nations. – New York McGraw-Hill, 1985. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4.

³ Вакулук Т. Г. Актуальні проблеми історії України. – К., 1998. – 166 с.; Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: зб. наук. праць. – К., 1999. – 249 с.

⁴ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

⁵ Буковський І. В. Історичний досвід будівництва професійних армій провідних країн світу / І. Буковський // Держава та армія. – 2012. – № 724. – С. 215–220.

У роботі визначено місце і роль військової безпеки у системі національної безпеки зазначених країн, вперше запропоновано оцінкову шкалу (критерії) її якісного стану за міжнародними стандартами, знайдено закономірності історичного розвитку подій. Розроблено методичні рекомендації щодо критично-порівняльного дослідження стану забезпечення військової безпеки будь-якої країни світу та прогнозування можливих сценаріїв розвитку військово-політичної ситуації. Запропоновано авторську дефініцію терміна «військова безпека». Досліджені характерні історичні закономірності військового потенціалу пострадянського простору.

В основу наукового дослідження покладено військово-історичний, критично-проблемний та хронологічно-порівняльний аналізи.

Сучасне реформування системи військової безпеки вимагає належного науково-теоретичного обґрунтування, забезпечення та супроводу, вивчення та узагальнення історичного досвіду інших країн. Відсутність цілісних наукових досліджень у цьому напрямі вже привели до появи низки протиріч на практиці, штучно ускладнили цей важливий процес. Актуальність запропонованої теми є очевидною, бо якісний стан військової безпеки держави свідчить про ступінь захищеності її національних інтересів. Створенню дієвої системи національної безпеки має передувати чітке визначення її стратегії, чинників, які перешкоджають формулювати пріоритети, вивчення зарубіжних надбань у цій сфері, дослідження історичного досвіду. Необхідно чітко визначити національні перспективи і недоліки держави перед обранням стратегічного курсу забезпечення військової безпеки. На цьому шляху необхідно заощадити час, кошти та зусилля. Актуальність наукового дослідження зумовлюється також необхідністю удосконалення інститутів прийняття рішень у сфері військової безпеки, запровадження принципів публічної політики в їх реалізації та посилення громадського контролю, а також необхідністю вивчення і узагальнення важливого історичного досвіду на шляху забезпечення національної безпеки у військовій сфері. Військово-політичний вибір повинен бути підкріплений науковими розробками, зокрема і з військової історії. Бажаючи інтегруватись у міжнародні безпекові організації, влада повинна прагнути до захисту своїх стратегічних інтересів.

Сьогодні докорінно змінився зміст збройної боротьби, її види. Основою сучасної війни вважають високоточний космічно-ядерний удар з одночасним веденням психологічних (маніпулятивних) військових операцій забезпечення. Пріоритетом розвитку армії стали міжконтинентальні стратегічно-балістичні та оперативно-тактичні ракети, протиракетні комплекси.

Однією з особливостей сучасного світового розвитку став процес переміщення загроз національній безпеці з глобального на регіональний та субрегіональний рівні. За пострадянський період на території колишнього Радянського Союзу і у безпосередньому сусідстві зафіксовано 30 військових конфліктів і понад 70 випадків виникнення подібних ситуацій.

Україна як частина Європи має великі нереалізовані можливості, хоча впродовж 1991–1992 рр. вона знаходилась у приблизно однаковій ситуації з країнами Центрально-Східної Європи (колишніми країнами соціалістичного табору:

Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, НДР). Наша держава залишається однією з найвпливовіших сил у регіоні, країною-гравцем на світовому ринку безпеки, стабільним донором регіональної та міжнародної безпеки.

Україна з власної ініціативи отримала без'ядерний статус, чим задекларувала своє відношення до ядерної зброї та можливості її застосування. Протягом 1992 р. з території України до Росії без будь-яких переговорів було вивезено всю тактичну ядерну зброю. Стратегічну зброю залишили, однак можливість її практичного використання залежала від Москви. Будапештський меморандум ядерних держав 1994 р. не дав реальних гарантій захисту від можливої збройної агресії та економічного тиску Україні, Білорусі та Казахстану. США досі не визнають ці пострадянські республіки правонаступниками СРСР з питань ядерної зброї, хоча республіки в односторонньому порядку, добровільно відмовились від ядерної зброї. Особливістю сучасного військового будівництва на пострадянському просторі є непослідовність, політична неузгодженість та суперечливість військових реформ. Ця тенденція характерна для більшості колишніх радянських республік. Сьогодні (2011 р.) створюється європейська стратегічна колективна протиракетна оборонна система (ПРО), в якій наша держава не бере участі, залишаючись поза зоною безпеки між протилежними інтересами своїх стратегічних партнерів – США та Росії. На цей момент звернув увагу академік В. Горбулін у статті «Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України» у газеті «Дзеркало тижня». Україна залишається прибічником Договору ПРО, наголошуючи, що сторонами переговорів повинні бути не тільки Росія та США, але й республіки-правонаступники СРСР: Україна, Білорусь та Казахстан⁶.

Сучасна система ПРО здатна виявляти запуск балістичної ракети, розпізнавати її тип, перехоплювати та знищувати ракету у космосі. Як показує зарубіжний досвід, стратегія оборони почала переважати над стратегією агресії. Проти розширення глобальної системи ПРО та її європейської складової активно виступає Російська Федерація, протидіючи входженню пострадянських республік до сфери військових інтересів США та НАТО.

Після розпаду СРСР змінилась геостратегічна ситуація у світі. Припинила існування біполярна система. США розпочали модернізацію та трансформацію своєї національної системи протиракетної оборони. Росія як один з правонаступників ядерної зброї СРСР відмовилась від військового протистояння і перейшла до стратегічного партнерства зі США та НАТО. Це вирішило питання передачі ядерних боеголовок, які були дислоковані на території України, Білорусі, Казахстану. У світі зменшився ризик застосування глобального ракетно-ядерного удару, водночас збільшився ризик застосування ядерної зброї терористами. Ейфорія однополярного світосприйняття завершилась після терористичного акту у Вашингтоні 11 вересня 2001 р., коли світ побачив вразливість США. Ці події посилили побоювання щодо можливого ядерного удару з боку неконтрольованих сил.

⁶ Горбулін В. П. Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України / В. П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 14.

Два десятиліття – невеликий період для історії. Для країн колишньої радянської імперії цей період характерний подіями, які перетворили їх на незалежні, демократичні і суверенні держави. Національні збройні сили, стан забезпечення оборони і безпеки стали відзеркаленням їхніх внутрішньополітичних процесів. У зазначений період відбулися значні зміни у концепціях (основах державної політики) національної безпеки України, Білорусі, Казахстану, республік Центральної Азії, Кавказу, трансформували способи використання збройних сил та форми ведення збройної боротьби. Колишні радянські країни обрали оборонну стратегію⁷.

Пострадянські республіки обирали з трьох можливих шляхів розвитку системи військової безпеки. Частина їх не змогли позбавитись комуністичної партноменклатури і стали авторитарними, – це передовсім частина республік Центральної Азії, Кавказу, Білорусь; інші обрали європейський шлях розвитку, вважаючи перебування у складі СРСР періодом окупації – це прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія); треті – (Молдова, Грузія), а серед них і Україна не визначили своєї остаточної стратегії і ведуть самостійну зовнішню політику.

У сучасному агресивному геополітичному просторі часу на повільну еволюцію немає. Україні та Білорусі вдалося уникнути сценаріїв розвитку із насильницькими діями і людськими жертвами. Нові держави стали об'єктом міжнародного права і отримали право вільного вибору. Під час дослідження розглядали не лише у минуле, але й тенденції можливого історичного розвитку на пострадянському просторі.

ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» (ст. 19 ч. 4) дозволяє та закликає проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, здійснювати їх публічне обговорення, створювати колективи експертів⁸.

Ключовим терміном цього дослідження є термін «військова безпека». Безпека – основна категорія життєдіяльності суспільства і важлива необхідність для особи. У тлумачному словнику В. Даля «безпека» трактується як відсутність небезпеки, надійність. Поняття безпека застосовується у різних сферах життєдіяльності людини. Філософи розглядають це поняття як важливий атрибут суспільства. Економісти вважають, що це якісний стан матеріально-технічної бази держави та її захищеність. Військові пріоритетом безпеки вважають стан захищеності від загроз. Усі дослідники доходять одного висновку: безпека – це відсутність загроз. Військова безпека, як і військовий потенціал, за думкою автора, є стримувальним фактором, крайнім методом у міжнародних відносинах⁹.

⁷ Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. – № 10. – С. 85.

⁸ ЗУ. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» / Вісник ВРУ. – К.: Парлам. вид-во, 2003. – 366 с. – (Бібліотека офіційних видань).

⁹ Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України: матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49.

Під військовою безпекою (станом захищеності) розуміють систему заходів, скерованих на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держави, захисту національних інтересів і мирного життя громадян. Оборона, як і військова безпека, загалом є однією з важливих функцій держав і ґрунтується на постійній військовій готовності збройних сил попередити загрози агресії у будь-який час та за будь-яких обставин. Військова сила перестає домінувати під час вирішення питань боротьби з міжнародним тероризмом, захисту територіальної цілісності та недоторканності кордонів, у разі вичерпання політико-дипломатичних заходів. Для декларації своїх офіційних позицій з питань військової безпеки країни розробляють концепції, стратегії і доктрини, які є внутрішніми законодавчими актами. Військова доктрина завжди розвиває та концентрує положення Стратегії національної безпеки у військовій сфері, беручи за основу можливе військово-політичне, військово-стратегічне та військово-економічне забезпечення і є організаційно-плановим документом для військової організації. Військова доктрина – документ стратегічного планування, офіційна система державних поглядів на підготовку до збройного захисту. У деяких країнах це конфіденційний документ, який не підлягає публічному опублікуванню (Білорусь).

Військова доктрина Російської Федерації 2010 р. визначає: «военная безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних военных угроз, связанных с применением военной силы или угрозой ее применения, характеризующейся отсутствием военной угрозы либо способностью ей противостоять»¹⁰. Таке ж визначення дає і закон РФ «Про безпеку»¹¹.

Концепція національної безпеки України визначає військову безпеку як категорію, яка «... охоплює основи воєнної політики, оборони, будівництва і розвитку Збройних Сил України»¹².

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь визначає поняття «військова безпека» як стан захищеності національних інтересів РБ від військових загроз¹³.

Двадцять років після розпаду СРСР характеризуються закінченням періоду «холодної війни», дезінтеграцією Організації Варшавського договору, виникненням нових незалежних держав на пострадянській території, розширенням НАТО на Схід. З'являються нові глобальні військові загрози, створюються нові військово-політичні союзи та блоки, кардинально змінюються стратегія і тактика ведення сучасної війни.

¹⁰ Военная доктрина РФ. 2010. – Офіційний сайт Президента РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

¹¹ Закон РФ «О безопасности» от 5. 03. 1992 № 2446-I // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – С. 769.

¹² Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/konc1.htm>.

¹³ Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/koncept.html>.

Мета дослідження полягає у відтворенні історичної хронології, змісту, тенденцій, закономірностей розвитку, трансформації, з'ясуванні місця та ролі військової безпеки у структурі національної безпеки колишніх республік СРСР. Досягнення мети передбачає аналіз сучасної історіографії за цією темою, військово-теоретичних праць, монографій, захищених дисертацій, доступних архівних матеріалів, праць військових істориків, наукової літератури, інших джерел (чинних конституцій та конституційних законів, законодавства у сфері військової безпеки, зарубіжної та вітчизняної військової періодики, інтернет-ресурсу, офіційних сайтів законодавчої і виконавчої влади, засобів масової інформації тощо), а також узагальнення зарубіжного історичного досвіду у забезпеченні національної військової безпеки; визначення основних факторів, що впливають на її стан; розкриття характерних рис та особливостей сучасних військових організацій; розроблення практичних рекомендацій стосовно удосконалення системи військової безпеки у сучасних умовах.

Оминаючи філософсько-соціальні, інформаційно-фактологічні та політико-полемічні аспекти, автор провадив лише хронологічно-порівняльний, військово-історичний пошук шляхів забезпечення військової безпеки пострадянськими республіками. Уперше комплексно проаналізовано стан військової безпеки Росії, України, Білорусі, Естонії, Литви, Латвії, Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану.

Запропонована робота є першою спробою у вітчизняній військово-історичній науці всебічно проаналізувати національні стратегії нових незалежних держав пострадянського простору у формуванні військової безпеки впродовж останнього двадцятиліття. Автор плекає надію, що результати стануть у нагоді для вивчення стратегій формування національної безпеки у таких важливих регіонах, як європейська частина колишнього СРСР, Кавказ та Центральна Азія.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ, ОБҐРУНТУВАННЯ НАПРЯМІВ ТА ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ БЕЗПЕКИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктом дослідження є система військової безпеки колишніх радянських республік.

Предметом дослідження є механізми, в результаті яких формуються національні системи військової безпеки на пострадянському просторі у нових інтеграційних військово-політичних умовах. У нашому випадку система військової безпеки передбачає три виміри: внутрішньодержавний, внутрішньорегіональний та міждержавний, міжрегіональний.

Ціль дослідження полягає у пошуку історичних закономірностей у процесі формування (державного забезпечення) системи військової безпеки в конкретних історичних умовах, на конкретній території та у певний період.

Для досягнення цілі поставлено такі концептуально-методологічні і практичні завдання: вивчити системи військової безпеки п'ятнадцяти нових пострадянських держав з їх конституційно-законодавчим та науково-економічним забезпеченням; провести контент-аналіз чинних стратегій, концепцій, військових доктрин, чинного законодавства за темою дослідження; проаналізувати формування військових організацій цих держав та їх ефективність у сучасних військово-політичних умовах; провести хронологічно-критичний аналіз регіональної безпеки та ефективності новостворених військово-політичних блоків на її стан; виявити закономірності становлення військової безпеки і розробити критерії її оцінювання; провести військово-історичний аналіз співпраці міжнародних безпекових організацій з національними та регіональними військово-безпековими системами; дати авторське визначення терміна «військова безпека», зробивши загальні висновки для кожної країни, регіону.

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження національної та військової безпеки

Найактивніше теоретичне осмислення термін «військова безпека» отримав у ХХ ст. До цього безпеку у широкому розумінні вважали станом захищеності від будь-яких загроз. Мир і безпеку вважали найбільшим благом людства. У міждержавних стосунках шукали безпечних відносин. Термін «безпека» широко досліджувався у філософському, історичному, політичному, військовому, економічному аспектах.

Автор свідомо уникає дискусійного питання про правильність використання прикметників «воєнний» та «військовий», бо це вимагає живої, тривалої, міждисциплінарної наукової дискусії, яка триває досі. Відштовхуючись від документів Вищої атестаційної комісії України наукову спеціальність 20.02.22 визначено як «військова історія», отже, зроблено висновок про правильність використання прикметника «військовий». Хоча мають право на існування інші науково мотивовані позиції¹⁴.

Філософські концепції Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, інших вчених доби XVII–XVIII ст. наблизили поняття «безпека» і «держава». Відправним пунктом цього твердження стало положення про бажання людей до об'єднання для збільшення потенціалу колективної безпеки («договірна теорія»)¹⁵. Такої думки був український правознавець, прихильник просвітницьких ідей П. Д. Лодій, який вважав, що люди об'єднуються у державу для досягнення власної безпеки. Положення «договірної теорії» встановлювали домінування людини над державою, що є основою суспільного ладу у демократичних країнах. Цей принцип «держава для суспільства» і сьогодні є визначальним критерієм демократичності будь-якого суспільства.

За марксистсько-ленінською теорією, навпаки, держава є апаратом насилля, який регулює стосунки між ворогуючими класами: пролетаріатом та буржуазією. Ф. Енгельс¹⁶ ставив державу над суспільством, що на практиці згодом реалізував В. Ленін (Ульянов)¹⁷. Уся соціалістична система ґрунтувалася на цьому принципі, коли держава, а згодом комуністична партія з її ідеологією були найвищою цінністю суспільства, заради чого знищувались мільйони людей. СРСР за цією теорією вважався вищим проявом справедливого устрою. Як показала історія, марксистсько-ленінська теорія держави потерпіла крах.

У психологічній площині акт насилля (агресія, маніпуляція) пояснюється вторгненням в особистісні (фізичні або психологічні) межі людини, що приносить їй шкоду¹⁸. У політичній площині насилля пояснюється бажанням приховати безсилля, вади, набуті комплекси та неспроможність до конструктивного існування.

¹⁴ Гуржій О. І., Пилявець Р. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // Воєнні конфлікти другої половини XX століття. Зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 6–13; Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 110–115; Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 116–118.

¹⁵ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты. – М.: Терра-Кн. Клуб: канон-пресса-Ц, 2000. – 542 с.

¹⁶ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Соч. Т. 2. – М., 1996.

¹⁷ Ленин В. И. Государство и революция. Ленинский сборник. Т. XXI. – М.: 1933 – С. 25–26.

¹⁸ Драпака А. В. Насильство як форма порушення психологічних меж особистості: Збірник наукових праць КІНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2012. – С. 294–302.

Безпека є основою життя, існування людини, її щастя¹⁹. Людство завжди прагне до стану безпеки, стабільної гарантії захищеності. Для правової держави – це найвищий соціально-політичний ідеал.

Вперше термін «державна безпека» в СРСР було застосовано 1934 р. при утворенні у складі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР ГУДБ (Головне управління державної безпеки). 1936 р. цей термін з'являється у тексті Конституції СРСР (глава 2, ст. 14, пункт «і»)²⁰. В обох випадках термін не мав офіційного правового визначення. Визначення можна було знайти у наукових роботах радянських вчених, Великій радянській енциклопедії, юридичному словнику, яке зводилось у СРСР до заходів, спрямованих на охорону політичних і економічних основ радянської соціалістичної держави та її державних кордонів.

Деякі вчені дають визначення безпеки, відштовхуючись від протилежного. А. П. Дмитрієв визначає безпеку як відсутність, попередження або ліквідацію небезпеки²¹. Російський дослідник І. А. Лазарєв визначає, що безпека – це стан відносин між суб'єктами (особа, нація, держава), за яких їх існуванню, розвитку і суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна та інші небезпеки²². А. В. Болятко визначає безпеку як систему гарантій захисту життєво важливих інтересів держави, суспільства і особи всередині і за межами країни²³.

До кінця 80-х років минулого століття розуміння безпеки асоціювалось з терміном «військова безпека», що звучувало її розуміння і відволікало від невійськових загроз. 90-ті роки принесли на пострадянський простір можливість переосмислення терміна «безпека». У суспільстві з'явилися громадські центри, незалежні науково-дослідницькі центри, які спеціалізувались на проблемах національної безпеки. Почала формуватись система неурядових організацій, які проводили науково-дослідницьку діяльність незалежно від держави. Тоді ж розпочалось розмежування понять «державна безпека» та «національна безпека», на відміну від західних політико-філософських шкіл.

Український дослідник В. Пилипчук визначає місце державної безпеки як форму забезпечення національної безпеки²⁴. 1994 р. у межах «Програми розвитку

¹⁹ Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства: Пер. с англ. – М.: Росспэн, 1998. – 415 с.

²⁰ Конституція СРСР 1936 р. та Конституція РРФСР 1937 р. Електронна бібліотека юридичної літератури. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznaves.com.ua/books/188/14874/24/>.

²¹ Дмитриев А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 38.

²² Лазарев И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 10.

²³ Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.

²⁴ Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ–СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004): монографія. – К.: НКЦ СБУ, 2006. – 496 с.

ООН» появився термін «безпека людини», який отримав своє застосування у «Хартії європейської безпеки» (1999 р.). Концептуальні документи країн Східної Європи з питань національної безпеки зблизили і зробили синонімами терміни «національна» і «державна» безпеки. За думкою автора, у широкому розумінні це різні поняття. Державна безпека в авторитарних, полінаціональних країнах може бути антагоністом національної безпеки. Державна безпека захищає державний апарат та його інституції.

З розвитком геополітичних процесів, поляризації світового устрою ще в радянський період, до 1991 р. з'явився термін «міжнародна безпека», який передбачав конфронтацію, гонку озброєнь, «холодну війну», стримувальний фактор, баланс сил, появу держав-лідерів носіїв ядерної зброї, військово-політичну блоковість, глобалізацію, роззброєння, конверсію, пріоритетність загальнолюдських інтересів. До змісту міжнародної безпеки, крім традиційно військової складової, ввели нові компоненти: економічна, суспільна, екологічна, інформаційна тощо. Теоретики з питань безпеки перейшли до терміна «глобальна безпека» (по суті синонім попереднього терміна), ґрунтуючись на поняттях роззброєння, відмови від застосування ядерної зброї, захисту екології, покращення демографії, мирного освоєння космосу. Глобальна безпека передбачала регіональні режими безпеки, зростаючу роль міжнародних організацій у гарантуванні безпеки, появу таких глобальних загроз, як міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження.

Тобто в радянський період не використовували категорії «національна безпека» та «національні інтереси», які вважались властивими буржуазній епосі. Пострадянські вчені з різних галузей науки розпочали формувати визначення нового терміна «національна безпека». Питання залишається дискусійним досі, хоча існують його офіційні правові визначення в законодавчих документах.

Загальна теорія безпеки як система знань про захищеність людини від загроз є предметом міждисциплінарних досліджень. Її підсистемою є теорія національної безпеки, яку буде проаналізовано в історичному аспекті.

У теорії безпеки до основних понять належать небезпека, загроза, виклик, ризик, суб'єкти і об'єкти безпеки, сили і засоби безпеки, рівень (ступінь) безпеки, гарантування безпеки, стабільність і дестабілізація. Спробуємо дати їх визначення на основі комплексного аналізу.

Визначення небезпеки як прямої військової загрози залишилось у минулому. Сучасне визначення небезпеки – це можливість нанесення шкоди, негативна дія на соціальний організм, дії, які є деструктивними і дестабілізуючими відносно існуючої системи, можуть вивести її з ладу або знищити. Глобальними джерелами небезпек можуть бути природа, людське суспільство, технологічний світ. Природа проявляє свою небезпеку стихійно і одночасно сама є об'єктом небезпеки. Людина, суспільство, держава є джерелами небезпеки для навколишнього середовища. Військова і виробнича техніка створює небезпеку і для природи, і для людей. Небезпека має певні рівні розвитку (ступені). Враховують її гостроту, актуальність, розміри, масштабність. За ступенем розвитку небезпека може бути реальною і

потенційною. Зброя і збройні сили містять потенційну небезпеку. За масштабом небезпека може бути глобальною, регіональною, національною, локальною.

Загроза – конкретна і безпосередня форма небезпеки. Вона має адресну скерованість, за її наявності чіткими є причини і цілі насилля, визначені об'єкт і суб'єкт, джерело її походження. Російський дослідник А. В. Возжеников визначає загрозу як сукупність намірів і можливостей одного суб'єкта політики нанести шкоду життєво важливим інтересам іншого суб'єкта²⁵.

Визначають інші форми небезпеки, наприклад, виклик, який може не мати адресного загрозового характеру, але потребує реакції, бо має можливості перерости у конфлікт. Виклик розглядають як початкову фазу ескалації на міжнародній арені. Наприклад, ядерне озброєння Кореї (КНДР) – виклик всьому людству.

Ризик визначають як можливість виникнення негативних наслідків для самого суб'єкта. Прикладом може бути процес мілітаризації Азербайджану та його погрози силою вирішити Нагірно-Карабаський конфлікт, що може негативно закінчитись у разі втягування у конфлікт Росії та Туреччини.

Суб'єктом безпеки, як правило, є держава, нація. Особливе місце серед видів безпеки займає військова безпека. Для її якісної характеристики часто вживають термін «стабільність», яку розглядають як стійкий стан, планомірний і динамічний розвиток відповідної системи або організації²⁶.

XXI ст. несе нові нетрадиційні загрози, які мають глобальний характер. Це міжнародний тероризм, транснаціональна організована злочинність, наркоторгівля, етнічні конфлікти, а також супутні фактори: збільшення чисельності населення, неконтрольована міграція, руйнування навколишнього середовища, бідність, голод, політична нестабільність, зростання економічних криз, боротьба за енергетичні джерела²⁷.

Основою застосованих методів наукового дослідження є ідеї і установки реалізму, прагматизму та діалектики. Це насамперед принципи: реалістичності; об'єктивності; всебічності; конкретності оцінок; системності; єдності історичного і логічного, конкретного і абстрактного, форми і змісту, аналізу і синтезу; зв'язку теорії і практики (з переважанням останньої) за принципом вирішальної ролі практики при розгляді питань безпеки; переходу кількісних змін у якісні; розгляд об'єкта досліджень у його динаміці та розвитку; виявлення реальних суперечностей і стадій їхнього розвитку. Ідеї системного підходу допомогли вирішити методологічні завдання: з'ясувати суть, місце, роль військової безпеки у системі загальної теорії безпеки та у системі наукових знань, визначити зміст і співвідношення вихідних понять. Застосовувались наукові методи: емпіричні – спостереження, експеримент, опитування, обстеження; теоретичні – аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення, формалізація, математичні прийоми. При прогнозуванні

²⁵ Возжеников А. В. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты: монография. – М.: РАГС, 2006. – С.72.

²⁶ Словарь военно-политических терминов. – М.: ГУ ГШ, 2004. – С. 178.

²⁷ Mathews J. Power Shift // Foreign Affairs, 1997, Vol. 76, Jan/Feb. – P. 51.

та створенні конструкцій, пошуку нових ідей, рішень використовувались евристичні методи індивідуального і колективного характеру.

Виконавши основне правило логіки: перш ніж дискутувати, необхідно визначити терміни, якими оперуватимемо, перейдемо до подальшого викладу матеріалу. Багатоваріантність визначень термінів вказує на процес розвитку та формування науки про безпеку, її багатоаспектність закликає до наукової дискусії.

1.2. Пострадянська історіографія та джерельна база з питань військової безпеки

Історія України як систематичний виклад фактів і подій після 1991 р. являє собою «білу пляму», хоча це період нашого свідомого життя, відносно недавнього минулого²⁸. Багато безпосередніх учасників і свідків цих подій живі. Вони готові вступати у дискусію з істориками. Тому завдання полягає у послідовному хронологічному викладі «сучасної історії».

Відновлення державної незалежності України дало сильний поштовх розвитку національної історичної науки, зокрема військової історії. Майбутнє не можливе без творчого врахування минулого. Виділення в окрему тему дослідження військової безпеки вимагає сучасна світова та регіональна військово-політична ситуація. Ця проблема донині не була предметом спеціального військово-історичного дослідження. Автор зробив власну спробу наукового дослідження визначеної теми.

Нестабільна безпекова ситуація на пострадянському просторі, надмірна політизація армії як корпоративного специфічного утворення вимагає пошуку ефективних, науково обґрунтованих кроків у реформуванні та трансформації військового сектора національної безпеки. Досі в Україні практично немає спеціальних цілісних історичних досліджень на запропоновану тему. Детальне дослідження історіографії показало, що вітчизняні науковці у галузі військової історії здебільшого зосередили свою науково-дослідницьку роботу на вивченні минулого українського війська доби визвольних змагань. Практично поза увагою залишилась важлива складова системи національної безпеки – військова безпека. Фундаментальні військово-історичні монографії з проблем забезпечення військової безпеки на пострадянському просторі, вивчення їх позитивного досвіду взагалі відсутні. Окремі роботи вітчизняних військових істориків переважно фрагментарно досліджують цю проблему, без відповідного аналізу історичного досвіду, концептуальні роботи відсутні. Це спонукало автора сконцентрувати свої зусилля на дослідженні запропонованої теми.

В основу історіографічного дослідження покладено фундаментальні видання загального характеру, що присвячені проблематиці; теоретичні роботи з питань

²⁸ Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С. 5.

військової безпеки та спеціальні праці (монографії, наукові статті, захищені дисертації, автореферати, наукові доповіді тощо).

Теоретики війни та безпеки світового значення достатньо довго досліджують історію воєн, причину їх виникнення, способи уникнення військових конфліктів. Значний внесок у дослідження зробили провідні зарубіжні науковці, колишні керівники міжнародних військово-політичних інститутів З. Бжезинський, Г. Кіссенджер (екс-президент США), Дж. Кеннан (американський посол США в СРСР 1954–1963 рр.), В. Книш, С. Хантінгтон, Д. Волкогонов (російський історик), Дж. Джоулен (головнокомандувач Об'єднаних сил НАТО в Європі), Дж. Мак-Коннелл (директор Національної розвідки США 2007–2009 рр.), Дж. Робертсон (генеральний секретар НАТО 1999–2004 рр., міністр оборони Великої Британії 1997–1999 рр.), Хав'єр Солана (голова європейського оборонного агентства 2004–2009 рр.). Принципи розроблення та розвитку системи оборонного планування як основи реформування збройних сил сформулювали американські вчені Ч. Кітч та Р. Маккін²⁹.

Доволі інтенсивно формується російська школа фахівців з вивчення військової безпеки. Серед них слід назвати К. Арцибасова, Н. Арбатова, Л. І. Абалкин³⁰, Б. Божедомова, А. Краснова, Є. Рогова, В. Семенова, Л. Фітуні, В. Захаров, а також істориків Інституту військової історії МО РФ під керівництвом В. Золотарьова, спеціалістів Центра військово-стратегічних досліджень ГШ ЗС РФ, Інституту політичного та військового аналізу Росії Ю. Морозова, В. Глушкова, О. Шаравіна, дослідників військових конфліктів В. Баринькіна, Д. Гордієнко, С. Шинєва. Правила військової безпеки і оборони досліджують російські науковці В. Борисов, П. Іванов, В. Васютович, Р. Фарамазян, Ю. Катасонов, Ю. Солнышков³¹.

Серед сучасних російських вчених процес військового будівництва на пострадянському просторі досліджує доктор військових наук, професор, дійсний член Російської академії військових наук В. М. Захаров³². Докторська дисертація

²⁹ Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4. Бжезинський З. Велика шахівниця. – Львів, Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236. Г. Кіссенджер. Дипломатія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kissing/01.php. Дж. Кеннан. Дипломатія Другої світової війни з точки зору американського посла в СРСР Джорджа Кеннана / Пер. з англ. Л. А. Игоревского, Ю. Д. Чулрова. – М.: Центрполиграф, 2002. – 479 с. Хантінгтон С. О волне демократизации, их сущность и периодизация. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ualib.com.ua/br_7561.html. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. Горбулін В. П. Без права на покаяние / В. П. Горбулін. – Харків: Изд. Defens Express Library і «Фоліо», 2009. Волкогонов Дм. Семь вождей. 1–2 книги / Дмитрий Волкогонов. – М.: Новости, 1995. – 496 с. Hitch Ch., McKean R. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p. Radwick B. Moder Armed Forces Planning. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.

³⁰ Абалкин Л. И. Стратегический ответ России на вызовы нового века / Л. И. Абалкин. – М.: Экзамен, 2004. – 608 с.

³¹ Катасонов Ю. США: военное программирование / Ю. Катасонов. – М.: Наука, 1972. – 226 с. Солнышков Ю.С. Обоснование решений / Ю. С. Солнышков. – М.: Экономика, 1980. – 167 с.

³² Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров // Рос. ин-т страт. иссл. – М.: РИСИ, 2011. – 380 с.

В. Т. Литвиненко присвячена маловизнаним, проблемним пострадянським республікам: Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ю та їх впливові на національну безпеку Росії³³. Історію і проблеми нових незалежних держав Центральної Азії у сфері регіональної безпеки досліджував В. І. Маслов³⁴. Роль Російської Федерації у забезпеченні безпеки Центральноазійського регіону країн СНД опрацював у дисертаційній роботі Т. А. Ганієв³⁵. Трансатлантичне партнерство з питань безпеки країн Центральної Азії дослідила А.М. Акматалієва³⁶. Військову безпеку держави і систему її забезпечення на досвіді Вірменії вивчав А. Е. Арутюнян³⁷. Представник Інституту Російської історії А. П. Федорових присвятив свою кандидатську роботу дослідженню проблем Чорноморського флоту у російсько-українських відносинах³⁸. Темою наукового дослідження тенденцій і проблем співпраці Російської Федерації та НАТО у період 1991–2009 рр. завершив свою роботу Д. М. Калачов³⁹. Дисертант Дипломатичної академії Міністерства зарубіжних справ Російської Федерації В. І. Романенко присвятив своє дослідження формуванню пострадянського ландшафту у країнах Чорноморського регіону і місце національних інтересів РФ у новому геополітичному просторі⁴⁰. Співпрацю РФ з державами Центральної Азії у забезпеченні міжнародної безпеки дослідила З. Т. Турдієва, представниця Киргизько-російського університету (м. Бішкек)⁴¹. Стан забезпечення національної безпеки нових незалежних держав на пострадянському просторі (на матеріалах країн Центральної Азії) стало темою кандидатської дисертації Ю. М. Альошина⁴². Представник Киргизько-Російського Слов'янського університету

³³ Литвиненко В.Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – М.: Сев. Кавказ. Акад. Гос. Службы, 2010. – 54 с.

³⁴ Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

³⁵ Ганієв Т. А. Безопасность Центрально-Азиатского региона СНГ и роль Российской Федерации в ее обеспечении: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Т. А. Ганієв. – М., 2008. – 215 с.

³⁶ Акматалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / А. М. Акматалиева. – Бишкек, 2011. – 169 с.

³⁷ Арутюнян А. Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте Республики Армения): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / А. Э. Арутюнян. – М., 2000. – 187 с.

³⁸ Федоровых А. П. Проблема Черноморского флота в российско-украинских отношениях (1991–2000): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. П. Федоровых. – М., 2008. – 314 с.

³⁹ Калачев Дмитрий Николаевич. Тенденции и проблемы взаимодействия России и НАТО в контексте национальной безопасности Российской безопасности: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Д.Н. Калачев. – М., 2009. – 180 с.

⁴⁰ Романенко В. И. Новое геополитическое пространство Черноморского региона в контексте российской национальной безопасности: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / В. И. Романенко. – М., 2009. – 263 с.

⁴¹ Турдієва З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / З. Т. Турдієва. – Бишкек, 2011. – 188 с.

⁴² Алешин Ю. И. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Ю. И. Алешин. – Бишкек, 2011. – 173 с.

Ким Мин Чул 2009 р. досліджував у межах кандидатської дисертації формування системи регіональної безпеки на території Центральної Азії⁴³. Зовнішньополітичну стратегію Республіки Казахстан, її військово-історичний фактор у новітній, пострадянський період історії дослідив Тимур Токаєв⁴⁴. Рівень регіональної співпраці у сфері безпеки і оборони на прикладі країн Центральної Азії стало темою дисертаційної роботи Сулаймони Шохзода⁴⁵.

Висока динамічність військових подій у різних регіонах останніх двох десятиліть змусила вчених почати упорядковувати окремі галузі історичної науки, що повною мірою стосується і військової історії України. Історичний досвід забезпечення військової безпеки пострадянськими республіками у наукових працях наведено фрагментарно, окремими прикладами і застосовано авторами як ілюстрований матеріал у їх дослідженнях. Більшість таких досліджень є політологічними.

Питання військової безпеки у контексті національної безпеки в Україні досліджуються у Національному університеті оборони України, Інституті історії України НАН України, Українському інституті військової історії⁴⁶.

Академік НАНУ д-р техн. наук В. П. Горбулін у своєму збірнику «Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України» висвітлює актуальні проблеми реалізації завдань реформування та розвитку структур безпеки і оборони України у контексті її євроатлантичної інтеграції⁴⁷.

Аналізу організаційних засад демократичного цивільного контролю безпекової сфери як особливої форми організації відносин у державі присвятив свою дисертаційну роботу А. Бірюченко⁴⁸.

Доктор технічних наук, професор В. Ю. Богданович у монографії «Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення» подав низку

⁴³ Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / М. Ч. Ким. – Бишкек, 2019. – 163 с.

⁴⁴ Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Т. К. Токаев. – М., 2009. – 215 с.

⁴⁵ Солаймони Шохзода. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Шохзода Солаймони. – М., 2006. – 296 с.

⁴⁶ Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Всеукр. наук. конф. Ч. II. – Дніпропетровськ. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Факультет суспільних наук і міжнародних відносин. 17 грудня 2011 р. Секція: Проблеми та перспективи історичної науки в Україні / Б. С. Левик Військова історія у системі забезпечення національної безпеки та оборони України. – 156 с.

⁴⁷ Горбулін В. П. Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України / За заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2006. – Вип. 23. – 152 с.

⁴⁸ Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою у контексті національної безпеки України: дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю 21.01.01. – Основи національної безпеки держави (політичні науки). – Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБОУ. – К., 2006. – 185 с.

індикаторів-показників для оцінювання стану національної оборони, військово-політичної ситуації, стану забезпечення національної безпеки⁴⁹.

У колективній монографії «Основи державного управління забезпечення обороноздатності України: теорія і практика» за авторства В. Ю. Богдановича, М. Ф. Єжєєва, І. В. Свида розроблено основні рекомендації до державного забезпечення військової безпеки України⁵⁰.

О. Дзьобань присвятив свою дисертаційну роботу дослідженню феномену національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Автор сформулював філософську концепцію місця і ролі системи забезпечення національної безпеки у суспільстві, що трансформується⁵¹.

Проблеми забезпечення національної безпеки України досліджує В. А. Ліпкан, кандидат юридичних наук, доцент Національної академії МВС України, автор багатьох досліджень, підручників на тему національної безпеки України⁵².

У дослідженнях О. Палія проаналізовано зв'язки між рівнем гарантування національної безпеки України та ступенем участі держави у процесі євроатлантичної інтеграції⁵³.

Український дослідник М. Пендюра сфокусував свої наукові дослідження на теоретико-методологічних проблемах формування національної безпеки України з позицій системного підходу в умовах сучасних європейських геополітичних трансформацій⁵⁴.

Дослідження В. Кобринського присвячено теоретичним та адміністративно-правовим проблемам державного контролю у сфері національної безпеки України⁵⁵.

Вивченню проблемного поля національної безпеки присвятив свою монографію «Державне управління національною безпекою» та низку концептуальних статей у фахових наукових виданнях Г. П. Ситник. У своїй докторській дисертації «Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика» Г. Ситник досліджує проблеми державного управління у сфері національної безпеки України⁵⁶.

⁴⁹ Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення: монографія / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.

⁵⁰ Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпечення обороноздатності України: теорія і практика: монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. В. Свида. – Львів: ЛІСВ, 2008. – 300 с.

⁵¹ Дзьобань О. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теор.-метод. аналіз): дис. ... д-ра філос. наук / О. Дзьобань. – К., 2005. – 175 с.

⁵² Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки: підручник / В. А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2009. – С. 326.

⁵³ Палій О. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю 21.01.01. – Основи національної безпеки держави (політичні науки). – Національний інститут міжнародної безпеки при РНБОУ. – К., 2006. – 179 с.

⁵⁴ Пендюра М. М. Національні інтереси – фундаментальний елемент національної безпеки України в умовах євроінтеграції // Держава і право. – 2004. – № 26. – С. 48–52.

⁵⁵ Кобринський В. Ю. Адміністративно-правові аспекти контролю у сфері національної безпеки України / В. Ю. Кобринський // Судова апеляція. – 2007. – № 2 – С. 92–97.

⁵⁶ Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01/ Г. П. Ситник. – теорія та історія

У працях української дослідниці Л. Хилько висвітлено ідейно-теоретичні аспекти аналізу національної безпеки у світовій та українській теоретико-політичній думці⁵⁷.

У монографії Л. Шепілової «Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки» проаналізовано ключові поняття і категорії основ національної безпеки України⁵⁸.

Військовому плануванню безпеки та оборони присвячено роботи вітчизняних дослідників О. Бодрука, Д. Бондаренка, А. Іващенко, А. Невольниченка, В. Шевченка, Є. Шелеста, М. Шпури, Ю. Бодрика⁵⁹.

Наукова розвідка В. П. Горбуліна, О. В. Литвиненка «Національна безпека: Український вимір» вказує, що обговорення стратегічних проблем національної безпеки та військової безпеки як її основної складової має бути максимально відвертим⁶⁰.

Військову історіографію збагатили і безпосередні учасники прийняття військово-політичних рішень, керівники військового відомства України О. І. Затирайко (генерал-полковник, начальник ГШ ЗСУ), О. І. Кузьмук (генерал армії, двічі міністр оборони України, кандидат воєнних наук), В. Г. Радєцький (генерал армії), В. Т. Собков (генерал-полковник, начальник ГШ ЗСУ), В. Шкідченко (міністр оборони)⁶¹.

Серед захищених дисертаційних робіт у спеціалізованій вченій раді з військової історії Національного університету «Львівська політехніка», яку очолює д-р іст. наук, проф. Л. Є. Дещинський⁶², питання військової безпеки частково

державного управління. – Національна академія державного управління при Президентові України. – К., 2004. – 276 с. Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.

⁵⁷ Хилько Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «національна безпека» // Вестник Севастопольського гос. техн. ун-та. – 2003. – № 50. – С. 181–190; Хилько Л. Визначення загроз національній безпеці в українській теоретико-політичній думці // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. – № 6 8–69. – С. 57–60.

⁵⁸ Шепілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки: монографія. – К.: Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

⁵⁹ Іващенко А., Вербицький С. Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 140–151;

Шелест С., Шевченко В., Федоренко Р., Невольниченко А., Бодрик Ю. Основні завдання раціонального розподілу оборонних ресурсів в рамках оборонного планування відповідно до принципів програмно-цільового підходу // Збірник наук. праць. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2004. – Вип. 2 (22) – С. 86–95; Управління оборонними ресурсами в Збройних Силах України / В. Шевченко, М. Шпура, Р. Федоренко та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2002. – 84 с.; Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти: монографія. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.

⁶⁰ Горбуліна В. П., Литвиненка О. В. Національна безпека: Український вимір. – К.: ІПНБ, 2008. – 101 с.

⁶¹ Радєцький В. Г. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 2 0.02.22 / В. Г. Радєцький. – Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2006. – 233 с.

⁶² Дещинський Л. Є. Україна у міжнародних відносинах ХХ ст. – Львів, 2004. – С. 193–244.

розглядалися у таких роботах⁶³: кандидатська дисертація «Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі» О. В. Пулим, яка присвячена спробі узагальненого аналізу використання ЗСУ у миротворчих та гуманітарних операціях ООН та НАТО у період 1992–2000 рр. Автор вдало на конкретних історичних прикладах показує участь українських військовиків у складі багатонаціональних сил в операціях за рішенням Ради безпеки ООН та відповідно до програми Північноатлантичного Альянсу «Партнерство заради миру». О. Пулим доводить, що витрати на миротворчість безмірно малі порівняно з багатомільйонними втратами, що несе людство під час військових конфліктів. Автор вказує, що міжнародне співтовариство високо оцінює бойовий досвід України, що дало можливість отримати нашій державі статус активного учасника миротворчих операцій ООН. Україна стала не тільки споживачем стабільності і безпеки, але й активним її виробником, що є шляхом інтеграції до європейського співтовариства. Автор зацентрував на одному з найважливіших аспектів функціонування армії незалежної України, який зміцнює міжнародну довіру до нашої держави, покращує імідж у розбудові європейської системи безпеки, допомагає знаходити стратегічних партнерів. О. Пулим наголосив на прагматичній ролі армії, адже миротворча діяльність ЗСУ з липня 1992 р. до червень 1999 р. Поповнила державну казну на 92 млн. доларів США⁶⁴.

Питання створення та розвитку національних Збройних сил України досліджувала Г.О. Голозуватенко у кандидатській дисертаційній роботі «Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.), захищеній 2009 р. Автор зауважує, що Збройні сили постійно реформуються з виникненням нових загроз. Українська армія, яка пройшла величезне скорочення та трансформування, зуміла багато зробити для підвищення міжнародного авторитету України, беручи активну участь у миротворчих операціях ООН та НАТО. Г. Голозуватенко зазначає, що питання національного військового будівництва для України залишається відкритим. На цьому шляху не враховано історичного досвіду. МО України, перейшовши на програмно-цільовий метод планування, намагається максимально забезпечити військову безпеку, яка є найважливішою складовою національної безпеки країни. Автор наголошує на наявності позитивних тенденцій будівництва ЗСУ (перехід на якісні параметри, оптимізація чисельності та структури, інформатизація та автоматизація, професіоналізація та демократизація). Ці тенденції зумовлені реальністю та зміною геополітичного становища навколо

⁶³ Левик Б. С. Військова безпека у захищених дисертаційних роботах за спеціальністю «Військова історія» у Національному університеті «Львівська політехніка» 1992–2011 рр.: матеріали Всеукр. наук. військово-історичної конференції «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини». Науковий збірник. Міністерство оборони України; «Національний військовий музей збройних сил України. Національний університет оборони України. – К., 15 березня 2012 р. – 809 с.

⁶⁴ Пулим О. В. Збройні сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі: автореф. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. В. Пулим. – Львів, 2001. – 18 с.

України. Г. Голозуватенко робить висновок, що нашій державі потрібна оптимальна, боєздатна, професійна армія на контрактній основі⁶⁵.

Над розробленням принципово нових напрямів військової діяльності провідних країн світу працював у кандидатській дисертації «Становлення і розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав світу» (2009 р.) О. І. Попович. Автор зазначає, що на зламі XX–XXI ст. у світі зросла чисельність країн, які володіють ракетними системами. Саме тому система протиракетного захисту стала актуальною серед сучасних методів забезпечення військової безпеки як країни, так і цілого регіону (Північної Америки, Європи, Росії). О. Попович наводить приклад побудови європейської стратегічної протиракетної оборони, у якій Україна не бере участі, хоча здатна надати інформаційне забезпечення, а за відповідних капіталовкладень увійти до безпекового протиракетного європейського простору. Автор доповнює національну військову історію та її складову – історію озброєння – переконливо доводячи, що з появою новітньої стратегічної зброї масового ураження – ракетно-ядерних систем – розпочалися трансформація сфери національної безпеки, розроблення нової стратегії і тактики ведення оборони і війни, розроблення, створення та впровадження систем стратегічної протиракетної оборони. На прикладі США, Франції, Великої Британії, СРСР, РФ О. Попович доводить існування причинно-наслідкового зв'язку між розвитком ракетно-ядерної зброї і виникненням систем ППО та їх вплив на побудову нових систем безпеки⁶⁶.

Історію аеромобільних військ ЗС України розглянуто в дисертаційній роботі А. І. Сташко «Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток» (2009 р.). До сухопутних військ ЗСУ входять частини аеромобільних (повітряно-десантних) військ, які у майбутньому стануть основою Сил швидкого реагування. Автор дослідив їх історію та розвиток. А. Сташко зазначає, що перші експерименти із створення повітряно-десантних військ проводили ще 1932 р. в Українському військовому окрузі на базі першого парашутно-десантного взводу, а 1936 р. у Київському військовому окрузі було розгорнуто авіаційно-десантну бригаду. Автор зазначає, що бойове застосування ПДВ у роки Другої світової війни не поширилося через великі втрати під час десантування, окрім В'яземської операції у січні – лютому 1942 р. та Дніпровської у вересні–листопаді 1943 р. У післявоєнні роки ПДВ використовували під час ліквідації локальних конфліктів та воєн: в Угорщині (1956 р.), в Чехословаччині (1968 р.) та в Афганістані (1979–1989 рр.). Перше найбільше десантування війська парашутним способом на території України відбулось 1935 р. у кількості 1 200 осіб. Національні аеромобільні війська перебувають на порозі переосмислення основних

⁶⁵ Голозуватенко Г. О. Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Г. О. Голозуватенко. – Львів, 2009. – 178 с.

⁶⁶ Попович О. І. Становлення і розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав світу: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / О. І. Попович. – Львів, 2009. – 175 с.

засад воєнної безпеки України на основі Державної програми реформування та розвитку ЗСУ на період 2006–2011 рр., Стратегічного оборонного бюлетеня на період 2015 р. (Біла книга України). Станом на 1 січня 2008 р. аеромобільні війська нараховують 8 700 військових, які складають 25-у ПДБР (Дніпропетровська обл.), 79-а АЕМБР (м. Миколаїв), 95-у окрему АЕМБР (м. Житомир), 80-й АЕМП (м. Львів). У мирний час аеромобільні війська можуть застосовуватись у боротьбі з тероризмом та брати участь у проведенні антитерористичних та миротворчих операцій та у здійсненні заходів правового врегулювання надзвичайного стану. А. І. Сташко, порівнюючи ПДВ України з об'єднаними силами швидкого реагування країн-членів НАТО, прогнозує скорочення та оптимізацію аеромобільних військ ЗСУ за стандартами Організації Північноатлантичного альянсу⁶⁷.

У дисертаційному дослідженні В. Г. Ярового на тему «Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу країн-колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр.)», 2009 р. комплексно проаналізовано модернізацію і трансформацію оборонно-промислових комплексів країн «молодої демократії» у посткомуністичний період. Особливу увагу автор надав змінам українського ОПК, який ще 1990 р. отримував з державного бюджету України до 27 %. В ОПК України входило 3 600 підприємств, з яких 700 виготовляли продукцію винятково оборонного призначення. У ОПК працювало до 1,5 млн. осіб. Україна «мала» 40 % союзної потужності ОПК, однак на її території до проголошення незалежності не було закінченого виробничого циклу. Долю ОПК України було вирішено 2004 р. з прийняттям КМУ Постанови № 423 від 31 березня «Державної програми реформування і розвитку ОПК України на період до 2010 р.»⁶⁸.

Комплексно дослідив ведення інформаційно-психологічних війн А. М. Странніков у роботі «Інформаційно-психологічне протистояння у воєнних конфліктах другої половини ХХ ст. (2007 р.)». Автор переконливо доводить перспективність інформаційної війни на прикладах застосування інформаційно-психологічної боротьби під час військових конфліктів у Перській затоці (операція «Буря в пустелі»), у колишній Югославії (операція Об'єднаних збройних сил НАТО «Союзницька сила»), в Афганістані (операція «Непохитна свобода»). А. Странніков доводить, що інформаційна боротьба є пріоритетом розвитку теорії та практики військового мистецтва як нового виду зброї. Саме такий підхід, на думку автора, повинен орієнтувати теоретиків військової політики України на реалізацію оборонної достатності за умов скорочення ЗСУ та економічної кризи, спонукати до пошуку якісно нових шляхів забезпечення військової безпеки держави⁶⁹.

⁶⁷ Сташко А. І. Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / А. І. Сташко. – Львів, 2009. – 153 с.

⁶⁸ Яровий В. Г. Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу країн – колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. Г. Яровий. – Львів, 2009. – 162 с.

⁶⁹ Странніков А. М. Інформаційно-психологічне протистояння у воєнних конфліктах другої половини ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / А. М. Странніков. – Львів, 2007. – 180 с.

У кандидатській дисертації на тему «Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність» (2007 р.) А. В. Луньков, начальник кафедри аеромобільних військ та розвідки Академії Сухопутних військ ЗСУ, розглядає реформування спеціальних органів України та Росії у пострадянський період. Автор зазначає, що спеціальні органи є важливою складовою військової організації у забезпеченні національної безпеки держави. Їх основні завдання – пошук, накопичення та аналітичне прогнозування розвитку подій у сфері національної безпеки – залишаються незмінними для всіх держав. А. Луньков визнає перспективність моделі розвідувального співтовариства США, яку запозичила Російська Федерація⁷⁰.

У дисертаційній роботі Д. С. Федоренка «Застосування зенітної артилерії сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст.» (2007 р.) досліджено історичну практику характеру бойового застосування зенітно-артилерійських комплексів, повітряної оборони Сухопутних військ під час військових конфліктів останніх років ХХ ст. у специфічних умовах: під час воєнних дій у гірській, лісистій та пустельній місцевостях, у населених пунктах, під впливом фізико-географічних умов на бойові можливості ЗРК; боротьбу із засобами повітряного нападу. Автор охопив ТВД в Афганістані (1979–1989 рр.), у зоні Перської затоки (1991 р.) і Чечні (1994–1996, 1999–2000 рр.). Д. Федоренко вивів закономірність, що насиченість зенітною артилерією угруповань військ, які беруть участь у військових конфліктах, повинна зростати у чотири рази⁷¹.

В.П. Матяшук у дисертаційній роботі «Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991–2005 рр.) у 2008 р. першою на той час намагалася теоретично узагальнити та дослідити процес створення, розвитку та функціонування військових ліцеїв та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як закладів довищівської військової підготовки незалежної України, складової національної системи військової освіти. Дослідивши діяльність 16 українських ліцеїв із врахуванням вимог Військової доктрини України, ст. 17 Конституції України, Концепції системи військової освіти, постанови КМУ «Про військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою», Розпорядження Президента України від 11.05.1999 р. «Про розширення мережі ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою», Указу Президента України «Про державну програму будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р.», автор показала значення військових ліцеїв у підготовці військових фахівців, які у майбутньому захищатимуть країну, її суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість. Нова парадигма військової освіти відводить їй фундаментальну роль у забезпеченні військової безпеки і оборони держави. У дослідженні розгля-

⁷⁰ Луньков А. В. Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність: канд. іст. наук: 20.02.22 / А. В. Луньков. – Львів, 2007. – 196 с.

⁷¹ Федоренко Д. С. Застосування зенітної артилерії сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Д. С. Федоренко. – Львів, 2007. – 180 с.

нито принципи функціонування аналогічних навчальних закладів у Росії, Білорусі, Казахстані та у далекому зарубіжжі. В. П. Матяшук наголосила, що такі державні заклади відрізняються за законодавчою базою, що регламентує їх роботу вимогами, викладеними у національних військових доктринах, структурою та чисельністю збройних сил, фінансово-економічними можливостями, національно-історичними особливостями⁷².

У дисертаційній роботі «Бойове застосування новітніх засобів Збройної боротьби у локальних війнах 90-х років XX ст.» (2008 р.) О. М. Ланько на прикладах ведення війни у Перській затоці (1991 р.) та Югославії (1999 р.) показує кардинально нові принципи ведення сучасної війни. З операції «Союзницька сила» у Перській затоці розпочинається епоха ведення війн із застосуванням космічних та високоточних технологій. США та їхні союзники створили єдину глобальну інформаційно-ударну систему, яка застосовувалась на всіх рівнях: стратегічному, тактичному та оперативному. Основними елементами цієї системи були космічна розвідка, виявлення стартів балістичних ракет, цілодобова навігація, безперервний зв'язок, постійне супутникове метеорологічне забезпечення. Космічна розвідка у війні проти Іраку становила основу тактичної розвідки США. Було визначено точні координати командних пунктів, аеродромів, ракетних комплексів противника тощо. Саме після війни у Перській затоці США розпочали розробляти глобальну систему протиракетної оборони. У цій війні було апробовано космічну систему навігації «Навстар», яка забезпечувала точність виходу авіації на ціль у нічний час та коригування траєкторії польотів крилатих ракет як повітряного, так і морського базування. Із космосу контролювали передислокацію військових сил Іраку та приховувати керування своїми військами. Високоточна зброя, яка становила 7 % від загальної кількості, була представлена керованими авіабомбами, крилатими ракетами, ракетами класу «повітря-земля», протилокаційними ракетами, літаками-невидимками (F-117A). Головну ставку у цій війні було зроблено на повітряний вибірковий удар, що дало змогу отримати перемогу з мінімальними втратами. Боєприпаси за своїми вражальними можливостями наближались до ядерної зброї. Основним театром військових дій у Югославії був повітряно-космічний простір, з якого здійснювали точкові удари по стратегічних об'єктах. Вперше було застосовано стратегічну тріаду високоточної зброї: літаки-носії (B-2A, B-1B, B-52C), керовані ракети (удосконалений «Томагавк») і бомби (CBU-97). Частка високоточної зброї становила 70 % від загальної її кількості. ППО Югославії виявилася спроможною знищити всього 10 крилатих ракет. Командування операцією проводилось на великій віддалі від ТВД з Пентагона та Брюсселя (штаб-квартира НАТО). Дисертант зробив висновок, що вирішальним фактором у збройних конфліктах стане високоточна космічна зброя міжконтинентальної дальності, а дієвим засобом захисту – глобальні системи ПРО і воєнного управління⁷³.

⁷² Матяшук В. П. Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991–2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. П. Матяшук. – Львів, 2008. – 210 с.

⁷³ Ланько О. М. Бойове застосування новітніх засобів збройної боротьби в локальних війнах 90-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / О. М. Ланько. – Львів, 2008. – 153 с.

У дисертаційній роботі Т. В. Іщенко на тему «Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних сил України (1991–2006 рр.)» розглянуто організацію системи виховної роботи, створення відповідного морально-психологічного клімату у військових колективах, підвищення національно-патріотичної свідомості, виховування відданих захисників Батьківщини. Впродовж 1991–1996 рр. було створено органи виховної роботи у ЗСУ. Це був етап утвердження і становлення. Практично виховна робота розпочалась у вересні 1998 р. після введення у дію «Концепції виховної роботи у ЗСУ та інших військових формуваннях України», яка отримала подальший розвиток 1999 р. у «Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України». Надалі ці положення було удосконалено у «Державній програмі реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 р.». Вищенаведені приклади організації виховної роботи потребували національно-державницької ідеології та механізмів її впровадження⁷⁴.

У дисертаційній роботі на тему «Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій у період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект)» Б. С. Левик здійснив проблемно-хронологічний аналіз партійно-політичного розроблення національної безпеки України у програмах 182 українських парламентських та позапарламентських партій. Автор зауважив відсутність єдиного стратегічного підходу до цієї проблеми у політичному середовищі країни та наголосив на неготовності політиків оперативно і адекватно реагувати на наявні загрози. Дослідник зробив висновок про неспроможність парламентських партій України виробити спільну позицію з питання забезпечення національної безпеки України, що значно відображається на змінах зовнішньополітичного курсу країни зі зміною провладної партії⁷⁵.

І. В. Компанець досліджував взаємовідносини України та НАТО у дисертаційній роботі на тему «Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті». Автор зробив висновок, що європейський безпековий потенціал ще недостатньо потужний, тому Організація Північноатлантичного договору і надалі займатиме ключові позиції у питаннях безпеки Європи. Беручи до уваги існування спільних як для України, так і для світу загроз, дослідник пропонує пришвидшити інтеграцію нашої держави до міжнародних безпекових організацій⁷⁶.

Цікаву тему дисертаційного дослідження вибрав П. І. Лозинський: «Воєнно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця XX – початку XXI століття». У роботі автор

⁷⁴ Іщенко Т. В. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних сил України (1991–2006 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Т. В. Іщенко. – Львів, 2008. – 193 с.

⁷⁵ Левик Б. С. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Б. С. Левик. – Львів, 2010. – 189 с.

⁷⁶ Компанець І. В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. В. Компанець. – Львів, 2010. – 209 с.

переконливо доводить історичну необхідність створення ДКБ і подальшої його трансформацію в ОДКБ. Проаналізувавши та узагальнивши опрацьовані матеріали, дослідник робить висновок про намагання пострадянських республік забезпечити свою національну безпеку за рахунок військового потенціалу військово-політичних блоків, їх стремління об'єднатись для попередження та усунення загроз. П. Лозинський робить висновок, що мирні засоби ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою⁷⁷.

Перед спеціалізованою вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» другий Міністр оборони України, генерал армії В. Г. Радецький, у 2006 р. захистив кандидатську роботу на тему: «Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини XX ст.». Автор об'єднує локальні війни і збройні конфлікти в окремий вид загроз, підкреслюючи їх дестабілізаційну суть. Дисертант наводить приклади, коли гострі військово-політичні конфлікти та кризи вирішувалися за допомогою регулярних збройних сил. Одночасно наводить приклад нерациональності регулярних збройних сил у збройній боротьбі з іррегулярними збройними формуваннями, як це було у В'єтнамі, Афганістані, Чечні. В. Г. Радецький наголошує, що у шостому періоді історії війн, йдеться про високоточну зброю. Незважаючи на зміну поколінь, воєнні мають чотири взаємопов'язувальні аспекти: ураження противника, оборона військ і об'єктів від ураження, управління військами, всебічне їх забезпечення⁷⁸.

Історичну необхідність формування професійної армії незалежної України у сучасних геополітичних умовах досліджувала О. М. Лойко⁷⁹.

З викладених змісту та тематики дисертаційних робіт, захищених у Національному університеті «Львівська політехніка» у період 1992–2011 рр. за спеціальністю «Військова історія», очевидно, що цілеспрямованого комплексного дослідження проблеми формування системи військової безпеки у пострадянських республіках не проводилось⁸⁰.

Аналізуючи захищені дисертаційні роботи вітчизняних науковців у визначений період, можна виявити роботи, в яких тією чи іншою мірою досліджувалися питання військової безпеки.

Зміни, які відбулись у об'єднаній Німеччині, її зовнішньополітичному курсі, взаємостосунки з Польщею, Чехією, Угорщиною досліджувала Ю. С. Горбач. 2005 р.

⁷⁷ Лозинський П. І. Воєнно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця XX – початку XXI століття: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / П. І. Лозинський. – Львів, 2011. – 179 с.

⁷⁸ Радецький В. Г. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. Г. Радецький. – Львів, 2006. – 233 с.

⁷⁹ Лойко О. М. Історична необхідність формування сучасної професійної армії України: автореф. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. М. Лойко. – Львів, 2005. – 20 с.

⁸⁰ Левик Б. С. Дослідження питань військової безпеки України у захищених роботах спеціалізованої вченої ради К. 35.052.15 за спеціальністю «Військова історія» (історичні науки) Національного університету «Львівська політехніка» (1992–2011 рр.) / Б. С. Левик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 228–234.

у дисертаційній роботі «Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.)»⁸¹.

Військову співпрацю між Україною і НАТО досліджував Н. Г. Стевенс 2008 р. у дисертації «Військове співробітництво України з НАТО у 90-х роках XX ст. на початку XXI ст. (історико-аналітичний аспект)». Здобувач уточнив роль, місце і завдання ЗСУ. У зв'язку з поширенням партнерства і довіри у воєнній сфері, поступовим формуванням європейської системи безпеки⁸².

Комплексному дослідженню впливу геополітичного положення України на розвиток двосторонніх відносин України і країн ЦСЄ присвячена робота П. П. Черника «Геополітичне положення України у Центрально-Східній Європі» (2008 р.)⁸³.

У дисертації І. Я. Тодорова «Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991–2004 рр.)» (2007 р.)⁸⁴ виявлено та систематизовано основні підходи до проблеми співпраці з НАТО.

Комплексно дослідив передумови вступу до НАТО та ЄС країн Балтії В. М. Завадський у дисертації на тему: «Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.)». Автор проаналізував діяльність цих країн в організаціях регіональної та міжнародної співпраці (Балтійській Асамблеї, Раді держав Балтійського моря, Північній Раді, ОБСЄ, РЄ), вплив цього приєднання на Росію та Калінінградську область як особливий регіон РФ⁸⁵.

Вивчення закономірностей і особливостей процесу інтеграції Польщі до НАТО було метою дисертації Н. М. Чорної «Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. XX ст. – 2005 р.)» (2008 р.). Автор розглянула характер відносин між Україною та Польщею⁸⁶.

Рідкісною для українських дослідників є тема дисертації В. В. Гусакова «Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90-ті роки» (2001 р.). Автор розглянув сучасний стан трансформації середньоазійського регіону та її роль у політичній стратегії Туреччини, Ірану і Китаю⁸⁷. Слід зазначити, що на той час

⁸¹ Горбач Ю. С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Ю. С. Горбач. – К., 2005. – 18 с.

⁸² Стевенс Н. Г. Військове співробітництво України з НАТО в 90-х роках XX – на початку XXI ст. (історико-аналітичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Н. Г. Стевенс. – Черкаси, 2008. – 20 с.

⁸³ Черник П. П. Геополітичне положення України в Центрально-Східній Європі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / П. П. Черник. – Л., – 19 с.

⁸⁴ Тодоров І. Я. Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991 – 2004 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. Я. Тодоров. – Донецьк, 2007. – 38 с.

⁸⁵ Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. М. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.

⁸⁶ Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. XX ст. – 2005 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Н. М. Чорна. – Чернівці, 2008. – 20 с.

⁸⁷ Гусаков В. В. Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90-ті роки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / В. В. Гусаков. – К., 2001. – 22 с.

середньоазійський регіон почали називати Центральною Азією (1991 р.) – стару термінологію використовували лише російські науковці.

Закономірності встановлення співпраці між Україною та НАТО дослідив у дисертаційній роботі на тему «Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.)» О. О. Лященко (2002 р.)⁸⁸.

У дисертаційній роботі «Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст.» (2002 р.) Д. М. Лакішик розглянув військово-політичну стратегію США відносно об'єднаної Німеччини, їхні взаємостосунки під час розширення НАТО на Схід⁸⁹.

Місце ФРН у постбіполярній Європі, специфіку німецької зовнішньої політики, участь ФРН у військових союзах, появу нових елементів у військовій доктрині розглянуто у роботі Р. А. Кривоноса «Німеччина у структурі європейського співробітництва» (2002 р.)⁹⁰.

У дисертації О. І. Бабак «Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – початок 1990-х років)» (2002 р.) досліджено намагання Польщі стати визнаним лідером у Центрально-Східній Європі, зародження та розвиток стратегічного партнерства⁹¹.

А. Ю. Мартинов у дисертаційній роботі «Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 рр.)» (2008 р.) проаналізував рушійні соціально-патріотичні сили, зовнішні та внутрішні чинники «оксамитової революції» у НДР, дослідив трансформацію політичних інститутів, підвищення соціальної мобільності середнього класу, еволюцію «східної політики» Г. Коля та Г. Шредера⁹².

У дисертації В. І. Моцок на тему «Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект» (2002 р.) досліджує особливості політичних стосунків між Україною та Польщею у питаннях збереження регіональної безпеки, впливу процесів розширення НАТО, проведення курсу на стратегічне партнерство⁹³.

Еволюцію європейської політики України, зміцнення євроатлантичного простору безпеки, проведення порівняльного аналізу стратегій євроінтеграції України та держав ЦСЄ досліджено у дисертації О. О. Ковальова на тему «Українська політика щодо євроінтеграційних процесів» (2004 р.)⁹⁴.

⁸⁸ Лященко О. О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. О. Лященко. – К., 2002. – 17 с.

⁸⁹ Лакішик Д. М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Д. М. Лакішик. – К., 2002. – 16 с.

⁹⁰ Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейського співтовариства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Р. А. Кривонос. – К., 2002. – 22 с.

⁹¹ Бабак О. І. Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – початок 1990-х років): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 О. І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.

⁹² Мартинов Г. Л. Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Г. Л. Мартинов. – К., 2008. – 26 с.

⁹³ Моцок В. І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. І. Моцок. – Чернівці, 2002. – 20 с.

⁹⁴ Ковальова О. О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / О. О. Ковальова. – К., 2004. – 32 с.

Рівень взаємодії Болгарії та України у світових безпекових організаціях (НАТО, ОБСЄ) чи регіональних військово-політичних інституціях досліджено у дисертаційній роботі Ю. О. Тимошенко на тему: «Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ ст.» (2004 р.). Автор розглядає історію становлення та розвитку військово-політичних взаємин між двома державами⁹⁵.

У дисертаційній роботі А. В. Грубінко «Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво)» (2007 р.) розкрито головні тенденції військової співпраці обох країн у аспекті розвитку відносин Україна–НАТО⁹⁶.

У дисертаційній роботі «Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки)» Т. С. Сергієнко проаналізував формування договірно-правової бази міждержавних стосунків після 1993 р. (2003 р.)⁹⁷.

Позитивні тенденції і гальмівні чинники, необхідність розроблення стратегічної концепції зовнішньої політики України щодо Угорщини та держав ЦСЄ розглянув В. М. Білан у дисертації «Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках» (2004 р.)⁹⁸.

Залежність розгортання та піднесення чи сповільнення та стагнації співпраці країн-партнерів від якості та рівня професійної діяльності органів влади всіх рівнів доведено у дисертаційній роботі Р. В. Корсак «Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр.» (2008 р.)⁹⁹.

Історичний досвід чесько-словацьких відносин у процесі розширення НАТО і ЄС на Схід та формуванню їх військової організації комплексно дослідив В. І. Андрейко у дисертації на тему: «Чесько-словацькі міждержавні відносини: особливості становлення і розвитку (1990-ті – 2005 рр.)» (2007 р.)¹⁰⁰.

Механізми формування зовнішньої політики України, проблемні питання та пріоритетні напрями проаналізовано О. В. Сивак у дисертаційному дослідженні на тему: «Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.)» (2000 р.)¹⁰¹.

⁹⁵ Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття: автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004. – 17 с.

⁹⁶ Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. В. Грубінко. – К., 2007. – 20 с.

⁹⁷ Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т. С. Сергієнко. – К., 2003. – 18 с.

⁹⁸ Білан В. М. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. М. Білан. – Л., 2004. – 20 с.

⁹⁹ Корсак Р. В. Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Р. В. Корсак. – Ужгород, 2008. – 20 с.

¹⁰⁰ Андрейко В. І. Чесько-Словацькі міждержавні відносини: особливості становлення і розвитку (1990-ті – 2005 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. І. Андрейко. – К., 2007. – 22 с.

¹⁰¹ Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990 – 1999 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: ... 23.00.04 / О. В. Сивак. – К., 2000. – 20 с.

Військовій організації України, її основній складовій – Збройним силам – присвячено дисертаційні роботи згаданих нижче українських дослідників.

М. М. Требін у дисертації «Армія в суспільстві, що трансформується: соціально-філософський аналіз» (2005 р.) запропонував концепцію місця та ролі армії у суспільстві за умов трансформації. Автор апроксимував характер розвитку сучасної збройної боротьби на оборонну політику держави. Визначено місце і роль армії за умов демократичного суспільства¹⁰².

Вивченню армії як суб'єкта забезпечення національної безпеки українського суспільства у період його системної трансформації, розумінню ЗСУ як соціального інституту присвячена дисертаційна робота П. П. Круть «Армія як суб'єкт забезпечення національної безпеки України: соціально-філософський аналіз» (1999 р.) Автор дослідив основні суперечності і особливості військового будівництва в Україні¹⁰³.

Військову реформу Російської Федерації 1990–1997 рр., передумови реформування Збройних Сил СРСР дослідив М. П. Сухушин у дисертації «Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.)» (2006 р.). Автор проаналізував за хронологією підходи до реформування армії російських партій та суспільних рухів¹⁰⁴.

Характерні особливості військової служби, її відмінності від інших видів державної служби стали предметом дисертаційного дослідження І. Ф. Корж «Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення» (2004 р.)¹⁰⁵.

Становленню та розвитку інституту контрактної служби на пострадянському просторі присвятив свою монографію «Військова служба за контрактом (соціальний вимір)» Ю. А. Калагін, представник Харківського університету повітряних сил імені Івана Кожедуба¹⁰⁶.

Визначення та порівняльний аналіз сучасного військово-політичного стану геостратегічних концепцій та доктрин НАТО, аналіз військово-політичної стратегії РФ, їх вплив на Україну – завдання дисертаційного дослідження О. В. Феденко «Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України» (2002 р.)¹⁰⁷.

¹⁰² Требін М. П. Армія в суспільстві, що трансформується (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / М. П. Требін. – Х., 2005. – 32 с.

¹⁰³ Круть П. П. Армія, як суб'єкт забезпечення національної безпеки України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / П. П. Круть. – Х., 1999. – 19 с.

¹⁰⁴ Сухушин М. П. Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / М. П. Сухушин. – О., 2006. – 20 с.

¹⁰⁵ Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / І. Ф. Корж. – К., 2004. – 20 с.

¹⁰⁶ Калагін Ю. А. Військова служба за контрактом (соціальний вимір): монографія // Ю. А. Калагін; за наук. ред. проф. Е. А. Афоніна. – Х.: ХУПС, 2008. – 278 с. – (Серія «Відкрита дослідницька концепція»; вип. 7).

¹⁰⁷ Феденко О. В. Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. В. Феденко. – Л., 2002. – 16 с.

У дисертаційній роботі «Державні механізми реформування системи ресурсного забезпечення воєнної організації на шляху євроатлантичної інтеграції України» (2005 р.) В. О. Шевельов дослідив процес реформування системи ресурсного забезпечення ЗСУ з урахуванням проголошеного курсу на інтеграцію в євроатлантичні структури безпеки та співпраці відповідно до стандартів країн-членів НАТО, які передбачають створення єдиної системи речового забезпечення¹⁰⁸.

У дисертації І. А. Храбан «Конфігурація європейської безпеки у контексті реалізації національних інтересів України (воєнно-політичний аспект)» (2008 р.) комплексно досліджено системний характер європейської системи безпеки. У роботі розкрито тенденції розвитку та напрямки створення нової системи безпеки у Європі у військово-політичній сфері. Автор запропонував створити на основі міжнародних безпекових організацій (НАТО, ЄС, ОДКБ) нову систему загальноєвропейської безпеки. І. А. Храбан робить висновок, що Україна зобов'язана взяти участь у формуванні нової архітектури безпеки європейського континенту з використанням необхідного військового, військово-технічного та інтелектуального потенціалу¹⁰⁹.

Комплексний порівняльний аналіз законодавства України, Росії, США, Японії, Франції щодо проходження військової служби за контрактом став предметом дисертації В. О. Паламарчук «Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних силах України» (2003 р.)¹¹⁰.

Історичний розвиток системи підготовки офіцерських кадрів у Військово-інженерному інституті (м. Поділ), система комплектування змінного та постійного складу навчального закладу за умов сучасної України стали об'єктом дослідження дисертації Р. Л. Колос «Підготовка офіцерських кадрів для Збройних Сил України за досвідом Військово-інженерного інституту 1991–2000 рр.»¹¹¹.

Вивченню конфліктогенності військової організації та особливостей соціального регулювання конфліктів у військово-соціальному середовищі з метою забезпечення стабільності, керованості, оптимізації присвячена дисертація А. М. Ячного «Соціальне регулювання конфліктів військової організації в умовах сучасного українського суспільства» (2001 р.)¹¹².

¹⁰⁸ Шевельов В. О. Державні механізми реформування системи ресурсного забезпечення Воєнної організації на шляху євроатлантичної інтеграції України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / В. О. Шевельов. – К., 2005. – 20 с.

¹⁰⁹ Храбан І. А. Конфігурація європейської безпеки в контексті реалізації національних інтересів України (воєнно-політичний аспект): автореф. дис. ... д-ра. політ. наук: 21.01.01 / І. А. Храбан. – К., 2008. – 32 с.

¹¹⁰ Паламарчук В. О. Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / В. О. Паламарчук. – Ірпінь, 2003. – 13 с.

¹¹¹ Колос Р. Л. Підготовка офіцерських кадрів для Збройних Сил України за досвідом Військово-інженерного інституту 1991 – 2000 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Р. Л. Колос. – К., 2004. – 20 с.

¹¹² Ячний А. М. Соціальне регулювання конфліктів військової організації в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.07 / А. М. Ячний. – Х., 2001. – 19 с.

Процес формування та розвитку системи соціального захисту військовослужбовців ЗСУ досліджував у своїй дисертаційній роботі «Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.): історичний аспект» (2006 р.) С. С. Корольов. Автор здійснив порівняльний аналіз вітчизняної військово-соціальної сфери із соціальними стандартами збройних сил країн-членів НАТО¹¹³.

Історії формування та розвитку Прикордонних військ України як складової системи забезпечення національної безпеки в умовах економічної кризи, скрутного політичного стану присвячена робота М. І. Кабачинського «Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 рр.: історичний аспект» (2006 р.)¹¹⁴.

О. О. Луник у дисертаційній роботі «Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.)» (2003 р.) дослідив застосування ЗСУ у подоланні наслідків військових конфліктів і кризових ситуацій, роль і місце ЗСУ у миротворчій діяльності нашої держави під егідою ООН, у складі багатонаціональних сил¹¹⁵.

Удосконалення соціально-філософської рефлексії цінностей військовослужбовців ЗСУ, їх класифікацію, основні функції досліджено у роботі В. М. Мартинюк «Ціннісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз)» (2006 р.). Автор наводить систему протиріч за умов зміни парадигми світосприйняття, соціальної трансформації суспільства, реформування та розвитку ЗСУ¹¹⁶.

І. П. Козинець досліджувала участь військових підрозділів української армії у миротворчих міжнародних операціях у перше десятиліття незалежності 1992–2006 рр.¹¹⁷.

Серед проаналізованих науково-дослідних робіт немає дослідження на запропоновану тему, що дає право та необхідність науково дослідити формування військової безпеки на пострадянському просторі в період 1991–2011 рр.

У липні 1992 р. глави новостворених держав підписали Угоду про правонаступництво щодо державного архіву колишнього СРСР. Угодою було досягнуто домовленості про залишення архівних установ за принципом територіальності. Так усі центральні архіви залишились на території Російської Федерації. Українські галузеві архіви розпочали свою роботу 1992 р. Найціннішу інформацію почерпнуто

¹¹³ Корольов С. С. Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / С. С. Корольов. – К., 2006. – 20 с.

¹¹⁴ Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 рр.: історичний аспект: автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.02.01 / М. І. Кабачинський. – Чернівці, 2006. – 36 с.

¹¹⁵ Луник О. О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / О. О. Луник. – К., 2003. – 19 с.

¹¹⁶ Мартинюк В. М. Цілісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / В. М. Мартинюк. – Х., 2006. – 19 с.

¹¹⁷ Козинець І. П. Участь Збройних сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. П. Козинець. – Львів, 2008. – 226 с. (Перший розділ. Підрозділ. 1.2).

з фондів Галузевого державного архіву МО України¹¹⁸, ГДА СБУ, Національного військового історичного музею України, Російського державного військового архіву, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, Російської державної бібліотеки, Російського державного архіву новітньої історії.

У сфері державного забезпечення національної безпеки і оборони будь-якої держави особливе місце займають правові документи: Конституція, закони, укази, доктрини, стратегії, концепції, програми уряду, інші нормативно-правові акти. У законодавстві з питань безпеки і оборони за хронологією відображено намагання держави стратегічно визначити шляхи розвитку своєї військової організації, її завдання та перспективи. Одночасно законодавство позначає ті проблеми, з якими стикається військово-політичне керівництво країни на певному етапі історичного розвитку. Важливе місце належить державним фаховим, періодичним науковим та науково-популярним виданням, публікаціям недержавних громадських організацій, спеціалізованим міжнародним фондам, інтернет-виданням, офіційним сайтам оборонних, безпекових та мілітарних інституцій.

У висвітленні питань національної безпеки і оборони України, інших країн світу достойне місце займає науково-теоретичний та науково-практичний щоквартальний журнал «Наука і оборона» МО України, який розпочав діяльність 1994 р. До 1996 р. видання виходило як збірник наукових матеріалів, а у 1996 р. було перереєстроване як журнал. У ньому періодично публікуються фахові статті з питань захисту національних безпеки у сучасних умовах, обговорюються актуальні проблеми воєнної політики і реформування оборонної галузі, публікуються результати наукових досліджень з питань військової безпеки та військово-теоретичних проблем¹¹⁹.

Сприятливі умови створює для фундаментальних військово-історичних досліджень Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії», який розпочав діяльність 30 травня 2001 р. як недержавна структура. За активної підтримки цього інституту 2002 р. почав видаватися науково-популярний журнал «Воєнна історія», на сторінках якого його редактор С. Х. Литвин, редакційна колегія та автори публікацій доводять важливість та актуальність військово-історичних досліджень, намагаються боротися з байдужістю держави до військової історії України. Важливо, що обидві структури мають свій електронний сайт, що робить їх доступнішими.

Заслужують на увагу фахівців з військової історії щотижневий суспільно-політичний журнал «Військо України» – центральний друкований орган МО України, науково-популярний журнал «Атлантична панорама», який виходить шість разів на рік, газета МО України «Народна армія» тиражується п'ять разів на тиждень, відомча газета «Флот України», яка виходить два рази на тиждень. З 2002 р. З

¹¹⁸ Положення про Центральний архів МОУ. Грудень 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 6 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34870. – Спр.2. – Арк. 9–12.

¹¹⁹ Наука і оборона: Щоквартальний наук.-теор. та наук.-практ. журнал Міністерства оборони України. 1994–2011 рр.

періодичністю 6 разів на рік публікується громадсько-політичний, науковий, літературно-художній журнал «Морська держава», інтернет-видання МОУ «Флот України».

Професійні соціологічні дослідження, «гострі» конференції та круглі столи, постійні щомісячні інтернет-видання журналу «Національна безпека і оборона» продукує недержавний аналітичний Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Розумкова.

З 16 березня 2001 р. у Національному інституті проблем міжнародної безпеки при РНБОУ видавався щоквартальний науково-аналітичний збірник «Стратегічна панорама». 2 квітня 2010 р. заклад ліквідовано відповідно до Указу Президента № 471 «Про оптимізацію діяльності з розроблення наукових засад національної безпеки України».

Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України 2006 р. видає щоквартальне видання «Стратегічні пріоритети», де провідні вітчизняні науковці публікують глибокі науково-дослідницькі матеріали з питань національної безпеки та оборони.

З грудня 2003 р. відповідно до Указу Президента України № 1396/2003 при РНБОУ створено Інститут проблем національної безпеки. Основне завдання науково-дослідної установи – розроблення наукових засад національної безпеки України. Цей напрям досліджень в Україні представляють В. Богданович, В. Ліпкан, Г. Перепелиця, В. Горбулін, О. Сушко.

Цікавим джерелом для військово-історичних досліджень є Військово-історичний альманах, який заснував і видає Національний військовий історичний музей України з 2000 р. Музей також систематично (два рази на рік) проводить всеукраїнські та міжнародні науково-практичні конференції з питань військової історії.

Заслуговують на увагу дослідників фахові видання наукових праць військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вісник «Держава та армія» Національного університету «Львівська політехніка», «Труди університету» Національного університету оборони України, матеріали наукових військово-історичних конференцій.

«Біла» книга «Збройні Сили України» (2005–2011 рр.) та інших республік колишнього СРСР видається щорічно. У збірнику опубліковано інформацію про діяльність збройних сил, оборонну політику держави, проблеми, які виникають у цій сфері. «Білу книгу» в Україні видають відповідно до вимог ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»¹²⁰.

2007 р. було засновано як недержавну громадську організацію Центр військової політики і політики безпеки, який видає «Оборонний вісник», де можна знайти статистичні дані про чисельність, озброєння та фінансування збройних сил країн світу. Центр проводить фахові дослідження у військовій та військово-політичній сфері, аналізує розвиток військової організації України.

¹²⁰ ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» м. Київ, 19 червня 2003 року N 975-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=422968.

Український мілітарний портал надає вичерпну інформацію про військову організацію України (збройні сили, спеціальні сили і служби), зокрема дані «Укроборонпрому», ДК «Укрспецекспорту», Національного космічного агентства України, вищі військові навчальні заклади.

Рішення консультативних, дорадчих органів з питань безпеки і оборони, комюніке міністерств закордонних справ, концепції національної безпеки, військові доктрини, основи військової безпеки, матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, програми правлячих політичних партій у частині національної безпеки і оборони, дебати парламентарів на сесійних та пленарних засіданнях законодавчих органів, рішення парламентських комітетів з питань національної безпеки і оборони, дані офіційного вісника України (єдине повне офіційне періодичне видання нормативно-правових актів) та Бюлетеня Міністерства юстиції України (аналогічно для кожної країни), інші історично-хронологічні джерела вказують на динаміку військової співпраці проти глобальних загроз, удосконалення процесу військового мистецтва ведення війн, державні кроки з удосконалення системи безпеки.

Статистичні дані про озброєння та військову техніку колишніх радянських республік відрізняються, тому за основу було взято дані найавторитетніших міжнародних довідників: «The Military Balance» Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні (IISS), «Military Technology» – військові технології, «Jane's World Armies» – журнал аналітичного порівняння військового потенціалу армій світу, російський журнал для зарубіжних військово-політичних експертів та фахівців Moscow Defence Brief¹²¹.

Особливим джерелом дослідження є спогади безпосередніх учасників військово-історичних та військово-політичних подій новітньої історії держав пострадянського простору.

Публікації державних та приватних засобів масової інформації переважно були інформаційними, допомагали відстежувати хронологічну динаміку подій, надавали їх загальну панораму. Серед англомовних видань, які слугували джерелами поточної військової історії, слід зазначити: The Times, The Financial Times, The New York times, The Washington Post, The Morning Star.

Одночасно, використовуючи здобутки суміжних дисциплін – військової науки, соціології, політичної науки, юриспруденції, демографії, політичної економії, статистики, кінодокументалістики – вдалось ширше узагальнити і осмислити викладені події, виокремити їхні закономірності та генеалогію. Це дало змогу створити фактографію і певною мірою концептуалізувати саму тему.

¹²¹ The Military Balance Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні (IISS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iss.org/Military Technology> [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.monch.com/C125779A003EAE64/Docname/INTERN_HomeEN; Jane's World Armies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.janes.com/products/janes/security/military-capabilities/world-armies.aspx>.

Умовно історіографію досліджуваної проблеми можна поділити на такі групи:

- спеціальні та узагальнювальні науково-дослідні праці вітчизняних та зарубіжних військових істориків;
- архівні матеріали галузевих фондів військових та військово-історичних закладів України та Російської Федерації;
- мемуарна література та спогади очевидців та безпосередніх учасників подій;
- конституційно-законодавчі та нормативні акти пострадянських республік;
- спеціальна міжнародна та державна статистика з військово-оборонних питань;
- військово-історичні та військово-політичні періодичні видання дальнього і близького зарубіжжя.

Сучасна національна історіографія незалежної Української держави представлена переважно підручковими синтезами, численними науковими і науково-публіцистичними працями¹²². Архівні матеріали за цей період відсутні або обмежені (деякі з них ще мають гриф «Тасмно»).

Тема військової безпеки певною мірою політизована вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Поєднання доступних архівних документів з критично проаналізованим дослідженням матеріалом дало змогу істотно розширити джерельну базу і комплексно дослідити процес становлення системи військової безпеки у нових державах пострадянського простору у 1991–2011 рр.

Аналіз наукової літератури і джерел переконливо свідчить про те, що запропонована тема ще недостатньо досліджена. Військові історики розкрили лише окремі її аспекти, переважно несистемного характеру. Це було причиною того, що автор звернувся до цієї військово-історичної проблеми, визначив мету, завдання, об'єкт, предмет і наукову новизну дослідження.

¹²² Кондратюк К. К. Сухий О. М. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009): навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 186.

Розділ 2

ДЕРЖАВНІ ЗАХОДИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ БЕЗПЕКИ КОЛИШНІХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

Події на території СРСР 1990–1991 рр. могли мати набагато гірший, трагічний характер. Відбувся напіврозпад Союзу, бо Російська Федерація продовжувала вести свою зовнішню політику як спадкоємець комуністичної імперії, де в ролі колоній опинились всі радянські республіки¹²³. До влади у нових незалежних державах молоді демократії, які виникли на пострадянському просторі, здебільшого, прийшли колишні партійно-номенклатурні та комсомольські кадри. Метою була влада, контроль над політикою та економікою, засобами виробництва, фінансовою системою тощо.

Радянський Союз кріпився обручем КПРС (комуністичною ідеологією) і розпався, як тільки цього обруча не стало. Горбачовська лібералізація відродила національні рухи. Партійна номенклатура зрозуміла, що в них в руках є механізми контролю над своїми країнами. Партійний апарат сприймав незалежність як відмову від комуністичної ідеології, звільнення від контролю Кремля, контролю за національними рухами і різке зростання власного соціального статусу. Беззаперечним доказом цього було запровадження інституту президентства та обрання на цю посаду колишніх секретарів республіканських ЦК Компартії (в Україні, Росії, Азербайджані, Грузії, республіках Центральної Азії)¹²⁴.

Військова безпека є пріоритетним напрямом для забезпечення національної безпеки. Конституція, відповідні спеціальні закони, воєнна доктрина, концепція та стратегія військової безпеки є політично-законодавчою основою цієї важливої безпекової галузі. Поряд з іншими системами безпеки вона покликана забезпечити безпеку (недоторканність) сфери життєдіяльності. Поява нових «асиметричних» загроз (міжнародний тероризм, інформаційно-психологічна зброя) вимагає постійної модернізації та трансформації військової безпеки та її складових. Запорукою військової безпеки є збройні сили.

Після розпуску Організації Варшавського договору та розпаду СРСР перед кожною незалежною державою постало питання вибору шляху подальшого розвитку. Конституційно всі пострадянські республіки обрали демократичну модель. Кожна з новопроголошених республік розпочала пошук забезпечення своєї безпеки. Більшість обрали входження до існуючих військово-політичних блоків

¹²³ Шилюк Л. О. До питання про зовнішньополітичну діяльність України на початковому етапі Радянського періоду / Л. Шилюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 235–239.

¹²⁴ Мошкин С. В. СНГ как наследник СССР: материалы междунар. науч.-практ. конференции (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Днепропетровск: ООВ «Інновація», 2012. – Ч. 1. – С. 23.

(ОДКБ та НАТО), меншість – політику позитивного нейтралітету та достатньої оборони, решта провадять особисту багатовекторну зовнішню політику. Політичному та військовому керівництву країн «молодої демократії» необхідно було визначити свої військові та політико-дипломатичні дії у боротьбі з глобальними, національними та внутрішніми загрозами.

Усі республіки отримали радянську спадщину. Союзно-республіканський центр, який координував та контролював єдину систему безпеки СРСР, знаходився у Москві і безпосередньо був підпорядкований ЦК КПРС. Його ліквідація змусила нові республіки вирішувати питання про організаційно-структурну схему своєї національної військової організації згідно з новими політичними та економічними умовами. Прикладом для побудови власної системи безпеки для більшості новоутворених держав, зокрема Росії стали моделі безпеки і оборони США та країн НАТО. Новообраним президентам, парламентам та урядам було зрозуміло, що, крім використання попереднього досвіду та матеріально-технічного ресурсу, для створення ефективної системи безпеки необхідні наукові напрацювання та добротна законодавча база.

На пострадянському просторі 1991 р. зароджувались не тільки нові суверенні держави, зароджувались нові міждержавні стосунки, які не завжди були партнерськими. Кожна з країн намагалася якнайкраще захистити свої національні інтереси.

2.1. Розпад СРСР. Проголошення незалежності радянських республік

11 березня 1985 р. М. С. Горбачова обрали Генеральним секретарем ЦК КПРС. Того ж року він проголосив про «перебудову» економіки СРСР. 25 липня Компартія дозволила створювати перші бізнес-структури на кошти ВЛКСМ – офіційно це називалось громадсько-державною системою організації науково-технічної молоді. Країна перебувала в економічній та системній кризі. Цьому передували певні історичні події, які призвели до різкого загострення ситуації щодо збереження цілісності Радянського Союзу.

23 березня 1983 р. з ініціативи Президента США Р. Рейгана було розгорнуто програму «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ)¹²⁵. Концепція програми полягала в одноосібному розгортанні досконалої протиракетної оборони, хоча фактична її суть полягала у створенні принципово нових засобів ведення війни, які передбачали освоєння космосу для нанесення ядерних міжконтинентальних ударів, нейтралізації активними засобами космічного ешелону сил нападу у космосі. Цей період умовно був названий «зоряними війнами». Військовим дипломатам США

¹²⁵ Стратегічні оборонні ініціативи (СОІ). (англ. SDI – Strategic Defense Initiative) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=739:rozvitok-zovnishnix-funkcij-radyansko%D1%97-derzhavi&catid=109&Itemid=3.

разом із спеціалістами ЦРУ (центральне розвідувальне управління) вдалось ввести в оману радянське партійне керівництво і спецслужби, що привело до неправильного військово-політичного реагування на програму СОІ з боку військово-партійної верхівки СРСР. Розпочалась гонка озброєнь, яка знесилила радянську економіку – це прискорило політичну кризу і подальший розпад Радянського Союзу. 1986 р. понад 25 % свого бюджету країна витрачала на військові потреби, тоді як США – тільки 6 % валового продукту¹²⁶.

Після розпаду СРСР його ядерним спадкоємцем стали Росія, Україна, Білорусь та Казахстан. Однак у переговорному процесі з питань ядерної зброї брали участь тільки Росія та США як учасники-сторони Договору ПРО (1972 р.). У цей час їхні зовнішньополітичні відносини з ворожих перетворювались на партнерські. Обидві країни стали перед однаковими зовнішніми загрозами, насамперед з проявами міжнародного тероризму та можливістю терористичного використання зброї масового ураження. Такі відносини тривали доти, поки Росія не стала вважати політику США загрозовою для своїх національних інтересів і свого оборонного потенціалу. Причина полягала у розширенні НАТО на Схід та розгортанні європейської системи ПРО у Центрально-Східній Європі (Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині, прибалтійських республіках, вірогідно в Україні). Це загострило військово-політичну ситуацію у Європі, як і розірвання з боку Сполучених Штатів Договору ПРО 1972 р. через небажання Росії поновити (модернізувати) і доповнити його. 13 грудня 2001 р. адміністрація Президента США повідомила Росію про розірвання Договору ПРО (26 травня 1972 р.), а 17 грудня цього ж року було віддано наказ про розгортання протиракетної оборони США.

США намагались контролювати військово-політичну ситуацію у світі. Росія у цей час не була спроможна на адекватну відповідь через кризовий стан своєї економіки. На початку другого десятиліття ХХІ ст. Росія переглянула свою стратегію і розпочала фактично другий етап гонки озброєнь, який був скерований проти США та НАТО. Військові експерти РФ побоювались, що пускові шахти третього протиракетного поясу США, які знаходяться за межами території Сполучених Штатів, можуть мати не тільки надшвидкісні протиракетні, але й ракети з ядерними боеголовками. Військові твердо переконані у скеруванні балістичних ракет на російські стратегічні об'єкти. Цей факт вони використали для переконання громадян Росії у необхідності збільшення ракетно-ядерного потенціалу РФ. Сьогодні обидві країни володіють 90 % усіх ядерних озброєнь на планеті, тому їхні взаємостосунки є визначальними для світової стратегічної стабільності.

Серед країн, які теж володіють ядерним арсеналом, треба назвати Францію, Велику Британію, має свою «приховану» бомбу Ізраїль, проводить ядерну модернізацію Китай, активно провадять у військові ядерні розробки Індія та Пакистан,

¹²⁶ Бабинець А. Інтерв'ю з Богданом Гаврилишиним. 30.05.2011 р. / А. Бабинець, О. Акименко // Українська правда. Історична правда: Інтернет-газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/30/41124/view_print/.

прагнуть отримати ядерну зброю Північна Корея та Іран. Отже, національна ПРО США скерована проти ядерного потенціалу Росії та Китаю як потенційних противників. Саме тому США перейшла від створення регіональної ПРО до глобальної системи ПРО і насамперед навколо територій згаданих можливих противників. Підсистему протиракетної оборони в Європі слід розглядати як частину глобальної системи протиракетної оборони США. Стратегічна відсутність України, Білорусі та Казахстану у наведених процесах вказує на вразливість позицій та ролі цих країн та їхніх збройних сил. Всі три країни, маючи науково-технічні напрацювання у ракетній галузі, виготовленні високоточної зброї, є потенційним плацдармом для розміщення об'єктів європейської ПРО. США зацікавлені у залученні до цього процесу не тільки України. Питання ефективності створення протиракетних систем оборони залишається відкритим і сьогодні.

Водночас у кавказьких та прибалтійських республіках наростало масове невдоволення, яке виявлялося на мітингах, а згодом і в протестних кровопролиттях за незалежність. 28 травня 1988 р. у Степанакерті та Єревані почалися виступи за надання незалежності Нагірному Карабаху та його приєднання до Вірменії. У червні 1988 р. Абхазька АРСР, яка на той час перебувала у складі Грузинської РСР, звернулася до з'їзду КПРС з проханням приєднати її до РСФСР. У прибалтійських республіках створювались громадські незалежні організації за перебудову: у Литві – «Саюдіс», у Латвії та Естонії – Народні фронти¹²⁷. Аналогічні організації почали виникати в інших союзних республіках^{128, 129}. 16 листопада 1988 р. ВР Естонської РСР проголосила суверенітет республіки. Ці події позитивно вплинули на настрої у сусідніх радянських республіках¹³⁰. КПРС вирішила надати інтернаціональну (військову) допомогу афганському народу – розпочалась непопулярна радянсько-афганська війна, яка спричинила значні фінансові витрати та людські жертви. Афганська війна стала не останньою з причин розпаду СРСР. Афганська авантюра додала ненависті до Радянського Союзу. Військово-політичне керівництво СРСР вчоргого використало армію проти суверенної країни. На «інтернаціональну допомогу» протягом 9-ти років радянська економіка втратила понад \$ 80 млрд, людські втрати ще більші – 15 427 осіб було вбито, 313 пропали без вісті, понад 130 тис.

¹²⁷ Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики. 02.1989 // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89– Коллекция рассекреченных документов. – Оп. 4. – Д. 12; П1 63/40 22.07.1989 г.; О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6; п1 64 / 168 26.08.1989 г.; О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 25.

¹²⁸ Галузевий державний архів СБ України: Путівник // ГДА СБУ. Автори-упорядники: В. Д. Даниленко (відп. упор.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.

¹²⁹ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Арк. 15–16.

¹³⁰ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про реагування на націоналістичні прояви в республіках радянської Прибалтики // ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14 (1990), пор. 3, арк. 229–231.

поранено¹³¹. 1/5 (20 %) частина ВВП СРСР виділялась на військові потреби. Для порівняння, цей показник у США становив – 5 %, а ФРН та Франції – 3 та 4 %.

Зовнішня політика Радянського Союзу у період перебування при владі М. Горбачова характеризувалася певним дуалізмом і непослідовністю. З одного боку, керівництво СРСР оголосило про згортання нарощування ядерних озброєнь й декларативно відмовилося від розповсюдження хімічної зброї¹³². Розпадові СРСР передували процеси послаблення позицій цієї країни на міжнародній арені. Виведення радянських військ з Афганістану, Німецької Демократичної Республіки, Угорщини, Польщі й інших країн «соцтабору» додало клопоту та фінансових затрат¹³³. Керівництво Комуністичної партії задекларувало курс на проведення миролюбної політики забезпечення військової безпеки СРСР¹³⁴. З іншого боку, Радянський Союз намагався зберегти військову присутність у колишніх країнах Варшавського договору, продовжував надавати військову допомогу Республіці Куба, Народній Республіці Ангола й іншим державам «третього світу»¹³⁵.

У березні 1989 р. в СРСР відбулись перші альтернативні вибори до ВР Радянського Союзу. За Естонією суверенітет 26 травня 1989 р. проголосила Литва, 29 липня до них приєдналась і Латвія¹³⁶. 23 серпня 1989 р. у 50-ту річницю пакту Молотова–Ріббентропа понад 2 млн. литовців, латишів та естонців утворили «живий ланцюг». У вересні 1989 р. суверенітет проголосили республіки Грузія та Азербайджан. У листопаді Грузія ухвалила заяву про нечинність союзного законодавства на її території, таким чином відмежувавшись від законодавчої системи СРСР. 8–10 вересня 1989 р. в Україні відбувся Установчий з'їзд Народного Руху за перебудову.

¹³¹ Феськов В. И., Голиков В. И., Калашников К. А. Советская армия в годы «холодной войны» (1945–1991). – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – С. 183.

¹³² Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147/75 «Об обвинениях Советского Союза в причастности к распространению химического оружия» от 6 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–5.

¹³³ Постановление Секретариата ЦК КПСС № 146–VI «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана» от 24 января 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–13; Постановление Секретариата ЦК КПСС № 181–90 г. «О выводе советских войск из Венгрии» от 9 марта 1990 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Д. 78. – Л. 1–13.

¹³⁴ Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе» 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе»; предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // РГАНИ. – Ф. 1 – Съезды КПСС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

¹³⁵ Постановление Секретариата ЦК КПСС № 164/37 «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан» от 5 августа 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 41. – Л. 1–4; Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147–84 «По вопросу компенсации поставками из Советского Союза Республике Куба вооружения, которое может быть оставлено кубинскими войсками в Народной Республике Ангола» от 7 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 20. – Л. 1–5.

¹³⁶ Постановление Секретариата ЦК КПСС «Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; П1 63/40 22.07.1989 г. О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

18 січня 1990 р. на Кавказі розпочалась локальна війна між Азербайджанською РСР та Вірменською РСР. 22 січня 1990 р. від Львова до Києва на честь Дня Злуки ЗУНР та УНР було влаштовано «живий ланцюг». 7 лютого у Конституції СРСР скасовано ст. 6 «про керівну роль КПРС»¹³⁷. 11 березня ВР Литовської РСР прийняла Акт про відновлення республіки зразку 1940 р., із збереженням тогочасних кордонів. Партійно-політичне керівництво СРСР застосувало проти Литви економічні санкції. 14 березня 1990 р. М. Горбачова було обрано першим та останнім президентом СРСР. У березні–травні 1990 р. в Україні шахтарі розпочали страйкувати, висуваючи не лише економічні, але й політичні вимоги, зокрема вимагали відставки Михайла Горбачова. Комуністична партія СРСР намагалась втримати ситуацію під контролем. На засіданні комісії ХХ з'їзду КПРС розглядалось питання про основні напрямки військової політики партії на сучасному етапі¹³⁸. 25 березня Компартія Естонії оголосила про свій вихід з КПРС. 26 квітня цього року вступив в силу Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації»¹³⁹, згідно з яким організацію оборони, керування Збройними силами, прикордонними, внутрішніми і залізничними військами, державну безпеку було віднесено до компетенції СРСР. 4 і 8 травня 1990 р. Верховні Ради Естонської і Латвійської РСР прийняли резолюції про оголошення незалежності, а 12 червня на з'їзді народних депутатів було ухвалено Декларацію про державний суверенітет РРФСР і пріоритет російського законодавства перед всесоюзним¹⁴⁰.

16 липня 1990 р. ВР України ухвалила свою Декларацію про державний суверенітет¹⁴¹. У жовтні 1990 р. в Києві на Майдані розпочали голодування 200 студентів, вимагаючи відставки керівництва УРСР (прем'єр-міністра В. Масола) та відмови від Союзного договору. Ці події згодом було названо «революцією на граніті». 24 жовтня у Конституцію УРСР внесено зміни на засадах Декларації про суверенітет. На території Української республіки запроваджено верховенство власних законів, проходження військової служби громадянами України було віднесено до компетенції українського законодавства, перед урядом поставлено завдання створити умови для забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності УРСР. 7 грудня ухвалено ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування»¹⁴².

¹³⁷ Конституція СРСР. (Основний закон). Прийнята 7 жовтня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.ru/library/history/laws/constitution_1977.html.

¹³⁸ Стенограммы заседаний комиссии ХХ съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе». 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция, предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // РГ АНИ. – Ф. 1 – Съезды КПСС. – Оп. 10. – Д. 240. Л. 1–105.

¹³⁹ Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.br.com.ua/19311>.

¹⁴⁰ Декларация о государственном суверенитете РРФСР и приоритете российского законодательства перед всесоюзным // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 22.

¹⁴¹ Декларация про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

¹⁴² ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. – № 2. – Ст. 6.

11 січня 1991 р. радянські війська спробували здійснити переворот у Литві. Сценарій відновлення радянської влади у республіці був розроблений КДБ СРСР. 13 січня 1991 р. спецназ КДБ спробував захопити Вільнюський телецентр. У сутичках з військами загинуло 12 мирних осіб та один офіцер союзного КДБ, помилково застрелений своїми. В республіці було створено Комітет народного порятунку, який перебрав на себе всю повноту влади. 9 лютого в Литві провели виборчу консультацію, участь у якій взяло 84 % виборців; 90,4 % з них висловились за незалежну демократичну Литовську республіку. 3 березня аналогічне опитування було проведено серед латвійських виборців – 73,6 % з них висловились за демократичну і незалежну Латвію¹⁴³.

17 березня 1991 р. було здійснено спробу провести Всесоюзний референдум про збереження СРСР. Шість союзних республік бойкотували його проведення. Своєю чергою, Верховна Рада України до бюлетеня референдуму внесла своє запитання, на Галичині місцева влада додала ще одне запитання. За збереження СРСР висловилося 70,2 % громадян республіки, за Союз на засадах Декларації про державний суверенітет – 80,2 %. На Галичині понад 80 % виборців висловились за вихід України із складу Радянського Союзу.

9 квітня 1991 р. Верховна Рада Грузії проголосила державний суверенітет і незалежність республіки від СРСР. 18 квітня в Україні було створено Кабінет Міністрів УРСР у складі прем'єр-міністра, першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єра, державного секретаря Кабінету міністрів, державних міністрів та міністрів. 27 травня 1991 р. було завершено виведення радянських військ з території Чехословаччини. 6 червня ВР України ухвалила Постанову «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки»¹⁴⁴.

8 червня 1991 р. на території Чеченської АРСР загальнонаціональний комітет проголосив незалежну Чеченську республіку Нохчі-Чо. У республіці розпочався військовий конфлікт.

12 червня 1991 р. відбулись перші в історії Росії вибори глави держави. Президентом РРФСР було обрано Б. Єльцина, віце-президентом – А. Руцького¹⁴⁵. 6 листопада Президент Росії Б. Єльцин очолив уряд реформ, його заступником став Єгор Гайдар.

1 липня 1991 р. у Празі було офіційно розірвано Варшавський договір – ОВД припинила своє існування. 3 Угорщини розпочали виведення радянських військ. 5 липня 1991 р. в Україні прийняли закон щодо заснування поста президента УРСР. 29 липня РРФСР визнала незалежність Литви.

¹⁴³ Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991 року // Українська правда. Історична правда. 18.01.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/view_print/.

¹⁴⁴ Постанова Верховної Ради УРС «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. – № 27. – Ст. 318.

¹⁴⁵ Об итогах выборов Президента РСФСР. № 05522 от 15.07.1991 г. // РГ АНИ. – Ф. 89. – Оп. 22. – Д. 81. – Л. 13.

18 серпня 1991 р. з метою збереження СРСР було неконституційно створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС – ГКЧП), який шляхом усунення президента спробував всю повноту влади взяти на себе¹⁴⁶. М. С. Горбачов відмовився добровільно скласти з себе повноваження Президента СРСР¹⁴⁷. До складу комітету увійшло вісім високопосадовців СРСР на чолі з Г. І. Янаєвим – віце-президентом СРСР. Г. Янаєв самовільно перебрав на себе обов'язки глави держави¹⁴⁸. Комітет визнав недійсними Декларації про державний суверенітет Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдови та України. Це було попередженням для урядів цих республік. КДБ СРСР на чолі з Крючковим підготував список 69 лідерів демократичного руху прибалтійських країн, яких мала заарештувати спецгрупа центрального апарату КДБ СРСР. Такі «арештні» списки були і за іншими союзними республіками. Комітет заборонив діяльність політичних партій, крім ВЛКСМ та КПРС.

Комітетом у Москву було введено війська з танками і бронетранспортерами¹⁴⁹. Прибалтійські республіки не визнали повноважень ДКНС¹⁵⁰. 20 та 21 серпня Естонія та Латвія проголосили незалежність від СРСР. 24 серпня 1991 р. керівники Російської Федерації Б. Єльцин – Президент РРФСР (обраний 12 червня), Руслан Хасбулатов – в. о. голови ВР РРФСР – оголосили всенародний супротив путчистам¹⁵¹. По Росії прокотилась хвиля політичних страйків. Б. Єльцин взяв на

¹⁴⁶ Газета «Известия» № 197 с текстом обращения членов ГКЧП к советскому народу, указа вице-президента СССР Г.И. Янаева о вступлении в исполнение обязанностей президента в связи с состоянием здоровья Президента СССР М.С. Горбачева; постановления № 1 ГКЧП о порядке в стране, обращения ГКЧП к главам государств и правительств и генеральному секретарю ООН, заявления Председателя Верховного Совета СССР А. Лукьянова / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 6.

¹⁴⁷ Текст заявления Президента СССР М.С. Горбачева по советскому телевидению 22 августа 1991 г. и пресс-конференции Горбачева. 23 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 42–44.

¹⁴⁸ Сообщение ежедневного вестника «Международная экспресс-информация» Главной редакции иностранной информации ТАСС «О событиях в СССР» об указе вице-президента СССР Г. Янаева о невозможности М.С. Горбачева исполнять обязанности президента СССР и введении чрезвычайного положения в отдельных местностях СССР. 19 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 5.

¹⁴⁹ Экспресс-информация «Молния № 11» агентства «Интерфакс» о вводе в Москву подразделения Витебской воздушно-десантной дивизии и отражение попытки группы людей в штатском проникнуть в здание парламента. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

¹⁵⁰ Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллинна и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138; Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о решении Парламента РСФСР не отправлять Б. Н. Ельцина в Крым к президенту СССР М. С. Горбачеву, а направить туда Силаева и Руцкого, о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

¹⁵¹ Тексты обращения Президента РСФСР Б. Н. Ельцина, председателя Совета Министров РСФСР И. С. Силаева и и.о. Председателя Верховного Совета РСФСР Р. И. Хасбулатова

себе повноваження Головнокомандувача збройними силами, які були дислоковані на території Росії. У Ленінграді, Москві, Воркуті, Новосибірську та багатьох інших містах Росії на мітингах засудили дії членів ДКНС¹⁵². Москвичі виявили героїчний супротив військам. Трое громадян загинуло у протистоянні з військовими 2-ї Таманської мотострілкової дивізії, яка спочатку була на боці путчистів¹⁵³. Незабаром відбулось братання військ з народом. 21 серпня путч провалився¹⁵⁴. Всі його учасники були заарештовані, їх дії було визнано неконституційними, спробою державного перевороту¹⁵⁵. Згодом стало відомо, що план із введення на території СРСР надзвичайного стану розробили ще у лютому 1991 р. – очікували лише слушного моменту для його реалізації¹⁵⁶.

Після розпаду СРСР на його території могла спалахнути громадянська війна. Біловезькі угоди між Росією, Україною та Білорусією тільки юридично підтвердили факт розпаду Радянського Союзу, який відбувся після провалу путчу. До цього всі п'ятнадцять союзних республік задекларували свою незалежність¹⁵⁷. Поза увагою залишилось ще 26 декларацій про незалежність автономних областей та республік РФ, яких ніхто не скасував досі. Тільки Татарстан і Башкірія на той час мали населення по 8 млн. громадян.

В Україні у перші серпневі дні уряд діяв в інтересах путчистів. Так, 19 серпня 1991 р. КМ УРСР прийняв ухвалу «Про створення тимчасової комісії для запобігання надзвичайним ситуаціям». Її очолив Є. Марчук – міністр з питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій. Ніхто з керівників України не дав політичної оцінки антиконституційним діям ДКНС. У всіх виступах показово дбали про врожай, студентів намагались якнайшвидше відправити на сільськогосподарські

«К гражданам России» и Указа Президента РСФСР об антиконституционных действиях членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 2-5; Тексты указов Президента РСФСР, приказов министра обороны РСФСР № 1 и № 2. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 20–22.

¹⁵² Хроника событий 20 августа в Москве, Ленинграде и др. городах и республиках СССР. 20 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 1.

¹⁵³ Экспресс-информация «Молния № 13» агентства «Интерфакс» о сведениях из Оперативного штаба Моссовета о гибели В. Усова и И. Кричевского во время столкновения колонны демонстрантов с колонной бронетранспортеров (БТР) в тоннеле и переходе 9-ти боевых машин пехоты (БМП) на сторону российского парламента. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 249–250.

¹⁵⁴ Сводка хроники событий, происходивших в Москве и в СССР в ночь с 20-го на 21-е августа 1991, переданная Российским информационным агентством. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 230–235.

¹⁵⁵ Газета «Известия» № 199 (вечерний выпуск) с сообщением об аресте членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 12–13.

¹⁵⁶ Бурбыга Н., Руднев В., Мостовщиков С. Действующие лица и исполнители. Как делался государственный переворот в СССР. 22 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 27–30.

¹⁵⁷ Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

роботи. ЦК КПУ повністю підтримав московських путчистів. Газети з найбільшими тиражами «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Правда України» три дні друкували матеріали ДКНС у повному обсязі. Першими проти путчистів виступили донецькі шахтарі, котрі оголосили безстроковий політичний страйк, вимагаючи заборони КПРС та її філії – КПУ. До них долучились націонал-демократичні партії, громадські організації НРУ, УРП, Союз українського студентства, «Меморіал», Товариство Лева, СНУМ¹⁵⁸. Тільки 24 серпня 1991 р., коли стало зрозумілим, що спроба державного перевороту в Москві провалилась, а його учасники заарештовані, ВР України у повному складі проголосувала за Акт проголошення незалежності України¹⁵⁹. На наступний день Президія ВР прийняла постанову про тимчасове припинення діяльності КПУ. 26 серпня було створено спеціальну комісію з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади і управління у зв'язку з державним заколотом 19–21 серпня 1991 р. Результати комісії вказували на активну безпосередню участь КПУ у ДКНС. Секретаріат ЦК КПРС скерував шифротелеграму республіканським ЦК та обкомам Компартії про необхідність забезпечити підтримку ДКНС комуністами.

24 серпня 1991 р. було прийнято постанову ВР УРСР «Про департизацію державних органів, установ та організацій». 24–31 серпня незалежність від СРСР проголошують майже всі радянські республіки. 30 серпня відповідно до Указу Президії ВР УРСР було заборонено діяльність Комуністичної партії, а її майно передано на баланс парламенту та місцевих рад народних депутатів. 4 вересня над приміщенням ВРУ підняли національний жовто-синій прапор. 30 вересня 1991 р. КМ УРСР здійснив перший призов у ЗСУ. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада проголосила без'ядерний статус України¹⁶⁰.

8 грудня 1991 р. Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич у державній резиденції «Віскуле» у Біловезькій пущі підписали угоду про припинення існування СРСР. З метою уникнення міжнаціональних конфліктів та «цивілізованого» розлучення дванадцятьма пострадянськими республіками 21 грудня було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)¹⁶¹. Угоду не підписали три прибалтійські республіки: Естонія, Литва та Латвія, які вважали перебування у складі СРСР окупаційним періодом. 25 грудня 1991 р. подав у відставку Президент

¹⁵⁸ Обращение Ивано-Франковского, Тернопольского, Львовского областных советов народных депутатов к военнослужащим Прикарпатского военного округа с призывом не оказывать поддержки заговорщикам и не идти против своего народа. 19 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 19; Сообщение Отдела информации Президента РФ о готовности трудовых коллективов западных областей Украины к актам гражданского неповиновения и бессрочной забастовке и призыве Народной Рады (оппозиции Верховного Совета УССР) к немедленному созыву Чрезвычайной ассамблеи Верховного Совета Украины / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 20.

¹⁵⁹ Акт проголошення незалежності України // ВВРУ, 1991. – № 38. – С. 502.

¹⁶⁰ Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2002. – 558 с.

¹⁶¹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр/рос). Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР України № 1958-ХІІ (1958-12) від 10.12.91.

СРСР М. Горбачов, наступного дня, 26 грудня, на своєму останньому засіданні Ради Республік ВР СРСР прийняла рішення про припинення існування Радянського Союзу. Закінчилась історія радянської імперії¹⁶².

1 грудня 1991 р. відбувся загальнодержавний референдум в Україні, на якому 92 % громадян підтвердили Акт проголошення незалежності України. Першим президентом було обрано Л. М. Кравчука (61,6 % – за), экс-секретаря компартії України. 7–8 грудня між Україною, Білоруссю та Росією відбулось підписання Біловезьких угод, денонсація Договору про утворення СРСР 1922 р. та заснування Співдружності Незалежних Держав. 12 грудня Біловезькі угоди ратифікувала ВР України. 21 грудня відбувся Алма-Атинський саміт пострадянських республік, на якому до договору СНД приєдналися усі союзні республіки, окрім Грузії, Литви, Латвії та Естонії. Появу нових гравців у геополітичному просторі не дуже доброзичливо сприйняли основні світові країни-лідери. США боялись непередбачуваних України, Білорусі та Казахстану з їхнім ядерним потенціалом стратегічної та тактичної зброї. Замість однієї ядерної країни з'явилося чотири. Сполучені Штати турбував Кавказ і лякала Середня Азія¹⁶³.

Структура Збройних сил СРСР перед розпадом Радянського союзу 1992 р. складалась з п'яти видів – сухопутні війська, військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони, ракетні війська стратегічного значення, військово-морський флот. 1961 р. війська цивільної оборони було передано з МВС (Міністерство внутрішніх справ) до МО. У відомстві МВС залишилися внутрішні війська, а КДБ підпорядковувалися прикордонні війська.

Усю територію СРСР було поділено за принципом військово-адміністративних одиниць – військових округів, яких нараховувалось 16, десять з яких – Ленінградський, Прибалтійський, Білоруський, Київський, Прикарпатський, Одеський, Закавказький, Середньозазійський, Забайкальський, Далекосхідний у воєнний період розгортались як фронти. Шість ВО – Московський, Туркестанський, Північно-Кавказький, Сибірський, Приволзький і Уральський – розгортались у вигляді армій. Для прикладу, Прикарпатський військовий округ було створено у липні 1945 р. Його штаб спочатку був у Чернівцях, а згодом у Львові. До території округу входило 10 областей Української РСР: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька. На території округу було дислоковано три армії: 8-ма танкова, 13-та і 38-ма загальної військові. Авіаційну підтримку забезпечувала 14-та повітряна армія, а повітряне прикриття – 28-й корпус ППО 2-ї армії ППО. Станом на 1990-й рік в окрузі нараховували 280 тис. військовослужбовців, 2400 танків, 2700 БМП, 1200 од. артилерії, мінометів та РСЗВ, 370 бойових і транспортних гелікоптерів. Війська увійшли до складу ЗС України¹⁶⁴.

¹⁶² Хасбулатов Р. И. Полураспад СРСР. Как развалили сверхдержаву – (главный свидетель. Сенсационные мемуары) / Р. И. Хасбулатов. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 512 с.

¹⁶³ Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.

¹⁶⁴ Краснознаменный Прикарпатский. – Львов, 1976. – 247 с.

Після створення 14 травня 1955 р. Організації Варшавського договору до групи радянських військ за кордоном ввійшли сім армій: Болгарії, Угорщини, Східної Німеччини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР. Їх військово-технічний потенціал з країнами НАТО був таким (табл. 1)¹⁶⁵.

Таблиця 1

Кількісне порівняння військового озброєння і техніки між Організацією Варшавського договору і НАТО станом на 1991 р.

Озброєння, од.	ОВД	НАТО
Танки	59 470	30 690
Бойові літаки	7 876	46 900
Військові гелікоптери	2 785	5 270
Артилерія, міномети, РСЗВ	32 390	24 200
Протитанкові комплекси	11 465	18 070

2.2. Проголошення незалежності Росії, України, Білорусі, Молдови та їх репрезентація на міжнародній арені

Після ліквідації СРСР Росія змушена була визначитись із своїм військово-політичним майбутнім. Принциповим рішенням було збереження права володіння стратегічною ядерною зброєю, від якої в односторонньому добровільному порядку відмовились Україна, Білорусь та Казахстан. Білорусь і Казахстан повернули Росії всі ядерні боеголовки. Україна призупинила свої зобов'язання за Лісабонським договором до підтвердження економічної допомоги і гарантій безпеки з боку США і Росії. Президент Сполучених Штатів Білл Клінтон, Президент Росії Борис Єльцин та Президент України Леонід Кравчук у січні 1994 р. підписали договір про відмову України від ядерної зброї. На цю процедуру США виділили \$ 700 млн. Демонтаж ядерних боеголовок та ракетносіів відбувався на «Південмаші». Одночасно Україна, як і Росія ратифікувала Договір СНВ-1 та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї¹⁶⁶.

Радянські війська з територій країн Центрально-Східної Європи виводили на територію Росії, України та Білорусі. Це рішення було прийнято спонтанно і непродумано. За виведення своїх військ СРСР не отримав жодних компенсацій від країн соцтабору, окрім НДР. Забезпечити нормальні умови перебування військових підрозділів на батьківщині не було. Зарплата не виплачувалась, виникали проблеми

¹⁶⁵ Российская военная энциклопедия. – М., 1994. – Т. 2. – 821 с.

¹⁶⁶ Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій / О. Бодрук // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6.

з харчуванням особового складу, їх розміщенням. Військовослужбовці звільнялись сотнями тисяч. Кількість генералів, полковників, підполковників перевищувало кількість капітанів та лейтенантів. Армійські частини йшли «під ніж»¹⁶⁷. Усе це викликало протестні настрої, передовсім в армії й меншою мірою у суспільстві. На час внутрішньополітичної кризи в РФ і протистояння гілок влади (між Президентом РФ Б. Єльциним і парламентом – Державною Думою) політичні структури почали активно втручатися в процеси формування військової політики, унаслідок чого внутрішньополітичне протистояння могло негативно вплинути на забезпечення стану внутрішньої і військової безпеки країни¹⁶⁸. У складі Ради Республік Верховної Ради РФ, наприклад, було створено депутатську групу «Реформа армій», яка лобювала інтереси частини військових кіл, пропонувала власні законопроекти з питань реформування російської армії, обстоювала необхідність докорінних підходів до реструктуризації армії з урахуванням сучасних умов й навіть створила власну радіостанцію з метою популяризації запланованих задумів¹⁶⁹. Військові виступали проти скорочення військових підрозділів, ліквідації військових частин. Особливої актуальності проблема внутрішньополітичного конфлікту набула під час штурму будинку парламенту урядовими військами РФ 1993 р., коли учасники протистояння намагалися привернути на свій бік військових і видавали накази одного й того самого змісту з вимогою підтримувати саме їх під час протистояння різних владних структур¹⁷⁰. Після подолання наслідків внутрішньополітичного протистояння РФ активізувалася діяльність радикальних лівих і правих політичних партій, суспільних об'єднань й громадських організацій військовослужбовців, які критикували політику уряду й Президента РФ¹⁷¹.

¹⁶⁷ Ответ офицеров ордена Ленина Московского военного округа на обращение Президента «К воинам России» с критикой действий Президента по улучшению быта офицеров, о том, что не выполняется ни один указ или закон о социальной защите военнослужащих. Март 1997 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 58. – Л. 234.

¹⁶⁸ Протокол заседания Военного совета обороны Дома Советов России по обсуждению результатов переговоров делегации Съезда народных депутатов РФ с представителями правительства В. С. Черномырдина, подписанный министром обороны РФ В. А. Ачаловым, министром безопасности РФ В. И. Баранниковым, Министром внутренних дел РФ А. Ф. Дунаевым (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 30 сентября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 23-23 об, 83-83 об.

¹⁶⁹ Письмо координатора депутатской группы «Реформа армии» Ю. Юдина заместителю Председателя Совета Республік Верховного Совета РФ В. И. Жигулину о предоставлении необходимых средств для радиостанции, созданной депутатской группой «Реформа армии». (2 экз.). Копия с подлинника. Машинописный текст с резолюцией В. И. Жигулина 3 октября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 17, 77.

¹⁷⁰ Приказ № 9 министра обороны Российской Федерации, генерала-полковника В. А. Ачалова об увольнении военнослужащих срочной службы, отпусках, гарантиях, направленный на предотвращение использования воинских частей и подразделений в блокировке работы 10-го внеочередного съезда народных депутатов, нарушения конституционных прав и свобод граждан. (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 28-30 сентября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 22, 82.

¹⁷¹ Коммунистическая газета «Молния» № 24 об уставе «Авангарда красной молодежи» (АКМ), а также о рассмотрении Комиссией Госдумы по импичменту 4-го пункта обвинения

Російські оборонні підприємства не мали достатньої кількості замовлень. У цих умовах російська армія вела військові дії на Північному Кавказі, у Таджикистані. Реформування Збройних сил РФ у 90-ті роки полягало у механічному скороченні особового складу, чисельність якого станом на кінець 1999 р. становила 1,36 млн. осіб.

У доповіді Національної розвідувальної ради США (2008 р.) зазначається, що 141 млн. населення Росії до 2025 р. буде стрімко старіти та зменшиться до рівня, меншого за 130 млн. Чисельність мусульманських, тюркських та китайських обшин у російському населенні збільшуватиметься і за прогнозами може досягти 19 %. Такі тенденції можуть спровокувати негативну реакцію націоналістичних кіл Росії, яка після 1991 р. зосередила на своїй території весь ядерний арсенал СРСР та залишалася стратегічним партнером США та НАТО перед спільними загрозами¹⁷². Такий прогноз відповідно вплинув на військово-політичну ситуацію.

Перед розпадом СРСР в Україні було дислоковано найбільш боєздатні військові частини, озброєні потужною та сучасною зброєю та значним оперативно-тактичним потенціалом – це війська Київського, Прикарпатського та Одеського військових округів, Чорноморський флот, дві повітряні армії, окрема армія ПВО, спеціальні частини центрального підпорядкування, зокрема 43-тя ракетна армія стратегічного призначення.

Білорусь отримала у спадок з'єднання Червоноармійського Білоруського військового округу, до складу якого входили частини 5-ї та 70-ї танкових армій, 28-ї загальновійськової армії, 5-та окрема бригада спеціального призначення, 22-га ракетна бригада. На території республіки знаходились підрозділи 76-ї повітряної армії (1-ша гвардійська бомбардувальна авіаційна дивізія), 2-ї армії ППО.

Молдавії залишилось озброєння і техніка двох дивізій 14-ї армії СРСР та 5381-ша база зберігання майна (М. Флорешти)¹⁷³.

2.2.1. Військовий потенціал Російської Федерації

Реформування збройних сил колишнього Радянського Союзу, які перебували і виводились на території Російської Федерації, відбувалось в неоднозначній суспільно-політичній ситуації. Найгострішою ця проблема стала для російського

Б. Н. Ельцина – развал армии, нанесение ущерба обороноспособности и безопасности страны. Ноябрь 1998 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 163. – Л. 69–72 об.; Общероссийское политическое движение «В поддержку Армии, оборонной промышленности и военной науки» ДПА. Боевой листок «Не допустит дискриминации ветеранов военной службы» Акции протеста против внесения изменений в пенсионное законодательство для военнослужащих. 15–25 января 1999 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 141. – Л. 83.

¹⁷² Глобальні зміни світу – 2025. Доповідь Національної розвідувальної ради США. Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2010. – 188 с.; Global Trends 2025. A Transformed World. – Washington DC: Office of the director of National Intelligence, National Intelligence Council, 2008. – 116 р.

¹⁷³ Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров; Рос. ин-т стратегич. исслед. – М.: РИСИ, 2011. – С. 47–51.

військово-політичного керівництва у 1992–1993 рр. Президент РФ Б. Єльцин пропонував скорочення армії та її майбутнє реформування за рахунок коштів Міністерства оборони. Парламент дотримувався іншої думки.

Депутати, військові експерти, політологи прагнули уникнути історично відомих помилок. Для прийняття рішення було взято до уваги досвід будівництва національних армій Західної Європи. Парламентарі пропонували демократичні принципи побудови армії, а саме: посаду міністра оборони займає цивільна особа, запропонована законодавчим органом; між МО та Генеральним штабом перерозподіляються функції; в парламенті вводиться посада уповноваженого у справах збройних сил; в частинах відновлюється інститут офіцерських зібрань; перехід на професійну контрактну армію. За ініціативи Верховної Ради РФ восени та взимку 1992–1993 рр. було розроблено важливі законопроекти у військовій сфері, зокрема закон «Про оборону» за яким передбачав більшість повноважень у військовій політиці переходила до парламенту. Закон уповноважував Верховну Раду РФ визначати військову політику держави, затверджувати склад, структуру і чисельність армії, погоджувати чисельність генералів і адміралів, встановлювати порядок проходження строкової служби, здійснювати парламентський контроль за дотриманням військового законодавства, давати згоду на призначення міністра оборони та його заступників, начальника генерального штабу, ратифікувати і денонсувати міжнародні договори про спільну оборону і військову співпрацю, вводити військовий стан, оголошувати стан війни, визначати повноваження президента із застосування ядерної зброї¹⁷⁴.

У своїх намаганнях реформувати армію російський парламент розділився на три групи. Радикальні партії вимагали відставки міністра оборони як такого, який не спроможний вирішити проблеми у військово-оборонній сфері. Група прихильників проурядової політики підтримувала генералітет. Центристи прийняли постанову «Про становище у Збройних Силах і воєнну політику Російської Федерації»¹⁷⁵.

Тоді в армії була складна ситуація. Офіцери масового звільнялись. 1992 р. цей показник становив 20 %, що дорівнювало чисельності випускників усіх військових училищ Росії. Молодих офіцерів до 30 років звільнилось 35 тис.¹⁷⁶ У військових частинах не вистачало командирів взводів – на ці посади призначали сержантів строкової служби. 10 % офіцерів через мізерну зарплату змушені були підробляти у вільний від служби час. У віддалених гарнізонах зарплату не виплачували по 2–3 місяці¹⁷⁷.

Першим законодавчим документом, який запроваджував зміни в армії, став указ Президента Росії Б. Єльцина «Про створення Збройних Сил Російської

¹⁷⁴ Об обороне. Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов. – М.: Обозреватель, 1995. – С. 35.

¹⁷⁵ Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. – С. 254, 265–276.

¹⁷⁶ Красная звезда. – 1993. – 8 и 17 июля.

¹⁷⁷ Вороной В. «Офицерский вопрос» в исследовании офицера Генерального штаба русской армии // Военный вестник. – 1992. – № 9. – С. 7.

Федерції» від 7 травня 1992 р. Указ передбачав підконтрольність армії органам державної влади, співвідношення структури і чисельності військ; відповідність концепції безпеки; багатонаціональність кадрової політики; поєднання строкової та контрактної служби; скорочення чисельності та перехід до професійної армії¹⁷⁸. Другий указ Президента РФ у вересні 1992 р. запроваджував тимчасові загально-військові статuti¹⁷⁹.

Військове керівництво Збройних Сил РФ мало інший поетапний план реформування армії, який полягав у скороченні 2,8-мільйонної армії до чисельності 1,5 млн. у 2000 р.¹⁸⁰. Військові не хотіли зважати на економічний стан держави, суспільно-політичну ситуацію – продовжували жити своїми корпоративними інтересами.

У такій ситуації назрів конфлікт між законодавчою і виконавчою (міністерством оборони) гілками влади, який закінчився перерозподілом повноважень на користь президента.

Національна безпека та військова складова Росії забезпечена законодавством. Основними документами є Конституція РФ¹⁸¹ ст. 83, Указ Президента «Про Концепцію національної безпеки РФ»¹⁸², закон РФ «Про безпеку»¹⁸³, Стратегія національної оборони до 2020 р.

Військова та оборонно-промислова безпека забезпечується Воєнною доктриною¹⁸⁴, Морською доктриною до 2020 р., федеральними законами «Про оборону»¹⁸⁵, Указом Президента РФ про стратегічний курс РФ з країнами СНД¹⁸⁶, «Про воєнно-технічне співробітництво РФ з іноземними державами», «Про державне оборонне замовлення», «Основами державної політики у сфері забезпечення хімічної і біологічної безпеки РФ на період до 2010 р. і подальшу перспективу», «Основами державної політики у сфері забезпечення ядерної і радіаційної безпеки РФ на період до 2010 р. і подальшу перспективу».

Міжнародна безпека Росії в юридичному сенсі забезпечена Концепцією зовнішньої політики РФ. Про державну та суспільну безпеку згадують також в Основних положеннях регіональної політики РФ, Концепції державної національної політики РФ, Основах прикордонної політики РФ, Концепції прикордонного

¹⁷⁸ О создании Вооруженных Сил Российской Федерации: Указ президента Российской Федерации // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

¹⁷⁹ Об утверждении временных общевоинских уставов Вооруженных Сил Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 16 сентября 1992 г. // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – М., 1992. – № 12. – С. 923. – С. 1105–1106.

¹⁸⁰ Красная звезда. – 1992. – 11 апреля.

¹⁸¹ Конституция Российской Федерации. – М.: Юридическая литература, 1993.

¹⁸² Указ президента РФ № 24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности РФ»; «Концепции внешней политики РФ» // Российская газета. – 2000. – 11 июля.

¹⁸³ Закон РФ «О безопасности» // Российская газета. 1997. 6 мая.

¹⁸⁴ Военная доктрина РФ // Российская газета. – 2000. – 25 апреля.

¹⁸⁵ Федеральный закон «Об обороне» // Красная звезда. – 1996. – 5 июня.

¹⁸⁶ Указ Президента РФ № 940 от 14 сентября 1995 года «Об утверждении стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества независимых государств».

співробітництва у РФ, проєкті Стратегії державної антинаркотичної політики РФ (версія для обговорення).

Інформацію про державну антитерористичну діяльність викладено на офіційному сайті Національного антитерористичного комітету Російської Федерації. Ця діяльність регламентується федеральними законами «Про боротьбу з тероризмом», «Про протидію екстремістській діяльності», «Про протидію легалізації (відмиттю) доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму».

Конституція Російської Федерації¹⁸⁷, прийнята на Всенародному референдумі 12.12.1993 р., вступила в силу 25.12.1993 р. з дня її опублікування у всеросійській газеті «Российская газета». Конституція РФ складається з двох розділів та 9 частин. За час дії Конституції РФ тільки ст. 65 перетерпіла зміни і доповнення у зв'язку зі зміною офіційної назви суб'єктів федерації. У РФ встановлено республіканську форму правління. Головою держави є Президент. РФ забезпечує цілісність та недоторканність територій. Ст. 9 передбачено землю і природні багатства вважати основою життя і діяльності народу. Ідеологія допускається багатоманітна, але державну ідеологію заборонено. Заборонено громадські організації та об'єднання, метою яких є насильницькими методами змінити конституційний лад, які загрожують цілісності РФ та підривають безпеку держави. Заборонено військові формування, заборонено розпалювати ворожнечу за соціальною, расовою, національною та релігійною ознаками. Релігія, як і церква, відокремлена від держави. Конституція має найвищу юридичну силу. Держава гарантує захист гідності кожного громадянина і людини. У Росії дозволене подвійне громадянство, як і альтернативна цивільна служба. Конституційні норми передбачають часткове обмеження прав і свобод особи за необхідності забезпечення оборони і безпеки держави. Ці обмеження вводяться федеральними законами із чітким визначенням терміну дії та конкретних обмежень. РФ має виняткову прерогативу відповідати за стан оборони і державної безпеки, реалізацію зовнішньої політики. Президент Росії є не тільки Головою держави, але й Головнокомандувачем збройних сил країни, очолює і формує Раду безпеки, затверджує військову доктрину, має право вводити військовий та надзвичайний стани, про що негайно повідомляє Раду Федерації та Державну Думу (ст. 83). З 2009 р. Президент Росії, як і парламент, дає згоду на використання збройних сил за межами держави.

Парламентом Росії є Федеральне зібрання, яке складається з Ради федерацій та Державної Думи. Своєю чергою, Рада федерацій дає згоду простою більшістю голосів на використання збройних сил країни за межами Російської федерації. Закони з питань війни і миру, статусу і захисту державних кордонів, прийняті Державною Думою, підлягають обов'язковому розгляду у Раді Федерації¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Конституция Российской Федерации. Текст. 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>; <http://constitution.garant.ru>.

¹⁸⁸ Федеральное собрание Российской Федерации. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.duma.ru/>.

Виконавча влада, представлена Урядом РФ, відповідає за заходи із забезпечення оборони країни, державної безпеки, реалізації зовнішньої політики. Місцеві органи самоврядування організовують охорону громадського порядку¹⁸⁹.

12 травня 2009 р. Президент РФ, голова Ради національної безпеки (далі – РНБ) РФ Д. Медведев підписав Указ № 537 про затвердження Стратегії національної безпеки РФ (далі – Стратегія) до 2020 р.¹⁹⁰ Основна ціль Стратегії – консолідація всіх зусиль федеральних органів, виконавчої влади, організацій та громадян Росії у сфері забезпечення національної безпеки. Указ передбачає щорічне заслуховування звіту про виконання Стратегії, про реальний стан національної безпеки, пропозицій щодо її зміцнення. Пропозиції необхідно систематизувати, аналізувати і на їх основі секретар РНБ РФ повинен виносити проекти нормативних документів від імені Президента РФ на розгляд РНБ. Попередні Укази Президента РФ № 1300 від 19.12.1997 р. «Про затвердження Концепції національної безпеки РФ», а також Указ президента РФ № 24 від 10.01.2000 р. «Про Концепцію національної безпеки РФ» втратили чинність¹⁹¹.

Стратегія національної безпеки РФ 2010–2020 рр. складається з шести розділів: 1. Загальні положення. 2. Сучасний світ і Росія: стан і тенденції розвитку. 3. Національні інтереси РФ і стратегічні національні пріоритети. 4. Забезпечення національної безпеки за обсягом найбільший – дев'ять підрозділів. 5. Організаційні, нормативно-правові основи реалізації чинної Стратегії. 6. Основні характеристики стану національної безпеки.

Відповідно до Стратегії національної безпеки, Росія дотримується політики багатополарних міжнародних взаємовідносин, багатовекторної дипломатії. Багатосторонній формат передбачає взаємодії у групі РІК (Росія, Індія, Китай); БРІК (Бразилія, Росія, Індія і Китай), групі восьми, групі двадцяти і т. і. Залишається пріоритетом у зовнішній політиці РФ і Співдружність Незалежних Держав (СНД), Організація про колективний договір безпеки (ОДКБ), Євразійське економічне співтовариство (ЄАЕС), Шанхайська організація співпраці (ШОС). На ОДКБ покладаються функції протидії загрозам і викликам воєнно-політичного і воєнно-стратегічного характеру. ЄАЕС повинна захистити від загроз у сфері економічної безпеки. Росія декларує бажання відмовитись від воєнно-політичного блокового протистояння. Доказом цьому є розпочатий діалог з НАТО у рамках комісії Росія–НАТО з питань участі у створенні спільно глобального протиракетного поясу США. Одночасно Росія не сприймає розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, реалізації концепції глобального миттєвого удару з використанням стратегічної

¹⁸⁹ Правительство Российской Федерации. Интернет-портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.government.ru/>.

¹⁹⁰ Указ Президента Российской Федерации. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. 12 мая 2009 года № 537. Текст [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

¹⁹¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Независимое военное обозрение: Приложение к независимой газете. – 2000. – 14–20 января.

зброї, створення монопольної глобальної протиракетної оборони і розглядає ці процеси як потенційну загрозу власній безпеці. РФ також не виключає можливість співпраці і з Європейським Союзом з питань колективної безпеки. Із США Росія готова співпрацювати на основі спільних інтересів, зокрема нарощування анти-терористичної співпраці, врегулювання регіональних конфліктів в інших країнах. Росія має бажання стати світовим лідером і впливати на світові процеси. З метою впровадження нової політики у сфері національної безпеки РФ виділяє стратегічні пріоритетні національні інтереси, які визначає як важливі напрями забезпечення національної безпеки. Всі ці завдання тісно пов'язуються з Концепцією довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р.¹⁹²

Росія усвідомлює, що знаходиться під впливом глобалізаційних процесів. Глобалізація загострює взаємовідносини між країнами, розділяючи світ на багатих і бідних; на християн та мусульман. Світ висунув нові загрози: міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення зброї масового ураження. Старі загрози і виклики не отримали відповіді і теж залишаються реальними. Відбувається перерозподіл геополітичних гравців. З'являються нові політико-економічні центри світового масштабу: Китай, Індія, Бразилія. РФ вважає, що архітектура глобальної і регіональної систем безпеки не відповідає сучасним викликам і загрозам, тому побоюється розширення «ядерного клубу». Стратегічно РФ має бажання уникнути затратних військових конфліктів і конфронтації.

У Стратегії чітко перераховано довгострокові національні інтереси Росії: розвиток демократії і громадянського суспільства; забезпечення територіальної цілісності, суверенітету, конституційного ладу; перетворення РФ на світову супердержаву. У стратегічних документах РФ відверто проголошується мета відновлення статусу лідера у регіоні. Росія знайшла із західними державами спільні інтереси, серед яких боротьба з міжнародним тероризмом, який тривалий час залишається однією з її внутрішніх загроз.

Слід нагадати хронологію деяких терористичних актів на території РФ. 8 серпня 2000 р. відбувся вибух у підземному переході станції метрополітену «Пушкінська», внаслідок якого загинуло 13 громадян, близько сотні було поранено. 23 жовтня 2002 р. терористи захопили заручників у театральному центрі на Дубровці в Москві. 26 жовтня внаслідок невдалого штурму загинуло 117 заручників, 116 з яких отруєно газом, усіх терористів вбито. 1 вересня 2004 р. терористи захопили заручників у школі в Беслані (Північна Осетія). Загинуло 330 осіб, з них 186 дітей, понад 800 поранено. Терористичні акти на території РФ продовжуються, що вказує на негаразди у російській політиці безпеки.

Основними пріоритетами національної безпеки є національна оборона, державна і суспільна безпека. Національна оборона планується за принципом стратегічного

¹⁹² Калачев Д. Н. Тенденции и проблемы взаимодействия России и НАТО в контексте национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Д. Н. Калачев. – М., 2009. – 180 с.

стримування на основі політичних, дипломатичних, воєнних, економічних, інформаційних заходів, скерованих проти агресора. Забезпечується національна оборона за принципом раціональної необхідності та ефективності, використовуючи невоєнне реагування, публічну дипломатію.

Серед загроз воєнній безпеці Росія виділяє: можливість відновлення гонки озброєнь, особливо у стратегічних ядерних силах, створення високоточної зброї, появу інформаційних новітніх озброєнь, мілітаризацію навколоземного космічного простору, формування в односторонньому порядку глобальної системи протиракетної оборони, створення монополюючої глобальної системи миттєвого удару, розповсюдження ядерних, хімічних, бактеріологічних технологій, виробництво зброї масового ураження, їх компонентів і засобів доставки, відхід від міжнародних домовленостей про скорочення й обмеження озброєння.

Серед важливих умов забезпечення національної безпеки Росія називає охорону кордонів. Сучасні загрози у цій сфері вказують на можливість ескалації воєнних конфліктів із сусідніх територій та незавершеність міжнародно-правового оформлення державних кордонів РФ. Особливо загострено увагу на кордони з Казахстаном, Україною, Грузією та Азербайджаном.

Росія вводить програми із прогнозування виникнення ризиків, а також комплексної системи контролю за ризиками.

Стабільний стратегічний розвиток РФ передбачає проведення активної зовнішньої політики, зусилля якої будуть скеровані на пошук згоди і збігу інтересів на основі взаємної вигоди. Росія виступає за передбачуваність у сфері стратегічних наступальних озброєнь, їх зменшення та скорочення. РФ готова брати участь у врегулюванні конфліктів невоєнними методами, виділяючи для цього підрозділи збройних сил. Росія виступає за нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення чи ураження.

Реалізація Стратегії національної безпеки РФ забезпечується узгодженими діями всіх елементів системи забезпечення національної безпеки за координувальною та консолідувальною дій РНБО.

Стратегія чітко і вичерпно визначає показники-індикатори оцінювання стану національної безпеки Російської Федерації, зокрема: рівень безробіття; децільний коефіцієнт співвідношення доходів 10 % найбільш і 10 % найменш забезпечених громадян; рівень росту споживчих цін; рівень державного зовнішнього і внутрішнього боргу у відсотковому співвідношенні до ВВП; рівень забезпечення ресурсами охорони здоров'я, культури, освіти, науки у відсотковому співвідношенні до ВВП; рівень щорічного оновлення озброєння, військової і спеціальної техніки; рівень забезпечення військовими й інженерно-технічними кадрами. Для щорічного оцінювання стану національної безпеки РФ проводиться моніторинг.

Аналізуючи Стратегію національної безпеки РФ, можна зробити такі висновки. Воєнна безпека Росії, як і раніше, ґрунтується на стратегічній ядерній зброї та військовому потенціалі. Крім республік СНД, новими партнерами оголошено США, ЄС та НАТО. Реформування армії залишається на рівні оргструктурних

заходів. Справжнє реформування збройних сил залежить від стану фінансування, тому реалізація Стратегії тісно пов'язана з Концепцією соціально-економічного розвитку Росії до 2020 р. Виконання Стратегії перебуває під державним контролем. Міністерства і відомства складають щорічні звіти, галузеві стратегії, концепції, основи і програми. Їх нараховується близько 135.

Військові експерти Росії оцінюють Стратегію як своєчасний, оптимальний, апробований документ. Детальніше питання військового будівництва розкриває Військова доктрина. У цьому документі визначено шляхи нейтралізації загроз. Росія допускає воєнну боротьбу за енергоджерела та спробу увійти в «ядерний клуб» нових членів, а також можливу зміну існуючих кордонів.

Цивільні фахівці вважають Стратегію занадто оптимістичним документом. Вони прогнозують не такий високий рівень розвитку економіки, пояснюючи це тим, що восьме місце за економічним розвитком Росія отримала завдяки росту цін на нафтопродукти і газ. Ця тенденція не має перспективи у майбутньому, тому піднятися на п'яте місце у світовій економіці Росії буде важко. Поняття «наддержав» у минулому. Світова криза перерозподілить економічні, а згодом і політичні центри. Експерти прогнозують економічний ріст Китаю та Індії. Китай за економічними показниками вийшов на другу позицію у світі. КНР володіє одним трильйоном доларів у вигляді боргових зобов'язань США і резервами на три.

Військово-політичні взаємовідносини між Україною та Росією є такими. Ідея позаблоковості і без'ядерний статус було зафіксовано в Основних напрямках зовнішньої політики (липень 1993 р.) та першій Військовій доктрині України (жовтень 1993 р.). Тоді позаблоковість та відмову від ядерної зброї українські політики використовували як інструмент забезпечення національних інтересів країни проти реінтеграційних процесів на території колишнього СРСР¹⁹³. Україна, дотримуючись багатовекторного зовнішньополітичного курсу, залишається лише теоретичним стратегічним партнером Росії. Справжні стратегічні партнери пов'язані спільними інтересами у сфері безпеки, для Росії це швидше США та Китай. Бажання одночасно вести активні стосунки з Заходом і Сходом звужують геополітичний маневр України та унеможливають входження у військово-політичні союзи як з Росією, так і з США. За такого стану держава не може повною мірою забезпечити національну безпеку. Росія і США, знайшовши спільні інтереси у геополітичній грі, не сприймають Україну як повноцінного гравця світового масштабу, залишаючи їй роль регіонального партнера¹⁹⁴. Заява В. В. Путіна про можливість першими застосувати ядерний удар змінило позицію Росії як геополітичного гравця. Згодом це рішення було викладено у Військовій доктрині. 10 лютого 2007 р. В. Путін у своїй промові на Мюнхенській безпековій конференції заявив про неприйняття «однополярного світу» і про наміри РФ проводити таку політику, яку вона вважатиме за потрібну¹⁹⁵.

¹⁹³ Храмов В. Україно-російські відносини: моделі національної безпеки // Віче. – 2000. – № 3.

¹⁹⁴ Руснак І. Безпека і національні інтереси України // Віче. – 2000. – № 5.

¹⁹⁵ Мюнхенська промова В. В. Путіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=ZkS2xwhYvkM&feature=related>.

Аналізуючи спільність інтересів України та Росії у сфері безпеки і оборони, можна дійти висновків, що Росія сприймає розширення НАТО на Схід як загрозу своїй національній безпеці. Україна, своєю чергою, задекларувала своє бажання вступити до Північноатлантичного блоку (рішення прийнято у травні 2002 р. на засіданні РНБОУ), із збереженням добросусідських відносин з РФ, – тоді вона автоматично стає можливим потенційним ворогом РФ. Курс на НАТО 2003 р. зафіксований у ЗУ «Про основи національної безпеки України». Наприкінці 2010 р. Україна вдруге відмовилась від членства у Північноатлантичному союзі. Росія розглядає можливість співпраці з НАТО і США у питаннях створення глобальної протиракетної оборони та глобального миттєвого стратегічного удару. Україна не розглядається учасником цих стратегічних проєктів обома сторонами. Росія використовує українську «карту» у питаннях забезпечення енергоносіями (нафтою та газом) країн Європейського Союзу (з вересня 2011 р. Росія ввела в дію трубопровід «Північний потік», позбавивши Україну монополії на транспортування енергоносіїв у Європу). Росія прагне досягти паритету з США у стратегічному озброєнні. Україна як без'ядерна країна не може бути учасником таких переговорів. Росія і США потерпають від актів міжнародного тероризму. В Україні не було терористичних актів за пострадянських часів. Росія запропонувала новий Договір безпеки для Європи, де Україні відводиться другорядна роль. Росія прагне втягнути Україну в СНД та ОДКБ, зробивши її залежною спочатку у воєнних питаннях, а згодом – в економічних та політичних. Росія прагне залишити свою воєнно-морську базу на Кримському півострові, створюючи для України прецедент можливого пасивного втягнення у локальні і регіональні військові конфлікти та посилюючи напруження у міжетнічних російсько-українських та російсько-татарських відносинах. Проведення на території України воєнних навчань під егідою НАТО («Сі Бріз») РФ сприймає як загрозу власній безпеці, тоді як російські військові проводять спільні навчання з натовськими підрозділами. Росія вважає нормою перебування своїх військових підрозділів у стратегічно важливих для неї регіонах. Бажання втягнути Україну в єдину економічну зону унеможливає майбутнє входження України до Шенгенської зони. Негативне, а іноді вороже ставлення РФ до справжнього історичного минулого України (Голодомор 1932–1933 рр., визвольні змагання ОУН–УПА), Героїв України (Р. Шухевича, С. Бандери) вказує на неоімперські підходи до взаємовідносин з нашою країною. Звідси висновок – Росія не готова вести політичний діалог з Україною як із рівноправним стратегічним партнером. Росія продовжує тактику опосередкованого тиску з метою втягнути нашу країну у свої воєнно-політичні та економічні союзи.

У цій ситуації Україна не може покладатись на гарантії країн-учасниць Бухарестського саміту 1994 р., серед яких була і Росія, які зобов'язались забезпечити суверенітет і цілісність України у разі її відмови в односторонньому порядку від ядерної зброї. Україна виконала взяті на себе зобов'язання із ядерного роззброєння. Позаблоковість повинна розглядатись як перехідний етап на шляху до вступу в Альянс. Наша країна у стані позаблоковості чотири рази вносила корективи до свого зовнішньополітичного курсу і, своєю чергою, у політику

безпеки (1994, 1997, 2002, 2005). Фактично вибір зовнішнього курсу народ України делегував Верховній раді і Президентіві. Сьогоднішня ситуація дистанціює Україну як від Росії, так і від НАТО і ЄС.

РФ змінила філософію влади – вона сформулювала жорстоку державну вертикаль. Влада посіла місце над суспільством, що стало продовженням традицій. Росія почала використовувати свої природні ресурси як геополітичну зброю проти Заходу, що змусило Європу піти на політичні поступки, зокрема і у ставленні до України. Втручання у внутрішні справи України та інших пострадянських республік стало нормою для зовнішньої політики РФ.

Військова доктрина Російської Федерації 2000 р. ухвалена Указом Президента Росії В. Путіна. Вона складалась з трьох розділів: військово-політичні, військово-стратегічні та військово-економічні основи. На військових та політиків, авторів цього документа вплинув процес розширення НАТО на Схід та спроба реалізувати американську модель однополюсного світу, дії НАТО в обхід Статуту ООН (бомбардування Югославії (Косово, 2009 р.), військові події на Північному Кавказі). Доктрина мала оборонний характер, хоча були прихильники оновлення військової доктрини з оборонно-наступальним характером. Серед загроз національним інтересам росіяни визначали розміщення баз глобальної протиракетної оборони в Європі та розширення Альянсу на Схід, локальні військові конфлікти поряд із Росією, насамперед на Північному Кавказі та в Центральній Азії. Найбільшою зовнішньою загрозою визнавався процес розширення військових блоків та союзів. Серед союзників у доктрині згадується Білоруська республіка, а серед міжнародних безпекових структур – СНД та ОДКБ. У доктрині наголошується, що Російська Федерація єдина з країн-учасників ОДКБ володіє ядерною зброєю, яку необхідно сприймати як стримувальний фактор. Сьогодні доктрина втратила свою чинність¹⁹⁶.

5 лютого 2010 р. Президент Росії схвалив нову Військову доктрину Російської Федерації. Доктрину було розроблено на основі попередньої доктрини 2000 р., Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. та Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р., а також відповідної Концепції зовнішньої політики РФ 2008 р., Морської доктрини РФ на період до 2020 р. У доктрині зазначено, що регіональні конфлікти мають тенденцію впливати на безпеку всіх країн. Серед зовнішніх військових загроз РФ вирізняє нарощування військового потенціалу країнами НАТО, розширення кордонів цього військово-політичного союзу і наближення Альянсу до кордонів Росії, розміщення військових контингентів НАТО на території сусідніх з РФ країн, розгортання стратегічної глобальної протиракетної системи, порушення ракетно-ядерного балансу, мілітаризацію космосу, розгортання стратегічних неядерних систем високоточної зброї. Після цього згадується поширення міжнародного тероризму та релігійного (силового) екстремізму. Російська Федерація має намір продовжувати співпрацю з

¹⁹⁶ Военная доктрина РФ – 2000 // Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217).

міжнародними безпековими організаціями (у доктрині йдеться про ОДКБ, СНД, ООН, ШОС, ОБСЄ, ЄС, НАТО). РФ дотримується положення про можливість застосування військової сили відповідно до рішення Ради колективної безпеки ОДКБ. У найближчому майбутньому основним завданням розвитку військової організації є створення системи повітряно-космічної системи, сил цивільної оборони постійної готовності, нарощування військово-наукового потенціалу. Військова доктрина вперше передбачає застосування ядерної зброї проти агресора у випадку, якщо існуванню держави реально загрожують¹⁹⁷.

Реальною основою військової безпеки Росії є її Збройні сили, які було створено 7 травня 1992 р. Указом Президента Росії Бориса Єльцина. Їх чисельність на той час становила 2,8 млн. осіб¹⁹⁸. Згодом армію скоротили до 1,2 млн. військовослужбовців. Станом на 2000 р. загальна чисельність ЗС становила 2,3 млн., у 2005 р. – 1,8 млн. За Конституцією Головнокомандувачем ЗС РФ є Президент¹⁹⁹.

Основними законами, які регламентують діяльність військових, є Закони РФ «Про військовий обов'язок та військову службу» від 1.03.1993 р.²⁰⁰, «Про оборону» від 24.04.1996 р.²⁰¹, «Щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації у Російській Федерації» від 24. 01.1997 р., Військові доктрини РФ 2000, 2010 р.

Збройні сили Росії складаються з чотирьох видів: сухопутних військ, військово-морського флоту, військово-повітряних сил та ракетних військ стратегічного призначення. Наприкінці 2011 р. створено космічні війська стратегічного значення. Розбудову, реформування та модернізацію ЗС передбачено Концепцією, яку затверджує Президент²⁰².

Сухопутні війська, крім традиційної зброї, мають на озброєнні тактичну ядерну зброю. Станом на 1998 р. чисельність сухопутних військ становила близько 400 тис. осіб.

Військово-морський флот дотримується принципу забезпечення військової безпеки «на всіх азимутах». Основою військової потужності ВМФ РФ є морська (палубна) авіація. Структура ВМС передбачає створення з'єднань у складі 3–4 авіаносців та до 200 бойових літаків. Кожен авіаносець охороняють 6–8 кораблів багатопільового призначення та 1–2 атомні підводні човни. Такі з'єднання готові

¹⁹⁷ Військова доктрина РФ 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

¹⁹⁸ О создании Вооруженных Сил Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

¹⁹⁹ Сухушин М. П. Початок будівництва Збройних Сил Російської Федерації в 1992–1993 рр.: соціальний і політичний аспекти / М. П. Сухушин / Наукові праці Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – 2009. – Т. 115. – Вип. 102. – С. 85–88.

²⁰⁰ О воинской обязанности и воинской службе: Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов России // Обозреватель. – 1995. – С. 1–27.

²⁰¹ Об обороне. Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов России // Обозреватель. – 1995. – С. 34–43.

²⁰² Министерство обороны Російської Федерації (Міноборони Росії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.ru/>.

протистояти 85 % потенційних агресорів. За даними багатьох зарубіжних джерел, ВМФ Росії на кінець 1998 р. мав 100 підводних човнів, з них 28 атомних з балістичними ракетами на борту та 47 атомних човнів з крилатими ракетами і торпедами; 197 надводних бойових кораблів, зокрема 2 авіаносці, 8 крейсерів, 22 есмінці, 18 фрегатів, 147 малих бойових кораблів; 23 універсальні і великі десантні кораблі; 87 морських і базових тральщиків; 540 літаків і гелікоптерів, з них 165 – 80 Ту-22М2/3, 50 СУ-24, 24 СУ-33, 11 СУ-25УТГ та 115 протичовнових літаків²⁰³.

Росія планує до 2023 р. побудувати свій перший атомний авіаносець тоннажністю понад 80 тис. Прогнозує голова Об'єднаної суднобудівної корпорації Роман Троценко. 2016 р. розпочнуться роботи з його проектування, а 2018 р. розпочнуть будівництво. Термін від початку будівництва до спуску на воду 5 років. СРСР та Росія будували авіаносці без ядерних енергетичних установок²⁰⁴.

Згідно із планом реформування Збройних Сил і переходу до тривидової структури ракетні війська стратегічного призначення заплановано ввести до складу Стратегічних сил стримування.

Стратегічні сили ядерного стримування складатимуться з морських сил ядерного стримування, авіації ядерного стримування та ракетних військ стратегічного призначення. Морські сили ядерного стримування матимуть чисельність до 13 тис. осіб. Морський флот має 6 підводних атомних човнів з балістичними ракетами типу «Тайфун» загальною чисельністю 100 одиниць, з них 20 SS-N-20; 7 підводних атомних човнів з балістичними ракетами на борту «Дельта IV» по 16 шт. SS-N-23, разом 112 одиниць; 13 підводних атомних човнів з балістичними ракетами типу «Дельта III» по 16 ракет SS-N-18, разом – 208 одиниць; 1 підводний човен з балістичними ракетами «Дельта I», 16 ракет SS-N-8; 7 підводних атомних човнів з балістичними ракетами «Дельта I» (по 2 ракети SS-N-8, загалом 84 ракети). Авіація сил ядерного стримування має чисельність близько 15 тис. осіб. До її складу входять 28 стратегічних бомбардувальників Ту-95М з ракетами класу «повітря–земля» AS-15; 22 стратегічні бомбардувальники Ту-95МС з ракетами такого самого класу AS-15; 6 стратегічних бомбардувальників Ту-95М; 14 бомбардувальників середнього радіуса дії. Ракетні війська стратегічного призначення мають чисельність близько 100 тис. осіб, з них половина – військовослужбовці строкової служби. До їх складу входить 5 ракетних армій, на озброєнні яких знаходяться 1 800 міжконтинентальних балістичних ракет SS-17, SS-18, SS-19, SS-24, SS-25.

2000 р. у бюджеті Росії на національну оборону було виділено 140 852 млн. руб. Фактично витрачено 170 377 млн. руб., у 2001 р. схвалено військовий бюджет у розмірі 206 324 млн. руб., фактично витрачено 214 688 млн. руб.

²⁰³ Jane's Fighting Ships 1997–1998 pp. Боевые корабли. Jane's Information Group, 1999. Warship: Jane's Warship Recognition Guide by Keith Faulkner (Revised and edited by Robert Hutchinson).

²⁰⁴ ТСН. Новини. – 30 липня 2011. Росія заявила, що до 2023 року побудує власний авіаносець, проектування якого планує розпочати в 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/rosiya-pobuduye-pershiy-atomniy-avianosec-cherez-12-rokiv.html>.

Оборонна промисловість РФ експортує модернізовану зброю доволі широкого спектра, що викликає логічне занепокоєння у керівництва Міністерства оборони. Основними покупцями традиційно є Китай та Індія. Китай найбільше закуповує бойових літаків і кораблів. Основні види озброєнь поставляються країнам Європи, Африки, Америки, Азії (Польща, Фінляндія, Греція, Єгипет, Перу, Мексика, Казахстан, Малайзія, Пакистан, Південна Корея, Сінгапур, В'єтнам, Кувейт, Індонезія, Лаос, Малайзія, Сирія). Щорічний обсяг експортованих озброєнь становить понад \$ 5 млрд. Росія з кожним роком збільшує обсяги поставок. Так, у 2000 р. експорт озброєнь збільшився на 19 % за рахунок Китаю. Продаж озброєнь відбувається через компанію «Рособоронекспорт», на яку припадає 90 % всіх поставок. Серед озброєнь чільне місце займають переносні зенітно-ракетні комплекси, винищувачі МіГ-29, бомбардувальники Су-24, літаки Ту-142, бомбардувальники Ту-22МЗ, ракети класу «корабель–корабель», «повітря–повітря», «земля–повітря», «корабель–повітря», радіолокаційні станції кругового огляду, винищувачі-бомбардувальники Су-27СК, Су-30МК, мобільні зенітно-ракетні комплекси Тор-М, есмінці проекту 956Е, повітряні штурмовики Су-25, десантні кораблі на повітряній подушці «Поморник», реактивні системи залпового вогню для кораблів, реактивні системи залпового вогню БМ-9А, зенітно-ракетні артилерійські комплекси «Тунгуска», бойові танки Т-90, корабельні гармати, радіолокаційні станції ведення вогню, бронетранспортери БТР-80, гелікоптери Ка-31, Мі-17, авіаносець «Горшков», підводні човни, фрегати^{205, 206}.

США і Росія потрібні одна одній. На порядку денному у зовнішніх відносинах цих двох країн залишаються питання можливості набуття ядерного статусу Іраном, Договір про скорочення та обмеження стратегічних озброєнь (СНО-1 та СНО-2 – договори про скорочення наступального озброєння), глобальна система протиракетної оборони з її розміщенням у Європі, міжнародний тероризм, ситуація в Афганістані, права людини. Додатково обговорюють ситуацію в Абхазії та Південній Осетії. СНО-1 був підписаний Україною і вступив у силу 5 грудня 1994 р.²⁰⁷. Дію Договору було передбачено на 15 років. Умови Договору визначали однакові ліміти на кількість боезарядів і засобів їх доставки, ліміт на вагу балістичних ракет. Перепідписання договору відбулось у 2009 р. за умови зменшення стратегічного озброєння з обох сторін. У питанні щодо Афганістану Росія погодилась надавати повітряний простір військовим літакам США, а в майбутньому, можливо, надасть дозвіл і для транзитного переміщення вантажів наземним шляхом. Без'ядерний статус Ірану є пріоритетом для США. Росія, яка співпрацює у цій сфері з Іраном і с

²⁰⁵ Рособоронэкспорт. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://roe.ru/>.

²⁰⁶ Яровий В. Досвід реформування оборонно-промислового комплексу Російської Федерації на межі тисячоліть / В. Г. Яровий // Військовий науковий вісник Львівського інституту сухопутних військ. – 2008. – № 10. – С. 254–268.

²⁰⁷ Договір між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991р. Договір ратифіковано Постановою ВР N 3624-ХІІ (3624-12) від 18.11.93 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/840_050/page5.

його єдиним економічним партнером, володіє всією інформацією про реальний стан іранських атомних програм. Останню ядерну електростанцію росіяни побудували в Бушері. Ситуацію в Грузії та Україні ці країни не обговорюють через невизначеність їхнього євроатлантичного курсу. Сьогодні Грузія інтегрується в НАТО, Україна з НАТО тільки співпрацює. В Росії вважають, що Україна знаходиться в орбіті її зовнішньополітичних інтересів і повинна прислухатись до думки Кремля.

8 квітня 2010 р. у Празі Президенти США та Росії підписали новий Договір про скорочення наступального озброєння (СНО-2). США та РФ володіють 95–98 % світового ядерного арсеналу. З метою зробити світ без'ядерним та зменшити можливість потрапляння ядерної зброї до рук терористів ці дві країни стали на шлях скорочення та обмеження ядерного наступального арсеналу. Скоротять 1500 одиниць, або 30 % попереднього ліміту. Договір вступає в силу після ратифікації сторонами з терміном дії 10 років та з можливістю його ратифікації ще на 5 років. Сенат США провів ратифікацію 22 грудня 2010 р. За ратифікацію віддав свій голос 71 сенатор, 26 були проти. Рада Федерації Держдуми Росії провела ратифікацію 25 січня 2011 р. 350 депутатів підтримали умови Договору, 96 були проти. Договір про обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь вступив у силу 5 лютого 2011 р. Скорочення стосуються міжконтинентальних балістичних ядерних боеприпасів, які можуть бути використані пусковими установками, підводними човнами та важкими бомбардувальниками. Загальну чисельність перерахованих носіїв сторони через 7 років повинні зменшити до 700 одиниць, а боеприпасів до них – до 1550 од. Росія залишила за собою право вийти з Договору у разі загрози її національним інтересам. Незважаючи на досягнуті домовленості, РФ продовжує розробляти власну протиракетну систему оборони. Росія не досягла домовленості з США про глобальну систему ПРО вирішення цього питання призначено на 2012 р., коли в кінці травня у Чикаго відбудеться саміт НАТО. Велике занепокоєння викликало в Росії розміщення елементів ПРО у Європі (радіолокаційні станції в Туреччині, наземні ракети-перехоплювачі у Румунії, з 2018 р. ракети у Польщі), вважаючи цей факт загрозою своїй національній безпеці.

27 травня 1997 р. Російська Федерація розпочала співпрацю з НАТО, а через п'ять років, 28 травня 2002 р., створила Раду «Росія–НАТО» (РНР). 2010 р. НАТО і Росія перейшли до стратегічного партнерства, яке передбачає спільні дії з укріплення міжнародної та регіональної безпеки, стабілізації військово-політичної ситуації в Афганістані, боротьби з тероризмом і піратством, пошук спільних інтересів під час створення ПРО. Одночасно існують і суперечності в питаннях визнання Південної Осетії і Абхазії на території Грузії, створення глобальної системи протиракетної оборони, застосування сил НАТО для виконання Резолюцій РБ ООН, застосування авіаційно-ракетного удару НАТО у Косово 1999 р. На початку 90-х років Російська Федерація виділила найбільший військовий контингент серед країн-нечленів Північноатлантичної організації у межах першої миротворчої операції в Боснії та Герцеговині. Після військового конфлікту з Грузією Альянс призупинив офіційну роботу РНР, однак 2009 р. засідання Ради НАТО–Росія було відновлено. У Москві Північноатлантична

організація представлена інформаційним бюро та військовою місією. Російська Федерація представлена в штаб-квартирі НАТО Російським дипломатичним представництвом, а також військовими групами в штабах двох головних командувань Альянсу.

Тероризм залишається однією з головних внутрішніх загроз для Росії. За півроку 2011 р. у країні скоєно 169 злочинів терористичної спрямованості. Регіоном з найбільшою терористичною загрозою залишається Дагестан, де за півроку зареєстровано 110 терористичних злочинів. ФСБ намагається проводити оперативну роботу на випередження. Так, за півроку 2011 р. цій організації вдалось попередити 52 теракти. 23 вересня 2011 р. у Махачкалі загинув заступник начальника Управління федеральної служби виконання покарання полковнику Магомед Муртазалієв. Разом з ним загинули його донька та шофер. 24 січня 2011 р. внаслідок теракту в аеропорту «Домодедово» загинуло 36 осіб, постраждало 169. Теракти мали значний резонанс у російському суспільстві.

У вересні 2011 р. у Росії на полігоні «Чебаркуль» відбулись стратегічні навчання військ ОДКБ за участі Киргизії, Таджикистану, Казахстану, Вірменії та Білорусі. Мета навчань – протидія терористичним угрупованням, які вторглись на територію держави з центральноазійського напрямку. В навчаннях взяли участь штурмова і бомбова авіація, важка бронетехніка та артилерія. Навчання охопили акваторію Каспійського моря, а також територію республік Центральної Азії.

Росія продовжує нарощувати свою військову присутність та потенціал в Криму. Йдеться про переозброєння та модернізацію стратегічної морської авіації з великим радіусом дії, яку буде оснащено високоточними ракетами, готовими уражати цілі противників без заходу у зону ураження ППО. Ракетні удари можуть бути використані і для ударів по морських кораблях, зокрема авіаносцях. Авіація ВМФ РФ поповниться новими винищувачами СУ-30 СМ. Водночас Чорноморський флот Росії отримав в оренду полігон НВТКА – спеціальний наземний випробувально-тренувальний комплекс, призначений для відпрацювання техніки зльоту й посадки літака на авіаносець. Реальне переозброєння ЧФ РФ займе 8–10 років.

Після розпаду СРСР Росія змушена була визначитись із своїм військово-політичним майбутнім. За складних економічних умов Російська Федерація взяла курс на конверсію – перехід у багатьох галузях військово-промислового виробництва до виготовлення продукції суто цивільного призначення. Багато підприємств оборонного значення взагалі були реорганізовані й перейшли з державної на колективно-приватну форму власності з метою підвищення ефективності їх використання²⁰⁸.

Процеси дезорганізації ВПК СРСР стосувалися різних видів озброєння. За умов згорання у світі розповсюдження хімічної та біологічної зброї²⁰⁹ Росії було

²⁰⁸ МОП РФ. Документи Федеральной Комиссии при Правительстве Российской Федерации по обеспечению контроля за управлением и приватизацией объектов, предприятий и организаций оборонного комплекса. 31 января – 2 апреля 1997 г. // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 1425. – Л. 1–51.

²⁰⁹ Протокол обсуждений на III совещании группы руководителей программы химического разоружения, 7–8 марта 1996 г., г. Вашингтон, США. План выполнения совместного проекта

невыгодно продовжувати їх виробництво²¹⁰. Саме тому у 1992 р. Указом Президента РФ Б. Єльцина було створено Комітет з проблем хімічної зброї при Президенті Російської Федерації²¹¹. Його діяльність зводилася до скеровування, контролю і координації процесів знищення хімічної зброї й консультацій з цих питань з міністерствами, держкомітетами, Генштабом Збройних сил РФ й науковими установами, компетентними у цих питаннях²¹². На цьому етапі для РФ виявилось вигіднішим реорганізувати заводи з виробництва хімічної та біологічної зброї на підприємства з експорту продукції і розроблення технологій хімічного й біологічного профілю “подвійного призначення” і консультуватися з цих питань з міжнародними структурами подібного профілю²¹³. Для забезпечення військової безпеки РФ продовжує займатись вирішенням проблем гарантування радіоактивної, хімічної та біологічної безпеки структурами Міністерства оборони РФ, тісно взаємодіючи із Адміністрацією Президента РФ²¹⁴.

Одночасно у Росії було створено нові установи, що відповідали за розвиток оборонних галузей ВПК. Багато питань було передано до компетенції створеного Комітету Російської Федерації з оборонних галузей промисловості, Російського агентства у справах звичайних озброєнь та інших структур, що відповідали за розвиток ВПК РФ. У зв'язку зі скасуванням Міністерства промисловості Російської Федерації і

по созданию центрального органа по контролю за уничтожением химического оружия // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 99.

²¹⁰ Конвенция о запрещении разработки, производства, накопления и применения химического оружия и его уничтожении (исправленный вариант). Типографский экз. (08.08.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 1–68.

²¹¹ Указы и распоряжения Президента РФ, относящиеся к деятельности Комитета по конвенциональным проблемам химического и биологического оружия при Президенте Российской Федерации (ККПХБО ПРФ) (19.02.1992 – 25.05.1999) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–134.

²¹² Поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с Комитетом по экологии Государственной Думы РФ, субъектами Федерации, местной администрацией, министерствами, госкомитетами, НИИ по вопросам уничтожения химического оружия. Т. 1–2 (05.01.–24.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 55–56.

²¹³ Переписка ККПХБО ПРФ с МИД России, Комиссией по экспортному контролю при Правительстве РФ о намерении России присоединиться к «Австралийской группе» – экспортерам продукции и технологий химического и биологического профиля «двойного назначения» (02.06.1993–01.06.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 1–99; Письма Президенту РФ, поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с министерствами, госкомитетами, АО по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия (05.01.–30.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 54. – Л. 1–559; Переписка с министерствами, Госкомитетами, Генштабом, акционерными обществами, посольствами, НИИ по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия. Т. 1 (10.01.–28.07.1993) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 1–461; Т. 2 (02.08.–02.12.1993). – Д. 33. – Л. 1–352.

²¹⁴ Сообщение Управления правительственной информации аппарата правительства Российской Федерации о брифинге 26 октября по итогам заседания Правительства РФ с участием первого заместителя Министра экономики РФ Я. М. Уринсона и начальника войск радиоактивной, химической и биологической защиты Министерства обороны Российской Федерации С. В. Петрова: Подлинник. [сентябрь–октябрь 1995 г.] / РГАСПИ. – Ф. 662 – Б. Н. Ельцин, Президент Российской Федерации, 1991–1999 гг. – Оп. 3. – Д. 52. – Л. 74.

департаментів, що діяли у його складі, Указом Президента Російської Федерації від 30 вересня 1992 р. № 1148 «Про структуру центральних органів федеральної влади» було утворено Комітет Російської Федерації з оборонних галузей промисловості (Роскомоборонпром). На підставі ухвали Уряду Російської Федерації від 17 листопада 1992 р. № 883 «Питання Комітету Російської Федерації із оборонних галузей промисловості» Роскомоборонпром є правонаступником скасованого Мінпрому Росії з питань оборонних галузей промисловості, зокрема департаментів оборонних галузей промисловості. Ухвалою Ради Міністрів – Уряду Російської Федерації від 14 березня 1994 р. № 228 було затверджено Положення про Комітет Російської Федерації з оборонних галузей промисловості Роскомоборонпром, який є центральним органом федеральної виконавчої влади, що здійснює державне планування в оборонних галузях промисловості (оборонному комплексі) і проводить координацію з питань, що знаходяться у його віданні. Наказом Держкомоборонпрому № 77-ДСП від 19 березня 1993 р. було прийнято затверджене ухвалою Ради Міністрів уряду Російської Федерації від 14 березня 1993 р. № 228 Положення про Комітет Російської Федерації з оборонних галузей промисловості.

Уряд РФ ухвалою № 1011 від 26 серпня 1996 р. «Про затвердження Положення про Міністерство оборонної промисловості Російської Федерації» утвердив Положення про Міністерство оборонної промисловості Російської Федерації.

Для наукового і економічного аналізу проблем оборонної промисловості в Міністерстві оборонної промисловості Російської Федерації було створено Науково-технічну і Економічну ради. Міністерство розвинуло активну співпрацю з різними міжнародними структурами, що забезпечували військову безпеку у різних країнах, передовсім у країнах Європи і СНД²¹⁵.

Указом Президента РФ від 25 травня 1999 р. № 651 було створено Російське агентство зі звичайних озброєнь. Ухвалою Уряду Російської Федерації від 31 січня 2000 р. № 83 затверджено Положення про нього, в якому йдеться, що Російське агентство зі звичайних озброєнь (РАВ) є федеральним органом виконавчої влади і здійснює контрольні, дозвільні, регульовальні й інші функції у сфері промисловості звичайних озброєнь, зокрема наукові дослідження, розроблення, виробництво, модернізацію й утилізацію бронетанкової техніки, стрілецько-гарматного і артилерійського озброєння, ракетних комплексів, високоточної зброї, патронів стрілецької зброї, оптико-електронних систем і приладів для зразків озброєння і військової техніки, інших видів цивільного призначення²¹⁶. Вже за нового Президента РФ В. Путіна активну діяльність розгорнули різноманітні структурні одиниці цього відомства, зокрема Управління

²¹⁵ МОП РФ. Главное Управление по экономическому сотрудничеству с государствами-членами Содружества независимых государств. Межправительственные и межведомственные соглашения и договоры о сотрудничестве с государствами-членами Содружества за 18 января – 23 декабря 1994 г. // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 716. – Л. 1–43.

²¹⁶ Поручения Правительства РФ и документы по их выполнению за 1999 год // ГАРФ. – Ф. 10153 – Российское агентство по обычным вооружениям (РАВ), г. Москва, 1999–2004. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–199.

безпеси, Виробничо-економічне управління, Управління зовнішньоекономічною діяльністю, Управління програмами озброєння і державного оборонного замовлення та інші²¹⁷. Унаслідок ефективної діяльності Управління програмами озброєння й державного оборонного замовлення, наприклад, протягом 2001–2004 рр. порівняно з попередніми роками значно зросла кількість виданих ліцензій на озброєння та військову техніку²¹⁸.

У вересні 2011 р. у Росії розпочався конфлікт між Міністерством оборони та підприємствами ВПК. Причина – неузгодженість цін. Найбільше занепокоєння викликали великі контракти з Об'єднаною кораблебудівельною корпорацією, Об'єднаною авіаційною корпорацією та Московським інститутом теплотехніки (виробник міжконтинентальних балістичних ракет). 2010 р. державний заказ МО РФ було недовиконано на 30 %.

Міністерство оборони Росії відповідно до Державної програми озброєння на період до 2020 р. запланувало закупити в Україні на київському авіазаводі «Авіант» ВАТ «Мотор Січ» кілька десятків літаків АН-70 (європейська модифікація А400М) вартістю 145 млн. євро кожний. АН-70 має унікальні льотно-технічні і злітно-посадкові характеристики при базуванні на ґрунтових злітно-посадкових смугах.

Росія не зацікавлена у радіолокаційних станціях у Севастополі та Мукачеві з таких причин: РЛС застарілого типу; вони скеровані на західні кордони. Одночасно Росія розпочала переговори з Україною про побудову спільної системи ПРО. У Калінінградській, Ленінградській, Іркутській областях та Краснодарському краї розпочалось будівництво РЛС нового покоління для контролю за космічним простором. РЛС входять до складу космічних військ РФ (командувач генерал-лейтенант Олег Остапенко). Система ПРО США та РФ знаходяться на одному науково-інженерному рівні. Однак США, маючи більше станцій РЛС за межами своєї території, отримують більше інформації, отже, і вірогідність прогнозування в них вища.

Росія орендує РЛС «Дарьял» у Габалі (Азербайджан), побудовану 1985 р. для потреб Радянської армії. Договір оренди території та радіолокаційної станції закінчився у грудні 2012 р. Переговори про продовження оренди не закінчилися нічим. Азербайджан висунув нові, не прийнятні для Росії вимоги, збільшивши розмір орендної плати з \$ 7 до 300 млн. У часи СРСР Габалінська РЛС була одним з важливих елементів протиракетної оборони для захисту південних кордонів Радянського союзу. МО РФ має наміри продовжити договір оренди РЛС до 2025 р., провівши її модернізацію. Однак російські військові вирішили підстрахуватися, плануючи будівництво нової РЛС «Воронеж» під Армавіром, яку буде задіяно у бойовому чергуванні. У цей

²¹⁷ Положение об Управлении безопасности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 97. – Л. 1–11; Положение о Производственно-экономическом Управлении РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 99. – Л. 1–5; Положение об Управлении внешнеэкономической деятельности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 100. – Л. 1–21.

²¹⁸ Реестр лицензий на вооружение и военную технику за 2001–2004 год № 101–433 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 1–52; Книга учета выдачи лицензий на производство вооружения и военной техники за 2003–2004 годы № 338–487 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 139. – Л. 1–157.

час Азербайджан залишається стратегічним партнером Росії. Габалинська РЛС дає можливість відстежувати траєкторію польоту балістичних ракет у радіусі 8 тис. кілометрів. Радар охоплює територію Ірану, Туреччини, Близького Сходу, Пакистану, Індії та частини Австралії. 2007 р. Росія запропонувала США сумісно використовувати цю РЛС взамін розбудови європейської системи протиракетної оборони. Сполучені Штати відмовились від такої пропозиції.

Росія прискореними методами нарощує свій потенціал у ПРО. Введено нові станції спостереження у Ленінградській та Калінінградській областях, в Армавірі, заплановано пуск нової РЛС в Іркутську. 1 грудня 2011 р. у Росії завершено формування військ повітряно-космічної оборони (ВПКО), які заступили на чергування. Всі бригади ВПКО забезпечено комплексом засобів автоматизації «Універсал 1 С». Продовжується робота із створення космічного ракетного комплексу «Ангара». 2013 р. з космодрому у Плісецьку буде проведено запуск першої ракети-носія. Космічні війська РФ з космодромів у Плісецьку та Байконурі проводять планові запуски ракет-носіїв, які виконують функції структурних об'єктів ПРО. Розгорнуто космічне угруповання «Глонасс».

У червні 2011 р. під час Петербурзького міжнародного економічного форуму президент російської «Об'єднаної суднобудівної корпорації» Роман Троценко заявив, що отримав замовлення на будівництво трьох підводних човнів і двох артилерійських кораблів для потреб ЧФ РФ. Підводні човни 636-го проекту «Варшав'янка» будуть збудовані за натовською класифікацією. За даними, що тактична ракета майже повністю перекриває акваторію Чорного моря, можна стверджувати про зміну стратегічних завдань ЧФ РФ. З інформації військових експертів до 2020 р. Міністерство оборони РФ планує додатково ввести до складу ЧФ до 20 кораблів. Орієнтовно це будуть: 3 підводні човни, 5–6 тральщиків, три корвети, 3–4 артилерійські кораблі, а також кораблі забезпечення²¹⁹.

Важливими пріоритетами розвитку військової сфери залишаються питання динамічного розвитку атомної та космічної промисловості як основи військової могутності Росії. Значення ядерних сил стримування залишається значним.

Стратегічні ядерні війська Росії базуються у повітрі, на суші та на морі. Наземне базування збільшилось. На озброєння надходять нові комплекси «Тополь-М» та «Ярс». У повітрі ядерну присутність забезпечують авіаносці Ту-160, Ту-95 МС (модернізовані високоточною зброєю). На озброєння надійшла нова ракета стратегічного призначення повітряного базування з великим радіусом дії. 2007 р. стратегічна авіація відновила бойове патрулювання.

Військово-політичне керівництво РФ не скорочувало і не скорочує ядерних стратегічних зусиль. Прикладом може бути спроба ліквідації бази стратегічних підводних човнів на Камчатці у 2002 р. з ініціативи Генерального штабу ЗС. Відсутність далекосхідних атомних підводних човнів ВМФ РФ виключало присутність російських моряків у Тихому океані. У позабюджетному фінансуванні відновлення

²¹⁹ Росія планує побудувати шість новітніх підводних човнів для підвищення бойової готовності Чорноморського флоту РФ. УНІАН. 7.08.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/520643-rosiya-planue-pobuduvati-shist-novitnih-pidvodnih-chovniv-dlya-chf.html>.

військових баз у Вілчоченську взяли участь Тюменська нафтова компанія і «Сургутнафтогаз». Сьогодні флот, який отримав човни нового покоління «Борей», відновив бойове чергування. Державні випробування проходять стратегічні ракетоносії «Юрій Долгоруков» та «Олександр Невський». ВМС РФ планують відновити свою присутність у Світовому океані, зокрема і у Середземному морі. Пріоритету у патрулюванні надають Арктичним водам.

У Росії сформовано чотири військові округи (оперативно-стратегічні командування): Західний, Південний, Центральний та Східний. У їхньому підпорядкуванні знаходяться СВ, ВВС, ПВО, ВМС. Генеральний штаб Збройних Сил РФ визначив нові стратегічні напрями. Один з них – це військова присутність на Кавказі. Стратегічне військове угруповання укомплектоване всіма видами військ, військовослужбовці призовані за контрактами. Результативність та ефективність такого рішення продемонструвала російська армія у війні з Грузією у серпні 2008 р. Російська армія переозброюється запроваджуючи високоточну зброю, засоби ведення радіоелектронної боротьби.

Сучасна армія потребує мобільності, яка проявляється у швидкому розгортанні. Російські сухопутні війська спроможні розгорнути у бойовому порядку 100 бригад. Норматив підняття за тривогою – 1 год. Передислокація на потенційний ТВД – 1 доба. Бригада є тактичною одиницею збройних сил, вона може діяти як самостійно (автономно), так і у з'єднанні. Високих показників бойової готовності досягають систематичними навчаннями, зміною підготовки майбутніх офіцерів та сержантського складу. ГШ ЗС РФ створив 10 науково-навчальних центрів.

У ВПС створено 7 великих авіаційних баз з військовими аеродромами. За чотири роки – 2007–2011 рр. – відремонтовано 28 аеродромів, планується відремонтувати ще 12.

Свою військову активність Росія пояснює розгортанням ПРО США у Європі, що загрожує її національній безпеці. В інформаційній сфері проходить нагнітання необхідності оборонних ініціатив, фактично розпочато мілітаризацію країни. За наступні 10 років заплановано поставити у війська 400 міжконтинентальних ракет наземного і морського базування, 20 підводних човнів стратегічного призначення, 8 підводних крейсерів стратегічного призначення, 50 бойових надводних кораблів, 100 космічних апаратів військового призначення, 600 сучасних літаків, зокрема винищувачів п'ятого покоління, понад 1000 гелікоптерів, 28 полкових ЗРК С-400, 38 дивізійних ЗРК «Вітязь», 10 бригадних ЗРК «Іскандер-М», 2,3 тис. танків, 2 тис. САУ. До 2020 р. озброєння російської армії повинно оновитись до 70 %. 2017 р. чисельність армії становитиме 1,7 млн. осіб. Станом на 2011 р. у ЗС РФ за контрактною основою служать 220 тис. офіцерів та 186 тис. солдатів та сержантів²²⁰.

Росія збільшує свій військовий потенціал, бажаючи відновити втрачений військово-політичний паритет із США. Прозахідна орієнтація колишніх країн-членів ОВД, розширення НАТО на Схід, бажання вступити до НАТО низки

²²⁰ Путин В. В. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России // Российская газета: Столичный выпуск. – 2012. – № 5708.

пострадянських республік розглядаються як реальна загроза національній безпеці РФ. Росія створює військово-політичні союзи, в яких хоче домінувати. Західні та південно-західні кордони Росії залишаються незахищеними, що спонукає до активізації військово-політичного керівництва до пошуку країн-сусідів, які б виконували роль територіального буфера. Російська Федерація готова вести військові дії проти своїх «менших» сусідів під гаслом «принуждение к миру». За офіційною позицією Президента Росії, «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття» – розпад СРСР. РФ чітко визначила свої військові загрози і ризики для національної безпеки²²¹. Виведення військ НАТО з Афганістану, вплив ісламізму та його поширення у пострадянських республіках Центральної Азії, поширення наркотиків з території Афганістану, військові конфлікти на Кавказі, відсутність правового статусу Каспійського моря, мілітаризація прикаспійських держав стають істотною загрозою виникнення та поширення екстремізму, проявів міжнародного тероризму на території самої Росії, що підтверджується збільшенням кількості терактів у Москві. Новою Військовою доктриною РФ 2010 р. дозволяється завдати превентивний ядерний удар по агресору. Росія бореться за військову присутність у всіх можливих регіонах. Після розпаду СРСР «ефект доміно» поширився на Чечню, Дагестан, Татарстан, Башкортостан. На черзі Бурятія, Республіка Саха, Калмикія, Тува. Зовнішня політика РФ відносно своїх слов'янських країн-сусідів України, Білорусії та Молдови має дискредитаційний характер з використанням економічних важелів впливу без поваги до їх суверенітету. Всі відцентрові сили вимагають пошуку зовнішньої загрози і консолідації зусиль для здобуття перемоги. РФ «боїться» загрози внутрішнього поділу. Існує критичний рівень незбігу інтересів Росії та України за критично високого впливу Росії на Україну. Російській Федерації у цій геополітичній ситуації доводиться провадити прагматичну зовнішню політику, в якій насамперед використовує економічні та військово-політичні важелі. Російська зовнішня політика має чіткі стратегічні цілі, досягнення яких потребує відповідних ресурсів²²².

2.2.2. Формування військово-оборонного комплексу незалежної України

Станом на липень 2011 р. населення України становило 45 млн. 675 тис. осіб. За 20 років незалежності його чисельність зменшилась на 12 %, що становить в абсолютних цифрах 6,27 млн. осіб. Загальнореспубліканські показники демографічного приросту населення за останні роки від'ємні. Загальна протяжність сухопутного кордону

²²¹ Левик Б. С. Україна і Росія – сучасний військово-історичний вимір / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2012. – № 4 (118) – С. 98–105.

²²² Горбулін В. П., Белов О. Ф., Литвиненко О. В. Національна безпека: порядок денний для України. – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 63–94.

4,66 тис. км (найбільший спільний кордон – з Росією – 1576 км, найменший із Словаччиною – 97 км). Кількість військовослужбовців 192 тис., що становить співвідношення – один військовий на 238 тис. населення. Заплановано поступове скорочення чисельності ЗСУ до 70 тис.

Суверенітет України утверджувався у складних умовах розпаду СРСР. Громадяни Української республіки прагнули демократизації суспільства, гласності, вільного спілкування зі світом. В Україні виникали неформальні громадські об'єднання, які згодом відіграли колосальну роль із створення опозиційних партій та рухів²²³. Особлива роль у цьому процесі належить Народному рухові України²²⁴, установчий з'їзд якого відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві²²⁵.

На початку 90-х років минулого століття всі радянські республіки заявили про бажання отримати статус незалежності та розвиватись демократичним шляхом в умовах вільного ринку²²⁶. 15 пострадянських республік перебували у приблизно однакових умовах. Україна спочатку продемонструвала значний потенціал для майбутнього успіху. Американський політолог З. Бжезінський назвав проголошення незалежності України одним з видатних історичних фактів ХХ ст.²²⁷. Американський політик чи не вперше відвів Україні роль геополітичного центру, який разом з Францією, Німеччиною та Польщею міг стати серцевиною стратегічної взаємодії з Європою. Однак 20 років наша держава продовжує перебувати в дорозі, не реалізувавши своїх зовнішньополітичних можливостей. Україна не змогла скористатись з історичних шансів, які отримала після розпаду Радянського Союзу, та вигідного геополітичного розташування. У суспільстві існували протилежні концепції подальшого соціально-політичного розвитку держави. Країна шукала свого шляху гарантованого забезпечення національної безпеки. Україна вважала, що її проблеми можна розв'язати у межах існуючих міжнародних домовленостей²²⁸.

²²³ Доповідна КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Н. Сльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР. 22 липня 1988 р. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 8, арк. 127–130.

²²⁴ Спеціальне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області першому секретареві Львівського обкому КПУ Я. П. Погребняку про проведення установчої конференції Народного руху України. 9 травня 1989 р. ГДА СБУ, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 88–90.

²²⁵ Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області до Львівського обкому КПУ про установчий з'їзд Народного руху України. Додатки: 1. Інформація мандатної комісії з'їзду «НРУ» 9 вересня ц. р.; 2. Звернення «До всіх неукраїнців в Україні»; 3. Звернення «До українців, що живуть в Союзі поза Українською РСР»; 4. Звернення «До народу Української радянської соціалістичної республіки». ГДА СБУ, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 219–239.

²²⁶ Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

²²⁷ Бжезінський З. Україна на шляху до Європи // Українське слово. Ч. 2633. 18 жовтня 1992.

²²⁸ Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела / За ред. Ф. Флурі, В. Бадрак. – К.: Центр дослідження армії, конверсії та розбудови, 2011. – 428 с.

Питання національних інтересів та національної безпеки України регулюються вітчизняними системотвірними законодавчими та нормативно-правовими актами²²⁹. Це законодавство можна поділити на доктринальний, концептуальний, стратегічний, програмний та плановий рівні. Насамперед це Конституція²³⁰, Закони України²³¹, які умовно можна поділити на три групи: конституційні закони (основні): Конституція України (1996 р.); звичайні закони, які регулюють важливі суспільні відносини; надзвичайні закони, які можуть прийматися у необхідних випадках (введення прямого президентського правління, надзвичайного або військового станів тощо), передбачених Конституцією. Останніх в Україні поки що немає. Основи державної політики у сфері національної безпеки викладено в концепції, яка ухвалюється ВРУ²³², а стратегію²³³ та доктрину²³⁴ вводять у дію указами Президента України.

Становлення військової безпеки (оборонної політики) незалежної України як основи національної безпеки було суперечливим і непослідовним. Порушуючи принципи адекватного відображення, правової обґрунтованості нормотворчих ініціатив та принцип науковості, законодавча база безпекового сектора України у деяких випадках не відповідає, а іноді суперечить задекларованим принципам позаблоковості та нейтральності.

До законодавчих актів, які регулюють питання військової безпеки і оборони, належать: розпорядження Президента України; Постанови Верховної Ради України; Постанови Кабінету Міністрів України; Постанови РНБОУ, Плани з реформування та трансформації ЗСУ, Річні плани у межах програми «Україна–НАТО», накази Міністра оборони, інструкції, вказівки, нормативні накази, рішення центральних державних органів.

Визначення термінів «національна безпека» і «національні інтереси» подано в ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р.²³⁵, де у ст. 1 зазначено: «національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток». У Ст. 7 цього закону визначено реальні та потенційні загрози національним інтересам у зовнішньополітичній

²²⁹ Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія / Г. В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

²³⁰ Конституція України. Офіційне видання. – К.: Міністерство юстиції України, Український центр правничих студій, 2006. – 123 с.

²³¹ ЗУ «Про основи національної безпеки України» // ВВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351.

²³² Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // ВВРУ. – 1997. – № 10. – С. 85.

²³³ Указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 «Про стратегію національної безпеки України» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – С. 389.

²³⁴ Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 «Про Військову доктрину України» // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – С. 205.

²³⁵ ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=964-15>.

діяльності, державній безпеці, у внутрішньополітичній, науково-технологічній, економічній та інформаційній сферах. Ст. 9 ЗУ «Про основи національної безпеки України» визначає: «...громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку»²³⁶. Цей закон замінив Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, схвалену 1997 р. Постановою ВР України²³⁷.

Днем народження нашої держави Україна вважається 24 серпня 1991 р., коли у стінах Верховної Ради УРСР було офіційно оприлюднено Акт проголошення незалежної України, який згодом був схвалений 1 грудня 1991 р. на Всенародному референдумі, на якому 90,32 % громадян проголосували за підтвердження Акта²³⁸. До цього парламент опублікував Декларацію про державний суверенітет України²³⁹.

Конституція України 1996 р.²⁴⁰ стала логічним продовженням Акта незалежності України. Ст. 17 Конституції вказує, що головним суб'єктом оборони України є Збройні Сили, а забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави. Ст. 18 Основного закону гласить: «...зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення національних інтересів». Ст. 65 встановлює, що захист Вітчизни є обов'язком громадян України. Сьогодні це положення реалізується відповідно до ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р.²⁴¹. В Україні формується нова галузь права України – право національної безпеки²⁴².

Ст. 85 чинної Конституції визначає повноваження ВРУ щодо законодавчого та парламентського управління і контролю за оборонною сферою. Ст. 89 Основного закону передбачає створення Комітетів ВРУ з питань, які входять до повноважень Верховної Ради, зокрема з питань безпеки та оборони України. Ст. 92 чинної

²³⁶ ЗУ «Про основи національної безпеки України» // ВВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351.

²³⁷ Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // ВВРУ. – 1997. – № 10. – С. 85.

²³⁸ Акт проголошення незалежності України // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: Азимут-Україна. – 2003. – С. 15.

²³⁹ Декларація про державний суверенітет України // ВВРУ. – 1990. – № 31. – С. 429.

²⁴⁰ Конституція України, 1996 р. Коментар змін (2004–2007). Теоретичні та практичні аспекти: наук.-практ. посібник. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2007. – С. 204.

²⁴¹ ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. // ВВРУ. – 1992. – № 27. – С. 385.

²⁴² Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монографія. – К.: Текст, 2003. – 600 с.

Конституції визначає вичерпний перелік питань, які встановлюються виключно законами України. У сфері оборонної політики це: основи національної безпеки, організації Збройних Сил, правовий режим військового стану. Тільки Законом України можна встановити порядок скерування ЗСУ до інших держав; порядок допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України; присвоєння військових та спеціальних звань. Ст. 106 Конституції України прямо вказує, що Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку, «здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави», він же є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України та реалізує керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, очолює Раду національної безпеки і оборони України, вносить подання до парламенту про оголошення війни, приймає рішення про використання ЗСУ у разі агресії проти держави, відповідно до закону приймає рішення про загальну мобілізацію, введення військового та надзвичайного стану. Ст. 107 Конституції декларує, що РНБОУ є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Конституційний Суд 1 жовтня 2010 р. визнав нечинним положення конституційної реформи, проведеної 2004 р. та оголосив чинною редакцію Конституції України 1996 р., за якою живе держава сьогодні.

У березні 1993 р. в Україні було ліквідовано військові трибунали. Їх перейменували у військові суди, продовживши повноваження військовим суддям. В Україні у зв'язку зі зміною закону «Про судоустрій і статус суддів» 2012 р. ліквідовано військові суди²⁴³.

Фундаментом нормативно-правової бази захисту національних інтересів у сфері національної безпеки, крім вищеперерахованих законодавчих документів, є Військова доктрина та пакет законів з питань безпеки і оборони. Суттєвим блоком є документи, які визначали процедуру реалізації військово-політичного курсу України на євроатлантичну інтеграцію. Головними серед них є Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО, Державна програма співробітництва України з НАТО, рішення РНБОУ про Стратегію щодо Організації Північноатлантичного договору, план дій Україна-НАТО, Цільові та Річні плани²⁴⁴.

Формування української армії розпочалось постановою ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р., яка передбачала створення збройних сил, республіканської гвардії та підрозділу з охорони Верховної Ради, Кабінету міністрів та Національного банку України²⁴⁵. 12 грудня 1991 р. Президент підписав Указ

²⁴³ Спільний наказ МОУ та Мінюсту України № 54/7/5 від 24.03.1993 р. «Про оголошення Постанови ВРУ № 2979-ХІІ від 3. 03. 1993 р. «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди та продовження повноважень суддів» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11. – 26. 12. 1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 23. – Арк. 128.

²⁴⁴ Україна: євроатлантична інтеграція. Україна-НАТО: грані співпраці. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/nato/cooperation/>.

²⁴⁵ ЗУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. Постанова ВРУ № 1431-ХІІ, ВВР 1991, № 38. – С. 506.

«Про Збройні Сили України»²⁴⁶, а ВРУ ввела своєю Постановою від 6 грудня 1991 р. ЗУ «Про Збройні Сили України»²⁴⁷, «Про оборону України»²⁴⁸, затвердила текст Військової присяги^{249, 250}. 1 липня 1992 р. Указом Президента України створено Раду національної безпеки і оборони України та визначено її персональний склад. 4 липня цього ж року РНБОУ схвалено Військову доктрину України²⁵¹. 19 жовтня 1993 р. першу Військову доктрину України затвердила Верховна Рада як складову концепції національної безпеки. Робочу групу з розроблення першої Військової доктрини незалежної України було створено в МО України 29 квітня 1992 р. До її складу увійшли 17 генералів, 7 полковників та 1 капітан першого рангу. 4 травня текст доктрини передали до РНБОУ.

В Україні спочатку було прийнято Військову доктрину у жовтні 1993 р., а Концепцію (основи державної політики) національної безпеки прийняли значно пізніше – у січні 1997 р. Слід зазначити, що від початку ці документи мали оборонний характер та запроваджували цивільний демократичний контроль над армією²⁵². Україна з перших кроків незалежності демонструвала свої кроки до статусу без'ядерної, позаблокової держави. В перші роки незалежності укази Президента України, постанови ВРУ, закони передбачали передачу в оперативне підпорядкування командувачеві стратегічними силами СНД стратегічних ядерних сил, дислокованих на території України, для забезпечення єдиного контролю аж до повного їх знищення^{253, 254}.

Відповідно до ЗУ «Про основи національної безпеки України» зі змінами від 15 грудня 2003 р. № 3200-IV у ст. 1 визначено, що військова організація держави –

²⁴⁶ Указ Президента України «Про Збройні Сили України» від 12. 12. 1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 90–91.

²⁴⁷ Постанова ВРУ. Про порядок введення в дію ЗУ «Про Збройні Сили України». № 1935-ХІІ від 6. 12. 1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 13.

²⁴⁸ ЗУ «Про оборону України» // ВВРУ. – 1992. – № 9. – С. 106.

²⁴⁹ ЗУ «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. Постанова ВРУ № 1935-12, ВВР 1992, № 9 – С. 108; ЗУ «Про Збройні Сили України». № 1934-ХІІ від 6. 12. 1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 14–16.

²⁵⁰ Постанова ВРУ. Про текст військової присяги. № 1936-ХІІ від 6.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 17–18.

²⁵¹ Наказ МОУ № 62 від 29. 04. 1992 р. «О создании рабочей группы по выработке положений Военной доктрины Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 245–246.

²⁵² Військове будівництво в Україні у ХХ ст. : історичний нарис, портрети / за заг. ред. О. І. Кузьмука. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001 – 448 с.

²⁵³ Указ Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» № 209 від 5 квітня 1992 р.; Указ Президента України. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. № 209 від 5. 04. 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 30–31; ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 174–175.

²⁵⁴ Приказ Министра обороны Украины «Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины». № 423 от 23. 12. 1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19071. – Спр. 2. – Арк. 4.

сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз; а національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, а також запобігання ним. Воєнна організація як суб'єкт національної оборони України забезпечує оборону країни, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру. В ст. 7 вказаного закону перераховані загрози у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України. До них законодавець зараховує поширення зброї масового ураження і засобів її доставки; недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальна міграція; можливість втягування України у регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їхньої боєздатності; повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Військової організації та оборонно-промислового комплексу України; накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин; незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України; незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей²⁵⁵.

Основними напрямками державної діяльності у військовій сфері та сфері безпеки державного кордону України є: прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь на реальні та потенційні загрози Україні; перехід до комплектування ЗСУ на контрактній основі; виконання державних програм модернізації, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь; посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї; впровадження системи демократичного цивільного контролю над Військовою організацією та правоохоронними органами держави; забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей; дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України; прискорення процесу делімітації та демаркації кордонів України; боротьба з організованими злочинними

²⁵⁵ ЗУ «Про основи національної безпеки України» з змінами від 15.12.2003. № 3200. – IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>.

угрупованнями, зокрема міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України, в пунктах пропуску та виключній (морській) економічній зоні України; поглиблення транскордонного співробітництва із суміжними державами. Держава взяла на себе реалізацію забезпечення повноправної участі України у загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору за збереження добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), а також з іншими державами світу. 2010 р. Україна відмовилась від північноатлантичної інтеграції, залишивши співпрацю з НАТО у сфері забезпечення миру та безпеки²⁵⁶.

Національні інтереси уособлюють у собі своєрідний компроміс, консенсус між державою та народом, державою і громадянським суспільством задля утвердження національних цілей. Національні інтереси – це сукупність інтелектуальних, історичних та моральних цінностей нації. Національні інтереси відображають потреби держави, про яку слід судити за її кінцевими стратегічними цілями. Розум держави визначений в її національних інтересах. Національні інтереси містять вічні цінності, які не підвладні політичній кон'юктурі. Ядром національних інтересів є національна безпека як колективна здатність суспільства і держави протидіяти очікуваним викликам, ризикам, загрозам, небезпеці, агресії²⁵⁷.

Для реалізації завдань із захисту національних інтересів України створено систему забезпечення національної безпеки, яка являє собою сукупність суб'єктів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України. До основних функцій системи забезпечення належать створення і підтримка у готовності сил та засобів; управління її діяльністю; здійснення планової та оперативної діяльності; участь у міжнародних, регіональних системах безпеки²⁵⁸.

Не слід отожденовати національний і державний інтерес. Ці поняття кореспондуються між собою і знаходяться у підпорядкованості. Між ними може виникнути конфлікт за умови антинаціональної політики з боку держави. В Україні не застосовується методологія пріоритетності, що ускладнює формування національних інтересів. Цю категорію зараховують до сфери партійно-політичної діяльності. Через це трапляються випадки фальсифікація національних інтересів, які підміняються вузькопартійними, олігархічно-клановими інтересами окремих осіб і соціальних груп. Такий стан дає підстави для маніпулювання. «Ідеологічна» боротьба політичних сил України – основна причина відсутності єдності у визначенні пріоритетності національних інтересів²⁵⁹.

²⁵⁶ Стратегія національної безпеки України 2010 – 2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98--2010-2015-.html?showall=1>.

²⁵⁷ Веремчук В. Суть, структура та ознаки національного інтересу // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія: Філософські науки. – 2004. – № 6. – С. 192–200.

²⁵⁸ Ситник Г.П. Складові потенціалу системи національної безпеки та його вплив на рівень загроз національним інтересам // 36. наук. пр. НАДУ. – 2003. – Вип. 2. – С. 114–125.

²⁵⁹ Левик Б. С. Військова політика незалежної України: історико-проблемний аналіз: Запорізька секція I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські читання». Проблеми та перспективи історичної науки в Україні. 24 березня 2012 р. – Запоріжжя:

Відповідно до Постанови «Про Основні напрямки зовнішньої політики України», затвердженої Верховною Радою України 02.07. 1993 р., базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики України є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни, які поділяються на: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України²⁶⁰.

12 лютого 2007 р. Президент України затвердив Стратегію національної безпеки України, яка визначала принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Згідно з стратегією до життєво важливих національних інтересів України належать: права і свободи людини і громадянина; суверенітет України, її територіальну цілісність, недоторканність державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенство права; соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України; конкурентоспроможність держави та економічний добробут населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; неухильне додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду; обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань; безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; гармонійні відносини з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена. Стратегія 2007 р. характерна невизначеністю з термінами дії та реалізації²⁶¹.

Наступна Стратегія національної безпеки 2010–2015 рр.²⁶², підписана Президентом України 16 листопада 2009 р., визначає поняття «загроза» як існування або можливість виникнення ситуації, яка ускладнює або унеможливує реалізацію національних інтересів і створює небезпеку для системи національної безпеки, життєзабезпечення її системотвірних елементів. Серед 13 загроз, які шкодять

Придністровський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти та науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

²⁶⁰ Постанова ВРУ «Про Основні напрямки зовнішньої політики України» // ВВРУ. – 1993. – № 37. – С. 379.

²⁶¹ Стратегія національної безпеки України, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

²⁶² Стратегія національної безпеки України 2010 – 2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98-2010-2015-.html?showall=1>.

реалізації національних інтересів України, перераховано: можлива агресія, територіальні претензії; регіональне або локальне воєнно-політичне протистояння поблизу кордонів; підрив конституційного ладу, суверенітету, незалежності; активізація закордонних спецслужб на території України; загострення економічної та внутрішньополітичної кризи; неефективність державного управління, наявність корупції в усіх ешелонах влади; загострення енергетичних проблем; погіршення економічної ситуації; міжнародний тероризм та транскордонна злочинність; виклики інформаційній безпеці, відтік інтелектуального генофонду в економічно розвинуті країни; погіршення системи охорони здоров'я та соціального захисту населення; спроби вплинути на інфраструктури національної безпеки України за кордоном та в міжнародних організаціях.

Стратегією національної безпеки України 2010–2015 рр. визначено трьох стратегічних партнерів України: Польщу, США та Росію, які повинні бути гарантами нашої країни у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Однак немає міжнародних договорів, де б ці країни брали на себе такі обов'язки. Однією з форм захисту національних інтересів Стратегією запропоновано вважати активну міжнародну інтеграцію. Через відсутність внутрішньополітичної та економічної єдності існує невизначеність України у зовнішньополітичних стосунках, яка вносить напруженість у взаємовідносини із стратегічними партнерами, які починають самі визначати місце України на геополітичній карті. Сусідство з РФ вимагає від України надзвичайної уважності та послідовності у відстоюванні власних інтересів²⁶³.

Динамічні зміни у геополітичному просторі ускладнюють процес реалізації національних інтересів, створюючи суперництво на міжнародній арені. В цьому просторі з'являються транснаціональні суб'єкти із своїми новими інтересами, які обмежують національні інтереси інших суб'єктів. Створюється конфлікт інтересів. Застосування ядерної зброї у сучасній міжнародній політиці неприпустиме, бо призведе до знищення людства. Тому на передній план виходять співвідношення сил та балансування інтересів за дотримання моральності та фундаментальних цінностей у прийнятті політичних рішень. Це розумний, загальноприйнятий вихід з становища конфлікту.

До Верховної Ради України 2012 р. надійшов новий варіант Військової доктрини, який, за традицією, підготувало Міністерство оборони. Проте за умов політичного протистояння як на рівні парламенту України, так і між різними гілками влади, а також закритого, відомчого характеру цього документа, відсутності широкого обговорення його базових положень у наукових та політичних колах його відповідність сучасним умовам викликає багато сумнівів. Проект Військової доктрини затверджений Кабінетом Міністрів України, ВРУ, однак не підписаний Президентом України²⁶⁴.

²⁶³ Радєцький В. Г. Погляди щодо перспективних напрямів розвитку воєнної стратегії України у наступному десятиріччі / В. Г. Радєцький // Збірник наукових праць ОНДІ ЗС України. – К., 2005. – Вип. 2 (20). – С. 21–29.

²⁶⁴ Радєцький В. Г. Деякі підходи до визначення змісту Військової доктрини України / В. Г. Радєцький // Збірник наукових праць НАОУ. Труды академії. – К., 2005. – № 63. – С. 272–279.

Чинна Військова доктрина має оборонний характер, чітко перераховує реальні та потенційні внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці. Під час її обговорення у парламенті з проекту було вилучено загрозу можливого нападу з боку військових підрозділів, дислокованих на території України (йшлося про війська Росії). Доктрина спрямована на політику євроатлантичної інтеграції, посилення співробітництва з наявними системами безпеки, дотримання оборонної достатності, впровадження механізмів демократичного цивільного контролю, продовження розвитку воєнно-політичного партнерства з НАТО і ЄС, поглиблення відносин з названими безпековими міжнародними організаціями аж до повноправного членства²⁶⁵. Однак її положення перестали виконуватись після зміни президентської влади 2010 р.

За визначенням Концепції національної безпеки, до військової організації держави України належать Збройні сили, Служба безпеки, Національна гвардія (ліквідована на початку 2000 р.), внутрішні війська, Міністерство внутрішніх справ, прикордонні війська, військові підрозділи Міністерства надзвичайних ситуацій²⁶⁶. Постанову ВРУ про схвалення Концепції підписав 16. 01.1997 р. Голова ВРУ О. Мороз.

Національна гвардія України була першим законним збройним формуванням незалежної держави; вона була гарантом захисту Президента та Верховної Ради України²⁶⁷. Виконавши свою функцію, вона повинна була стати основою для створення ЗСУ; національна гвардія залишила свій помітний слід в історії незалежної України²⁶⁸. 2000 р. Національну гвардію України було розформовано²⁶⁹. 25 березня 1992 р. Президент України Л. Кравчук підписав ЗУ «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», які забезпечували охорону важливих державних об'єктів, установ виконання покарань, об'єктів матеріально-технічного і військового забезпечення МВС²⁷⁰.

21 квітня 2010 р. без попереднього громадського обговорення Президенти Росії та України Д. Медведєв та В. Янукович підписали Харківські угоди про продовження перебування російського ВМФ на 25 років в обмін на знижку в ціні на газ, який експортує наша держава з Російської Федерації. 27 квітня 2010 р. у ВРУ було ратифіковано цю Угоду. Законопроект підтримали профільний парламентський комітет та Президент України. За результатами голосування 236 голосів – за, 0 – проти, 2 – не голосували. В парламентській залі під час обговорення цього питання відбулись бійки. Відповідно до даних реєстрації в парламентській залі тоді знаходились 211 де-

²⁶⁵ Богданович В.Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення. – К., 2003.

²⁶⁶ Постанова ВРУ від 18 липня 1995 р. № 532-92-п // ВВРУ. – 1997. – № 10. – С. 85.

²⁶⁷ ЗУ «Про Національну гвардію України» від 4 листопада 1991 р. // ВВРУ. – 1992. – № 1. – С. 1.

²⁶⁸ Вальків І. Національній гвардії 5 років / І. Вальків // Військо України. – 1996. – № 9–12. – С. 20–21.

²⁶⁹ ЗУ «Про розформування Національної гвардії України» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 1 лютого (№18). – С. 10.

²⁷⁰ ЗУ «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України». № 2235-ХІІ від 26.03.1992.

путатів. Законом України про ратифікацію згаданої Угоди було продовжено перебування ЧФ РФ з 2017 р. ще на 25 років з правом додаткової пролонгації кожні 5 років. Громадська думка була знехтувана. Російський флот перебуває на території України на основі Угоди про статус та умови перебування ЧФ РФ від 23 жовтня 1996 р., термін дії якої закінчується 2017 р. Опозиційні партії назвали такий крок зрадою національних інтересів.

Одним з головних принципів дипломатичної служби України є відстоювання (захист) національних інтересів, а серед функцій – зміцнення національної безпеки та позицій у світі, про що чітко зазначено у ст. ст. 3, 5 ЗУ «Про дипломатичну службу»²⁷¹. 1992 р. в ЗС України введено підготовку військових аташе для роботи у посольствах України. Їх відбір, перевірку супроводжувала новостворена служба контррозвідки, яка входить до складу СБУ^{272, 273}.

Україна кволю відстоює свої національні інтереси. Наш уряд «мовчав» на початку тисячоліття, коли румунські паспорти роздавали громадянам України на Буковині та Одещині (за неофіційними даними у Чернівецькій області таких власників румунських паспортів нараховується близько 50 тис.). Після цього Україна отримала міжнародну поразку від Румунії під час суперечки відносно розподілу шельфу навколо о. Зміїний. Польща для спрощення перетину державного кордону 2011 р. запровадила «карту поляка» для українців, які проживають у 30-кілометровій прикордонній зоні. Президент Польщі має право надати громадянство кожному з 100 тис. українських заробітчан, які відповідають критеріям громадянина Польщі.

ЄС сьогодні представляє геополітичну силу, яка конкурує із такими впливовими країнами світу, як США, Китай, Росія, Індія. Європейський Союз прагне впливати на прилеглі регіони. Однією з таких ініціатив є програма «Східне партнерство». Цю програму була засновано у березні 2009 р. Основна ціль – мінімізація російського впливу на пострадянському просторі та нейтралізація міжурядових інституцій СНД, ЄвроСзЕС та ОДКБ. Аналогічні програми ЄС започаткувало і в інших регіонах, а саме: «Північний вимір», «Середньоморська політика»²⁷⁴. Шість країн-учасниць програми ЄС «Східне партнерство»: Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Молдова і Україна у травні 2011 р. у Будапешті вирішили майбутню програму, основний бюджет якої становив 450 млн. євро з можливою перспективою

²⁷¹ ЗУ «Про дипломатичну службу» // ВВРУ. – 2002. – № 5. – С.29.

²⁷² Наказ МОУ № 101 від 15.06.1992 р. «О введении в действие Положения об аппарате военных атташе Украины и типовой программы социальной подготовки офицеров аппарата военных атташе» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 78–78.

²⁷³ Указ Президента України «Про контррозвідувальне забезпечення військових формувань» № 7 від 18.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 50.

²⁷⁴ Баштанник О. В. Интеграционные процессы в ЕС и феномен «Восточного партнерства»: анализ в контексте неоинституционального подхода: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве». (18–19 мая 2012 г.). Ч. 1. – Д.: ООВ «Иновация», 2012. – С. 31–33.

збільшення у 2013 р. до 785 млн. євро. Через серйозну світову економічну кризу «Східне партнерство» припинило підтримувати деякі європейські країни. Їх представники виступають проти додаткових фінансових витрат, закликаючи до надання лише консультацій. Україна відчуває себе зрадженою з боку ЄС на фоні наростаючого порозуміння між Росією, Німеччиною та Францією. Наша держава межує з чотирма країнами-членами ЄС. Декларуючи стремління до євроінтеграції, Україна вектор зовнішньої торгівлі спрямовує на Росію, Китай, Індію, Туреччину і тільки згодом на країни ЄС. Товарообіг з Росією у докризовий 2008 р. становив \$ 39, 9 млрд., за підсумками 2010 р. – \$ 41, 5 млрд., а за словами міністра закордонних справ К. Гриценка, 2011 р. очікується об'єм товарообороту – \$ 50 млрд.

20 жовтня 2005 р. у Харкові у межах виїзного засідання Північноатлантичної ради НАТО Інститут трансформації суспільства (директор О. Соскін) провів міжнародний інтерактивний семінар на тему «Україна–Росія–НАТО: позитивні вектори євроатлантичної безпеки»²⁷⁵. Учасниками семінару були послы восьми європейських країн, провідні вчені та експерти України, Росії, зарубіжних країн, представники влади, політичних партій, громадських організацій. Ціль семінару проаналізувати сучасний стан і можливості поглиблення співпраці у трикутнику Україна–НАТО–Росія.

До союзу з НАТО закликав Арсен Аваков, экс-голова Харківської ОДА: «...з НАТО як політичним союзом демократичних сил асоціюється стабільність, мир і міжнародна безпека». Аваков перерахував об'єктивні причини, які визначають перспективність входження України до НАТО, серед них: зацікавленість стати у майбутньому елементом архітектури європейської безпеки; можливість збалансувати фінансові витрати на ефективність військово-оборонного комплексу; позитивна економічна динаміка та збільшення інвестиційних надходжень; всі європейські сусіди України, крім Росії, Білорусі та Молдови, стали членами НАТО (Польща, Словаччина, Болгарія, Румунія, Угорщина, Туреччина).

Екс-мер Харкова Володимир Шумілін зазначив, що національні інтереси України вимагають визначитись у взаємовідносинах з наявними безпековими структурами для ефективної протидії військовим загрозам. Доповідач звернув увагу на те, що через погану поінформованість частина громадян України сприймає НАТО як ворожий військовий союз, вступ до якого принесе більше занепокоєння, ніж безпеки. У цьому виборі В. Шумілін пропонує прислухатись до волі народу, зважати на реакцію Росії, та вибудовувати рівносторонній трикутник між взаємовідносинами Україна–НАТО–Росія.

Колишній перший заступник міністра зарубіжних справ України Антон Бутейко наголосив, що Україна обрала багатовекторну зовнішню політику, яка не допускає військово-політичного протистояння. Вибір за народом України.

²⁷⁵ Матеріали міжнародного інтерактивного семінару на тему «Україна–НАТО–Росія: позитивні вектори євроатлантичної безпеки». – Харків. 20 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ist.osp-ua.info/index.php?m=ukr_nato.

Голова послів НАТО, що прибули на семінар, постійний представник Словаччини в НАТО Ігор Слободнік зазначив, що НАТО не агітує – його представники тільки доносять стратегію цієї організації у XXI ст. Через дефіцит інформації про Північноатлантичний альянс 60 % населення України не може зробити усвідомленого вибору.

Доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Білгородського державного університету (Росія) Віра Малай акцентувала увагу на необхідності формування європейського безпекового простору і відмову від військових блоків як таких.

Завідувач кафедри соціальних наук Міжслов'янського університету (Харків) Петро Краснящих у своєму виступі наголосив, що вступ України до НАТО несе більше негативу, ніж позитиву. Свою позицію він пояснив так: вступ до НАТО напругу зачіпає національні інтереси Російської Федерації; в Україні немає довгострокової стратегії, вона змінюється зі зміною глави держави; позиція держави не відображає волю народу України.

Постійний представник Болгарії в НАТО Любомир Іванов повідомив, що болгарські військові підприємства відродились після входження країни до Альянсу і модернізувалися відповідно до його стандартів. На його думку, НАТО сьогодні відіграє роль миротворця.

Керівник Центру порівняльних політичних досліджень Інституту міжнародних, економічних і політичних досліджень Російської академії наук дотримується думки, що у випадку, коли Україна вирішить вступати до НАТО без Росії, то такий крок матиме серйозні негативні політичні і економічні наслідки. Російський експерт підкреслив, що Росія вичерпала взаємовідносини з Європою і її майбутня зовнішня стратегія спрямована на Схід, тому позиція України важлива для Росії як один з чинників впливу на її зовнішньополітичний вектор. Він зазначив, що загалом Росія позитивно оцінює вступ багатьох пострадянських республік до НАТО, тому що цей процес посилює європейську безпеку. Росія не може мовчки спостерігати за зменшенням свого впливу на прийняття політичних рішень без неї. РФ вкрай негативно оцінює можливість вступу України до НАТО, тому що в цьому випадку протиставляються інтереси Росії і Заходу.

Постійного представника Чеської республіки Стефана Феле щиро здивували ідеологічні пережитки і сильна залежність суверенної України та її представників від думки Росії з питань євроінтеграції. Він вважає, що процес дерусифікації (особливо в економіці) зробить Україну, як і Чехію, сміливішими у забезпеченні своєї військової безпеки. Альянс Стефан Феле вважає організацією політичної єдності.

Постійний представник Ісландії в НАТО Гуннар Гуннарсон зазначив, що Україна і Росія століттями існували поряд, тому Альянс не змагатиметься з Росією за Україну.

Керівник Координаційної ради Україна–НАТО Олег Кокосинський згадав той факт, що Росія за своєю роллю та впливом фактично є членом НАТО – вона представлена у 45 його комітетах.

Олексій Джусов, доцент Дніпропетровського національного університету, нагадав присутнім, що курс на вступ до НАТО зафіксований у Військовій доктрині України. Одночасно експерт зазначив негативні наслідки такого кроку для оборонно-промислового комплексу країни, адже Україна залишається значним експортером зброї і військової техніки, а у разі входження до Альянсу вона автоматично стає конкурентом для Франції, Великої Британії, США. Тому можна зробити висновок, що вітчизняний ВПК тоді серйозно деградуватиме.

2–4 квітня 2008 р. на розширеному саміті НАТО у Бухаресті Україні не запропонували приєднатись до ПДЧ (План дій щодо членства в Альянсі). Під тиском Росії проти надання ПДЧ Україні виступили Франція та Німеччина²⁷⁶.

Під час саміту із нерозповсюдження ядерної зброї 2010 р. Україна повністю відмовилась від власності на високоенергетичний уран, який можна використати для військових цілей, взявши на себе зобов'язання до березня 2012 р. позбутися його. У вересні 2011 р. між державами було підписано меморандум, внаслідок якого США виділяють \$ 60 млн. для вивезення урану з території України та створення науково-дослідної установи, яка спроможна працювати на низькозбагачувальному пальному.

Після президентських виборів 2010 р. Україна відмовилась від курсу на євроатлантичну інтеграцію, що було відображено у Законі «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики». У ст. 11 цього закону визначено: «дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах...»²⁷⁷. Зі ст. 6 ЗУ «Про основи національної безпеки» вилучено положення щодо мети набуття членства в Організації Північноатлантичної організації та формулювання щодо інтеграції в євроатлантичний безпековий простір. Єдиний документ, який зберігає співпрацю між Україною та НАТО, – це Річні національні програми співробітництва (РНП). Якщо Річна програма 2010 р. передбачала підготовку України до набуття членства, то РНП 2011 р. обмежується суто співпрацею в межах Україна–НАТО у політичному, економічному, оборонному, правовому та безпековому напрямках. Річні програми є елементом отримання Плану дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ). Їх оцінка вказує на ступінь готовності країни до вступу, у випадку з Україною – ситуація інша. Виконання РНП є добровільною справою нашої країни. НАТО не має впливу на процес виконання Річної програми. РНП 2011 р., яку підписав Президент України В. Янукович, містить міжнародні зобов'язання України у безпековому секторі щодо її внеску у справу миру у місіях під проводом НАТО. Оцінюють виконання РНП експерти Альянсу, результатом чого є загальний оцінковий документ секретаріату НАТО, який опрацьовують і доповнюють усі країни-члени НАТО. До уваги беруться не тільки дії у сфері безпеки та оборони, але й питання дотримання демократичних цінностей і проведення

²⁷⁶ Деменко О.Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. техн. наук: 23.00.02 / О. Ф. Деменко. – К., 2004. – 18 с.

²⁷⁷ ЗУ «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» // ВВРУ. – 2010. – № 40. – С. 527.

правових реформ як взаємопов'язаних елементів. Річну національну програму Україна–НАТО на 2011 р. протягом трьох кварталів виконано на 15 %, з 466 заходів повністю виконані тільки 71, про що йдеться в інформаційно-аналітичній довідці «Стан виконання РНП Україна–НАТО на 2011 р.» МЗС України.

Серед переліку заходів на 2011 р. у межах роботи Комісії Україна–НАТО було передбачено переговори з важливих для Росії питань: безпека у Чорноморському регіоні та базування ЧФ РФ; протиракетна оборона; врегулювання Придністровської проблеми; енергетична та економічна безпека України; реформування розвідувальних органів; узгодження з НАТО зовнішньополітичної стратегії України.

Як зазначалось вище, у квітні 2008 р. на саміті Північноатлантичної організації в Бухаресті Україні відмовили у наданні ПДЧ. Відносини з Альянсом втратили свою активність. Військові експерти вважають причиною такої поведінки НАТО є вплив Росії на європейські держави-члени Альянсу. Представники РФ не приховували своїх досягнень у протидії Україні на шляху до Північноатлантичного Альянсу. Так, представник РФ при НАТО Д. Рогозін в ефірі радіостанції «Ехо Москви» 22 жовтня 2011 р. сказав: «Чого нам вдалося добитись? Нам вдалося добитися, що Україна – не член НАТО, що Грузія – не член НАТО...». Російський Президент Д. Медведев на зустрічі з представниками російських спецслужб (ФСБ) відкрито подякував їм «за реалізацію важливих заходів, які перешкодили вступу України до НАТО».

Агресивність Росії щодо колишніх республік СРСР з їхніми намірами долучитись до Альянсу має виправдання з погляду захисту національних інтересів Російської Федерації. НАТО, своєю чергою, поважаючи вибір України, продовжує утримувати її в орбіті власних інтересів (участь Президента України у самітах НАТО, залучення українських військових до міжнародних місій Альянсу тощо).

МО України здійснює підготовку військових спеціалістів у Європейському центрі Д. Маршалла; отримує фінансову допомогу від Альянсу для утилізації озброєння та військової техніки радянського виробництва, введення зразків за стандартами НАТО; відпрацьовує координацію між військово-морськими та сухопутними підрозділами України, Грузії та НАТО; проводить реформування ЗСУ шляхом їх скорочення та приведення до стандартів Альянсу. Російські військові експерти вважають, що співпраця України з НАТО може послабити ВПК через припинення військових замовлень з боку РФ. Йдеться про танки «Оплот», БРТ-4.

Перебуваючи на 66-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (2011 р.), Президент України В. Ф. Янукович під час зустрічі з Генеральним секретарем НАТО Андерсом Фог Расмуссеном підтвердив, що для України важливі принципи, які сповідує НАТО і ЄС: демократія і верховенство права. Після цієї зустрічі Президент доручив представникам МО України разом із фахівцями НАТО опрацювати питання участі українських військових в антипіратській операції «Океанський щит». Україну запрошено взяти участь у саміті НАТО, який проходив у травні 2012 р. в Чикаго, до цього Президента В. Ф. Януковича було запрошено відвідати штаб-квартиру Організації для виступу на Раді безпеки НАТО.

Україна могла б серйозно співпрацювати із США у побудові національної протиракетної оборони. Йдеться про створення глобальної протиракетної оборони для Європи і США від можливого міжконтинентального ракетно-ядерного удару. Наприклад, іранські балістичні ракети, які націлені на Європу, свою траєкторію проклали через акваторію Чорного моря. Військовий міністр США Роберт Гейтс не приховує бажання США розмістити елементи ПРО у Європі, а також на військових кораблях на півночі та півдні європейського континенту. Йдеться про першу у світі діючу ракетну морську систему оборони – Aegis (Джис). Ця система дає можливість перехоплювати балістичні ракети дальністю до 500 км та знищувати їх на висоті до 300 км²⁷⁸. Відповідно до конвенції Монтре, для України відкривається колосальна військова перспектива щодо розміщення морської протиракетної стаціонарної платформи. Разом з тим Україна могла б вирішити питання протиракетного захисту своєї території з півдня і бути безпосереднім учасником нових військових технологій. Для цього наша країна повинна мати послідовну передбачувану військово-політичну позицію. Проти такого кроку виступають представники РФ, які вважають такий крок можливою загрозою національній безпеці Росії та Чорноморському флоту РФ²⁷⁹.

На засіданні Парламентської асамблеї НАТО (2011 р.) Франція, Росія та Україна висловили свою стурбованість розміщенням елементів системи ПРО на території Румунії. Представники Франції вважають, що система ПРО неефективна і у разі ракетної атаки буде подолана. Делегати від України вважали неузгодження такого кроку з боку США та Румунії загрозою національній безпеці країн Чорноморського регіону. Росія дотримується позиції, що світовій громадськості невідомо, є протиракетний щит частиною європейської чи тільки американської системи безпеки. Росія та Україна виступили проти підписання міждержавного оборонного договору між Румунією та США. Своєю чергою, представник МЗС Румунії наголосив, що система ПРО, яку планується розмістити на території його країни, є частиною нової концепції колективної безпеки НАТО, а елементи американської системи ПРО на території Румунії не загрожують нікому, бо мають суто оборонний характер²⁸⁰.

Велике значення для поставки сучасних видів озброєння має держкомпанія «Укрспецекспорт», яку було створено 1996 р. з ініціативи РНБОУ. Її створенню передувало укладення великого контракту про поставку танків Пакистану. 1998 р. прем'єр-міністр В. Пустовойтенко домігся безпосереднього підпорядкування ДК «Укрспецекспорт» КМ України. Надалі кандидатів на посаду директора компанії погоджували РНБОУ, уряд і затверджував президент.

1999–2000 рр. створено постійний комітет при Президентові України з політики військово-технічної співпраці (ВТС) та експортного контролю, яким

²⁷⁸ Відповідно до конвенції Монтре, з 1936 р. кораблі нечорноморських країн можуть перебувати в акваторії Чорного моря до трьох тижнів (прим. автора).

²⁷⁹ Радецький В. Г. Перспективи розвитку воєнного мистецтва на початку XXI століття / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць НАОУ: Труды академії. – К., 2005. – № 62. – С. 6–13.

²⁸⁰ Повідомлення Укрінформ 10 жовтня 2011 р. Україна, Франція та Росія піддали критиці розміщення ПРО у Румунії на засіданні ПА НАТО. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr/search/?p%5B%5D=2>.

керував перший заступник секретаря РНБОУ. Згодом було створено міжвідомчу урядову комісію з цього питання. Після «кольчужного скандалу» з Іраном торгівлю зброєю став контролювати президент. Було прийнято рішення, що глава держави має оголошувати щорічний акт про основні завдання центральних органів виконавчої влади у сфері міжнародної військово-технічної співпраці (ВТС) та експортного контролю. У серпні 2003 р. було затверджено Концепцію військово-технічної співпраці України з іноземними державами²⁸¹. Положень Концепції не були реалізовані. Збройний бізнес «замкнувся» на РНБОУ, його комітеті та уряді. Хоча за цей час продаж озброєння за кордон, переважно в країни СНД, Росії, Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Африки збільшився.

Ст. 106 Конституції України у п. 17 визначає повноваження Президента саме у сфері безпеки і оборони держави. Ці самі повноваження Президента України підтверджено ст. 9 ЗУ «Про основи національної безпеки і оборони», а також ЗУ «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання»²⁸². Військово-технічна співпраця є складовою державної зовнішньої політики. Президент України повинен здійснювати загальне керівництво та контроль у галузі експорту зброї. Внаслідок військово-технічної співпраці країни реалізують свої національні (політичні та економічні) інтереси. Указ Президента України № 913 від 27 серпня 2003 р. визначав ВТС як державну зовнішню політику терміном до 2010 р.²⁸³. Однак прийняті законодавчі акти не змінили ситуації на краще. Цьому завадили внутрішні та зовнішні чинники. Серед внутрішніх причин слід назвати повільне реформування ОПК, вичерпаність конструкторських напрацювань, кризовий стан і руйнування ОПК, відсутність цілісної системи досліджень та їхнє значне зменшення, зниження державних замовлень, які становлять до 5 % від загального обсягу виробництва ОПК, значне перевищення пропозиції над реальним попитом. На фоні внутрішньої кризової ситуації значно вплинули на стан вітчизняного ОПК зовнішні чинники: міжнародна консолідація країн-виробників військових товарів оборонного призначення, посилення конкурентної боротьби, деструктивні дії держав-конкурентів, збільшення міжнародних корпоративних об'єднань у сфері розробок.

Президент України з 2003 р. з метою захисту національної безпеки запровадив державний контроль за передаванням військової техніки та товарів подвійного використання. Ці дії скеровані у русло боротьби з тероризмом, розповсюдженням зброї масового ураження²⁸⁴.

²⁸¹ Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 35. – С. 10.

²⁸² ЗУ «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» // ВВРУ. – 2003. – № 23. – С. 148. (із змінами внесеними згідно із Законом № 2561-VI (2561-17) від 23.09.2010, ВВР. – 2011. – № 6. – С. 46.

²⁸³ Указ Президента України № 913 від 27 серпня 2003 р. «Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 р.» // Офіційний вісник України. – 2003. – № 35. – С. 10.

²⁸⁴ ЗУ «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» // Голос України. 20.03.2003. – № 54; Урядовий кур'єр від 26.03.2003. – № 56.

Сьогодні Україна не визначила своїх зовнішньополітичних пріоритетів у ВТС з іноземними державами. Український оборонно-промисловий комплекс (ОПК) на 95 % працює на експорт, внутрішні замовлення майже відсутні. Як приклад можна назвати угоду між Україною та Іраком, укладену 2009 р., про поставку 420 БТР-4 на загальну суму \$ 457,5 млн. Крім названої кількості БТРів, до Іраку у межах угоди було відправлено дві машини для технічного обслуговування та два тренажери для підготовки екіпажів бронетранспортерів. Ірак також замовив шість літаків Ан-32Б. На Севастопольському авіаремонтному заводі капітально ремонтують військові гелікоптери Мі-8Т збройних сил Іраку²⁸⁵.

За 20 років український уряд не зумів забезпечити хоча б на 25–30 % держзамовленнями ключові оборонні підприємства країни. З наведеного можна зробити висновок, що без внутрішнього ринку замовлень український ОПК не забезпечить своє існування.

КМУ поки що нічого кардинально не змінив. 16 червня 2011 р. ВРУ прийняла закон «Про особливості управління об'єктами власності в оборонно-промисловому комплексі», який надає право Президенту формувати наглядову раду «Укроборонпрому» своїми представниками з трьох членів²⁸⁶. Склад наглядової ради складається з п'яти осіб, двоє представляють Кабінет міністрів. Усі члени працюють на громадських засадах. Рада затверджує стратегію оборонно-промислового комплексу. До роботи ОПК можуть залучатись інвестори, зокрема зарубіжні.

У серпні 2011 р. компанія «Укрспецекспорт» підписала контракт з МО Королівства Таїланд щодо поставки партії бронетехніки: 49 танків «Ошлот» та 121 БТРів 3-Е1 на суму \$ 340 млн. Виконувати контракт будуть харківські підприємства «Завод ім. Малишева» та конструкторське бюро ім. Морозова, які входять до державної компанії «Укроборонпром». Цей контракт за обсягом є третім серед поставок бронетехніки на експорт. Харківське конструкторське бюро на міжнародній виставці у російському м. Нижній Тагіл представило новий танковий двигун 5ТДФМ, який визнаний найкращим двигуном такого класу у світі. Двигун може працювати за температури до + 55 °С, що відкриває йому перспективні ринки країн Азії та Африки.

За даними Державної служби експортного контролю розмір контрактів державної компанії «Укрспецекспорт» у 2010 р. досяг \$ 956,7 млн. У 2009 р. він становив \$ 799,5 млн. Головними покупцями зброї були країни Африки, серед яких: Судан, Демократична республіка Конго, Кенія, Уганда. Перелік проданої військової техніки за кількістю поставок очолюють танки: Т-72, Т-72М, Т-55, артилерійські установки БМ-21 «Град», 122-мм САУ 2С1 «Гвоздика» і 152-мм САУ 2С3

²⁸⁵ Яровий В. Становлення і розвиток оборонно-промислового комплексу України після набуття незалежності: перше десятиліття // В. Г. Яровий // Журнал «Труди академії» Національної академії оборони України. – 2008. – № 4 (84). – С. 222–230.

²⁸⁶ ЗУ «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» // ВВРУ. – 2012. – № 4. – С. 23.

«Акація», гаубиці Д-30, міномети 82-мм, гвинтівки, автомати Калашнікова, кулемети, граномети всіх типів²⁸⁷.

Міністерство оборони України розробляє Концепцію та Державну комплексну програму реформування і розвитку ЗСУ на 2012 – 2017 рр., однак її остаточний варіант не подано для обговорення. Причиною є те, що 2011 р. не затверджено Стратегію національної безпеки і оборони України як базовий оборонний документ, що унеможливило розроблення та впровадження програм розвитку армії, озброєнь, оборонно-промислового розвитку. Заявивши про свій позаблоковий статус, українська армія повинна будувати стратегічні плани, покладаючись лише на власний військовий потенціал, що вимагає збільшення бюджету. За висловлюванням голови парламентського комітету з питань національної оборони і безпеки ВРУ екс-міністра оборони України А. Гриценка, у сухопутних військах немає жодного боєздатного батальйону, у повітряних силах – жодної боєздатної ескадрильї, у ВМС – жодного боєздатного підрозділу²⁸⁸. На розширеному засіданні КМУ у листопаді 2011 р. Президент України визнав роботу Міністра Оборони М. Єжеля незадовільною, вказавши на неспроможність військової авіації виконувати бойові завдання.

Військова доктрина 2004 р., підписана Главою Адміністрації Президента України В. Медведчуком і затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004, мала оборонний характер і розроблялась відповідно до ЗУ «Про основи національної безпеки України»²⁸⁹. У Військовій доктрині офіційно визначено термін «воєнна безпека» як стан захищеності національних інтересів, їх суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили, складова національної безпеки²⁹⁰.

Закон «Про основи національної безпеки України» у ст. 2 передбачав розроблення Стратегії національної безпеки і Військової доктрини. У законі серед пріоритетів національних інтересів згадано захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України (ст. 6 п. 3). Серед загроз у військовій сфері в законі визначено повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України; накопичення великої кількості застарілої військової техніки, озброєння, вибухових речовин; незавершеність оформлення та облаштування кордону України; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління ЗСУ, що загрожує зниженням їх боєздатності (ст. 7). Викладене повною мірою є актуальним і 2011 р.

²⁸⁷ Державна компанія «Укрспецекспорт». Контракти. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrspecexport.com/>.

²⁸⁸ Гриценко А. Персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grytsenko.com.ua/>.

²⁸⁹ ЗУ «Про основи національної безпеки України» // ВВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351; Голос України від 22. 07. 2003. – № 134.

²⁹⁰ Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 Про Військову доктрину України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>.

Військова доктрина 2011 р. ще не затверджена Президентом України з причини відсутності нової Стратегії національної безпеки України (розробник – Національний інститут стратегічних досліджень, який у триденний термін повинен був представити проєкт нової редакції Стратегії на основі Рішення РНБОУ від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 р.»²⁹¹). Після затвердження нової Стратегії, Військову доктрину ще може доповнити/змінити МО України. Попередню Стратегію національної оборони було введено у дію Указом Президента України № 105/2007 р.²⁹².

Президент В. Янукович у листопаді 2010 р. заявив про необхідність розроблення нової редакції Військової доктрини, основною метою якої є заява про позаблоковий статус України. Попередня Військова доктрина, прийнята 2004 р. і передбачала кінцеву мету – вступ до НАТО. Чинну Стратегію національної безпеки прийняли 2007 р. за президентства В. Ющенка.

У квітні 2011р. КМ України затвердив Військову доктрину країни²⁹³, не дочекавшись нової Стратегії національної безпеки і оборони, зокрема Стратегії реформування і розвитку Збройних Сил України. У місячний термін після підписання Військової доктрини 2011 р. КМУ повинен був надати проєкти Стратегічного оборонного бюлетеня України та Державну комплексну програму реформування і розвитку ЗСУ на період 2011–2015 рр. Усі три документи не підписано Президентом України. Нову Стратегію національної безпеки України (проєкт) офіційно опубліковано у квітні 2011 р. у Посланні Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір» як додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі»²⁹⁴. Стратегія передбачає проведення політики позаблоковості (основа оборонної доктрини) та багатополарності у міжнародних відносинах, продовження політики євроінтеграції, співпрацю зі стратегічними партнерами РФ і США, активізацію особливих інтересів у Центрально-Східній Європі та Чорноморсько-Каспійському регіоні, забезпечення національної безпеки за власний рахунок, створення «шери метра безпеки» вздовж кордону України, участь в оборонній політиці ЄС, продовження інтенсивної співпраці з НАТО, посилення двосторонніх відносин з Німеччиною, Францією, Великою Британією²⁹⁵.

²⁹¹ Рішення РНБОУ від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011р.». Офіційне Інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12624.html>.

²⁹² Указ Президента України № 105/2007 р. про Стратегію національної безпеки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

²⁹³ Тимошенко Р. І., Гуменюк В. В., Сганюк Ф. В., Болотнюк Р. В. До питань оновленої воєнної доктрини України // Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України.

²⁹⁴ Щорічне послання Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір». Розділ. Україна в посткризовому світі. Додаток. Стратегія національної безпеки України. – квітень 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/416/>.

²⁹⁵ Белащенко Д. А. «Восточное партнерство» и его влияние на внешнюю политику Украины на постсоветском пространстве. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском

Програми розвитку ЗСУ приймалися щорічно, хоча ніколи не виконувались у повному обсязі через хронічне недофінансування Міністерства оборони, яке характерне з 1992 р. На початку квітня 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України розробив проєкт нової Стратегії національної безпеки, де було перераховано всі внутрішні та зовнішні загрози. Слід зазначити, що в документі не було згадано прямих військових загроз. Увага акцентувалась на зменшенні гарантій безпеки для позаблокових країн в умовах зростання напруги та дестабілізації у світі, а також розповсюдження проявів тероризму, піратства, нелегальної торгівлі зброєю. Окремо в Стратегії згадувалось про заморожені конфлікти на кордоні України і Придністров'я, невирішене питання делімітації та демаркації морських кордонів між Україною і Російською Федерацією, незавершеність умов дислокації російського Чорноморського військового флоту у Криму. Серед внутрішніх загроз названо корупцію, недосконалість законів та їх невиконання, економічну нестабільність, енергетичну залежність, демографічну кризу, нестабільну ситуацію у суспільстві. На ці питання, викладені у проєкті Стратегії нацбезпеки, повинна була дати відповіді Військова доктрина. Проєкт Стратегії повернуто на доопрацювання.

За результатами ознайомлення з обома проєктами можна дійти висновку, що вони дублюють один одного. У Військовій доктрині не зазначено конкретних заходів щодо захисту національних інтересів України, а лише констатується, що захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні немає зовнішніх ворогів. Ці документи доопрацьовуються і потребують затвердження Президентом України. Думка військових експертів з Національного університету оборони є такою. Військова доктрина як система офіційних поглядів (це не нормативно-правовий документ) на суть, цілі, характер можливої майбутньої війни повинна відповідати духові часу. Україна проголосила свій позаблоковий статус та продовжила термін базування у Криму ЧФ РФ, що вимагає відповідного коригування оборонної політики. Армія обмежено готова до виконання оборонних функцій, військова техніка застаріває. Сектор безпеки вимагає модернізації в умовах позаблоковості, що потребує втричі більших фінансових надходжень. Україна визнала воєнні загрози, не прив'язавши їх до конкретної країни чи організації²⁹⁶.

Для оперативної воєнної протидії можливим загрозам в Україні сформовані ЗС України, які готові застосовувати військову силу лише у випадках актів збройної агресії проти України. Чисельність української армії 2006 р. становила 221 тис., з них 165 тис. військових, 56 тис. цивільних. 2011 р. ВР України скоротила чисельність ЗС до 192 тис. Керівництво Міністерства оборони України планує до 2015 р. вийти на 80–90 % комплектування ЗСУ за контрактом. 2011 р. в українській

пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Днепропетровск: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 43–45.

²⁹⁶ Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі. [І. В. Романов, Ф. В. Саганюк та ін.]. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.

армії служило 58 % контрактників. Таке скорочення передбачено проектом нової Військової доктрини²⁹⁷.

Відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ до 2015 р. українська армія у своєму складі матиме об'єднані сили швидкого реагування (ОСШР) та Основні сили оборони (ОСО). ОСШР становитимуть 30 % бойового складу ЗСУ. До їх складу входитимуть сили негайного реагування, які знаходяться у постійній боєготовності, чисельністю 6 тис. осіб, та сили швидкого реагування з різними ступенями готовності, чисельністю 23 тис. осіб. Основні сили оборони становитимуть решту 70 % ЗСУ, і до їх складу входитимуть сили нарощування (до 20 тис. осіб) та сили стабілізації (45 тис. осіб). Державний військовий резерв передбачений до 20–30 тис. осіб. Планується створити новий вид – сили для проведення спецоперацій. Для порівняння, ЗС Польщі 2006 р. мали чисельність близько 150 тис. осіб, на службі перебувало 28 генералів та близько 5 тис. старших офіцерів, тоді як ЗС України нараховували 221 тис. осіб, якими командували 187 генералів. У поляків один генерал припадав на 5,3 тис. військовослужбовців, у ЗСУ один генерал «командував» 1 тис. військовиків. Скороченню підлягає і Центральний апарат МО ЗС України – з 1 100 до 770 осіб, зокрема скоротять 74 посади військово-службовців²⁹⁸.

У серпні 2011 р. Президент України скерував у ВРУ проект закону «Про чисельність ЗСУ на 2012 р.». Відповідно до нього заплановано скорочення протягом 2012 р. ЗСУ на 8 тис., зокрема військовослужбовців на 5 тис. До кінця наступного року чисельність української армії повинна становити до 184 тис., з них до 139 тис. військовослужбовців.

У жовтні–листопаді 2011 р. до лав української армії призвано 26,6 тис. юнаків 1986–1993 років народження. З них 5,5 тис. поповнили Внутрішні війська МВС України, 1,1 тис. проходили службу у Державній спеціальній службі транспорту, яку було створено 2009 р. Концепція Залізничних військ України розроблялась ще 1992 р. під головуванням Дурдинця²⁹⁹. На призовну кампанію 2011 р. з державного бюджету КМУ виділено 1,715 млн. грн.

30 вересня 2011 р. офіцери штабу Західного оперативного командування були попереджені про скорочення їхніх посад. Подальше місце служби у ЗСУ вони повинні шукати самостійно. У цей час 18 жовтня 2011 р. ВРУ прийняла зміни до ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу», у якому з метою зменшення дострокового відтоку найдосвідченіших осіб офіцерського складу продовжила терміни військової служби за новим контрактом. Так, офіцерам ЗСУ, які мають право на пенсію, за їхнім бажанням строк служби може бути продовжений на 2–10 років, але не більше ніж до граничного віку перебування на військовій службі³⁰⁰.

²⁹⁷ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Кадрова політика в ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=manpower_policy&lang=ru.

²⁹⁸ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Реформування ЗС України: питання і відповіді: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=reform_faq&lang=ua.

²⁹⁹ Концепція залізничних військ України / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Стр.1. – Арк. 79.

³⁰⁰ ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» // ВВРУ. – 1992. – № 27. – С. 385.

Фінансування ЗСУ повинно становити 3 % від ВВП відповідно до ЗУ «Про оборону» 1992 р., згодом цей показник був зменшений ВРУ до 2,5 %³⁰¹. Відповідно до ЗУ «Про державний бюджет України на 2012 р.»³⁰² ЗСУ повинні отримати 17 млрд. грн.

Стан фінансування ЗСУ відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр. був таким: 2006 р. – 8,748 млрд. грн., 2007 р. – 10,3 млрд. грн.; 2008 р. – 11,8 млрд. грн.; 2009 р. – 13,1 млрд. грн.; 2010 р. – 14,1 млрд. грн.; 2011 р. – 15,4 млрд. грн. Фінансування ЗСУ становило: 2006 р. – 1,24 % від ВВП; 2007 р. – 1,18 %; 2008 р. – 0,98 %; 2009 р. – 0,79 %; 2010 р. – 0,97 %. Слід зазначити, що за цей період кошти у повному обсязі не надходили. Середній показник фінансування становив 1 % ВВП. Більшість призначених коштів спрямовувалась на утримання армії. Бюджет МО слід назвати бюджетом «пріоритетів», оскільки він не залишав ресурсів на відновлення боєздатності та розвиток ЗСУ³⁰³. Російські військові експерти за такого фінансування прогнозують різке зменшення високоточного озброєння, припинення процесу модернізації, професіональну деградацію і масове звільнення з армії³⁰⁴.

Для порівняння, річні витрати на кожного представника МОУ становили 39,5 тис. грн., що у 2,5 раза менше, ніж у Литві. На 2011 р. у державному бюджеті було заплановано виділити на ЗСУ 1,08 % від ВВП, а на 2012 р. передбачено ще менше – 0,84 %.

Фінансування української армії розподіляється так: 90 % іде на утримання військовослужбовців і лише 5 % – на розвиток ЗСУ. Тому виконання програми модернізації та трансформації ЗСУ є сумнівним. У цьому питанні Україна відстає від усіх країн-сусідів: на 100 тис. військовослужбовців Україна витрачає \$ 600 тис., сусідня Польща на 100 тис. своїх військовиків витрачає \$ 9 млрд., на оборонні потреби Республіка Польща виділила 1,93 % ВВП. Фінансування ЗСУ відбувається з державного бюджету і прямо пропорційно залежить від його наповнення. Кризові явища, які супроводжували економічний розвиток України 1991–2011 рр., істотно впливали на повноту фінансування оборонної сфери. Зволікання із проведенням реформ в економіці, їх блокування дорого обходяться державі.

У проєкті державного бюджету на 2012 р. передбачено фінансування на створення високотехнологічної оборонної продукції у 16 разів більше, ніж 2010 р. Не затверджено державних програм створення ВТЛ (великий транспортний літак) Ан-70, корабля класу «Корвет» та БФРК (багатофункціонального ракетного комплексу) «Сапсан». Замовлення МО України на ВТЛ Ан-70 спочатку становило 70 одиниць, згодом 30, в 2011 р. зменшено до 3 одиниць. Потребу у кораблях

³⁰¹ ЗУ «Про оборону України» // ВВРУ. – 1992. – № 9. – С. 106.

³⁰² ЗУ «Про державний бюджет України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.

³⁰³ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України: Спеціальний випуск. – С. 7–10.

³⁰⁴ Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров; Рос. ин-т стратегич. исслед. – М.: РИСИ, 2011. – С. 106.

«Корвет» також зменшено з десяти до чотирьох. У проекті стратегічного оборонного бюлетеня переозброєння української армії заплановано після 2020 р., до цього терміну необхідно підтримувати у робочому стані озброєння та техніку. На розвиток ОВТ (оборонно-військової техніки) у 2010 р. було виділено 88 млн. грн., а 2011 р. – 350 млн. грн., за потреби 4 млрд. грн. 2012 р. на розвиток ОВТ передбачено виділити 1,4 млрд. грн., зокрема на проєкт «Корвет» – 433,63 млн. грн., «Сапсан» – 196 млн. грн., Ан-70 – 454 млн. грн. (за дебіторської заборгованості ДП «Антонов» перед МОУ 120 млн. грн.), «Ореанда ПС» – 78,1 млн. грн., для створення ЄАСУ (єдина автоматизована система управління) – 167,5 млн. грн. На решту 25 проєктів, які ще розробляють, виділено лише 21,7 млн. грн. Це проєкти з модернізації авіаційної техніки, створення автоматизованих пунктів управління військ, нових високоточних ракет та озброєння, систем захисту від ВТЗ тощо³⁰⁵.

Призупинено всю закупівлю нового озброєння. У 2011 р. Україна закупила озброєнь та військової техніки на \$ 46 млн. У 2012 р. у ЗСУ практично не надійшло нової техніки. У 2015 р. на закупівлю озброєння та військової техніки виділено \$ 537 млн., на 2017 р. – \$ 960 млн. Планується закупити 45 літаків, до 35 гелікоптерів, до 57 РЛС і комплексів ППО. Стан оновлення озброєння і військової техніки 2006–2011 рр. фактично становив стосовно танків – 10 %, бойових літаків – 3 %, бойових гелікоптерів – 0 %, бойових кораблів та катерів 4 %³⁰⁶.

У Головному управлінні юстиції м. Севастополя 14. 04. 2011 р. пройшла державну реєстрацію громадська організація «Фонд відродження Українського флоту», яка ініціювала збирання народних коштів для побудови на Миколаївському підприємстві «Державна акціонерна холдингова компанія «Чорноморський суднобудівний завод» багатоцільового бойового корабля класу «корвет» «Володимир Великий». Вартість корвету 4,5 млрд. грн. Розпорядження КМУ «Про будівництво корабля класу «корвет» за № 325-р від 09. 08. 2005 р. не реалізовано, а згодом втратило чинність. Україна не має жодного корабля для сучасного військового бою. 9 листопада 2011 р. КМ затвердив нову Державну цільову оборонну програму будівництва кораблів класу «корвет» за проєктом 58250. За цим проєктом прийнято найоптимальніший варіант: вітчизняне проектування та будівництво кораблів з використанням іноземного корабельного озброєння і технічних заходів, які не виробляються в Україні. Перший корабель очікують 2016 р.³⁰⁷

Харчування українських військових просто жалюгідне: на одну особу на добу виділялось 19 гривень – це у державній прикордонній службі – тоді як український в'язень харчується на 20 гривень. 2011 р. передбачено збільшення витрат на

³⁰⁵ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Фінансування міністерства оборони України: від бюджету «проїдання» до бюджету розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1272>.

³⁰⁶ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України. Спеціальний випуск. – С. 7–10.

³⁰⁷ КМУ постанова від 9 листопада 2011 р. № 1150 «Про затвердження Державної цільової оборонної програми будівництва кораблів класу «корвет» за проєктом 58250» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-derzhavnoyi-cilovoyi-oboronnoyi-programi-doc75613.html>.

харчування до 42 грн. на особу; частину цих коштів отримують завдяки створенню власних підсобних господарських підрозділів (ферм, городів, теплиць), що зменшує час на військову підготовку особового складу. Перехід на забезпечення харчування територіальними цивільними комерційними структурами виключає правильну організацію харчування у військовий час, в польових умовах та за надзвичайного стану. Медичне забезпечення вилучено з тилового забезпечення ЗСУ, що теж створило негативні тенденції³⁰⁸. Фінансування ЗСУ недостатнє, закупівлі нової техніки та озброєння мізерно малі, модернізації не проводять, законодавства не дотримуються, відповідальності ніхто не несе, довгострокова стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу відсутня, Військової доктрини і Стратегії національної безпеки не прийнято, що зупинило розроблення Державних програм розвитку ЗСУ. Міжнародна військово-технічна співпраця основана на одиничних контрактах, які не завжди якісно виконуються. Маючи можливість зайняти відповідну нішу на ринку озброєнь із виготовлення танків та бронетранспортерів, український завод ім. Малишева (м. Харків), виконуючи військове замовлення Іраку на суму понад \$ 3 млн., 2011 р. своєчасно не поставив 26 БТРів, за що був оштрафований на \$ 3 млн. Ці явні воєнні проблеми тривають роками, що значно знижує боєготовність армії.

МО України 2011 р. розпочало експериментальне навчання «Адекватне реагування – 2011» офіцерів-резервістів на базі 13-го армійського корпусу. Мета навчання – провести теоретичну та практичну підготовку офіцерів-резервістів, які підлягають призову до лав ЗСУ у воєнний період.

23 травня 2011р. у Криму розпочались спільні військові навчання ВМС України та ЧФ РФ «Фарватер – 2011». Ця подія відбулася через 8 років вимушеної паузи. Активна фаза навчань завершилась 26 травня. У навчаннях було задіяно бойову техніку, флот, авіацію, морську піхоту. Модель навчань – проведення миротворчої операції у кризовому регіоні³⁰⁹.

На початку червня 2011 р. розпочались спільні україно-натовські військово-морські навчання в акваторії Чорного моря «Сі Бриз-2011». Участь у навчаннях взяли військові підрозділи 17 країн. Від України загальна чисельність військовиків становила 1 200 осіб, без врахування екіпажів кораблів та літаків. ЗС України були представлені також 90 одиницями автомобільної та бронетанкової техніки. США представлені батальйоном морської піхоти чисельністю 425 осіб з автомобільною технікою, крейсером, рятувальним судном, групою водолазів, літаком Р-3 «Оріон», офіцерами штабу батальйону та штабу навчання. Керівником навчання призначено

³⁰⁸ Задерієнко С. І. Тенденції та перспективи розвитку тилового забезпечення Збройних Сил України. Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України): матеріали доп. наук.-практ. конф. 24 листопада 2011 р., м. Львів. – Львів: АСВ, 2012. – С. 32–37.

³⁰⁹ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Міжнародна співпраця. Участь ЗС України у міжнародних військових навчаннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=international_cooperation&sub=multinational_exercise

капітана 1-го рангу Д. Березовського (Україна). Мета навчання – проведення міжнародної миротворчої операції. Навчання успішно завершилися 18 червня. Бюджет українсько-американських навчань «Сі Бриз-2011» становив близько \$ 4 млн., з яких 99 % витрат взяли на себе США. У навчаннях взяв участь крейсер ВМС США «Монтерей», обладнаний багатоцільовим ракетно-зенітним комплексом та протиракетною системою «Джис» (Aegis), що стурбувало військових МО РФ і викликало невеликий політичний конфлікт. Бюджет попередніх аналогічних навчань становив \$ 2 млн.³¹⁰

З 25 липня до 6 серпня 2011 р., протягом двох тижнів на території найбільшого у Європі військового полігону – Міжнародного центру миротворчості та безпеки (Яворівський військовий полігон) – відбулись українсько-американські тактичні навчання. Під час навчань здійснено спільне десантування 400 військово-службовців США, Канади та України з транспортних літаків Іл-76 та С-130 «Геркулес». Мета навчань – відпрацювання спільних дій при виконанні військових завдань під час багатонаціональних миротворчих операцій під егідою ООН, НАТО, ЄС. Фінансування навчань у розмірі \$ 3 млн. взяло на себе МО США. Загальна чисельність військовиків становила 1 400 осіб з 13 країн світу. Найбільшою була українська група – із 745 солдат і офіцерів підрозділів 8-го та 13-го армійських корпусів Сухопутних військ ЗСУ. Серед іноземців група США – 362, Молдови – 99, Великої Британії – 80, Сербії – 47, Польщі – 35, Канади – 34, Білорусі – 20 військових. Латвію, Литву, Естонію, Грузію і Словенію представляли 9 військовослужбовців-членів штабу миротворчої бригади³¹¹.

У період 20–28 вересня 2011 р. на Яворівському військовому полігоні пройшли багатонаціональні військові навчання «Джекал Стоун – 2011» спецпідрозділів армій України, Польщі, Угорщини та сил для спеціальних операцій ЗС США у Європі. Яворівський полігон входить до складу 23 навчальних центрів НАТО. Одночасно такі навчання проходили на території Болгарії та Румунії. До навчань було залучено понад 1500 спецназівців. Українські спецназівці вперше десантувались з вітчизняного гелікоптера Мі-8МТ за допомогою фастропінгу (вертикальний шнур) і евакуувались на пристрої «Адаптер-2» (спеціальна платформа для 10 осіб для евакуації з важкодоступних місць)³¹².

У лютому 2011 р. Україна розробила проект заходів з НАТО у межах комісії КУН на 2011 р. Програма передбачала продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного альянсу. 23 лютого цей проект було схвалено країнами-членами Альянсу. Річну програму співпраці (РНП) Україна–НАТО затвердив Кабінет Міністрів України. У травні у графік заходів було внесено деякі зміни. Доповнену версію підписав заступник Генерального секретаря НАТО з

³¹⁰ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Міжнародна співпраця. Участь ЗС України у міжнародних військових навчаннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=international_cooperation&sub=multinational_exercise.

³¹¹ Там само.

³¹² Там само.

політичних питань Джеймс Аппаратуй. Графік передбачав проведення 64 заходів. Серед питань, які було винесено для обговорення: безпека у Чорноморському регіоні, майбутнє дислокованого у Криму ВМФ РФ, протиракетна оборона, Придніпровське врегулювання, енергетична та економічна безпека України, реформування розвідувальних структур, а також обговорення зовнішньополітичної стратегії України та розроблення її проекту. У листопаді 2011 р. Джеймс Аппаратуй дав інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» про виконання Україною Річної національної програми співпраці з Альянсом³¹³. У розділі «Внутрішня політика» зазначено, що Україна зобов'язується проводити демократичні реформи і забезпечувати верховенство права. Стан виконання РНП-2011 заслуховували на Комітеті з питань європейської інтеграції в присутності послів країн, акредитованих в Україні, а також представників ЗМІ, і визнали, що із 466 заходів повністю було реалізовано тільки 71³¹⁴.

Російські політики, дізнавшись про існування такої програми, висловили своє незадоволення, вважаючи, що Україна як позаблокова країна не має права на членство в НАТО, адже на її території знаходиться військова база РФ, що автоматично унеможливує вступ до Альянсу. Своєю чергою, МЗС України відреагувало на випадки з боку Росії роз'ясненнями, що Україна задекларувала проведення політики позаблоковості і продовження конструктивного партнерства з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, які становлять національний інтерес для України. Україна ніколи не приймала закону про позаблоковість. Україна має бажання брати участь у процесі створення та розвитку європейської системи безпеки. МЗС ствердило, що Росія залишається стратегічним партнером для України, але не бажає вести діалогу на рівних, чинить як економічний, так і політичний тиск. Росія хоче, щоб Україна залишалась в орбіті її інтересів, але тим самим відштовхує Україну від себе. МЗС України ствердило, що реформування армії продовжується за натовськими стандартами. У квітні 2011 р. Президент України підписав річний план співпраці з НАТО, це саме було зроблено і 2012 р.³¹⁵. Україна намагається за багатовекторної зовнішньої політики та в умовах позаблоковості знайти спільні інтереси з Альянсом. Прикладом може бути трастовий фонд НАТО NAMSA, який, починаючи з 2005 р., фінансує утилізацію боєприпасів на території України. 2011–2014 рр. проходить другий етап, під час якого заплановано утилізувати 76 тонн боєприпасів, 366 тис. одиниць стрілецької зброї та 3 млн. протипіхотних мін. Для проведення цієї роботи фонд виділив 24 млн. євро.

³¹³ Аппаратуй Дж. НАТО дасть оцінку співробітництву з Україною з урахуванням суду над Тимошенко // Дзеркало тижня, листопад 2011. – С. 1; 5.

³¹⁴ Верховна Рада України. Комітет з питань європейської інтеграції. Слухання «Оцінка виконання Річної національної програми співробітництва Україна–НАТО на 2011 рік: досягнення і недоліки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comeuroint.rada.gov.ua/comevoint/control/uk/publish/article?art_id=53468&cat_id=45826.

³¹⁵ Указ Президента України № 273/2012 «Про затвердження Річної національної програми співпраці Україна–НАТО на 2012 рр». Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/14697.html>.

Необхідно зазначити, що у 2008 р. Україна як ніколи була близькою до вступу до НАТО. Цю ініціативу підтримали США. Надання ПДЧ було заплановано на квітневий саміт НАТО у Бухаресті. Разом з Україною таку пропозицію Альянс мав надати і Грузії. Проти цього виступили Франція і Німеччина, які побоювались зіпсувати стосунки з Росією. Проти вступу України до Альянсу була і Росія. Слід зазначити, що на Бухарестському саміті НАТО був присутній російський президент В. В. Путін. 10–11 листопада 2008 р. керівництво Німеччини під час зустрічі з представником США в НАТО Куртом Волкером заявило, що виступає проти надання ПДЧ Україні і Грузії. Представники НАТО проводили зустрічі з представниками усіх провідних партій ВРУ, і ніхто не підтримав ідеї приєднання України і Грузії до ПДЧ. В. Путін у лютому 2008 р., проводячи зустріч в Москві з президентом В. Ющенком, зауважив, що йому важко уявити ситуацію, коли російська сторона буде змушена перенацілювати свою зброю на об'єкти НАТО, якщо вони будуть розміщені на території «братньої» України»³¹⁶.

19 червня 2003 р. ВРУ було ухвалено Закон «Про основи національної безпеки», де у ст. 8 метою України проголошено вступ до НАТО і ЄС, участь у загальноєвропейських та регіональних системах безпеки за збереження добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією та іншими країнами Співдружності Незалежних Держав. Після прийняття цього закону Адміністрація Президента Л. Кучми, яку очолював з 2002 р. В. Медведчук, зробила все, щоби згадки про НАТО у Військовій доктрині України не було. Тодішній намір залишився декларативним³¹⁷.

Президент В. Янукович 21 квітня 2011 р. підписав Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності»³¹⁸. Це рішення пояснювалося тим, що Україна має зобов'язання із підтримання міжнародного миру і безпеки як член ООН, на основі Угоди між ЄС та Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС з врегулювання криз, з урахуванням пропозиції Північноатлантичної Ради НАТО щодо залучення держав-партнерів до формування Сил реагування НАТО та на основі вимог ЗУ «Про основи національної безпеки України» щодо забезпечення повноправної участі у загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки.

Дипломатичні відносини України і Чехії можна назвати добросусідськими, хоча інколи і трапляються політичні непорозуміння. У 2011 р. виник новий скандал у військовій сфері. Двоє військових аташе чеського посольства (аташе з питань оборони полковник Зденек Кубічек і військовий аташе Петр Новотна) провадили шпигунську діяльність проти України. В полі їхнього зору перебували двоє завербованих осіб: працівниця МО України і працівник – заводу-410 цивільної авіації, які повідомляли про програму з розроблення україно-російських військово-

³¹⁶ Гладенко В. М. Співробітництво України з Альянсом: проблеми та перспективи. Світова та європейська інтеграція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/6.pdf.

³¹⁷ ЗУ «Про основи національної безпеки України. Ст. 8 // ВВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351.

³¹⁸ Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності» № 402/2011 від 24.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-11>.

транспортних літаків Ан-70 та Ан-178, а також передавали документацію про систему активного захисту літальних апаратів «Андрос»³¹⁹. Аналогічний випадок відбувся з румунськими дипломатами 2009 р.

Зовнішньополітичні стосунки між Україною та Білорусією погіршилися у 2011 р., коли президент Лукашенко не був запрошений до Києва і дозволив собі недипломатичні вислови про президента України. Після цього за шпіднаж було вислано двох офіцерів – працівників посольства Білорусі в Україні. Своєю чергою, білоруська контррозвідка з пафосом розіграла виставу проти українських військових аташе. Слід згадати, що між країнами СНД існує домовленість не вести розвідувальної роботи один проти одного. Однак такої умови не дотримуються Росія та Білорусія. Подорожці інциденту не розголошуються, однак про нього стало відомо у журналістських та дипломатичних колах.

Свою миротворчу місію ЗСУ розпочали 1992 р. відповідно до ст. 6 Статуту ООН. МОУ готувало ротацию своїх підрозділів у складі збройних сил ООН³²⁰. Український батальйон чисельністю 412 військовослужбовців, з них 48 офіцерів, 19 прапорщиків, 59 сержантів та 286 солдатів розпочали миротворчу діяльність у Боснії та Герцоговині³²¹. До цієї діяльності за роки незалежності було залучено понад 30 тис. осіб.

1994 р., приєднавшись першою серед країн СНД до програми НАТО «Партнерство заради миру», Україна почала брати участь в операціях з підтримки миру. Слід зазначити, що відповідно до рамкового документа ПЗМ, параграф 8, будь-який з активних учасників програми має право звернутись з відповідним проханням до Брюсселя, якщо його територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці існує загроза. Україна скористалась з такого права, коли Державна Дума Росії у 1996 р. поставила під сумнів право України на м. Севастополь. Рада Північноатлантичного партнерства визнала належність Севастополя Україні. 1996 р. Українські військовослужбовці отримали статус іноземних військовослужбовців при виконанні завдань у межах ООН та НАТО.

Для прикладу, 56-й окремий вертолітний загін ЗС України з січня 2004 р. виконує завдання у складі місії ООН у Ліберії. Його чисельність 275 військових, озброєння 8 гелікоптерів Мі-8 та 3 гелікоптери Мі-24. З 26 листопада 2010 р. вертолітна група 56-го загону чисельністю 60 військових (озброєння 5 гелікоптерів) таку саму місію виконує у Кот-д'Івуарі. За Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1609 та № 1865³²² 2009 р. Україна увійшла до першої десятки країн-контрибутирів ООН.

³¹⁹ Васюнець Н. Шпигунський скандал // Експрес. – 2011. – № 52, 17.05–18.05; Замятін В. Шляхами КДБ // Український тиждень. – 2011. – № 20 (185), 20.05–26.05.

³²⁰ Директива начальника ГШ ВС України. О подготовке украинских войск в составе Вооруженных сил ООН и его замены. ДГШ-125, декабрь 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19835. – Спр. 6. – Арк. 178.

³²¹ Наказ МОУ № 113 від 4. 07. 1992 р. «О формировании 240 отд. специального батальона ООН» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 117.

³²² Львівські вояки вирушили до Африки. Коментарі: Львівський портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2012/07/11/131828.html>.

З ініціативи військово-політичного керівництва Литви у листопаді 2009 р. у штаб-квартирі НАТО підписано тристоронній лист намірів між Україною, Польщею та Литвою про створення спільної бригади чисельністю 4,5 тис. військових для участі у миротворчих операціях ООН. Вперше про цю ініціативу оголосили у червні 2007 р. у Брюсселі під час зустрічі керівників оборонних відомств. Бригада складатиметься з трьох батальйонів – по одному від кожної держави. Штаб бригади буде дислокований у польському місті Любліні. Повної оперативної здатності підрозділу буде досягнуто 2013 р. Позитивні наміри України підтвердив Президент В. Янукович, перебуваючи з офіційним візитом у жовтні 2010 р. у Вільнюсі та у лютому 2010 р. у Варшаві.

Міністр охорони краю Литовської Республіки Раса Юкнявічене, перебуваючи в Україні, висловила переконання, що побудувати систему безпеки в цьому регіоні без України не можливо, адже сучасні виклики безпеці не мають кордонів. 13.04.2011 р. між Україною та Литвою на рівні міністерств оборони підписано нову Угоду про співпрацю. Угода відповідає принципам Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р.³²³. Для реалізації положень Угоди щорічно розробляється план її реалізації. Попередня Угода від 4 вересня 2000 р. втратила чинність.

Україна задекларувала на міжнародному рівні статус позаблоковості та нейтралітету, закріпила його у Конституції, але не домоглась світового визнання цих статусів. Для цього нічого не було зроблено у законодавчій сфері, не було відповідного звернення до ГА ООН. Навпаки, підписавши у квітні 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території Кримського півострова (Харківські угоди) ще на 40 років, Україна показала свою алогічність у побудові національної безпеки і перекреслила питання нейтральності.

Відсутність національної та політичної єдності не дає змоги визначити єдиний зовнішньополітичний курс країни, виділити пріоритети національних інтересів у сфері національної безпеки. Військова безпека є прямим віддзеркаленням стану національної безпеки. Її складові переживають такі самі потрясіння, як і українське суспільство. Значне скорочення ЗСУ не призвело до формування оптимальної високопрофесійної сучасної армії. Військова організація України важко прогнозована для зарубіжних партнерів. У країні появились тенденції відходу від демократичних принципів, верховенства права, незалежності судочинства, свободи слова, захисту прав людини. Все це унеможливило євроатлантичний інтеграційний прогрес. Країна з 46 млн. населення, декларуючи світу нейтралітет, одночасно проявляє бажання мати на своїй території військові бази зарубіжних країн. Пройшовши багаторічну підготовку та виконавши вимоги для вступу до НАТО на рівні отримання ПДЧ, витративши державні кошти для здобуття сумісності з військами Альянсу, Україна відмовляється від євроатлантичної інтеграції. З наведеного випливає висновок, що у державі, як і в політичному середовищі, немає

³²³ Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 14 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/440_014.

одностайності. Україна у своїх прагненнях відстала від прибалтійських республік, Польщі, залишившись у перехідному етапі від соціалізму до демократичного суспільства. В Україну скоротились надходження іноземних інвестицій, що не дає змоги розвивати європейську культуру виробництва та створювати конкурентоздатну продукцію. Сформувалась олігархічна система, яка контролює металургійну, хімічну промисловість, теле- та радіопростір. Військово-промислові підприємства, довишівські військові і вищі військові заклади, науково-дослідні установи оборонного характеру, самі ЗСУ залишаються поза увагою держави. Безпеківі питання не на часі. Україна надіється на гарантії своєї безпеки, які закладені у міжнародно-правових договорах. Політика стратегічного стримування проводиться не військовими, а політико-дипломатичними методами. Водночас Росія визнає розвиток ядерних та космічних озброєнь надійним фактором стримування, а військову безпеку – стабілізуючим фактором суспільства. Не беручи до уваги наявність ризиків та викликів у військовій сфері, українська влада допускає їх можливе перманентне переростання у військову загрозу, не називаючи джерел походження. Процес нейтралізації, упередження можливих загроз набагато дешевший, ніж участь у військовому конфлікті. За час своєї незалежності Україні вдавалось уникати військових конфліктів дипломатичними, політико-інформативними та міжнародними способами. Історичний досвід переконує, що мирні ініціативи ефективні за військової могутності.

Військово-політичні інтереси не пролобійовані у ВР України. Така ситуація утворює бюджетні «діри» для МО України та хронічне невиконання бюджетних надходжень у оборонно-безпековий сектор. Відсутність чи несприйняття всебічного аналізу, розвиток вітчизняної економіки на основі приватних інтересів, відкрите розкрадання бюджетних коштів зменшують воєнну міць держави та її вплив на забезпечення національної безпеки. Українська влада залежна від олігархів, вона зазнає утиску з їхнього боку. Сумнівні власники підприємств поспішають отримати прибуток, боячись втратити незаконно придбані заводи, фабрики, цілі галузі. Їм не до модернізації, тим більше Збройних Сил. Катастрофічну майнову прірву між бідними та багатими характеризує співвідношення доходів як 1:30. Чотири родини володіють активами країни у \$ 44,3 млрд.

Різке скорочення науково-дослідних установ військового спрямування призвело до скорочення розроблення нових зразків ОВТ. За потреби заміни 600 зразків військового призначення розробляють лише 30. Протягом останніх трьох років не розпочато жодної нової розробки. Фактично зірвано всі міжнародні розробки ОВТ в інтересах України. Серед них модернізація гелікоптера Мі-24 у кооперації із Францією. Не здійснюють платежів за проектом Ан-70. На межі зриву проект «Корвет». Не укладено угод із Францією, Італією та Швейцарією про поставку озброєння для нього. У державі після ліквідації Мінпромполітики відсутнє централізоване управління оборонною галуззю. Поставкою озброєння для ЗСУ займається державна компанія «Укроборонпром». У 2011 р. ЗСУ мали отримати поставку 10 танків

«Булат», швидше за все відремонтованих і частково модернізованих. В Україні взагалі не проводять повномасштабних виставок озброєння³²⁴.

Багатофункціональний ракетний комплекс «Сапсан» розробляє Дніпропетровське конструкторське бюро «Південне», майбутній виробник – державне підприємство «Південний машинобудівний завод ім. А. М. Макарова». Обидва підприємства ще з радянських часів спеціалізуються на розробленні ракет-носіїв та космічних апаратів. Проектування повинно завершитись 2012 р. Початок поставок до ЗСУ – 2015 р. Комплекс призначений для запуску одноступінчатої балістичної ракети. Максимальна дальність польоту 480 км. Ймовірність ураження цілі – 87 %³²⁵.

Проект «Корвет» розробляє державне підприємство «Дослідно-проектний центр кораблебудівництва (м. Миколаїв). Майбутній виробник – державна акціонерна холдингова компанія «Чорноморський суднобудівний завод» (м. Миколаїв). Перші чотири зразки мали бути готові 2011 р. Головний корабель такого класу «Володимир Великий» повинен бути зданий в експлуатацію 2014–2015 рр. Довжина корабля 112 м, екіпаж – до 110 осіб. Озброєння: протиракетний корабельний ракетний комплекс – 8 од., зенітний ракетний комплекс – 16 од., артилерія середнього та малого калібру, торпедний тритрубний апарат та багатоцільовий гелікоптер. У проекті беруть участь підприємства Франції та США як постачальники озброєння, з української сторони – вісім підприємств³²⁶.

Серед лідерів двосторонньої співпраці Збройних Сил України з оборонними відомствами світу слід назвати США, Росію, Велику Британію, Німеччину, Францію, Білорусію та Польщу.

Фактично будівництво Збройних Сил України розпочалось 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування в Україні». За основу було взято принцип позаблоковості та відсутності ядерної зброї. До цього у Декларації про державний суверенітет України від 18 липня 1990 р. у 9 розділі було задекларовано, що «Українська РСР має право на власні Збройні Сили»³²⁷. Дотримуючись цих принципів, було прийнято Концепцію будівництва і оборони ЗСУ, Постанову про утворення РНБОУ, закони про оборону, про збройні сили, Військову доктрину. Першим Міністром оборони України був призначений К. П. Морозов³²⁸.

До 1991 р. на території України було дислоковано 43-тю ракетну армію стратегічного призначення, 2 танкові армії, 3 загальновійськові армії, один армійський корпус, 4 повітряні армії, одну армію протиповітряної оборони і Чорноморський

флот. На території України перебували 780 тис. військових, було розміщено 6500 танків, 7000 БМП, 1500 літаків, 7200 артилерійських систем, 350 кораблів та суден забезпечення, 1272 ядерних боеголовок, 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. Міністерство оборони України розробило проект ЗУ «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». Проект містив 4 розділи, які склались з 17 статей. Парадокс ситуації полягав в тому, що СРСР вже не було, а його збройні сили існували і були боєздатними³²⁹.

27 липня 1991 р. на Першому з'їзді патріотично налаштовані офіцери утворили Спілку офіцерів України. На цьому всеукраїнському форумі були представлені всі види збройних сил. 320 делегатів та 100 запрошених гостей прийняли рішення боротись за створення Збройних Сил України. Серед делегатів були і представники Чорноморського флоту капітан-лейтенанти М. Гук та І. Тенюх. Відповідно до Постанови ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. усі радянські війська переходили під юрисдикцію України. Перший етап створення ЗСУ розпочався 30 серпня 1991 р. 5 вересня було призначено першого Міністра оборони України генерал-майора К. Морозова. Наступного дня, 6 вересня, група військових експертів на чолі з полковником В. Лазоркіним передала до профільної комісії з питань безпеки і оборони Верховної Ради проекти законів «Про оборону» та «Про Збройні Сили», які 6 грудня 1991 р. прийняла ВР України.

Процес військового будівництва в Україні можна поділити на три етапи:

Перший: 1991–1996 рр. – формування ЗСУ. Другий, 1997–2001 рр. – розбудова ЗСУ. З 2001 р. до сьогодні – реформування та модернізація ЗСУ.

9 січня 1992 р. у Києві відбулась Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва під головуванням Президента України Л. Кравчука. На конференції було окреслено шляхи військового будівництва до 1996 р. Перший етап характерний значним організаційно-штатним скороченням. До 1996 р. було звільнено 410 тис. особового складу та розформовано 3,5 тис. військових структур. Скорочення озброєння та військової техніки відбувалось відповідно до ратифікованого Договору «Про звичайні збройні сили в Європі», який визначав обмеження озброєння для кожної колишньої республіки Радянського Союзу. До цього договору Україна приєдналась 9 липня 1992 р., а 9 листопада 1992 р. цей договір набув чинності³³⁰. До 10 серпня 1992 р. Україні було доведено норми скорочення звичайного озброєння та військової техніки. За процесом наглядали зарубіжні експерти³³¹. На 1 червня 1996 р. на території України не залишалось жодного ядерного боеприпасу чи боезаряду. Це був

³²⁴ Грек В. (керівник асоціації оборонних підприємств). Здрастуй, зброє! // Дзеркало тижня. 2011. – № 40. – С. 2.

³²⁵ Прим. автора.

³²⁶ ДП «Укрспецекспорт». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrspecexport.com/index/catalogue/t/airdefence/lang/ua>.

³²⁷ Декларація про державний суверенітет України // ВВРУ. – 1990. – № 31. – С. 429.

³²⁸ Левик Б. Військово-політичне забезпечення становлення Збройних Сил України 1991–1992 рр. (за архівними матеріалами Державного галузевого архіву МО України) / Б. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2012. – № 3 9 (117) – С. 96–102.

³²⁹ Проект ЗУ «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». 27.01.1992 р. № 148/3-6 / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 514–522.

³³⁰ Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР України № 2526-ХІІ від 01.07.1992. (зміни до Договору в Угоді від 19.11.1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

³³¹ Наказ МОУ № 136 від 31.07.1992 р. «Об организации выполнения Договора об обычных вооруженных силах в Европе» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 220–230.

безпрецедентний випадок, коли держава добровільно в односторонньому порядку відмовилась від ядерної зброї^{332, 333}.

За цей період 70 % керівного складу ЗСУ було оновлено: змінилось три міністри оборони та чотири начальники генерального штабу. На Батьківщину були переведені і повернулись відповідно 12 та 33 тис. офіцерів та прапорщиків. Станом на грудень 1992 р. на територію України прибуло 1 тис. військових, які виявили бажання служити у ЗСУ, було подано 36 836 рапортів про переведення, відіслано 20 999 списків у кадрові органи СНД про переведення. Тільки у РФ 7 тис. військових чекали згоди на повернення в Україну.

Розміщувати сім'ї військовослужбовців не було де, тому було прийнято рішення переведення погоджувати і проводити винятково через МО України. Переведення не підлягали офіцери МВД, прикордонних військ та інших спеціальних формувань³³⁴.

Значна частина військових поверталась з-за кордону. Німеччина виділила 7,8 млрд. марок для будівництва житла для військових, які повертались з території Східної Німеччини (ГДР). З її території було виведено 130 тис. військовослужбовців та 31 тис. сімей. Як правило, всі повертались у європейську частину колишнього СРСР. За виділені кошти планувалось побудувати 2 млн. м² метрів житла. Заплановано було збудувати 17 військових містечок з 36 тис. квартир. З них на Україні повинно було збудовано 18 610 квартир. 1991 р. було збудовано 600 квартир, а 1992 р. планувалось збудувати ще 900 квартир. Будівництво припинилось через відсутність фінансування³³⁵. З листа Президента Росії Б. Єльцина до Президента України Л. Кравчука відомо, що Україна прийняла 7,2 % особового складу, який виводився з Західної групи військ. Для них було побудовано 2 800 квартир у Кривому Розі та Староконстантинові, тобто 7,7 % від запланованої кількості³³⁶.

Саме у цей час з'явилась негативна тенденція постійного зниження державного бюджетного забезпечення на національну оборону, на утримання ЗС, закупівлю та оновлення озброєння і військової техніки, проведення науково-дослідних та конструкторських робіт.

Другий етап передбачав реалізацію Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р., яка була затверджена Указом Президента 20 січня 1997 р.³³⁷. 21 серпня

³³² Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 313–314.

³³³ Про ліквідацію в/ч 33874 у Хмельницькій обл. як стратегічної одиниці і недопущення розбазарювання майна / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 335.

³³⁴ Наказ МОУ № 216 від 14.12.1992 р. «Об организации работы по переводу военнослужащих в ВС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 163.

³³⁵ Довідка начальника капітального будівництва і розквартирування війська МО України. 1 лютого 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 357–358.

³³⁶ ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 447.

³³⁷ Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amb-ucraina.com/VAT/Ucraino/Programa%20FA.htm>.

1997 р. КМУ затвердив Комплексну програму поетапного скорочення і ліквідації бойових ракетних комплексів міжконтинентальних балістичних ракет РС-18. 5 березня 1998 р. було прийнято ЗУ «Про РНБОУ»³³⁸. 14 травня цього ж року розпорядженням Президента України затверджено комплексну програму поетапного скорочення та ліквідації стратегічних авіаційних комплексів Ту-95МС і Ту-160³³⁹. Наприкінці 1998 р., 22 грудня за ініціатииви Президента України ВРУ прийняла постанову «Про чисельність ЗСУ», якою передбачалось, що до кінця 1998 р. Чисельність ЗС становитиме 320 тис. військовослужбовців, а 2000 р. – 310 тис. військовослужбовців та 90 тис. вільнонайманих працівників³⁴⁰.

ЗСУ з 2004 р. складались з трьох видів: сухопутних, повітряних та військово-морських військ. Перехід на триступеневу систему відбувався 2006–2008 рр. і передбачав ланки управління: генеральний штаб – об'єднане оперативне командування – армійські корпуси. У цей період співвідношення родів військ було таким: сухопутні війська – 51 %, військово-повітряні сили – 20 %, війська протиповітряної оборони – 12 %, військово-морські сили – 5–6 %. ВПС та ВПО згодом були об'єднані у повітряні війська ЗС України.

1992–1996 рр. чисельність військ скорочено на 48 % і доведено до 370 тис. У цей період завершено перехід на бригадно-батальйонну бойову структуру. Згодом оптимізували чисельність ЗСУ у бік зменшення. Так, 2006 р. чисельність військово-службовців ЗСУ становила 221 тис., у період 2007–2010 рр. – 200 тис., на кінець 2011 р. – 192 тис.³⁴¹.

До отримання Україною незалежності 1991 р. сухопутні війська були представлені трьома військовими округами: Київським, Одеським та Прикарпатським, до складу яких входили 4 загальновійськові та 2 танкові армії, військовий корпус. На озброєнні перебувало 6 500 танків Т-55, Т-62, Т-64, Т-72, Т-80. СВ приймали присягу першими у грудні 1991 р. 1992 р. всі військові частини сухопутних військ були українськими. Історія сухопутних військ – це безперервна оптимізація та скорочення³⁴². На початку 1992 р. 7 генералів були призначені командувачами армій 14 ПА, 24 ПА, 8 – окремої армії ППО, 5 – ПА, 38 – загальновійськової армії, 13 – загальновійськової армії та 6 ТА³⁴³.

³³⁸ ЗУ «Про Раду національної безпеки і оборони України» // ВВРУ. – 1998. – № 35. – С. 237.

³³⁹ Ту-160 розроблено 1981 р. в КБ «Туполева» (Гол. конструктор В. Ближнюк). Літак вважається флагманом ВПС РФ. За кордоном його називають «Повітряний термінатор» або Blackjack. В його створенні брали участь 200 військово-промислових підприємств СРСР. 1987 р. на Казанському авіапідприємстві налагоджено серійне виробництво. 1988 р. поступив на озброєння. Всі 21 Ту-160 базувались на Україні в м. Прилуки. Станом на 1999 р. 8 одиниць передані Росії за газові борги. Решта порізані на металобрухт (Прим. автора).

³⁴⁰ Постанова ВР України № 327-XIV від 22 грудня 1998 р. // ВВРУ. – 1999. – № 2–3. – С. 26.

³⁴¹ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України. Спеціальний випуск. – С. 75.

³⁴² Витяг з протоколу № 106 Президії ВРУ Про хід формування Збройних Сил України. 3 січня 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 54.

³⁴³ Наказ МОУ № 39 від 25.03.1992 р. «Про призначення командуючими арміями ЗСУ» (оголошення Указу Президента України від 18.03.1992 р. № 161) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 158.

Сухопутні війська становлять 54 % потужності ЗСУ. Сухопутні війська до 2015 р. повинні бути скорочені до 52, 2 тис. осіб, військово-повітряні сили – до 42,5 тис., військово-морські – до 14 тис. Заплановано створення до 2013 р. як окремого роду військ сил спецоперацій чисельністю до 5 тис. осіб. У структурі СВ передбачені об'єднані сили швидкого реагування (30 %), які складаються з основних сил оборони і стратегічного резерву. Відповідно до зразка армії 2011 р. ЗСУ складають 192 тис., з них 144 тис. – військовослужбовці. Об'єднані сили швидкого реагування охоплюють сили негайного реагування (6 тис.) та сили швидкого реагування (23 тис.) Основні сили оборони становлять 70 % СВ і представлені силами нарощування (20 тис.) та силами стабілізації (45 тис.) 2011 р. продовжувалось формування сил спеціальних операцій^{344, 345}.

Основними складовими сухопутних військ залишаються механізовані і танкові війська, ракетні війська і артилерія, аеромобільні війська, армійська авіація, частини ПВО, спеціальні війська та інші допоміжні підрозділи. Сформовані на основі Указу Президента та ст. 4 ЗУ «Про Збройні Сили України» 1991 р.³⁴⁶, вони виконують вирішальну функцію ЗСУ як в мирний, так і у військовий час. Дислоковані за територіальним принципом. Підпорядковані Західному та Південному оперативному командуванню. Елітою СВ ЗСУ є аеромобільні війська, до складу яких входять аеромобільні та повітряні частини. Призначені для ведення бойових дій у тилу противника, проведення спеціальних та антитерористичних операцій.

У з'єднанні танкових і механізованих військ знаходиться 12 бригад, 1 полк і навчальний центр. Танкові війська є основою сухопутних військ, які оснащені моделями Т-64Б, Т-64БМ «Булат» (основний парк), Т-72, Т-80, Т-84 «Оплот». Загальна чисельність танків сягає 650 одиниць. Україна повністю відмовилась від танків, виготовлених не на вітчизняних заводах. Механізовані частини представлені бронетранспортерами БТР-70, БТР-80, БТР-60ПБ, МТ-ЛБ, бойовими розвідувально-дозорними машинами БРДМ-2, бойовими машинами піхоти БМП-1, БМП-2, БМП-3 та бойовими машинами десанту БМД-2. БТР-4 харківського виробництва поки що немає в українській армії, хоча їх продають за кордон.

До складу сухопутних військ також входить 7 ракетно-артилерійських частин, 3 полки ППО, 3 полки армійської авіації, 3 полки спецпризначення, 4 аеромобільні частини.

Ракетні війська та артилерія є засобами вогневого ураження противника на дальніх дистанціях. До їх складу входять підрозділи тактичних ракет, реактивної, гаубичної, протитанкової артилерії, протитанкових керованих ракет та мінометів. На озброєнні знаходяться ракетні комплекси тактичних ракет «Точка», «Точка-У», реактивні системи залпового вогню – РСЗВ 9К58 «Смерч», РСЗВ 9К57 «Ураган», РСЗВ БМ-21 «Град», самохідні гармати 2С5 «Гіацинт-С» 152 мм, самохідна гармата

³⁴⁴ ЗУ «Про чисельність Збройних Сил України на 2011 р.» № 3312-VI від 12 травня 2011 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 44. – С. 472.

³⁴⁵ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України. Спеціальний випуск. – С. 25.

³⁴⁶ ЗУ «Про Збройні Сили України» № 1934- XII від 6 грудня 1991 р. // ВВРУ. – 1992. – № 9. – С. 108.

«Піон» 203 мм, самохідна гаубиця 2С19 «МСТА-С» 152 мм, «Нона-С», самохідні гаубиці 2С3 «Акація» 152 мм, самохідна гаубиця 2С1 «Гвоздика» 122 мм, гаубиця Д-20 152 мм, гаубиця Д-30 122 мм, протитанкові ракетні комплекси ПТРК «Штурм-С», «Конкурс», ПТУР «Фагот», протитанкова гармата Т-12, МТ-12, «Рапіра», міномети «Васильок», «Сани»³⁴⁷.

На кінець 2011 р. сухопутні війська мали 68 тис. особового складу, 735 танків, 2 155 бойових броньованих машин, 72 гелікоптери, 892 артилерійські системи понад 100 мм³⁴⁸.

Армійська авіація сухопутних військ складається з бойових та транспортно-бойових полків. На озброєнні має гелікоптери Мі-8, Мі-24 та їхні модифіковані версії.

Військово-повітряні сили ЗСУ створено 17 березня 1992 р. відповідно до директиви Начальника ГШ ЗСУ. Командування ВПС сформовано на базі 24-ї повітряної армії. Першим командувачем ВПС України було призначено генерал-лейтенанта В. О. Васильєва³⁴⁹. На цей час на території України знаходились 4 повітряні армії, 10 авіаційних дивізій, 49 авіапунктів, 11 окремих ескадрилій. Загалом близько 600 військових частин, на території яких знаходилось 2 800 літаків та гелікоптерів та проходили службу 120 тис. осіб. У ВПС України станом на 1992 р. на озброєнні були військові літаки таких моделей Су-27, МіГ-29, Су-24, Су-25, ЛІ-39, Ту-22М3, Іл-76, Ан-24; гелікоптерів Мі-8МТ, Мі-24, Мі-26³⁵⁰.

5 квітня цього ж року згідно з Указом № 209 Президента України і наказом Міністра оборони України сформовано командування ППО³⁵¹. Першим командувачем ППО України було призначено генерал-лейтенанта М. О. Лопатіна³⁵². 1 грудня 2004 р. ВПС перейменовано на повітряні сили, які об'єднали колишні ВПС (винищувальну, бомбардувальну, штурмову, розвідувальну, військово-транспортну, спеціальну авіацію) та ВПО (зенітно-ракетні війська, радіотехнічні війська) ЗСУ.

До складу української армії входять окремі радіотехнічні вузли системи попередження про ракетний напад «Дніпро» (м. Мукачеве, Закарпатська обл.) та «Берегово» (м. Миколаїв), оперативно підпорядковані Національному центру управління і випробовування космічних засобів. Останній входить до структури Національного космічного агентства України (НКАУ). НКАУ забезпечує космічні

³⁴⁷ Український мілітарний портал. Ракетні війська і артилерія ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/suchoputni-viyska/raketni-viyska-ta-artyleriya>.

³⁴⁸ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України. Спеціальний випуск. – С. 76.

³⁴⁹ Наказ МОУ № 69 від 24. 04. 1992 р. «Про призначення командуючого ВПС України» (оголошення Указу Президента України № 271 від 23. 04. 1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 183.

³⁵⁰ Військово-повітряні сили ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/povitryani-sily/povitryani-sily-zbroynykh-syl-ukrayiny>.

³⁵¹ Сокаль І. І. Створення системи протиповітряної оборони України (1991–2000 рр.): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. істор. наук :20.02.22 / Нац. Акад. оборони України МО. – К., 2004. – 20 с.

³⁵² Наказ МОУ № 85 від 29. 05. 1992 р. «Про призначення командуючого військами ППО України» (оголошення Указу Президента України № 310 від 27.05. 1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 1.

запуски і керування штучними супутниками Землі. Отже, можна допускати існування елементів ракетно-космічних військ України.

Україна успадкувала найпотужнішу сітку протиракетної оборони. До 1991 р. на її території розташовувалась 80-та армія і 28-й корпус ППО. Ресурс використання протиракетної оборони (боєприпасів) закінчився 2011 р., однак військовими експертами термін його дії продовжено ще на 5 років – до 2016 р. До складу армії входило 12 зенітних полків, 4 бригади, кілька груп дивізіонів. До надійності ракет є питання – наймолодший з них 21 рік. Плану закупівлі нових ракет немає. У комплексі з деградацією тактичної авіації з 2016 р. над Україною можемо мати небо, «чисте» від вітчизняних захисників. В Україні ніколи не існувало закінченого циклу виготовлення ракет С-300, тому їх запуск після закінчення терміну боєготовності несе певні ризики.

Війська ППО мають на озброєнні зенітно-ракетні та зенітно-артилерійські системи і комплекси «Оса-АК» (для дивізіонів), ЗРК «Стріла-10», ЗГРК «Тунгуска», ПЗРК «Ігла», ЗАК «Шилка» (для полків). ЗРК «Бук-М1», ЗРС С-300В1, ЗРК С-300ПС, ЗРК С-200В, ВР-2 (літак Ту-141 безпілотний повітряний розвідник ВР-2 «Стриж»), ВР-3 (літак Ту-143 безпілотний комплекс ВР-3 «Рейс»).

ЗРВ на озброєнні мають зенітно-ракетний комплекс С-300. Він є одним з найскладніших, із чотирьох пускових установок і 48 ракет. Повітряні сили становлять основу бойового потенціалу ЗСУ. Реформування повітряних сил передбачає збільшення частки Сил швидкого реагування (авіаційна група «Українські соколи» на літаках МіГ-29) та перехід на професійний контрактний вид служби. Створюється вітчизняна єдина система автоматизованого управління повітряними силами ЗСУ. Бойова підготовка військових льотних екіпажів передбачає 90 год на рік загального нальоту. Цієї норми не дотримуються. Наприклад, польські льотчики мають мінімальний наліт за рік 100 годин, українські ледь досягають 20–30 годин. Повітряні сили за чисельністю 2009 р. становили 30 тис., з них 25 тис. військовослужбовців та 5 тис. вільнонайманих працівників. До кінця 2015 р. ПС повинні нараховувати 20–23 тис., з них 18–20 тис. військовослужбовців.

Орієнтовний льотний потенціал ВПС України становить 130 літаків винищувачів, 24 штурмовиків, 24 бомбардувальники та 50–60 одиниць транспортних та спеціальних літаків. Бомбардувальна авіація представлена Су-24М, винищувальна – МіГ-29, МіГ-29 МУ1, Су-27, штурмова – Су-25, Су-25 М1, розвідувальна – Су-24МР, навчально-бойова – Л-39, Л-39 М1, транспортна – Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ту-134, Іл-76МД, Мі-8МТ. Літаки зосереджені у семи бригадах та ескадрильях тактичної авіації. На озброєння планується поставити Ан-70 (військово-десантний) літак.

2009 р. з 200 бойових літаків у повітря не могли піднятися 88. У планах скорочення бойового складу до 160 літаків у 2013 р. З 80 бойових гелікоптерів у повітря змогли піднятися 18, а з 55 зенітно-ракетних комплексів бойове чергування могли нести 21 ЗРК³⁵³.

³⁵³ Матеріали наукової військово-історичної конференції «Воснна історія середньої Наддніпрянини», Київ, 15 березня 2012 р. / Міністерство оборони України, Національний військовий історичний музей України, 2012. – 890 с.

4 жовтня 2001 р. під час проведення пускових навчань над Чорним морем українською ракетою 5В28 зенітного комплексу С-200В помилково було збито ТУ-154 російської авіакомпанії «Сибір» рейсу Тель-Авів – Новосибірськ. Загиноюло 78 пасажирів і членів екіпажу. Цей прикрий випадок красномовно охарактеризував бойовий стан протиповітряної оборони України³⁵⁴.

Повітряні Сили на кінець 2011 р. нараховували 43,1 тис. особового складу, 208 бойових літаків та 39 транспортних літаків³⁵⁵.

До 1991 р. в Україні було 4 повітряні армії, на озброєнні знаходились літаки МіГ-21, МіГ-23, МіГ-25, Су-17, Ту-16, МіГ-29, Су-27-67. Бомбардувальна авіація була представлена Ту-22, Ту-22М, Су-24, Су-24М. 44 бомбардувальники стратегічної авіації Ту-160, Ту-95 МС. Дальність польоту стратегічного бомбардувальника Ту-160 при заправці 160 тонн керосину становила понад 10 тис. км, це при повному бойовому завантаженні 12 крилатими ракетами. Бомбардувальники Ту-22 та Ту-23М спроможні були донести 12 ракет або в еквіваленті стільки ж бомб на віддалі до 2 500 км.

Колишній військово-авіаційний потенціал радянської України не вписувався у воєнну доктрину без'ядерної, позаблокової, у майбутньому нейтральної України і був повністю ліквідований.

1995 р. РНБОУ прийняла рішення утилізувати стратегічну авіаційну техніку. В цьому особливо були зацікавлені США. 1998 р. Сполучені Штати виділили на це значні кошти. Утилізація одного Ту-160 обходилась \$ 1 млн. Частину літаків було продано Росії. 2006 р. порізали на металобрухт 60-й за рахунком Ту-22³⁵⁶.

Екс-міністр оборони М. Єжель погодив ліквідацію колишнього військового аеродрому Буялик у смт. Петрівка Іванівського району Одеської області, а згодом передав місцевим органам самоврядування Миколаївської області 263 гектари землі аеродрому Очаків, який використовувався ВМС України для проведення занять з тактично-спеціальної підготовки парашутистів-десантників: він же визначив перелік літаків МіГ-29 для продажу³⁵⁷.

МО Росії безоплатно використовує тренажерний комплекс для пілотів корабельної авіації в Криму. В Росії його називають «НІТКА» (Наземний випробувальний тренувальний комплекс авіації), який розташований у м. Саки у Криму. Цей військовий об'єкт не має для України бойового значення, бо ВМФ не володіє авіаносцями та корабельною авіацією, але такого тренувального комплексу немає у Росії. ВМФ РФ має один авіаносець «Адмірал флоту Герой Радянського Союзу

³⁵⁴ Україна доводить російській авіакомпанії, що не збивала її Ту-154 у 2001 році над Чорним морем. News ru.ua. Серед, 19 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/19jan2011/tu154_print.html.

³⁵⁵ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України: Спеціальний випуск. – С. 76.

³⁵⁶ Лавров Ю. Близька серцю далека авіація. Військо України. – 2012. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1302>.

³⁵⁷ Менделєєв Д. «Продажна» реформа армії / Д. Менделєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – № 33.

М. Кузнецов», який за планом 2012 р. ставлять на капітальний ремонт орієнтовно до 2017 р. Експерти прогнозують вихід на воду авіаносця 2020–2021 рр. Отже, вчити російських пілотів корабельної авіації злітати і приземлятися можна буде тільки на полігоні в Криму. Побудови нових авіаносців у Державній програмі розвитку озброєнь РФ до 2020 р. не передбачено. Одночасно «НІТКА» доволі активно цікавить Індію та Китай. Індія купила у Росії авіаносець «Адмірал Горшков» з палубними винищувачами МіГ-29К/КУБ, які входять до складу авіакрила «Вікрамадітья». Китай, своєю чергою, купив недобудований авіаносець в Україні. Його добудували українські інженери у доках Китаю. Йому ж продано українські літаки Т-10К, які базуватимуться на авіаносці. Отже, «НІТКА» стає бюджетонаповнювачем країни, тому здавання її у безоплатну оренду Росії – непродуманий крок українського військового відомства.

Україна є морською державою. Чорноморський кордон простягається на 1,5 тис. кілометрів. Басейни Чорного, Азовського морів, м. Севастополь, п/о Крим є геополітичними зонами україно-російських міжнародних відносин. Український Чорноморський флот створювали на межі миру і конфлікту, на фоні нерозуміння центральними органами важливості цього питання та протидії антиукраїнських сил у Криму. При активній розбудові сухопутних та повітряних військ створення власного військового флоту пригальмовувалось за відсутності фахівців³⁵⁸.

Концепцію створення військово-морських сил розробляли капітан-лейтенант І. Тенюх, капітан 1 рангу В. Польовий і майор Холодюк. 4 вересня 1991 р. у Севастополі було створено осередок Співки офіцерів України³⁵⁹, аналогічні осередки сформувались у Донузлавському, Михайлівському, Херсонському, Одеському, Ізмаїльському, Євпаторійському і Сакському гарнізонах. Члени СОУ проводили широку роз'яснювальну і пропагандистську роботу серед військових моряків. Наприкінці жовтня 1991 р. вони підготували доповідну записку Міністру оборони про стан Чорноморського флоту і запропоновано дії щодо швидшого створення ВМС України. Нерішучість українських політиків на початку 1990-х років створила проблеми у Криму та на Чорному морі. Якщо б не мужність і наполегливість патріотично налаштованих українських офіцерів, російські війська мали б військові бази не тільки в Севастополі і Феодосії, але й в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Миколаєві³⁶⁰.

Ці події так характеризує безпосередній учасник, начальник прес-центру ВМС капітан 1-го рангу Микола Савченко: «Політичні процеси в Криму, сепаратизм

³⁵⁸ Деречина В. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення Військово-Морських Сил України (1991–1992 рр.): матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія середньої Наддніпряниці»: Науковий збірник. Міністерство оборони України. Національний військово-історичний музей України. – К., 2012. – С. 743–747.

³⁵⁹ Шевчук В. Севастопольська спілка офіцерів України на етапі створення Військово-Морських Сил України // Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії». (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – С. 730–732.

³⁶⁰ Бадах Ю. Початковий етап Військово-Морських Сил України // Воєнна історія. – 2007. – № 4–6. – С. 20–25.

тих, хто хотів відокремити півострів від України і зробити його російським, наклали серйозний відбиток на процес створення незалежної Української держави, її Військово-Морських Сил. По суті, наші військові моряки були ізгоями на власній землі, у своїй державі, без необхідної підтримки. Їх ніби повели в атаку, а потім кинули на виживання без набоїв. Багато з тих, хто йшов у перших лавах, остаточно розчарувались в ідеалах, в які вірили, втомившись битись об стіну, звільнилися в запас. То був наш спільний біль. Немає, напевно, більшої трагедії для людини, ніж утратити надію. Однак ніхто не переконає мене в тому, що час боротьби був пропавшим, як і все зроблене»³⁶¹.

3 кінця 1991 р. по першу декаду січня 1992 р. ЧФ добровільно повністю підпорядковувався Кисву і виконував його розпорядження. 70 % командирів Чорноморського флоту ховали у своїх сейфах українські прапори, чекаючи сигналу з Києва. У цей час навіть система управління ядерною зброєю «Вьюга» була наведена на Київ. Тодішній командувач Чорноморським військовим флотом адмірал І. В. Касатонов був готовий підпорядковуватись Україні, але непродумана політика Міністерства оборони сформувала з нього серйозного опонента. Коли він приїхав до Києва для зустрічі з Президентом Л. М. Кравчуком, його проігнорували. Цей випадок вирішив його подальше особисте ставлення до україно-російських взаємовідносин у Криму. Адмірал І. Касатонов почав ігнорувати Конституцію та закони України, вести відверту антиукраїнську політику серед військовослужбовців, розпалювати міжнаціональну ворожнечу. Про це було зазначено у заяві Президії ВРУ «До Верховної Ради Російської Федерації та військовослужбовців Чорноморського флоту» від 6 квітня 1992 р. Напередодні 3–4 квітня 1992 р. до Криму прилетів віце-президент РФ О. Руцкой, який виголошував заяви про російську приналежність Криму та Чорноморського флоту³⁶².

18 січня 1992 р. Президент України Л. М. Кравчук як Головнокомандувач ЗСУ звернувся до військовослужбовців, які проходили службу на території України, із закликом скласти присягу на вірність Україні до 20 січня поточного року. Приймали присягу винятково на добровільній основі³⁶³. Звернення-заклик не стосувалося військ стратегічних сил СНД.

У січні 1992 р. моряки самостійно почали приймати присягу на вірність Україні. Першою прийняла присягу 18 січня навчальна рота школи № 3 водолазів під командуванням капітана 3-го рангу О. В. Ключова, 26 січня – 17-та бригада кораблів охорони водного району Кримської військово-морської бази, командир – капітан 2 рангу Ю. В. Шалит³⁶⁴, 22 лютого – 811-й окремий батальйон морської піхоти ЧФ (командир – майор В. Г. Рожманов), згодом – 880-й та 350-й батальйони

³⁶¹ Лосев Ігор. Чорне море ще всміхнеться // Український тиждень. – 2012. – № 13 (230). – С. 46.

³⁶² Лазоркін В. Флоту України бути!!! Армія України. – 1992. – 4 серпня.

³⁶³ Наказ МОУ «О ходе принятия присяги на верность Украине». №1 від 15.01.1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 1–3.

³⁶⁴ Наказ МОУ № 144 від 20. 08. 1992 р. «О включении сторожевого корабля СКР-112 17 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11. – 26. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 246–247

морської піхоти, кораблів СКР-84 та МПК-93 (нинішній корвет «Ужгород»), команди сторожового корабля «Сметливий», крейсера «Михайло Кутузов», частина особового складу підводного човна Б-817. Першими кораблями, які стали під український прапор, були СКР-112 та дослідницьке судно «Нерпа»³⁶⁵.

5 квітня 1992 р. Президент України підписав Указ № 209 «Про невідкладні заходи по будівництву ЗСУ», пункт 2 якого передбачав створення Військово-Морських Сил України³⁶⁶. Це викликало нову хвилю складання присяги. 6–7 квітня присягу склали офіцери Кримської військово-морської бази, 10 квітня – Центр бойової підготовки корабельної авіації у м. Саки. 17 квітня – особовий склад з'єднання Очаківського гарнізону, командир – капітан 1 рангу О. П. Карпенко.

21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112 вийшов з бухти Денузлав (поблизу Євпаторії), підняв прапор України і взяв курс на Одесу. Командував кораблем капітан-лейтенант С. Нестеренко за участі капітана 2-го рангу Жибарева. Його почали переслідувати три бойові кораблі ЧФ РФ. На допомогу з Одеси вилетів український винищувач СУ-27, підійшли судна українських прикордонників. Згодом сторожовий корабель СКР-112 було зараховано до 18-ї окремої бригади сторожових кораблів Прикордонних військ України³⁶⁷.

Український прапор 28 липня 1992 р. було піднято на недобудованому кораблі «Славутич», який знаходився на суднобудівному заводі у м. Миколаєві. Процес прийняття присяги на вірність Україні набув незворотного характеру. 9 липня до складу ЗСУ було зараховано Севастопольський гарнізон, який добровільно склав присягу і виявив бажання служити українському народу³⁶⁸.

На фоні цих подій рішучих дій із створення ВМС України з боку уряду не було. Офіцерам, які прийняли українську присягу за вказівкою адмірала І. Касатонова припинили виплачувати зарплату, позбавляли посад. І. Касатонова не підтримувало до 80 % офіцерів флоту. Особовий склад був ізольований від української преси і дезорієнтований. Матросів осіннього призову 1991 р. змусили прийняти військову присягу СНД. 4 821 (84 %) прийняли присягу, 789 (16 %) відмовились. У 810 окремих бригад морської піхоти з 135 матросів 134 не прийняли присяги СНД. У 17-й бригаді охорони водного району Кримської військово-морської бази за власною ініціативою прийняли присягу на вірність Україні 267 військовослужбовців.

26 січня 1992 р. з Севастополя в район Новоросійська під прапором головнокомандувача ВМС Черкавіна вийшов загін кораблів у складі ПКР «Москва»,

³⁶⁵ Наказ № 34 від 17. 03. 1992 р. «О включении 17-й бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС ВСУ» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 145–146.

³⁶⁶ Указ Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» від 5 квітня 1992 р. № 209 // Укази Президента України (1991–1994 рр.). – К.: Мінюст України. – Т. 1. – 1997 – С. 505–506.

³⁶⁷ Лосев І. Чорне море ще всміхнеться // Український тиждень. – 2012. – № 13 (230). – С. 44–46.

³⁶⁸ Наказ МОУ № 120 від 9. 07. 1992 р. «О включении комендатуры Севастопольского гарнизона в состав ВС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 152.

ВПК «Керчь» та СКР «Безукоризненный»³⁶⁹. Ситуація вимагала втручання центральних органів. До Севастополя вилетіла оперативна комісія Міністерства оборони на чолі з полковником В. Лазоркіним. 3 березня 1992 р. відбулась зустріч з адміралом І. Касатоновим, який підтвердив свою проросійську позицію. Далі зволікати було неможливо. 4 березня на території Севастопольської прикордонної застави до присяги було приведено всіх охочих офіцерів, мічманів і прапорщиків.

2–3 квітня 1992 р. у Києві відбувся III з'їзд Спільки офіцерів України, на якому були присутні 27 делегатів-чорноморців, які розповіли про тиск, гоніння і зневагу з боку антиукраїнського командування флотом. Учасники з'їзду виступили з вимогою до Президента України негайно підпорядкувати Чорноморський військовий флот уряду незалежної України. Таке рішення підтримали депутати парламенту, учасники з'їзду С. Хмара, С. Сенець та Т. Яхеева. 5 квітня відбулось засідання РНБОУ, підсумком якого став Указ Президента № 209 «Про невідкладні заходи будівництва Збройних Сил України»³⁷⁰.

Військово-Морські Сили ЗСУ формувалися на базі Чорноморського флоту відповідно до Указу Президента України. Першим командувачем ВМС України 7 квітня 1992 р. призначили контр-адмірала Б. Б. Кожина, який приступив до формування органів управління³⁷¹. До цього призначення Б. Б. Кожин командував Кримською військово-морською базою. У своїй роботі Б. Кожин спирався на Севастопольську спільку офіцерів України (голова капітан 3-го рангу О. Пляшечников), Організаційну групу офіцерів, товариство «Просвіта». Під український прапор, прийнявши присягу на вірність батьківщині, стали корабель управління «Славутич», корвети «Луцьк» та «Тернопіль»³⁷², фрегат «Гетьман Сагайдачний» (флагман ЧФ України), великий десантний корабель «Константин Ольшанский», сторожевий корабель «Пытливый», батальйон морської піхоти, особовий склад морського тральщика «Сигнальщик» 68-ї бригади кораблів охорони водного району Кримської військово-морської бази³⁷³. 9 квітня 1992 р. присягнули моряки 7-ї бригади спеціального призначення Розвідувального управління ЧФ під командуванням капітана 1 рангу А. Карпенка. 10 квітня присягу прийняли бійці Центру бойового

³⁶⁹ Інформація Служби національної безпеки України (Є. К. Марчук) Кабінету Міністрів України (В. П. Фокіну) «Про обстановку на Чорноморському флоті». 27. 01. 1992 р. № 36 / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. Листування з КМУ МОУ. Управління справами. 3-й відділ. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 545–546.

³⁷⁰ Лазоркін В. Так гартувався флот // Науковий збірник матеріалів Всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – С. 736–741.

³⁷¹ Наказ МОУ № 73 від 7. 04. 1992 р. «О назначении командующего ВМС Украины» (оголошення Указу Президента України № 220 від 6 квітня 1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 267

³⁷² Крочак І., Мухладі О., П'ятницький Р. Протичовниковий корвет «Тернопіль». Тернопіль: Астон, 2009 – 96 с.

³⁷³ Наказ МОУ № 112 від 1. 07. 1992 р. «О включении морского тральщика «Сигнальщик» 68-й бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 116.

застосування корабельної авіації у м. Саки на чолі з командиром В. Безногих. Процес складання присяги на флоті тривав упродовж 1992–1993 рр.³⁷⁴

Командування ВМС України було сформовано у жовтні 1992 р. Для підготовки офіцерських кадрів тактичного і оперативно-тактичного рівнів у м. Севастополі було створено військово-морський інститут, де на чотирьох факультетах викладали 17 спеціальностей. Командувач ЧФ І. В. Касатонов, зайнявши проросійську позицію відносно української держави та її Збройних Сил, перепідпорядкував собі Севастопольське військово-морське інженерне училище, Чорноморське вище військово-морське училище у м. Севастополі та 55-ті курси офіцерського складу у м. Ізмаїлі, які ніколи не входили до складу ЧФ колишнього СРСР.³⁷⁵

Керівництво Міністерства оборони визначило два шляхи створення національного флоту: будівництво власними силами та внаслідок отримання бойових кораблів, суден і структури Чорноморського флоту колишнього СРСР, після його остаточного розподілу.³⁷⁶

ЧФ використовувався російською стороною без згоди України. Російський адмірал І. Касатонов висловлював власні припущення про зміну кордонів незалежної України та перехід ЧФ під юрисдикцію Росії. За його участі та невтручання збройна техніка та матеріальні засоби вивозили за межі України, незаконно продавали, військові приміщення віддавали в оренду без погодження з МОУ; розкрадання військового майна набуло безпрецедентних масштабів. На Балтійський флот були відправлені, а фактично викрадені підводний човен БС-555 проекту 1840, – єдиний екземпляр у колишньому СРСР, туди ж відплив пошуково-рятувальний корабель «Ямал», 8 гелікоптерів перебазувались на аеродром у м. Анапу, 90 універсальних торпед відправили до Новоросійська. Військове майно з військово-морських баз в Болгарії та Сирії пропало, 40 тонн листової міді вивезли до Бобруйська за фальшивими документами на двох КАМАЗах під виглядом електродвигунів.³⁷⁷

23 червня 1992 р. у Дагомисі відбулись переговори президентів України і Росії – Л. Кравчука і Б. Єльцина – щодо розподілу Чорноморського військового флоту. За результатами переговорів було створено експертні комісії, які підготували документи для прийняття остаточного рішення. До цього на розподіл флоту було оголошено мораторій. 15 липня 1992 р. такі документи були готові.³⁷⁸ Однак визнання українською стороною флоту стратегічними силами СНД затримало

процес розподілу. 3 липня президенти визнали флот спільним і встановили перехідний період розподілу до 1995 р. У серпні 1992 р. між Україною і Росією у Ялті підписано Угоду про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР у період 1992–1995 рр.³⁷⁹

Не чекаючи закінчення процесу розподілу, у ВМС України було сформовано понад 20 частин і підрозділів прямого підпорядкування і 27 спеціального. 4 липня 1993 р. піднято український прапор на новозбудованому сторожовому кораблі «Гетьман Сагайдачний»³⁸⁰. Вся бойова техніка, військова форма ВМС України 1993 р. отримали національні знаки розпізнавання (емблеми, нарукавні знаки, кокарди тощо)³⁸¹. Президенти України і Росії прийняли спільне рішення на перехідний період до 1995 р. призначити погоджену кандидатуру командувача ЧФ – ним став віце-адмірал Е. Д. Балтін.³⁸²

9 червня 1995 р. Президенти Росії та України – Б. Єльцин та Л. Кучма – провели зустріч у Сочі, де домовились про розподіл Чорноморського флоту 50 на 50 %. Російська Федерація взяла на себе зобов'язання викупити українську частку. 31 травня 1997 р. у Києві було підписано два системні договори з РФ: «Про дружбу, співробітництво і партнерство» і «Про статус Чорноморського флоту РФ на території України». Росія, отримавши гарантії розташування свого Чорноморського військового флоту у Криму, була зацікавлена розширити співпрацю з Україною з питань військового суднобудівництва та ремонту, у сфері ОПК та інших оборонних програмах.³⁸³

Розподіл флоту завершився у другій половині 1997 р. На той час ВМС України нараховували майже 300 військових частин, установ та закладів загальною чисельністю 16 тис. осіб. З 525 бойових кораблів, катерів та суден наша держава отримала 137 одиниць. Українській стороні було передано 43 бойових кораблі, 132 судна і катери, 12 літаків, 30 гелікоптерів, 277 бойових об'єктів. Багато одиниць бойових суден було утилізовано. Найбільший «розпил» суден чорноморського флоту відбувся під час командування флотом М. Єжеля. Тоді пішли на порізку: фрегати «Миколаїв» (1979 р. випуску), «Дніпропетровськ», корвети «Суми» (1973 р.) та «Херсон» (1971 р.), ракетний катер «Цюрупинськ», малий десантний корабель

³⁷⁴ Покотило О. // Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії». (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – 3 історії становлення Військово-Морських Сил України. – С. 733–735.

³⁷⁵ Приказ МОУ № 123 від 15. 07. 1992 р. «О мерах по выполнению военно-морскими учебными заведениями Указа Президента Украины № 209» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 155–156.

³⁷⁶ Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

³⁷⁷ Наказ МОУ № 194 від 21.11.1992 р. «О неотложных мерах по обеспечению законности при создании ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. Спр. 9. – Арк. 98–102.

³⁷⁸ Наказ МОУ № 194 від 21. 11. 1992 р. «О неотложных мерах по обеспечению законности при создании ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 98–102.

³⁷⁹ Наказ № 190 від листопада 1990 р. «Об организации обеспечения боеготовности и жизнедеятельности ВМС Украины и ЧФ на период до 1995 г.» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України № 169–228 від 28. 09.–31. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 10. – Арк. 86–89.

³⁸⁰ Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! // Військо України. – 1996. – № 1–2. – С. 10–13.

³⁸¹ Наказ МОУ № 109 від 25. 05. 1993 р. «О введении в действие Положения о кокарде и нарукавных знаках частей морской пехоты, управлении войск береговой обороны и эмблемы отдельной бригады специальных операций ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 24. – Арк. 133–146.

³⁸² Наказ МОУ № 13 від 27. 01. 1993 р. « О назначении командующего ЧФ» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 22. – Арк. 115.

³⁸³ Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. (Угоду ратифіковано Законом N 547-XIV (547-14) від 24.03.99) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

«Краматорськ» (1988 р.). Грузії було подаровано ракетний катер «Конотоп», згодом спалений у порту м. Поті у серпні 2008 р. російським морським десантом. МДК «Горлівка» продали Греції. Виведено з бойового складу корвет «Ізмаїл», МДК «Артемівськ» та «Донецьк», ракетний катер «Умань». Фрегат «Севастополь» як мішень для стрільб продали Туреччині. Великий десантний корабель «Рівне» потонув під час шторму 2007 р.

Було зруйновано потужний береговий ракетний комплекс «Сотка» – підземні бункери з ракетами «Прогрес», дальність польоту яких досягала до 400 км. Цей комплекс забезпечував ракетне прикриття всієї акваторії Чорного моря. Останні стрільби відбулись 1999 р.

Втрачено спеціально навчених бойових дельфінів та базу їх підготовки, побудовані за часів незалежності і введені у стрій корвети «Луцьк», «Тернопіль», корабель управління «Славутич». У Миколаївській верфі стоїть недобудований ракетний крейсер «Адмірал Лобов». Авіаносець «Варяг», не добудований у 1998 р., продали Китаю за \$ 20 млн. як плаваюче казино. 2001 р. його відбуксировали. Сьогодні цей авіаносець військові моряки КНР мають спустити на воду як бойову одиницю. Порізано на метал закладку корвета «Байда Вишневецький».

1996 р. було сформовано Західний і Південний морські райони, які 2004 р. було перетворено на Західну і Південну військово-морські бази, а у 2001 р. Створено оперативно-тактичне об'єднання – ескадру різнорідних сил. 2002 р. Відбулось перейменування ВМФ у Військово-Морські Сили Збройних Сил України. 2003 р. армійський корпус ЗС України було переформовано у Війська берегової оборони. 2006 р. діяли такі види військових сил флоту: надводні, підводні, морська авіація, берегові ракетно-артилерійські війська, морська піхота, війська берегової охорони, частини і служби спеціального призначення.

Сьогодні на озброєнні ВМФ ЗС України знаходиться один фрегат, зорієнтований на боротьбу з підводними човнами (без ракет), 7 корветів, 2 ракетні катери, 2 десантні кораблі, 2 кораблі управління, 5 тральщиків, 75 допоміжних суден та катерів рейдової служби.

Флагманом ВМС є фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130, колишній прикордонний сторожовий корабель, який з квітня 1993 р. перейшов у власність ВМС України. Фрегат озброєний зенітно-ракетними комплексами, радіолокаційними станціями, гелікоптером Ка 27/28³⁸⁴.

1996 р. на озброєнні перебуває багатопалубний великий десантний корабель U-402 «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску, побудований на «Північній верфі» у Гданську, Польща. За класифікацією НАТО – умовна назва «Ропуха». Основне його призначення – доставка і приймання військово-транспортної техніки та до одного батальйону морської піхоти. Є кораблем океанської зони «гібрид» авіаносця та ракетного крейсера. Озброєний реактивною системою залпового вогню

³⁸⁴ Фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130. Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/u-130-fregat-getman-sagaydachnyu-flagman-vmsu>.

РСЗВ МС-73 «Гроза». Комплекс складається з двох 40-ствольних 122-мм пускових установок, дальність стрільби яких сягає 21 км. Корабель не має світових аналогів. За замовленням СРСР було виготовлено 28 таких кораблів, з них усі перейшли до ВМС СРСР. Згодом тільки два було передано у 1979 р. Ємену та у 1996 р. – Україні³⁸⁵.

1998 р. на озброєнні перебувають транспортна баржа «Сватово» U-763, яка як десантний катер брала участь у навчаннях «Сі Бриз-2007»; морський тральщик «Чернігів» U-310; корабель управління «Донбас» U-500; 1997 р. підводний електродизельний човен «Запоріжжя» U-001, який не виходить у море, бо не спроможний повантажитись під воду і перебуває в стадії безперспективного ремонту³⁸⁶.

Перший окремий морський десантний батальйон було сформовано 1 вересня 1993 р. під Феодосією з особового складу солдат та сержантів повітряно-десантних військ ЗСУ. Слід відзначити винахідливість командування ЗСУ у цей період. Під час розподілу Чорноморського флоту між Україною та Росією діяла звичайна схема. Військова частина повністю або частково складала присягу на вірність Україні. У цей час на територію частини прибувала інша українська військова частина у повній бойовій готовності, щоби унеможливити мародерство і розкрадання майна з боку російських військових. Контроль продовжувався до моменту, поки не минала загроза провокацій. На прямий конфлікт ніхто не йшов, тому РФ доводилось змиритись із втратою військової частини. Морська піхота у період 1995–1999 рр. була у складі Національної гвардії України аж до моменту її розформування 27 квітня 2000 р. Весь цей час бійці знаходились в Криму і виконували важливі державні завдання. Це було зроблено з метою використання морських піхотинців для вирішення внутрішньополітичних проблем. У цей час у Криму активізувались кримськотатарські сепаратисти. Вони підняли бунт у Феодосії, захопили Верховну Раду Криму у м. Сімферополь, вимагаючи своєї автономії взамін на підтримку незалежної України. Уряд прийняв рішення ввести у Феодосію бригаду морських піхотинців, яка доволі швидко навела там лад. Їм на допомогу додатково було скеровано 2 полки бронетехніки з Львівської дивізії НГУ та 17-й полк спеціального призначення з м. Чугуєва. Після цих подій сепаратисти змушені були розпочати переговори у правовому полі.

Сьогодні морська піхота представлена батальйоном, який входить до складу берегової охорони у складі ОСШР (об'єднаних сил швидкого реагування) і дислокована у м. Феодосії. Озброєння морської піхоти, крім стрілкової зброї, представлено плаваючим БТР-80, переносними протитанковими комплексами. Батальйон на 75 % укомплектований контрактниками. Бійців неодноразово залучали до міжнародних миротворчих операцій у складі українсько-польського батальйону «Укрполбат» та

³⁸⁵ Флот 2017. Досьє. Багатопалубний великий десантний корабель U-402 «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/file/show/ukraineFlot/1344>.

³⁸⁶ Бойові кораблі ВМС України. Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/blog>.

багатонаціональної тактичної групи «East» («Схід») сил KFOR. На базі Феодосійського батальйону планується створити 1–2 бригади морської піхоти. Це рішення відповідає завданням підвищення бойової спроможності ОСШР³⁸⁷.

Штаб і головна військово-морська база флоту ЗСУ знаходяться у Севастополі. Інші: «Південна» у с. Новоозерне, «Західна». ВМС контролюють 20 тис. км² морської акваторії від мису Тарханкут до о. Зміїний.

Війська берегової охорони дислоковані у Феодосії, Керчі, Сімферополі, Миколаєві, Судаку, Ізмаїлі, Києві, с. Старий Крим, Перевальське, Чорноморське.

Сьогодні чисельність ВМС України становить близько 14,7 тис. У його складі перебуває 26 бойових кораблів і катерів, 4 протичовникові літаки і 8 протичовникових гелікоптерів, 41 танк, 177 БМП і бронетранспортерів, 52 артилерійських систем і міномети калібру понад 100 мм³⁸⁸. Основними бойовими одиницями флоту у майбутньому стануть кораблі класу «фрегат», «корвет» та «ракетний катер». ВМС складаються з управління і родів: надводних сил, підводних сил, морської авіації, берегових ракетно-артилерійських військ та морської піхоти³⁸⁹.

Військові суперечки на півдні України мають давню історію. В Криму на «пільгових» умовах перебуває база ВМФ РФ. Російські військові захопили українські берегові маяки і визнають це своєю територією. При проходженні Керченської протоки російські моряки відмовляються платити лоцманські збори. Пролонгація перебування російського флоту на території України стала серйозною перешкодою на її інтеграційному шляху в ЄС. Цей факт несе виклик безпеці країн Чорноморського регіону, про що заявила низка країн.

У 2001 р. Україна активізувала діяльність Чорноморської групи військово-морської співпраці «Blackseaforg». 2011 р. ЗСУ взяли участь у 10 великих багатонаціональних військових навчаннях на території України та 7 поза межами України³⁹⁰.

2010 р. ВМС України на озброєнні мали 71 бойовий корабель, суден та катерів, близько 30 літаків та гелікоптерів, 40 танків, 90 БМП, 190 бронетранспортерів, 60 мінометів³⁹¹.

ВМС поділяються на сили швидкого реагування (СШР) та основні сили оборони (ОСО), які базуються на корабельних, авіаційних та берегових складових. Розвиваються ВМС відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр. та згідно з принципами Стратегічного бюлетеня України на період до 2015 р. Пріоритетними для ВМС є нарощування морського компонента, модернізація та оновлення озброєння, військової техніки, удосконалення системи управління. Проблемними залишаються

³⁸⁷ Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. О. І. Кузьмука. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 488 с.

³⁸⁸ Біла книга. Збройні Сили України. 2011 рр. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України: Спеціальний випуск. – 77 с.

³⁸⁹ Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

³⁹⁰ Попов Є. BLACKSEAFOR-2011^ Рівень партнерської взаємодії удосконалюються / Флот України. – 2011. – № 68.

³⁹¹ Міністерство оборони України. Склад Збройних Сил України. Військово-морські сили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=structure&sub=vms>.

технічна готовність та оснащеність морського компонента, його відповідність для участі у багатонаціональних міжнародних операціях (сертифікація у межах Концепції оперативних можливостей НАТО (КОМ). Відповідність ВМС сучасним умовам оцінено в оборонному огляді, який є складовою Стратегії оборонного бюлетеня (Стратегії розвитку сектору безпеки і оборони України на період 2025 р.) і передбачає внесення конкретних заходів до Державної програми реформування ЗСУ на 2011–2015 рр. На середню перспективу (2015 р.) планується мати 4 бригади, 2 військово-морські бази, 4 дивізії, чисельністю особового складу до 14 тис. осіб. В період 1997–2010 рр. проведено 11 навчань «Сі Бриз», у яких частка українських військових моряків становила 30–40 %. У навчаннях брали участь представники 16 країн³⁹².

У серпні 2011 р. мерія Москви вилучила із столичного бюджету статтю про фінансування Чорноморського флоту РФ у Криму. Фінансування в розмірі 70,6 млн. руб. (\$ 2,4 млн.) розпочалось 1994 р. за особистої ініціативи экс-мера Ю. Лужкова через фонд «Москва–Севастополь». 2004 р. мерія Москви прийняла трирічну програму про виділення субсидій флоту та російській діаспорі в Україні. Гроші використовували на ремонт казарм, будівництво шкіл у Севастополі для дітей російських моряків, виплату зарплати вчителям, будівництво житла для моряків, навіть на організацію бойових чергувань корабля «Керч» та ракетного крейсера «Москва». 2006 р. фінансова допомога становила 100 млн. руб. (\$ 3,38 млн.), 2008 р. – 160 млн. руб. (\$ 5,4 млн.), 2009 р. – 69,9 млн. руб. (\$ 2,35 млн.), 2010 р. – 85,8 млн. руб. (\$ 2,9 млн.). Ю. Лужкова МЗС України визнали персоною нон-грата за антиукраїнські висловлювання у Севастополі і заклики повернути Севастополь до складу Росії. Російські політики, зокрема депутат Держдуми РФ К. Загулін вважає знаходження Чорноморського російського флоту у Севастополі – стабілізуючим фактором зовнішньої політики Росії³⁹³.

1992 р. відбулось реформування системи військової освіти України. Станом на липень 1992 р. на території України знаходилося 34 вищі військові заклади: 2 академії, 30 ВНЗ, 3 середні заклади, 74 військові кафедри, 2004 організації ТСОУ (Товариство сприяння обороні України). Щороку ці навчальні заклади випускали 200 тис. фахівців, зокрема 12 000 офіцерів, 25 тис. військовослужбовців запасу, 4 тис. військових для 25 зарубіжних країн. На їх утримання станом на 1.01.1991 р. витрачались 3 млрд. рублів³⁹⁴. Рішенням Ради безпеки було створено 9 військових ліцеїв з посиленою фізичною підготовкою в Донецьку, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Львові, Сімферополі, Сумах, Харкові, Чернігові. Кількість військових кафедр при ВНЗ було зменшено до 48. Створено Наукові центри при військових ВНЗ³⁹⁵. Керівництво вищих

³⁹² Міністерство оборони України. Біла книга 2010. Збройні Сили України. – К., 2011. – С. 70, 73.

³⁹³ Русский век. Портал для русских соотечественников за границей. Фонд «Москва–Севастополь» остался без средств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruvek.ru/?module=news&action=view&id=7256&theme=18>.

³⁹⁴ Наказ № 133 від 25 липня 1992 р. «Про реформування системи військової освіти України» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 187.

³⁹⁵ Рішення РНБОУ від 4.06.1992 р. «Про реформування системи військової освіти в Україні» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 188–197.

військових навчальних закладів пройшло атестацію; керівників, які займали анти-українську позицію, звільнили. Прикладом може служити Львівське вище військово-політичне училище. Начальник ЛВВПУ генерал-майор І. О. Пушков ігнорував рішення уряду, його заступник В. М. Боков військову присягу на вірність Україні не прийняв. Після атестації навчального закладу комісією МОУ на чолі зі старшим консультантом МОУ В. І. Лазоркіним обох керівників було виведено у розпорядження та звільнено в запас³⁹⁶. При МО України було створено центральний науково-дослідний інститут чисельністю 250 осіб, з яких 220 військові³⁹⁷.

Сучасна мережа вищих військових навчальних закладів ЗСУ представлена Національним університетом оборони України, Академією Сухопутних військ, Академією Військово-Морських Сил, Харківським університетом Повітряних Сил, Одеською військовою академією, Военно-дипломатичною академією, Українською військово-медичною академією, Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Житомирським військовим інститутом Національного авіаційного університету, Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «КПІ», 2 факультетами та 15 військовими кафедрами при ВНЗ, Київським військовим ліцеєм імені Богуна, Севастопольським військово-морським ліцеєм та 17 ліцеями з підвищеною фізичною підготовкою³⁹⁸.

Українська армія перебуває у поганому технічному стані. Наявна військова техніка морально застаріла, нової не закуповують і не розробляють. Армія хронічно недофінансовується. У ЗСУ відсутня адекватна зброя стримування.

Держава знаходиться в політико-економічній кризі, що вимагає оптимізації оборонних витрат, зміни стратегії національної безпеки, трансформації всіх сфер. Минувлі роки не стали періодом росту. Зовнішня політика України, будучи продовженням внутрішньої, змінює свої стратегічні напрями зі зміною президентів. Відсутність конструктивних міжпартійних дебатів з питань національної безпеки не усувають існуючих і майбутніх загроз. Суперечності між Росією і Україною нарастають у енергетичній сфері, перетворюючи загрози на реальну національну небезпеку. Тиск Росії на Україну присутній у всіх сферах життєдіяльності. В країні нарастають протестні настрої. В оборонній сфері відбувається розрив між політичною метою, фактичним фінансуванням збройних сил та їх реальною спроможністю. Оборонний бюджет країни вже кілька років поспіль менший від мінімальних потреб армії. Держава не може профінансувати задекларовані військові реформи. Оборонна сфера не перебуває серед державних пріоритетів. Армію «заставляють» заробляти гроші на приватизації, продажу та оренді власного майна та техніки, що

³⁹⁶ Наказ МОУ № 32 від 7 березня 1992 р. «О руководстве Львовского высшего военно-политического училища» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 131–132.

³⁹⁷ Приказ МОУ «О формировании ЦНИИ ВСУ». № 15 від 14.02.1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 86–87.

³⁹⁸ Український мілітарний портал. Учбові заклади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/navchalni-zaklady/navchalni-zaklady>.

не входить до її функцій. Військово-промисловий комплекс низькорентабельний, не завантажений вітчизняними замовленнями. Фінансування науково-дослідної і конструкторської діяльності за межею логічного виживання (падіння фінансування 1992 р. з 72 % до рівня 0,01 % 1999 р.). Військова промисловість енергозатратна, що знижує конкурентоздатність її продукції. Зношеність основних фондів ВПК становить 60–70 %. У держави брак власних можливостей для відновлення власного ВПК. Росія відходить від кооперації з українськими підприємствами, розглядаючи Україну як територію власних інтересів. До 2001 р. понад 200 українських підприємств ВПК здійснювали кооперативне виробництво з російськими заводами ВПК. У 2001 р. їх кількість зменшилась до 40–50. Пріоритетною галуззю залишається танкобудування із замовниками на африканському та азіатському континентах. Військово-технічна кооперація із західними партнерами малоймовірна через несумісність технічних стандартів, хоча Росія у цей час шукає кооперації з Німеччиною, Францією та Великою Британією. Мрія про використання Ан-124 для виведення космічних супутників на орбіту не здійснилась через відсутність ресурсів і жорстку конкуренцію з цього питання з боку США. У ВПК з'явилась велика кількість посередників. Після 2010–2013 рр. військово-технічний парк радянського виробництва має бути списаний.

Основу військової потужності – ядерну зброю, оперативно-тактичні ракетні комплекси, стратегічну авіацію – було віддано і знищено самостійно. 1991 р. ядерний арсенал України був третім у світі після США та Росії. Основою ядерних військ була 43-тя ракетна армія, яка складалась з 5 дивізій, у яких на озброєнні були комплекси стаціонарного базування – УР-100НУ, РТ-23 УТТХ, мобільні ракетні комплекси «Піонер» та «Піонер-УТТХ». На той час Україна не мала можливості самостійно запускати стратегічні ракети. Кнопка пуску знаходилась у ГШ ЗС СРСР у Москві. Українські вчені висловили готовність розробити вітчизняну систему запуску балістичних ракет. Українське керівництво, зазнаючи тиску з боку США та Росії, відмовилось від цієї ідеї. США були зацікавлені у переведенні всіх ядерних боеголовок на територію Російської Федерації. Своєю чергою, російські військово-політичні керівники готові були погодитись залишити частину ядерної зброї в Україні, що давало їм можливість націлити частину американських балістичних ракет на українські об'єкти, а також збільшити кількість МБР за Договором про скорочення озброєнь.

Упродовж 1993–2001 рр. всі шахти для запуску стратегічних ракет в Україні було знищено. За такий крок держава отримала фінансування для утилізації ракетного палива та хиткі гарантії Будапештського меморандуму. На одній з таких шахт у м. Первомайську Миколаївської області створено музей ракетних військ стратегічного призначення³⁹⁹.

До 1992 р. Росії віддано тактичний ядерний арсенал, про що критично висловлюється багато військових експертів. В Україні залишились оперативно-

³⁹⁹ Тарасенко О.Є. Маловідомі сторінки ракетних військ стратегічного призначення // Всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини». – Київ, 15 березня 2012 р. – С. 762–764.

тактичні комплекси Р-300 з дальністю польоту до 300 км та «Точка» і «Точка-У» з дальністю до 120 км.

Сьогодні в Україні у Хмельницькій області дислоковано 19-ту ракетну бригаду, на озброєнні якої знаходиться 12 пускових ракетних установок – ОТРК «Точка-У». Україна, яка намагається реформуватися та модернізуватись, але не демократизуватись, з власної ініціативи вдруге відмовилась від Північноатлантичної інтеграції і перспектив вступу до Євросоюзу, перетворившись на буферну, транзитну державу. Географічно європейська країна цурається політично увійти в європейське співтовариство. В країні немає конкретного поетапного плану зовнішньополітичної діяльності з кінцевим продуктом. Наша держава пробує знайти баланс між своїми національними інтересами і відносинами із США, Європою та Росією. Провідні країни світу не можуть бачити в Україні надійного та передбачуваного партнера через часту зміну стратегії зовнішньополітичного курсу. Відносини з Росією для України не рівноправні, без дотримання балансу національних інтересів і взаємної поваги. Україна не може будувати свою військову безпеку, не враховуючи відношення Росії до цього геополітичного кроку. РФ прагне стратегічної залежності України. Про стратегічно рівноправне партнерство ведуться тільки розмови. Тиск з боку Росії йде з використанням економічних (енергетичних), дипломатичних, інформаційних важелів. Російська Федерація проникла у стратегічні галузі України: банківську систему, енергетику, авіацію, космічні розробки, агропромисловий комплекс, оборонно-промислові об'єкти.

Вступ пострадянських республік (прибалтійські республіки) до НАТО посилив європейську безпеку, зміцнив їх військовий потенціал, захистив їх національну безпеку. Україна потребує політичної рішучості на цьому шляху. Нашій державі треба розглядати НАТО як інструмент європейської безпеки та гарантію національної безпеки, а не як військово-політичний союз.

Виносити питання військової стратегії на референдум не логічно, бо це політизація стратегічних оборонних рішень. Ці питання суто фахові і призначені для військових, експертів, вчених. Стратегічні рішення за цими питаннями повинно приймати військово-політичне керівництво України.

Інтеграція України в НАТО – суто українська ініціатива. Великі країни перестали обговорювати «українське питання» – воно кануло у минуле. США (адміністрація Обами) не втручаються у російсько-український конфлікт з цього питання. Питання вступу України до НАТО було серйозним подразником в українсько-російських відносинах. Історичним прикладом може слугувати грузинсько-російський військовий конфлікт, коли Грузія залишилась одна перед військовим потенціалом ядерної Росії. Вступ України до НАТО потребує широкої суспільної підтримки, в іншому разі він є неможливим.

Револьюційні події 1989–1991 рр. на пострадянському просторі в Україні відбулись без ускладнень, властивих майже кожній іншій республіці⁴⁰⁰.

Україна чітко не визначила свої військових ризиків, загроз та небезпек (Придністровський конфлікт, наявність російського військово-морського флоту на території

країни, щорічне ослаблення військової спроможності, нагнітання міжетнічних суперечностей у Криму, Буковині, Закарпатті тощо) та джерела їх походження.

Українська армія не є гравцем на театрі військових дій Європи, хоча реформує збройні сили, модернізує військову техніку і озброєння у контексті більшої оперативної сумісності з збройними силами НАТО. Витрати України на потреби оборони перебувають на незадовільному рівні.

Україна не визначила зовнішньополітичних пріоритетів у ВТС з іноземними державами. Військовий напрям вимагає поглиблення інтероперативності і сумісності як у виробництві, так і в застосуванні військової техніки та озброєння.

Підписавши 5 грудня 1994 р. «Будапештський меморандум», Україна втратила свій військовий ядерний стратегічний потенціал, не отримавши реальної гарантії безпеки від інших підписантів: Великої Британії, США, Франції, Росії, Китаю. Росія відмовилась від надання додаткових гарантій, посиляючись на Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, де ст. 3 гласить: «Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємоповаги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання суперечок, незастосування сили або погрози силою, включно з економічними та іншими способами тиску...»⁴⁰¹.

Відмовившись від силового фактора, Україна пробує забезпечити національну безпеку за міжнародними договорами. 6 липня 2010 р. 345 депутатів ВРУ проголосували за Постанову ВРУ про звернення депутатів «Без'ядерному статусу України – реальні гарантії» до законодавчих органів США, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю. З Китаєм Україні пощастило домовитись, підписавши Спільну декларацію про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства від 20 червня 2011 р. Такі договори повинні бути логічним кроком для розвитку Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р. «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»⁴⁰².

Характерний національний прагматизм українців не перенесений у сферу військової безпеки. В умовах позаблоковості та задекларованого нейтралітету Україна може розраховувати тільки на власні збройні сили (ЗС) і здоровий глузд потенційного агресора.

Стан військової безпеки України військові фахівці визначають як кризовий. 68 % українських громадян вважають, що ЗСУ не здатні захистити країну в разі виникнення реальної загрози. 73 % впевнені, що збільшення фінансування не поліпшить безпекових гарантій.

Самостійно свою безпеку Україна не захистить. Військова доктрина, як і стратегія національної безпеки у розділі з питань оборони, не відповідає реальним

⁴⁰⁰ Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 22.

⁴⁰¹ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією від 14.01.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

⁴⁰² Гриневський С. Позаблоковість України в «мінливому світі» // Дзеркало тижня. – 2011. – № 36. – С. 4.

викликам та загрозам. Україна продовжує бути на роздоріжжі, у глобальному і регіональному масштабі держава не визначилась⁴⁰³. В умовах економічної скрути питання військової безпеки стає другорядним.

2.2.3. Білоруська система військово-політичної захищеності після 1991 р.

Відповідно до Конституції 1994 р. Республіка Білорусь унітарна, демократична, соціальна, президентська республіка. Загальна протяжність кордону – 2,9 тис. км. Найдовший кордон з Росією – 959 км та з Україною – 891 км. Населення нараховує трохи більше ніж 10,2 млн. осіб. До складу республіки входить шість областей⁴⁰⁴. Законодавчим органом є парламент – Національні збори, що складаються з двох палат: Палати представників та Ради Республіки. Палата представників нараховує 110 депутатів, яких обирають прямим голосуванням. Рада республіки – 64 депутати, яких призначає президент. Термін повноважень депутатів Народних зборів чотири роки⁴⁰⁵. Уряд – Кабінет Міністрів.

За часів СРСР Білорусь вважали індустріально-аграрною країною. Республіка Білорусь досі знаходиться у перехідному періоді від централізовано-планової до ринкової економіки. 90-ті роки минулого століття характерні для Білорусі спадом виробництва, ростом корупції, збільшенням цін (ціни у 1995 р. порівняно з 1990 р. виросли більше ніж у 5000 раз), зниженням життєвого рівня, падінням ВВП, ростом інфляції, відтоком інвестицій, збільшенням державного бюджетного дефіциту. 1995–1996 рр. у країні почалась політична криза, найбільшого апогею досягла економічна криза. Країна знаходилась на 116 місці у світі за платоспроможністю. 1995 р. політичні керівники проголосили про успіхи у стабілізації економіки. Однак МВФ піддав критиці здобутки білоруської влади і відмовив у наданні \$ 300 млн. кредиту.

27 липня 1990 р. Верховна Рада БРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет № 193-ХІІ⁴⁰⁶, а 25 серпня 1991 р. ВР РБ Декларації було надано статусу конституційного закону та проголошено незалежність республіки. Ст. 10 Декларації проголосила Білорусь територією, вільною від ядерної зброї, а республіку –

⁴⁰³ Левик Б. С. Військова політика незалежної України: історико-проблемний аналіз // матеріали Запорізької секції І Всеукр. наук.-практ. конф. «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». Проблеми та перспективи історичної науки в Україні. 11 квітня 2012 р. Ч. III. – Запоріжжя: Придніпровський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти та науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 121–125.

⁴⁰⁴ Вівчарик М. М. Білорусь // Енциклопедія історії України. Т. 1 – К., 2003. – С. 288–289.

⁴⁰⁵ Национальное собрание Республики Беларусь. Палата представителей. Законодательство. Комиссия по национальной безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.house.gov.by/>, <http://house.gov.by/index.php/5544,,,0,,,0.html>.

⁴⁰⁶ Декларация Верховного Совета Республики Беларусь от 27.07.1990 № 193-ХІІ «О государственном суверенитете Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoby.info/docum09/part36/akt36325.htm>.

нейтральною державою. Розміщення іноземних військових баз допускається тільки з дозволу Верховної Ради. 19 вересня 1991 р. країну перейменовано у Республіку Білорусь. У липні 1994 р. у Білорусі відбулись перші президентські вибори відповідно до нової Конституції від 15 березня 1994 р. З того часу РБ обрала соціалістичний шлях розвитку. В країні запроваджено інститут Конституційного Суду та президентства⁴⁰⁷.

У грудні 1991 р. Білорусію визнав ЄС, а в 1995 р. був підписаний Договір про партнерство і співробітництво у політичній, економічній та торговій сферах, який 1997 р. ЄС відмовився продовжити. У перші роки незалежності Білорусі було надано допомогу у межах європейської програми ТАСІС. 1995 р. об'єм інвестицій в економіку становив близько \$ 2 млрд., серед них іноземних \$ 372 млн. В республіку інвестували 72 країни⁴⁰⁸. Похолодання у взаємовідносинах з європейськими інституціями настало у 1996 р., коли ЄС відмовились визнати зміни до Конституції 1994 р., вважаючи їх наступом на демократію.

30 грудня 1991 р. у Мінську було підписано чотиристоронню угоду «Про стратегічні ядерні сили» між Росією, Україною, Білорусією та Казахстаном⁴⁰⁹. Тоді ж одинадцять представників радянських республік, за винятком Литви, Латвії, Естонії та Грузії, підписали Угоду із стратегічних сил⁴¹⁰. За угодою сторони визначили склад стратегічних сил, запланували демонтаж стратегічного ядерного озброєння та дату вивезення тактичної ядерної зброї на територію Росії. Ядерна зброя, розміщена на території України, мала бути розукомплектованою до кінця 1994 р., зокрема тактична – до 1 липня 1992 р. Застосування ядерної зброї допускалось Президентом Російської Федерації при узгодженні з главами держав Білорусі, Казахстану й України. Казахстан спочатку заявив про небажання віддавати ядерну зброю, доки Росія не ліквідує свої ядерні арсенали, і виступав за відмову від ядерної зброї Російської Федерації.

10 липня 1994 р. першим президентом Білорусі було обрано депутата ВР РБ, колишнього директора радгоспу «Городец» О. Лукашенка. 14 травня 1995 р. з ініціативи новообраного Президента у РБ провели перший республіканський референдум, на якому було підтверджено стратегічний курс на економічну інтеграцію з Росією (за – 83,3 %), російській мові було надано статус другої державної (за – 83,3 %),

⁴⁰⁷ Постановление Президиума Верховного Совета Республики Беларусь от 13. 04. 1994 № 2943–ХІІ «первоочередных мерах, направленных на реализацию Конституции Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoby.info/docum09/part34/akt34493.htm>.

⁴⁰⁸ Письмо Кабинета Министров Республики Беларусь от 12. 07. 1996 № 457 «Национальная программа привлечения инвестиций в экономику Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoby.info/docum09/part32/akt32428.htm>.

⁴⁰⁹ Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання – Т. 1: 1990–1991 рр. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.

⁴¹⁰ Угода між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. Закони України. Інформаційно-правовий портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_28/pg_igcwoh.htm.

змінено державний історичний біло-червоно-білий прапор на червоно-білий та герб (за – 75,1 %) ^{411, 412} та дозволено достроково припиняти повноваження Верховної Ради Президентом Республіки ⁴¹³. 24 листопада 1996 р. у країні провели другий референдум. На обговорення винесли сім питань, чотири з яких ініціював Президент і три – Верховна Рада. За результатами було підтримано дві пропозиції президента, питання ВР народ проігнорував. Було прийнято Конституцію РБ 1994 р. зі змінами і доповненнями президента (за – 83,73 %) та перенесено День незалежності РБ на 3 липня – день визволення Білорусі від німецьких військ. Згідно із конституційними змінами, президент додатково отримав право розпускати парламент, призначати генерального прокурора, голову Верховного і Конституційного судів, Національного банку, половину членів Конституційного суду і Центрвиборчкому, третю частину Ради Республіки ⁴¹⁴.

1996 р. з ініціативи президента РБ був розпущений законодавчий орган – Верховна Рада, повноваження народних депутатів було достроково припинено ⁴¹⁵. Замість ВР РБ було створено новий орган – Народні збори, до складу яких входять Палата Представників та Рада Республіки. Палату представників першими заповнили колишні депутати ВР, які написали повторні заяви про депутатство Президенту О. Лукашенку. 1999 р. Палата представників продовжила на 2 роки перебування О. Лукашенка на посаді президента. 2001 р. відбулись другі президентські вибори, де на другий термін обрали знову О. Лукашенка.

2 квітня 1996 р. підписано Договір про створення Співдружності Білорусі з Росією. 2 квітня 1997 р. між двома державами було підписано договір про створення Союзу Росія – Білорусь, а 23 травня в урочистій обстановці був підписаний Статут Союзу Росія – Білорусь ⁴¹⁶. Обидві країни мають єдині кордони і митний комітет.

Президент Білорусії є головнокомандувачем збройних сил країни, визначає стратегію їх розвитку, основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики. Країна

⁴¹¹ Закон Республики Беларусь «О государственном флаге Республики Беларусь» от 19 сентября 1991 г. N 1090-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С. 493.

⁴¹² Закон Белорусской Республики «О государственном гербе Республики Беларусь» от 19 сентября 1991 г. N 1086-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С. 491)

⁴¹³ Постановление Верховного Совета Беларусь от 13. 04. 1995 № 3728- XII «О проведении республиканского референдума по вопросам, предложенным Президентом Республики Беларусь, и мерах по его обеспечению». Белорусский правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoby.info/docum09/part33/akt33605.htm>.

⁴¹⁴ Конституция Республики Беларусь. 1994 г. (С изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г.) // Звезда. 27.11.1996.

⁴¹⁵ О выборах депутатов Верховного Совета Республики Беларусь. Закон Республики Беларусь от 27 октября 1989 г. № 2919-XI (по состоянию на 16 января 2007 г.) Свод законов БССР, 1989 – № 31. – С. 316. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь, 1995 г., № 1–2, ст. 3. Закон утратил силу Избирательным кодексом Республики Беларусь от 11 февраля 2000 г. № 370-3 (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2000 г., № 25, 2/145).

⁴¹⁶ Виноградова К. В. Становление и развитие союза России и Белоруссии // Вестник РУДН. Серия «Международные отношения». – 2010. – № 2. – С. 159–167

веде мирнолюбну зовнішню політику. Керівництво країни підпорядковане суворій адміністративній вертикалі.

Сучасні збройні сили РБ нараховують 65 тис. осіб, і за деякими оцінками входять у десятку найбільш боєздатних армій Європи.

17 жовтня 2004 р. на всенародному референдумі Білорусі було знято конституційне обмеження про два президентські терміни. Референдум пройшов під час парламентських виборів до Національних зборів. У списки про голосування було внесено 6 986 163 громадян. Отримали бюлетені 6 315 825. В голосуванні взяли участь 6 307 395. За повторну каденцію Президента О. Лукашенка проголосувало 5 548 477 громадян, що становить 79,42 %, проти 691 917 (9,9 %). У країні офіційно було запроваджено авторитарний режим ⁴¹⁷.

19 березня 2006 р. відбулись треті президентські вибори, де О. Лукашенка втретє обрано президентом. 3 10 квітня 2006 р. Президенту Білорусі та тридцяти державним чиновникам (міністрам, прокурорам, керівникам регіональних виборчих комісій) заборонено в'їзд до Європейського союзу. Бюро демократичних ініціатив ОБСЄ зафіксувало значні недоліки виборчого процесу у РБ. Жоден опозиційний кандидат не виборов місця у парламенті. Під час президентських виборів було ув'язнено одного з основних претендентів від опозиції Олександра Козуліна ⁴¹⁸.

У Білорусії після президентських виборів 2006 р. ведеться державна боротьба проти демократичних сил. До цього за «хабарництво» опинився на лаві підсудних прем'єр-міністр (1994–1996 рр.) М. Чигир, колишній міністр сільського господарства В. Леонов та двічі Герой Соціалістичної Праці В. Старовойтов, які спробували критикувати правлячу владу. Емігрував з країни лідер та засновник Народного фронту, політик правих радикальних поглядів З. Пазняк та экс-голова парламенту С. Шарецький. В кінці 1998 р. було заарештовано голову Національного банку Т. Віннікову, яка навесні 1999 р. емігрувала у Велику Британію. Безслідно зникли 7 травня 1999 р. генерал-майор, міністр внутрішніх справ Ю. Захаренко, 16 вересня 1999 р. – экс-голова Центрвиборчкому, депутат ВР РБ, опозиційний політик В. Гончар ⁴¹⁹.

24 грудня 2010 р. Центральна комісія РБ із виборів і проведення республіканських референдумів відповідно до ст. 79 Виборчого кодексу Республіки Білорусь визнала вибори Президента такими, що відбулись. Перемогу отримав О. Лукашенко, який набрав 5 130 557 голосів (79,65 %) ⁴²⁰.

Частина опозиційних політичних партій створено штучно – насправді опозиційні сили не мають змоги вести пропагандистську роботу. У Міністерстві

⁴¹⁷ Центральная избирательная комиссия Республики Беларусь. Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов о результатах республиканского референдума 17 октября 2004 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Archive-Referenda-2004-Soob.pdf>.

⁴¹⁸ Гетьманчук О. Білорусь: імітація виборів // Дзеркало тижня. – 2006. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/bilorus_imitatsiya_viboriv-45909.html?print.

⁴¹⁹ Прим. автора.

⁴²⁰ Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов об итогах выборов Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PRB-soob9.pdf>.

юстиції РБ станом на 2002 р. зареєстровано 18 політичних партій, що характеризують початкову стадію політичної структуризації білоруського суспільства. Найактивнішими та впливовими є: Комуністична партія Білорусі (КПБ) – пропрезидентська, Партія комуністів Білорусі (ПКБ) – опозиційна до влади, Аграрна партія (АП), Білоруська партія жінок «Надія», Об'єднана громадянська партія (ОГП) – праволіберальна опозиційна, партія Білоруського народного фронту (ПНФБ) – націоналістична, опозиційна, Консервативно-християнська партія Білоруського народного фронту (КХПБНФ), Ліберально-демократична партія Білорусі (ЛДПБ), пропрезидентська. Серед громадських організацій та рухів Білорусі найпомітнішими є Білоруський республіканський союз молоді (БРСМ), Білоруський народний фронт (БНФ), Білоруський гелсинський комітет (БХК), Білоруський громадський рух «Яблоко», Слов'янський Собор «Бела Русь» та політичний опозиційний рух «За свободу», який був зареєстрований у грудні 2008 р.⁴²¹ Є небагато незареєстрованих «екстремістських» і напіввійськових організацій з радикальними політичними поглядами. Опозиційні сили Білорусії малочисельні, політично слабкі, роздрібнені і неконсолідовані.

Стратегію зовнішньої політики Білорусі у глобальному та регіональному масштабі чітко не визначено. У червні 1997 р. Міністерство зовнішніх справ Білорусі розробило Концепцію зовнішньої політики і скерувало її в адміністрацію Президента О. Лукашенка, де вказаний документ знаходиться досі. Зовнішня політика Білорусі непередбачувана і непослідовна, республіка тяжіє до радянських стереотипів.

Білорусь з 1991 р. не спромоглася визначити своїх національних інтересів у міжнародних відносинах та своє місце в європейській архітектурі взаємовідносин. З цього питання немає офіційних документів державного рівня, хоча у своїх виступах Президент Білорусі О. Лукашенко висловлює думку про багатовекторність та прагматичну позицію країни на міжнародній арені. Про взаємовідносини з міжнародними безпековими організаціями взагалі не йдеться, якщо не брати до уваги взаємовідносини з Російською Федерацією, СНД та ОДКБ. Білорусь вважає Співдружність незалежних держав пріоритетним та життєво важливим напрямом у своїй зовнішній політиці; вона покладає серйозні надії на економічну та політично-гуманітарну, військово-технічну сфери у створенні єдиного економічного, митного, торгового простору. Сьогодні загальновідомо, що СНД переживає кризовий період, а роль Російської Федерації у цій організації розглядається політиками та експертами як спроба відновити власні неоімперські амбіції.

Впродовж 1997–1998 рр. Росія доволі тісно співпрацювала з Білоруссю. Між обома країнами було укладено та ратифіковано Устав Союзу Білорусі та Росії, Договір про військове співробітництво, Угоду про спільне забезпечення регіональної безпеки у військовій сфері, розроблено Концепцію спільної оборонної політики та Концепцію об'єднаних військових потенціалів. На основі цих міждержавних документів було створено єдиний оборонний (протиповітряний) простір, сформовано спільні військові замовлення та об'єднано військовий потенціал, прийнято рішення про проведення

⁴²¹ Чуприна К. Інститут політичної опозиції в умовах авторитарного режиму в Білорусії. Науковий блог НУ «Острозька академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=1135>.

узгодженої регіональної політики. Розбудова Союзу двох держав Білорусь–Росія залишається пріоритетом зовнішньої політики РБ. Дипломатичні взаємовідносини Білорусі з РФ встановлено з червня 1992 р. У лютому 1995 р. підписано Договір про дружбу, добросусідство і співпрацю. У грудні 1999 р. підписано, а у січні 2000 р. вступив у силу Договір про створення Союзної держави у складі Білорусі та Росії. У майбутньому очікується створення повноправної союзної країни. Сьогодні у російсько-білоруських відносинах настало «похолодання», що пояснюється розходженням позицій щодо енергетичних та газових питань, зокрема транспортування газу до Євросоюзу через білоруську територію. Диверсифікація зовнішньої політики РБ відбулась 2006 р. після енергетичного конфлікту з РФ. Білорусь спробувала шукати порозуміння зі своїми сусідами та Європою. Росія, своєю чергою, побудувала газопровід «Північний потік» в обхід території Білорусі, який запрацював із серпня 2011 р.

З 1994 р. у країні діє Конституція, яку 1996 р. було змінено після проведення всенародного референдуму⁴²². Після цього відбулась конституційна реформа. За конституцією людина є найвищою цінністю, єдиним носієм влади і суверенітету визначено народ. У країні допускається політична різноманітність, дозволена приватна власність та гарантується її недоторканність. Конституція закріплює нейтральний та без'ядерний статус країни. У Конституції передбачено смертну кару як вищу міру покарання. Ст. 33 передбачає недопустимість монополізації ЗМІ з боку держави, а також недопустимість цензури. Ст. 50 гарантує вільний вибір мови для виховання та навчання дітей.

Засуджені та заарештовані позбавлені виборчого права відповідно до ст. 64. Вибори депутатів відбуваються безпосередньо і прямо, терміном на 4 роки. Висунення депутатів – право громадських організацій, трудових колективів і самих громадян.

Президент визначає структуру уряду та призначає прем'єр-міністра, його заступників та міністрів. Встановлює державні свята. Вводить військовий стан, оголошує мобілізацію. Приймає рішення із розпуску Палати представників Народних зборів Білорусі.

Президентські декрети мають силу закону. Фактично президент позбавив законодавчий орган політичного і фінансового верховенства. Парламент політично не структурований, у ньому не представлено опозиції. Уряд діє при Президентові Білорусі і підзвітний йому. Все це є ознаками авторитарного способу правління.

У Білорусі є істотні проблеми у взаємовідносинах з європейськими інститутами, зокрема Євросоюзом, Радою Європи, Організацією безпеки і співробітництва у Європі, Організацією Північноатлантичного договору. Антинатовська риторика у білоруських державних керівників переважає офіційну позицію РФ. Причиною цього конфлікту є взаємовідносини Білорусі та деяких країн-членів НАТО. Незважаючи на це, президент О. Лукашенко почав висловлюватись про необхідність побудови взаємовигідних, нормальних відносин з Північноатлантичним альянсом.

⁴²² Конституція Республіки Білорусь. 1996. Мінськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://house.gov.by/index.php/244,,,0,,,0.html/>.

Білорусь є членом таких міждержавних утворень: ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, МВФ, ВБ (Всесвітній банк), ОДКБ, Євроазійське економічне співтовариство, Єдиний економічний простір, Програма НАТО «Партнерство заради миру», Північноатлантична рада із співробітництва. Під час офіційного візиту до КНР Президент О. Лукашенко висловив бажання приєднатись і до Шанхайської організації співпраці.

1997 р. Білорусь було позбавлено статусу запрошеної до Ради Європи, а в 2006 р. Парламентська асамблея знову підтвердила свою позицію щодо негативної оцінки суспільно-політичної ситуації у республіці. Причиною було невиконання Білоруссю чотирьох умов: розширення повноважень парламенту, введення інституту уповноваженого з прав людини, перегляд Виборчого кодексу і закону про видавництво. ПАРЄ піддало Білорусь міжнародній ізоляції, зокрема було заморожено особисті активи президента та вищих державних чиновників, ускладнили отримання зарубіжних віз для державних службовців (міністрів, прокурорів тощо). Одночасно представники ЄС спростили процедуру отримання іноземних віз простими громадянами. Рада Європи вимагає від уряду Білорусі звільнення з тюрм колишніх кандидатів у президенти республіки, правозахисників та відмови від смертної кари.

У березні 2005 р. Євросоюз офіційно заявив про готовність фінансувати зародження інститутів громадянського суспільства у Білорусі – йшлося про недержавні ЗМІ, теле- та радіостанції. У 2005 р. розпочало роботу Європейське радіо на території Білорусі. 2009 р. Білорусь стала членом проекту ЄС «Східне партнерство», що стало позитивним сигналом у налагодженні взаємовідносин з Євросоюзом. Своєю чергою, ПАРЄ погодилось повернути Білорусі статус спеціально запрошеної за умови введення мораторію на смертну кару. Невиконання запропонованих умов змусило ПАРЄ відкликати свої рекомендації і призупинити контакти з РБ.

2005 р. учасники ГУУАМ заявили про свої наміри підтримати розвиток демократії у Білорусі. Першими до таких дій були готові Грузія та Литва. Росія доволі різко виступила проти рекомендацій ГУУАМ.

У РБ проживає близько 450 тис. етнічних поляків. Взаємовідносини між Білорусією та Польщею після 2005 р. значно погіршилися. Причиною став інцидент проти польського дипломата, якого білоруські служби звинуватили в активних діях, скерованих на дестабілізацію ситуації у країні. «Союз поляків Білорусі» (СПБ), який об'єднує 20 тис. громадян польського походження, провів свій з'їзд, обрав керівництво. Мінюст відмовився реєструвати цю організацію, звинувативши Польщу в її фінансуванні. Багато членів цієї громадської організації було піддано адміністративним арештам. З цього приводу відбувся дипломатичний конфлікт. Влада закрила білоруське представництво польського наукового фонду «Діалог». Обидві країни відкликали по три дипломати, а Польща відкликала свого посла у Білорусі для консультацій.

У взаємовідносинах з Україною Білорусь дотримується добросусідського нейтралітету. За спроби Президента України В. Ющенка звернути увагу американської та світової громадськості на недемократичність режиму у Білорусі, Президент О. Лукашенко одразу заявив про втручання у внутрішні справи суверенної країни, одночасно

згадавши про \$ 100 млн. боргу України за невиконання комерційних зобов'язань українськими компаніями. Наша країна цей борг не визнає, посиляючись на його реструктуризацію у рамках Паризького клубу кредиторів. Інша проблема між нашими країнами – це делімітація державного кордону протяжністю понад 1 000 кілометрів. Ця проблема набуває для України важливе значення. Договір про делімітацію було підписано 1997 р. та ратифіковано українською стороною. Білорусія відмовилась ратифікувати цей договір до врегулювання заборгованості. 2006 р. у квітні через неузгодженість з цих питань було скасовано візит О. Лукашенка до Києва. Тодішнє українське керівництво прагнуло зберегти добрі стосунки з білоруською опозицією, на що Президент О. Лукашенко відповів, що у Білорусі немає підґрунтя для «кольорових» революцій, назвавши «кольорові» революції у країнах СНД «бандитизмом під прикриттям демократії». Українська партія «Пора» брала участь в опозиційних акціях у Мінську, під час яких п'ятеро українців було затримано і засуджено до адміністративного арешту. Втручання українських дипломатів результатів не дало. Розгорівся міждержавний скандал. Мінськ був готовий закрити своє посольство в Києві⁴²³.

Складні взаємовідносини у Білорусі і з Литвою, яка надає доволі значну підтримку опозиційним силам. Так, у Вільнюсі у лютому 2005 р. відкрито Європейський гуманітарний університет, який фінансується західними та американськими недержавними фондами. Цей навчальний заклад відвідувала Кондоліза Райс, перебуваючи на посаді держсекретаря США. У своїй промові вона назвала режим О. Лукашенка «останньою диктатурою в Європі». На території Литви для опозиційних сил РБ проводяться курси-навчання із проведення ненасильницького опору: масових акцій, пікетів, мітингів. 2005 р. білоруське КГБ офіційно заявило про наявність зарубіжних баз опозиціонерів, натякаючи на Литву.

Аналогічні взаємовідносини склалися у Білорусі з Латвією, яка готова надавати будь-яку допомогу опозиції. Латвія, як Литва, Польща та Україна входить до групи координації дій відносно Білорусі. З 2006 р. між згаданими країнами і Республікою Білорусь розпочалися дипломатичні конфлікти.

2004 р. Конгрес США прийняв «Акт про демократію в Білорусі», після чого Президент США Дж. Буш 2006 р. ще на два роки продовжив санкції проти країни. У цьому документі є низка вимог до Президента О. Лукашенка: звільнити з тюрм політичних та релігійних засуджених; відкликати політичні претензії проти журналістів та опозиції; надати повні дані про зниклих опозиціонерів та журналістів; припинити репресії проти опозиції, релігійних організацій, ЗМІ, незалежних профсоюзів; провести парламентські та президентські вибори за стандартами ОБСЄ. 2006 р. Сенат США обговорив питання про стан прав людини у Білорусі, після чого застосував відповідні санкції. Доки ці вимоги не буде виконано, адміністрації США заборонено надавати будь-які фінансові займи чи допомогу РБ,

⁴²³ Архівна українка в Білорусії: аналітичний огляд / О. М. Коваль, М. Ю. Кулініч, А. А. Майстренко, І. В. Срібляк; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2009. – 108 с.

а представникам США у МВФ та Всесвітньому банку запропоновано голосувати проти надання будь-якої фінансової допомоги⁴²⁴.

США не визнали результату референдуму 2006 р. про об'єднання двох держав – Росії та Білорусі. 2007 р. з бюджету США для матеріальної підтримки громадських організацій та опозиційних партій, засобів масової інформації Білорусі було виділено \$ 27,5 млн. Сполучені штати 2004 р. звинуватили білоруський «Інфобанк» у відмиванні грошей для режиму Саддама Хусейна. США мають серйозний намір добитись відсторонення Президента О. Лукашенка від влади.

У Білорусі введено «непряму» цензуру у ЗМІ, де існує всього три насправді незалежні видання. Решта незалежних видань друкуються за кордоном. Усі видавництва підпорядковано держави (Держкомітет із преси) або під їх контролем, що унеможливило друкування опозиційних матеріалів⁴²⁵. 1996 р. закрито «Радіо-101,2», 1999 р. – газету «Навіны», 2001 р. – газету «Пагоня», її редактора і журналістів засуджено, 2002 р. – «Наша свобода» (прикладі можна продовжувати). Журналісти зарубіжних країн для роботи у РБ повинні пройти акредитацію у МЗС. Частка іноземного капіталу не може перевищувати 30 % у статутному фонді білоруських мас-медіа. Інтернет-видання зобов'язані пройти реєстрацію. Відбувається тотальна монополізація ЗМІ. Захід більше співпрацює з громадянськими інституціями, ніж із офіційною владою.

Опозиція Білорусі інституційно не представлена у парламенті, тому законо-мірно можна ставити питання про її існування в країні, у республіці фактично заборонене право громадян на протест. Опозиційні демонстрації розганяються, а їх учасників заарештовують та притягають до судової відповідальності. У білоруському законодавстві відсутні нормативно-правові та законодавчі акти, які б регламентували повноваження, права і обов'язки політичної опозиції, статус цього інституту політичної системи не передбачено і не врегульовано. Трансформаційні процеси у бік демократизації суспільства у Білорусі заморожені. На це є низка об'єктивних причин. Серед опозиціонерів немає харизматичних осіб, лідери опозиції не мають широкої підтримки у населення, сама опозиція не визначилась у стратегії своїх дій і є неконсолідованою, тому залишається на стадії політичного протесту.

Білорусь у грудні 2010 р. після президентських виборів вибухнула масовими протестами, переважно у Мінську. Президент і уряд відповіли масовими переслідуваннями та репресіями проти своїх громадян. ПАРЄ, 27 країн ЄС запровадили санкції проти урядовців Білорусі, відмовивши у наданні їм віз на в'їзд до країн Євросоюзу, а також розпочали дебати про застосування економічних санкцій та ізоляції республіки.

⁴²⁴ Інститут прав людини і запобігання екстремізму і ксенофобії. Конгрес США посилив санкції проти Білорусі. 21 грудня 2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ihrpex.org/uk/article/2173/kongres_ssha_poslylyv_sanktsiji_schodo_bilorusi.

⁴²⁵ Указ Президента Республіки Білорусь від 16 жовтня 2009 р. № 510 «О совершенствовании контрольной (надзорной) деятельности в республике Беларусь». Зареєстровано у Національному реєстрі правових актів Республіки Білорусь 20 жовтня 2009 р. № 1/11062. Національний центр правової інформації Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ncpi.gov.by/ncpi.asp?id=3>.

Єдиним противником застосування санкцій проти Білорусі серед європейських держав залишилась Італія.

2010 р. у Білорусі засуджено близько 30 тис. осіб, переважно пересічних громадян. У цьому році суди республіки переглянули менше ніж 1 000 кримінальних справ, тоді як цей показник у європейських країнах у 10–20 разів вищий. Білорусь посідає перше місце у Європі за кількістю правоохоронців і друге місце після Росії за кількістю засуджених.

Білорусь не входить до єдиного глобального економічного простору. Європарламент домагається заборонити участь Білорусі у програмі ЄС «Східне партнерство». Польща заборонила Президенту А. Лукашенку в'їзд на свою територію, як і багатьом білоруським прокурорам, представникам силових структур, державним урядовцям. Водночас Польща збільшила фінансування громадських організацій демократичного спрямування Білорусі до \$ 13 млн.

На початку січня 2012 р. Президент США Барак Обама підписав схвалений Конгресом Акт про демократію і права людини у Білорусі. Аналогічні документи ухвалювали американські президенти 2004 і 2006 рр. Відповідно до цього документа Департамент США зобов'язаний доповідати Конгресу про ситуацію з правами людини і здійснювану Білоруссю торгівлею зброєю. Також США звернулось до Міжнародної федерації хокею бойкотувати проведення чемпіонату світу у Мінську 2014 р.⁴²⁶.

У Варшаві у лютому 2011 р. зібралося 20 представників з 27 країн світу, країн ЄС та США, Канади, України, Вірменії, Азербайджану, Грузії та Молдови для участі у міжнародній конференції «Солідарність з Білоруссю». За результатами прийнятих рішень білоруські некомерційні товариства найближчим часом отримають від ЄС 87 млн. євро. У наступні 2011–2013 рр. фінансування білоруської опозиції зросте у чотири рази.

Банки США заблокували фінансові активи найбільших білоруських підприємств «Білнафтохім» та «Білкалій».

Річний бюджет БР становить близько 10 млрд. доларів США, а зовнішній борг – 9 млрд. доларів США.

У вересні 1991 р. у Білорусі прийняли рішення про формування національних Збройних Сил. 18 березня 1992 р. було прийнято закони «Про Збройні Сили»⁴²⁷ та «Про військовий обов'язок і військову службу»⁴²⁸.

⁴²⁶ США ввели нові санкції проти Білорусі // Дзеркало тижня. 4 січня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/ssha_vveli_novi_sanktsiyi_proti_bilorusi-95022.html.

⁴²⁷ Закон Республіки Беларусь «О Вооруженных Силах Республики Беларусь» № 1904-XII от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>

⁴²⁸ Закон Республіки Беларусь «О воинской обязанности и воинской службе». № 1914-XII от 5 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201914&p2={NRPA}>.

У березні 1992 р. уряд РБ прийняв Постанову «Про створення Збройних Сил Республіки Білорусь». Того самого дня парламент республіки ухвалив Закон «Про Збройні Сили РБ». У листопаді 1992 р. було прийнято закон «Про оборону»⁴²⁹, «Про загальну військову повинність і військову службу», «Про статус військово-службовців».

6 грудня 1992 р. парламент ухвалив першу Військову доктрину («таємно»). Реформування військ Білоруського військового округу (БВО) відбувалось у два етапи. Спочатку їх скоротили до 30 тис., а згодом структурно реформували. До реформування БВО у своєму складі мав дві танкові армії, сухопутну армію і дивізію, авіаційну дивізію, об'єднаний навчальний центр, частини тилового і технічного забезпечення. На території БРСР було також дислоковано військові частини центрального підпорядкування: 103-тю гвардійську повітряно-десантну дивізію, 38-му гвардійську ПДБ, 11-й корпус 2-ї окремої армії ПВО, 28-му повітряну армію, військові частини дальньої авіації, ВМФ, спеціальні війська, які підпорядковувались виключно МО СРСР. Основою військової техніки на той час були танки Т-72Б, БМП-2, БТР-80, літаки МіГ-29, Су-25, Су-27, бойові гелікоптери Мі-24. Їх кількість становила 3 457 танків, 3 824 БМП, 1 562 артилерійські системи, 390 бойових літаків, 79 ударних гелікоптерів. Для держави з населенням 10 млн. така армія була непотрібна. Відповідно до Гельсінкської угоди 10.07.1992 р. чисельність армії повинна становити 10 % від кількості населення⁴³⁰.

У 1997 р. кількість військовослужбовців Білорусі становила 83 тис. і залишається стабільною. Відповідно до Договору про звичайні сили у Європі, який був прийнятий Білоруссю як правонаступником СРСР 15 травня 1992 р. в Ташкенті, збройні сили республіки погодились на утримання 1 800 танків, 2 600 БМП, 1 615 артилерійських систем, 260 бойових літаків, 80 ударних гелікоптерів. Такою кількістю військової техніки була до 1996 р. За цей час білоруські армії структурно перетворено на корпуси, дивізії – на бригади, а частини ПДБ – на аеромобільні війська, до складу яких входять три бригади, авіаційні дивізії і полки – на бази.

Згідно із Договором про звичайні збройні сили у Європі Білорусія повинна була ліквідувати 2171 танк, 167 літаків, 1087 БТР та 333 бронемашини. Під час виконання цього Договору білоруським військовим вдалось знизити цифру до 500 танків, 298 танків Т-80 було продано⁴³¹.

З наміром набути без'ядерного статусу республіка 26 листопада 1996 р. достроково вивезла стратегічні ядерні заряди до Росії.

⁴²⁹ Закон Республики Беларусь «О обороне» № 1902-ХІІ от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201902&p2={NRPA}>.

⁴³⁰ Фесков В. И., Калашников К. А., Голиков В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1946–1999). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. – С.7. – Минск: Краснознаменный Белорусский военный округ, 1973. – 542 с.

⁴³¹ Договір про звичайні збройні сили у Європі. Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

На території Білорусії залишилась унікальна протиракетна система колишнього СРСР, яка прикриває північно-західний напрям, зокрема Москву. У Пінську проходили підготовку, лікування особовий склад підводних човнів ВМФ СРСР.

Серед завдань з реформування і будівництва збройних сил Білорусі уряд вбачає створення достатнього військового потенціалу; приведення чисельності військовослужбовців до мінімальної достатності; забезпечення їх високого професійного рівня; перехід до комплектування військ за територіальним принципом; підвищення психологічно-моральної, бойової та оперативної підготовки; удосконалення системи управління та забезпечення.

Відповідно до інформації з відкритих джерел Білорусь 2001 р. витратила 1,7–1,9 % ВВП на оборону країни. Першу Військову доктрину було прийнято 6 грудня 1992 р. Суть документа полягала у дотриманні збройного нейтралітету, налагодженні дружніх відносин з усіма державами, неучасті у збройних конфліктах. За Доктриною не вбачали потенційних противників серед держав світу. У Військовій доктрині декларувалася позиція мирного врегулювання міждержавних конфліктних ситуацій і збройні сили не вважались аргументом забезпечення безпеки. Білорусь була готова надати свій військовий контингент для Збройних Сил ООН для проведення миротворчих акцій під егідою Ради Безпеки ООН.

Перша військова доктрина Білорусі мала таємний характер і не підлягала відкритому опублікуванню. У зв'язку із значними змінами зовнішньополітичного курсу країни внаслідок створення Союзу з Російською Федерацією у період 1995–1999 рр. у Білорусі розроблялась нова Військова доктрина, головною метою якої було підтримання миру і стабільності в Європі, однак її не було прийнято.

Другу доктрину було прийнято 3 січня 2002 р. № 74-З⁴³². Прийняття нової Військової доктрини пов'язано з вивезенням з території республіки ядерного озброєння, формуванням конституційно запровадженої президентської форми правління, розширенням НАТО на Схід, приєднанням до ОДКБ, створенням єдиного оборонного простору з Росією. Військова доктрина складається з трьох розділів: військово-політичного, військово-стратегічного та економічного. Характер доктрини суто оборонний. Жодна з держав світу не є для Білорусі потенційним противником. Одночасно Білорусь не висуває до інших і не приймає від інших держав територіальних претензій. Пріоритетне військово-політичне значення відводиться Росії.

Як розвиток Концепції національної безпеки⁴³³ і Військової доктрини Указами Президента було затверджено Концепцію розбудови Збройних Сил Республіки Білорусь до 2020 р., Програму завершення реформування Збройних Сил на 2001–2005 рр. та План будівництва Збройних Сил до 2006 р. Згідно із статутом

⁴³² Военная доктрина Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

⁴³³ Указ Президента Республики Беларусь от 9 ноября 2010 г. № 575 «Об утверждении концепции национальной безопасности Республики Беларусь». Зарегистрировано в Национальном реестре правовых актов Республики Беларусь 11 ноября 2010 г. № 1/12080. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.

СНД, а також договору ОДКБ Білорусь має право звернутись до країн-учасниць цього військово-політичного союзу за військовою допомогою. Республіка Білорусь проводить самостійну військову політику, вона виступає за створення європейської системи безпеки. Реальним кроком у сфері військової безпеки Білорусь вважає свою участь у Договорі про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. та Договорі про створення Союзної держави від 8 грудня 1999 р.

9 листопада 2010 р. Президент Білорусі затвердив нову редакцію Концепції національної безпеки республіки Білорусь⁴³⁴. Концепція є сукупністю офіційних поглядів із забезпечення суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. У документі сформовано єдиний погляд на формування та реалізацію державної політики забезпечення національної безпеки. Білорусь дотримується багатовекторної зовнішньої політики, яка заснована на всебічній співпраці з Росією та стратегічними партнерами. РБ прагне активізувати співпрацю з ЄС та налагодити діалог з НАТО у питаннях посилення європейської безпеки на паритетних умовах. Керівництво Білорусі залишається на позиції проросійської зовнішньої політики, бажаючи залишатись у фарватері основного стратегічного партнера.

Керівництво Республіки Білорусь готове вирішувати конфліктні ситуації невійськовими методами (політичними, дипломатичними, інформативними). Визнаними проблемами у військово-оборонній сфері залишаються морально застаріла військова техніка та озброєння, погіршення військової інфраструктури, зниження престижу військової служби, небажання молоді захищати свою Батьківщину. Концепція національної безпеки вказує на відсутність сьогодні прямих військових загроз для РБ, однак констатується наявність військової загрози на рівні ризиків та викликів від потенційних джерел військової загрози. Серед внутрішніх військових загроз Концепція вказує на зниження почуття патріотизму, готовності до збройного відпору, зниження військових можливостей Збройних сил для стратегічного стримування агресора. Серед зовнішніх загроз військовій безпеці зазначаються ризик розповсюдження зброї масового ураження, створення і розширення військово-політичних союзів у Європі, їх глобалізація, що приводить до дисбалансу, а також зниження потенціалу військово-політичних союзів, до яких входить Білорусь (ОДКБ). Для нейтралізації перерахованих загроз у військовій сфері Білорусь виходить з принципу достатньої оборони та стратегічного стримування. Держава підтримує створення мілітарних громадських організацій і намагається модернізувати армію, підвищити конкурентоздатність оборонного сектора. Білорусь виступає за співпрацю з НАТО та ЄС з метою зміцнення європейської безпеки, особливо у Східній Європі. У Білорусі створено сили забезпечення національної безпеки, які об'єднують усі силові структури країни. Серед індикаторів-показників

⁴³⁴ Концепция национальной безопасности Республики Беларусь. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/konsep.html>; Концепція національної безпеки Білорусії. 2010 р. Центр воєнної політики і політики безпеки // Оборонний вісник. – 2011. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/archiv/defensebulletin/5794–52011>.

якісного рівня національної безпеки зазначаються забезпеченість військовими кадрами та забезпеченість армії сучасним озброєнням та спеціальною технікою⁴³⁵.

Військова політика Республіки Білорусь ґрунтується на конституційно закріпленому без'ядерному статусі та використанні міжнародно-договірної бази у військово-політичній сфері для гарантування власної безпеки⁴³⁶. Стратегічне зближення Білорусії та Росії несе певні ризики для країн-сусідів, які сприймають такий альянс двох авторитарних держав як загрозу власній безпеці та обороні.

Президент РБ є головнокомандувачем збройних сил. Рада Безпеки Республіки Білорусь – вищий колегіальний координаційно-політичний орган, його робочим органом є Державний секретаріат, який здійснює інформаційно-аналітичне, правове та організаційно-технічне забезпечення. Вищими керівними органами Збройних Сил Білорусі є Міністерство оборони (МО) та Генеральний штаб. Керує ЗС безпосередньо Міністр оборони. Генеральний штаб реалізує оперативні функції МО. У військовому стані ГШ стає робочим органом Ради безпеки⁴³⁷.

Розвиток сил загального призначення характеризує рівень розвитку родів військ, ступінь новизни озброєння та військової техніки, рівень бойової підготовки і готовності. Армія за показниками боєготовності знаходиться на 17 місці серед 100 провідних країн світу і на 5-му – серед країн європейського регіону⁴³⁸.

Сучасні Збройні сили РБ складаються з трьох видів сил: сухопутні війська, війська протиповітряної оборони, військово-повітряні сили. 3 грудня 2001 р. збройні Сили перейшли на двовидову структуру: сухопутні війська та військово-повітряні сили, до складу останніх входять війська протиповітряної оборони. Загальна чисельність військовослужбовців становила 83 тис. До 2006 р. Заплановано скорочення до 65 тис., з них 50 тис. військових та 15 тис. цивільного персоналу. Армія формується за територіальним принципом солдатами строкової служби. З 1995 р. впроваджено контрактну службу⁴³⁹.

Кадри офіцерського складу для всіх родів військ готує Військова академія на 10 військових факультетах, створена на базі Мінського вищого інженерно-ракетного та Мінського вищого військового командного училищ. Курсанти ЗС Білорусі мають можливість отримувати вищу військову освіту і у Російській Федерації. Тут готують військових спеціалістів рідкісних спеціальних професій. З

⁴³⁵ Концепция национальной безопасности Белорусии. 2010 р. Центр воєнної політики і політики безпеки // Оборонний вісник. – 2011. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/archiv/defensebulletin/5794–52011>

⁴³⁶ Основы военной политики Республики Беларусь. Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

⁴³⁷ Официальный интернет-портал Президента Белорусии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.by/>.

⁴³⁸ Агеев А. И., Куроедов Б. В., Сандаров О. В. Военный потенциал 100 ведущих стран мира // Экономические стратегии. – 2011. – № 1. – С. 22–23.

⁴³⁹ Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. Структура Вооруженных сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/struct1vs.html>; Belarmy. Информационно аналитический портал. История и структура Вооруженных сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/category/istoria-belarusi>.

2001 р. армія готує своїх прапорщиків. Проходять підготовку військові спеціалісти і в середніх військових закладах, зокрема у Мінському суворовському військовому училищі. Вступають до нього у віці 12–14 років⁴⁴⁰.

Сухопутні війська РБ мають чисельність 43,4 тис. осіб. Вони складаються з трьох армійських корпусів бригадного складу. Чисельність бригади у мирний період становить до 1500 військовослужбовців. Резерв сухопутних військ становить 300 тис. осіб. На озброєнні знаходиться 1 778 танків, 2 513 БМП, 1 515 артилерійських гармат. Командування сухопутними військами знаходиться у м. Бобруйську⁴⁴¹.

Військово-повітряні сили і ППО, створені 2001 р., мають чисельність 18,2–22,2 тис. військовослужбовців. ВПС – 12,3 тис. осіб. До їх складу входять дві винищувальні авіаційні бази, штурмова авіаційна база № 206 у м. Ліда, дві бойові вертолітні бази, бойова розвідувальна авіаційна база № 116 у м. Рось, транспортно-бойова вертолітна база у м. Мачулиші, транспортна авіаційна база, ескадрилья пунктів управління, ескадрилья забезпечення керівного складу МО. На озброєнні ВПС знаходиться 252 бойові літаки і 62 бойові гелікоптери⁴⁴². З них (узагальнені дані різних джерел 2004–2007 рр.) фронтові бомбардувальники Су-24М – 42 од., тактичні літаки-розвідники Су-24МР – 6 од., штурмовики Су-25 – 76 од. (з них 5 учбових), винищувачі Су-27 – 23 од. (зокрема 4 учбові), винищувачі Міг-29 – 41 од. (з них 9 учбових), важкі військово-транспортні Іл-76 – 16 од. (зокрема 12 комерційного призначення), середні військово-транспортні Ан-24 – 3 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-26 – 6 од., літаки-радіотранслятори Ан-26 РТ – 2 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-24 – 2 од., пасажирські Ту-134 та Ту-154, бойові гелікоптери Мі-24 – 66 од., середні транспортно-бойові гелікоптери Мі-8 – 125 од., тяжкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-6 – 29 од., важкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-26 – 14 од.⁴⁴³

Війська протиповітряної оборони мають чисельність 10,2 тис. осіб. До їх складу входять війська протиповітряної оборони та засобів ППО сухопутних військ, винищувальна авіація ВПС ЗС. Війська ППО містять два види військ: зенітно-ракетні та радіотехнічні. За узагальненими даними, ППО РБ на озброєнні має 175 ЗРК С-75 (середньої дальності), С-125 (малої дальності), С-200 і С-300 (великої дальності). Використовують армійські ЗРК «середньої» дальності «Бук» і «малої» дальності «Оса».

Військова авіація Білорусії не має стратегічних одиниць типу Ту-160 і не спроможна доставляти на великі віддалі високоточну зброю.

⁴⁴⁰ Міністерство оборони Республіки Беларусь. Официальный сайт. Военная карьера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/vv/vvcarier.html>.

⁴⁴¹ Belarmy. Информационно-аналитический портал. История и структура Вооруженных сил. Сухопутные войска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/sukhoputnye-vojska-respubliki-belarus>.

⁴⁴² Belarmy. Информационно-аналитический портал. История и структура Вооруженных сил. Военно-воздушные войска и Войска противовоздушной обороны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/voenno-vozdushnye-sily-i-vojska-pvo-belarusi>.

⁴⁴³ Прим. автора.

Оперативно-тактичне командування ЗС зосереджене на Західному (польському) та Північно-західному (прибалтійському) напрямках.

Військові Білорусі проводили заходи відповідно до Індивідуальної програми Партнерства Білорусі та НАТО. Так, у 2003 р. таких заходів було проведено понад 50. Білорусь розширила своє представництво у комітетах НАТО. Однак після президентських виборів у грудні 2011 р. припиняється співпраця НАТО з білоруською армією.

З 1992 р. керівниками держави та МО підписано понад 90 міжнародно-правових документів у сфері міжнародної безпеки та військової співпраці. Військово-технічну співпрацю налагоджено з Росією, Україною, Вірменією, Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Киргизією, В'єтнамом, Лаосом, КНР, Сирією. Співпраця на рівні міністерств оборони проводиться з РФ, Україною, Польщею, Угорщиною, Болгарією, Молдовою, США та ФРН. Співпраця передбачає розроблення та виконання річних програм та планів. Найдинамічнішою є така співпраця з Україною, Росією, Польщею та КНР. З Росією укладено найбільше – понад 30 – договорів про військову та військово-технічну співпрацю, яка охоплює весь спектр військових питань. Особливу увагу звертають на створення системи регіональної безпеки. Відповідно до Індивідуальної програми партнерства Республіки Білорусь і НАТО 2002–2003 рр. проводилась співпраця у межах Програми «Партнерство заради миру». У сфері військової співпраці Білорусія дотримується багатовекторної політики⁴⁴⁴.

Між збройними силами Білорусі та України склались дружні взаємовідносини. Щорічно підписуються договори про двосторонню співпрацю, які передбачають військово-технічну співпрацю у сфері радіаційної та екологічної ситуації, обмін навчальними взводами, спільну участь у заходах у межах програми «ПЗМ», участь у багатонаціональних командно-штабних навчаннях «Щит миру-2003» на Яворівському міжнародному полігоні. Військові обох країн мають одні й ті самі проблеми: модернізації та реформування.

Збройні сили РБ проводять польові навчання. Найбільше з них відбулось 2001 р. у період з 26 серпня по 3 вересня під кодовою назвою «Неман-2001». У навчаннях взяли участь 9 тис. представників армії та інших державних військових формувань (прикордонні війська, МВС, Міністерство з надзвичайних ситуацій, частини залізничних військ). З метою координації співпраці було задіяно 200 БМП, 60 танків, 1 200 автомашин, 64 артилерійських системи, 48 літаків і гелікоптерів, 132 зенітно-ракетні системи ППО. Навчання проходили на шести полігонах. За ходом навчання споглядали представники 12 країн. Одночасно з цими навчаннями російська армія проводила свої навчання «Бойова співпраця – 2001» на полігоні Ашулук, у якій брали участь військові підрозділи ВПС та ППО Білорусі.

Фінансування Збройних Сил Білорусі відбувається виключно з загального державного фонду за статтею «Національна оборона», яка містить розділи розподілу «Оборона і Збройні Сили», Забезпечення мобілізаційної підготовки і мобілізації», «Інші питання, пов'язані з національною обороною». З бюджету Міністерства оборони у період

⁴⁴⁴ Деятельность Министерства обороны Республики Беларусь в рамках международного сотрудничества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mod.mil.by/megd_sotr.html.

2005–2008 рр. на національну оборону припадає 86,9–89,3 %. Оборонний бюджет Білорусі 2008 р. становив 681 млн. доларів США. Країна має добрий потенціал для розвитку ОПК. Нові військові розробки отримали схвальні відгуки у фахівців. Це нова РЛС для пошуку повітряних цілей «Восток» та легкий танк «Т «Сталкер».

140-й ремонтний завод МО РБ спільно зі словацькими партнерами модернізує застарілу військову техніку. На базі БТР та БМП-1 створено нові бойові машини «Кобра-К2 та «Кобра-С». У військових автомашинах російського виробництва змінюють карбюраторні двигуни на дизельні. На Мінському автозаводі випущено БМ-21 «Град». У військових конструкторів є реактивна система залпового вогню «БелГрад». Військові розробки доволі успішно здійснює державне підприємство «БелОМО».

11 квітня у мінському метро пролунав вибух, у результаті якого загинуло 15 осіб, 200 було поранено. Уряд заявив про терористичний акт. Виконавців було виявлено, заарештовано, суд присудив їм вищу міру покарання – розстріл.

Після 19 квітня 2010 р. у Білорусі погіршилися стосунки із Киргизією, де відбувся державний переворот і до влади прийшов коаліційний уряд з лідерів опозиційних партій. Екс-президента Киргизії К. Бакієва, його брата і сина було звинувачено у масових вбивствах і оголошено у міжнародний розшук. На запрошення Президента РБ О. Лукашенка вони прибули до Мінська, де отримали політичний притулок. Цей інцидент мав своє продовження: посол Киргизії відкликаний з Мінська, у Бішкеку посольство Білорусі періодично закидують камінням, проводять протестні акції.

Білорусія, як і Україна, значно впливає на баланс сил на регіональному рівні. Зовнішню політику Білорусі чітко не визначено, як і не визначено її національних інтересів. Білорусь не входить до регіональних, європейських та світових оборонно-безпекових організацій, окрім ОДКБ. Республіка повністю орієнтована на Росію. У 2000 р. входить до союзу з РФ, має з Росією єдиний оборонний простір, з 2009 р. – з надійною матеріальною базою. Тривала співпраця з Російською Федерацією в області ППО дала змогу Білорусі повністю поновити і відремонтувати засоби протиповітряної оборони. Росія продає для білоруської армії озброєння і військову техніку за російськими внутрішніми цінами. Наприклад, 2006 р. 115-й ракетній бригаді ЗС РБ було поставлено чотири дивізіони зенітно-ракетних комплексів «С-300 ПС». Експортна ціна одного становить \$ 180 млн., Білорусь їх закупила за \$ 13 млн. Економія становила \$ 707 млн. – це річний оборонний бюджет республіки. Білоруський ВПК не випускає кінцевої військової продукції, тому військово-технічна співпраця вигідна для Білорусі. Військово-політична дотація обертається економічною залежністю білоруської економії від Росії. Білоруська армія фактично стала складовою російських збройних сил⁴⁴⁵.

⁴⁴⁵ Порівняльний аналіз оборонних бюджетів України і Білорусі в контексті регіональних безпекових процесів: Аналітична записка. Відділ оборонних стратегій та військово-технічної політики. (Н. Діденко). Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/518/>.

Військова співпраця з ЄС та НАТО призупинена 2010 р. через недотримання Білоруссю демократичних норм. Білорусь проти вступу до НАТО пострадянських республік та розширення Альянсу на Схід. Армію скорочено з 250 тис. до 65 тис., однак і надалі військові експерти вважають її однією з найбільш боєздатних у Європі.

За умови тісної співпраці і військово-технічної залежності білоруська армія позбавлена самостійності, що повністю узалежнює військову політику Білорусі від військово-політичного курсу Російської Федерації.

2.2.4. Молдова та Придністровська республіка – 20-річний невирішений конфлікт на фоні військово-політичного протистояння

Молдова – унітарна парламентська республіка, яка знаходиться у Східній Європі і межує з Україною та Румунією. Довжина кордону з Україною сягає 985 км. Молдова – аграрно-індустріальна держава. Територія республіки становить 33,84 км² і поділена на 32 райони, 3 муніципії і 2 автономні утворення (Гагаузія та самопроголошена Придністровська молдавська республіка – ПМР). Найбільші ріки Прут та Дністер (останній може бути судноплавним). Історично Молдова була частиною Румунії. Впродовж 1924–1940 рр. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (Мол. АРСР) входила до складу УРСР. 1940 р. Східна Бессарабія стала частиною СРСР, Румунія поступилася її територією в угоду Й. Сталіну.

Влітку 1989 р. у Кишиневі пройшли мітинги під гаслами «Молдавія – молдаванам», «Валіза – вокзал – Росія», спрямовані проти російськомовного населення. 20 травня 1989 р. прорумунські сили заснували Народний Фронт Молдови (НФМ), який виступав за визнання ідентичності румунської та молдавської мов. Програмною вимогою НФМ було об'єднання з Румунією. Основою міжнаціонального протистояння стала мова. 31 серпня цього ж року Верховна Рада Молдавської РСР проголосила молдавську мову офіційною державною мовою. Було прийнято Закон «Про повернення молдавській мові латинської графіки»⁴⁴⁶. 1989 р. у столиці Кишиневі (Кишинеу) пройшли націоналістичні виступи, розпочались заворушення: вбили російського підлітка, спалили редакцію газети «Молода Молдавія», 7 листопада 1989 р. зірвали парад на честь Жовтневої революції, 10 листопада напали на приміщення МВС, поранили близько 100 міліціонерів⁴⁴⁷.

25 лютого 1990 р. відбулись перші вільні вибори до ВР МРСР. Більшість у парламенті отримали представники НФМ, які очолили всі 16 комісій. Російськомовна опозиція, яка здебільшого представляла Придністров'я, не могла чинити опору, тому 24 травня вийшла зі складу молдавського парламенту. 2 вересня 1990 р. відбувся 2-й з'їзд народних депутатів Придністров'я, який проголосив створення

⁴⁴⁶ Закон Республіки Молдова «Про повернення молдавській мові латинської графіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Moldova/moldova.php?menu=history>.

⁴⁴⁷ Мельничук Г. А. Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991–1995 рр.) / Історична панорама – збірник наукових праць (Ч. І): – Чернівці, 2009. – 150 с.

Придністровської молдавської республіки. Цю сецесію (відокремлення) було схвалено на референдумі 1 грудня 1991 р. Населення країни поділилось на молдаван, які ідентифікують себе як румуни, молдаван і російськомовне населення.

27 квітня 1990 р. було змінено державну символіку. 23 червня 1990 р. у республіці проголошено економічний та політичний суверенітет, країна отримала офіційну назву Республіка Молдова. 1991 р. Молдова бойкотувала референдум про збереження Радянського Союзу, у тому ж році 27 серпня рішенням Великих Національних Зборів та парламентом було проголошено її незалежність. Того ж дня Молдову визнали Румунія, Грузія і Туреччина. Туреччина прагнула підтримати гагаузьке населення. Молдові 1992 р. було надано фінансову допомогу \$ 35 млн., 200 студентів-гагаузів запрошено у турецькі ВНЗ на навчання. Румунія поклала великі надії на панрумунський рух молдаван, ідеєю якого було об'єднання двох країн.

28 серпня 1991 р. міністр закордонних справ Молдови Н. Ціу здійснив візит до Румунії, де провів зустріч зі своїм колегою міністром А. Нестасе. Зустріч передбачала підготовку до переговорів з представниками Великої Британії та Італії про визнання Молдови суб'єктом міжнародного права. 19 та 23 вересня міністр закордонних справ Молдови відвідав ці країни, однак не отримав визнання незалежності своєї країни. Причиною було існування СРСР. Таку позицію зайняли і США. Однак інші постсоціалістичні країни – Болгарія, Угорщина та пострадянські прибалтійські республіки – погодились визнати незалежність Молдови⁴⁴⁸. Росія та її Президент Б. Єльцин фактично не визнали незалежності Молдови, вважаючи її суверенною державою, яка повинна підтримати створення СНД, що і зробив її перший президент Мірча Снегур в Алма-Аті 21 грудня 1991 р. Україна теж не поспішала визнавати незалежності Молдови. Перешкодою цьому був придністровський конфлікт. Після підписання 1 грудня 1991 р. Біловезької угоди про ліквідацію СРСР Молдову визнали Україна, Казахстан, Франція, Швейцарія, США, Аргентина та інші країни⁴⁴⁹.

У жовтні 1990 р. у відповідь на курс об'єднання з Румунією на території Молдови проголошено Гагаузьку республіку і призначено вибори до її Верховної Ради. Офіційна влада Молдови скерувала в Гагаузію активістів НФМ, «волонтерів» з Румунії, міліцію з метою зірвати вибори. Під час цієї акції були людські жертви. Ескалацію було зупинено втручанням військ СРСР. 23 грудня 1994 р. гагаузи добились своєї автономії, і цей факт законодавчо визнав парламент Молдови^{450, 451}.

Перший Президент Молдови (1990 р.) Мірча Снегур не підтримав НФМ у прагненні приєднатись до Румунії, він зайняв жорстку позицію щодо невизнаного Придністров'я. Придністровську республіку політично, фінансово-економічно

⁴⁴⁸ Scurtu I., Almag D., Gogu A., Pavelescu I. Istoria Basarabiei de la mceperi pana in 1994 // Editura Te Romania, Bucurejti, 1994. – P. 93.

⁴⁴⁹ Голос України. – 1992. – 8 вересня, 2 грудня.

⁴⁵⁰ Мельничук Г. А. Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991–1995 pp.) / Історична панорама – збірник наукових праць (Ч. І). – Чернівці, 2009. – 150 с.

⁴⁵¹ Шорников П. М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С. 15.

підтримує Росія. Понад 150 тис. її громадян мають російські паспорти та подвійне громадянство. На території республіки знаходяться російські військові підрозділи⁴⁵².

Населення республіки Молдова за даними 1998 р. становило 4,4 млн. осіб., серед яких 8,4–11,2 % українці. Територія Придністров'я становить 12,2 % території Молдови. Найбільша густота проживання українців у Тирасполі – із січня 1990 р. місто вважають столицею Придністров'я із статусом самостійної території. За неофіційними даними, близько 1 млн. молдаван перебувають на заробітках за кордоном. Демографічні показники від'ємні, смертність переважає народжуваність (–0,05%). Офіційна мова – молдавська з латинською графікою, дуже подібна до румунської. Офіційного статусу молдавській мові було надано 31 серпня 1989 р., що викликало масові протести у російсько- (25 %) та (8,3 %) українськомовного компактного проживаючого населення Придністров'я. Віросповідання – православні християни Московського патріархату.

Республіка Молдова входить до ОО, ОБСЄ, МБРР, МВФ, СОТ, ЦСІ, СНД. 21 грудня 1991 р. Молдова вступила до Співдружності Незалежних Держав. 3 січня 1992 р. – в Організацію з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ). 2 березня 1992 р. – Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Країна тривалий час намагається євроінтегруватись, але парламентарі-комуністи перешкоджають обранню нового президента. 10 жовтня 1997 р. Україна, Азербайджан, Грузія та Молдова у Страсбурзі підписали спільне комюніке, зафіксувавши рівень політичного зближення та практичної співпраці⁴⁵³.

Українсько-молдовські міжнародні відносини розпочато 21 грудня 1991 р., коли наша держава визнала незалежність Молдови, хоча ґрунтуються вони на понад 600-річних зв'язках. Дипломатичні відносини встановлено 10 березня 1992 р. у період виникнення Придніпровського конфлікту. 23 жовтня 1992 р. між країнами підписано базовий «Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова»⁴⁵⁴. Україна на запрошення Молдови 1996 р. скерувала своїх миротворців до Придніпровської республіки і виступила гарантом миру на цій території. 1999 р. Росія, Україна, Молдова, керівники Придністров'я, представники ОБСЄ погодились з пропозицією України, підписавши «План поетапного надання статусу».

Договір про звичайні збройні сили в Європі⁴⁵⁵ вимагає виведення російського військового контингенту з території Молдови. Росія погодилась на вимоги ОБСЄ і розпочала виведення своїх військ з Тирасполя ще восени 1999 р., пообіцявши завершити його до 2004 р. Однак припинила виконувати свій план-графік, залишивши близько 2 тис. військовослужбовців та 40 тис. зброї і боєприпасів на

⁴⁵² Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования). – К.: Стило, 2001. – С. 87.

⁴⁵³ Твердохліб В. Молдова після Страсбурга // Дзеркало тижня. – 2001. – № 6. – С. 14.

⁴⁵⁴ Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart12/isx12132.htm>.

⁴⁵⁵ Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992 р. (зміни до договору в Угоді від 19.11.1999 р.)

території Придністров'я. Російська Федерація припинила виведення військ з двох причин: вказаний договір не ратифікувала Державна Дума РФ та держави-члени НАТО. Оперативна Група російських військ охороняє військові арсенали в с. Колбасне, 120 км на північ від Тирасполя. Крім цього, на території ПМР знаходяться миротворчі підрозділи ЗС РФ чисельністю до 300 військовиків. Така ситуація є загрозою для національних інтересів Молдови, бо законсервований військовий конфлікт може в будь-який момент перетворитись на локальну війну. Учасниками цієї війни можуть бути не тільки ворогуючі сторони, але й країни, котрі підтримують їх⁴⁵⁶.

Конституцію Молдови прийнято 29 липня 1994 р. Зміни до конституції вносились 19 липня 1996 р. та 5 червня 2000 р. За конституцією республіка позаблокова, нейтральна країна (ст. 11). На чолі держави є президент, якого обирають у парламенті тасмним голосуванням (мінімум 61 голос з 101) терміном на чотири роки (ст. 60). Парламент складається з 101 депутата, яких обирають прямими, тасмними, вільними виборами на чотири роки. Повноваження парламенту можуть бути продовжені у разі війни та надзвичайних подій. Парламент затверджує основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави, військову доктрину, державний бюджет, оголошує мобілізацію та військовий стан (ст. 87). Президент призначає Головнокомандувача Збройних Сил⁴⁵⁷.

Військову доктрину Республіки Молдова прийняв парламент республіки 6 червня 1995 р. Вона передбачає розроблення всього законодавства (проектів законів) у сфері забезпечення військової безпеки у суворій відповідності до викладених вимог. Військова доктрина має оборонний характер і виходить з положення постійного нейтралітету. Молдова у випадку військової агресії залишає за собою право звертатись за допомогою до міжнародних організацій. Республіка готова брати активну участь у побудові єдиної міжнародної системи колективної безпеки. Молдова створює військовий потенціал, достатній для забезпечення військової безпеки держави. Республіка Молдова проти війни як засобу досягнення військово-політичних цілей, ніколи не почне першою війну, не висуває і не визнає територіальних претензій. За цією редакцією Військової доктрини 1995 р. передбачено, що до складу Збройних Сил входять Національна армія, прикордонні війська та карабінери. Будівництво Збройних сил, зокрема передбачає демократичний, цивільний контроль в оборонній сфері та повну департизацію армії⁴⁵⁸.

Основою державної політики у сфері національної політики є Концепція національної безпеки (КНБ), яка складається з трьох розділів та 10 статей і

⁴⁵⁶ Нантой О. Придністровський конфлікт і взаємини Молдови і України // Контекст. — 2001. — №10. — С. 26.

⁴⁵⁷ Конституція Молдови. 1994 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prm.md/const.php?lang=rus>.

⁴⁵⁸ Постанова (парламенту) про Військову доктрину Республіки Молдова, 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306988&lang=2>.

розроблена на основі Конституції РМ та Військової доктрини. Основними принципами концепції є мирне вирішення конфліктів, без застосування сили; недоторканність кордонів, статус постійного нейтралітету; недопущення розміщення на своїй території збройних сил іноземних держав; відсутність вірогідного противника серед держав світу. Основним суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава. У концепції визначено термін «військова безпека» — частина національної безпеки, що становить військову захищеність держави від зовнішніх і внутрішніх військових загроз шляхом проведення оборонної політики, створення збройних сил, здатних відбити можливу збройну агресію. Інтеграцію у Європейський Союз та отримання статусу члена ЄС у Концепції розглядають як гарантію національної безпеки. Документ перераховує загрози національній безпеці, серед яких: Придністровський конфлікт, ризики міжетнічних сутичок, прояви міжнародного тероризму, можливості настання економічної кризи, енергетична залежність від іноземного монополіста та інші. Внаслідок конституційно задекларованої нейтральності Молдова не декларує мету членства у НАТО, тому співпраця з Альянсом будується на суто прагматичних основах. Концепція передбачає поетапне реформування системи національної безпеки, зокрема її військово-оборонної складової. КНБ РМ передбачає конкретні механізми участі громадян у забезпеченні національної безпеки шляхом створення асоціацій у правоохоронній сфері, суспільних секцій при військових формуваннях, ефективного цивільного контролю за збройними силами. Після прийняття цієї концепції передбачено розроблення та затвердження Стратегії національної безпеки та Національної військової стратегії⁴⁵⁹.

2000 р. у Молдові відбулась зміна форми правління — з президентсько-парламентської республіки вона перетворилась на парламентську.

Після квітневих, шостих парламентських виборів 2009 р. у Кишиневі розпочались масові заворушення, внаслідок яких прибічники антикомуністичної опозиції захопили приміщення парламенту та підпалили перший поверх. Громадяни виступали проти приходу до влади комуністів. Парламент двічі не зміг обрати президента і був розпущений.

Молдова станом на 11 вересня 2011 р. вже два роки живе без обраного президента — його функції виконує голова парламенту Маріан Лупу.

Національну армію Молдови створено відповідно до Указу Президента № 193 «Про утворення Збройних сил» 3 вересня 1991 р. Конституція РМ та Концепція національної безпеки покладають забезпечення військової безпеки на Збройні сили⁴⁶⁰. Першу Військову доктрину було розроблено і офіційно опубліковано 1995 р.⁴⁶¹. До

⁴⁵⁹ Ліпкан В.А. Національна безпека України: навчальний посібник, рекомендований МОН України. — К., 2007.

⁴⁶⁰ Указ Президента «Про утворення Збройних сил» № 193 від 3 вересня 1991 р. Офіційний сайт. Законодавство Молдови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.md.spinform.ru/president.html>.

⁴⁶¹ Постанова парламенту Молдови № 482-ХІІІ від 6 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.parlament.md/>.

1997 р. процес створення структур ЗС був завершений. Призов до армії змішаний і відбувається два рази на рік. Термін служби 12 місяців. Армія поступово переходить на службу за контрактом. Станом на 1997 р. Збройні сили нараховували близько 11 000 осіб. Комплектується армія за призовом. Число резервістів на той час становило 300 тис. Придатними до армійської служби вважають 1 145 000 осіб. Перші частини молдовської армії було створено з резервістів навесні 1992 р. для військової боротьби з Придністровською гвардією⁴⁶².

1999 р. Молдова встановила постійні контакти з НАТО – тоді було прийнято рішення про скорочення армії до 6,5 тис. З 2007 року Молдова підписала Індивідуальний план дій партнерства з Північноатлантичним альянсом. За сумісними планами Молдова–НАТО передбачено реформування системи безпеки і оборони країни за стандартами та принципами Альянсу⁴⁶³.

Збройні Сили Республіки Молдова (ЗС РМ) мають сухопутні війська та військово-повітряні сили, а також війська прикордонної служби. Військові витрати РМ у мільйонах доларів США у постійних цінах у період 1993–2000 рр. відповідно становили: 88,4; 57,2; 83,5; 81,4; 85,8; 57,0; 43,2; 35,9⁴⁶⁴.

Сухопутні війська створені 1991–1992 рр. і нараховують 5 710 осіб. До них належать чотири бригади, один окремих полк та два батальйони. За даними The Military Balance (Військовий довідник) за 2010 р., на озброєнні знаходиться техніка виробництва СРСР, Румунії та США. Переважно це БМП, легкі броньовані багатоцільові тягачі, бронетранспортери, реактивні системи залпового вогню, артилерійські системи, зенітне озброєння.

Військово-повітряні сили Молдови створені 1990 р. і нараховують близько 1 тис. військовослужбовців. У своєму складі мають авіаційну бригаду. Основне місце дислокації – авіабаза м. Маркулешти (колишній аеродром Чорноморського флоту СРСР). На озброєнні військової авіації знаходяться МіГ-29С (багатоцільовий винищувач), винищувачі МіГ-29УБ (учбовий), гелікоптери Мі-8 МТВ-1, Мі-8ПС, військово-транспортні літаки Ан-2Т, Ан-24 РВ, Ан-26, Ан-72. Авіація брала участь у Придністровському військовому конфлікті. Багато літаків за час незалежності продано Румунії, США, Ємену. За продаж військових літаків США було осуджено экс-міністра оборони Молдови, від дій якого армія втратила понад \$ 50 млн.

Придністровська Молдавська республіка теж має свої збройні сили загальною чисельністю 5 тис. осіб. ЗС складаються з сухопутних, військово-повітряних, внутрішніх, прикордонних військ та козачих формувань. Міністерство державної

⁴⁶² Тищенко Г. Г. Военно-политический курс и вооружённые силы Республики Молдовы и Приднестровья // Молдавия. Современные тенденции развития. – Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 449–492.

⁴⁶³ Илашук А. Республика Молдова в контексте расширения НАТО на Восток: проблемы безопасности и внутренней политической стабильности / Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії: матеріали міжнар. наук. семінару. – Чернівці, 2003. – С. 71–76.

⁴⁶⁴ The Military Balance за 2010 р. (IISS – Військовий довідник). – Лондон, 2010. – Р. 188.

безпеки має два спеціальні батальйони: «Дністер» та «Дельта». Комплектується армія за призовом та за контрактом. Сухопутні війська мають три мотострілкові та артилерійську бригаду. ВПС озброєні гелікоптерами Мі-8 та Мі-6. Мобілізаційний потенціал республіки 25–30 тис. осіб.

Для України і Молдови залишається проблемою перебування на території Придністров'я оперативної групи військ РФ чисельністю 3,5–3,7 тис. військово-службовців та наявність складів з боєприпасами. ОБСЄ визначила кінцеву дату виведення російських військ – 31 грудня 2002 р., однак згодом Президент ПМР І. Смірнов категорично виступив проти цього. Дату переносили. Така поведінка не відповідає принципу постійного військово-політичного нейтралітету, який проголосила Молдова у Конституції та Військовій доктрині⁴⁶⁵.

17 липня 2003 р. на території Дністровської ГЕС стався інцидент, під час якого Молдова в односторонньому порядку визначила державний кордон з Україною, а молдовські прикордонники вигнали українських спеціалістів з робочих місць. Прикордонний конфлікт переріс у політичний. Молдова не надала дозволу українським авіакомпаніям здійснювати авіарейси з Кісєва до Кишинева. Згодом конфлікт було врегульовано.

Придністров'я – частина території Молдови на лівому березі р. Дністер. Самопроголошена Придністровська Молдавська республіка (ПМР) не визнана іншими державами. Її територію поділено на п'ять районів. Населення Придністров'я становить близько 0,55 млн. громадян. Населення приблизно у рівних частинах становлять молдаване, українці та росіяни. ПМР вважають найбільш розвиненим регіоном Східної Європи, хоча при СРСР тут було сконцентровано 40 % промислового потенціалу Молдавської РСР. Причиною військового конфлікту стало бажання етнонаціонального політичного крила Молдови створити нову ідентичність молдаван за збереження територіальної цілісності республіки. Цей процес має на меті зближення з Румунією. Промислові керівники Придністровського регіону не підтримали такої політики, противились «румунізації». Протягом 1990–1991 рр. придністровські лідери І. Смірнов і Г. Маракуца провели низку неофіційних зустрічей з Головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим. У переговорному процесі йшлося про вхід ПМР до складу Радянського Союзу. Велика надія покладалась на військову допомогу 14-ї армії та військ Одеського ВО⁴⁶⁶. Уряд Молдови під час серпневого путчу 1991 р. спробував заарештувати регіональних лідерів, але операція під кодовою назвою «Невід» потерпіла повну невдачу. Ситуація тільки прискорила проголошення незалежності Придністров'я⁴⁶⁷. Розходження в інтересах мало не тільки ідеологічний, але й економічний характер. Конфлікт набув швидкої

⁴⁶⁵ Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т. пробл. міжнар. безпеки; за заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – С. 422–428.

⁴⁶⁶ Гамурарь Б. На крутых поворотах жизни. – Кишинев, 2004. – С. 56.

⁴⁶⁷ Там само, с. 17.

ескалації – фактично з 1 березня до кінця липня 1992 р. йшла громадянська війна. Силловому варіанту захоплення влади у Придністровському регіоні завадила 14-та армія (спочатку радянська, згодом російська), якою з 1992 р. командував генерал О. Лебедь. Армія підтримала місцеве населення Придністров'я, близько 60 % якого становлять українці та росіяни, і стала на їх захист. Військовий конфлікт у Придністров'ї умовно можна поділити на три періоди.

Перший (1989–1992 рр.) характерний розподілом та структуризацією сил ворогуючих сторін. З одного боку націоналісти-молдавани, з іншого – українсько-російське населення. Молдавани шукали підтримки Румунії, їхні опоненти – Москви. Приводом для початку конфлікту стало мовне питання. ПМР мала надію 1991 р. підписати новий союзний договір з СРСР як новий суб'єкт федерації, однак події серпневого путчу 1991 р. в Москві перекреслили ці плани. З цього часу у конфлікт вступила 14-та російська армія, яка силою витіснила з лівого берега Дністра молдовську владу, тим самим підтримавши політику ПМР. Кишинів 28 березня 1992 р. оголосив надзвичайний стан у державі. Конфлікт перейшов у затяжне військове протистояння.

Друга фаза охоплює березень–липень 1992 р.; конфлікт характеризується бойовими діями з обох сторін. Національні молдовські збройні сили значно поступалися військовим формуванням ПМР, які мали важку артилерію 14-ї армії та танки. Кишинів розпочав наступ на Придністров'я, маючи наміри встановити на території свій контроль. Їх наступ швидко зупинився, і лінія фронту стабілізувалась. Керівники 14-ї армії попередили молдовських військових: якщо вони нападуть, то проти них застосують усю військову потужність. Ця заява російських військових зупинила «агресію» Республіки Молдова проти Придністровської республіки. 9 червня було досягнуто домовленості про припинення вогню. Згодом збройні загони ПМР здійснили бойовий рейд на правий берег Дністра та заблокували м. Бендери. Молдовські війська розпочали операцію із розблокування. 19–21 червня 1992 р. виникла військова сутичка, в результаті якої 600 осіб загинуло, з'явилися біженці, чисельність яких досягла 80 тис. Бої йшли і в м. Дубосари. Республіканські війська Молдови були безсилі проти регулярних військ Росії, тому розпочались переговори про мирне врегулювання з РФ без залучення представників ПМР, у результаті яких з Російською Федерацією було підписано Угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова» від 21.07.1992 р. Угода передбачала проведення миротворчої операції з метою підтримання миру та правопорядку у зоні безпеки спільними миротворчими силами у складі військово-службовців ЗС Молдови, Придністров'я, Російської Федерації та України.⁴⁶⁸

Третя фаза конфлікту у Придністров'ї триває досі. Війська відведено за лінію протистояння, створено буферну зону, в м. Бендери знаходиться спеціальна комісія

⁴⁶⁸ Угода «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова» від 21.07. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irf.ua/files/ukr/2 – text.pdf>.

та спостерігачі, підрозділи 14-ї російської армії дотримуються нейтралітету. Сторони визнали територіальну цілісність Молдови і право Придністров'я самостійно вирішувати власну долю в разі зміни суверенітету Республіки Молдова чи її приєднання до Румунії.⁴⁶⁹

1994 р. з ініціативи ОБСЄ було запропоновано новий план врегулювання, який гарантував ПМР широкі права автономії. Нестабільність політичної та економічної ситуації у РМ тривожить насамперед Україну, Росію та ЄС. Територія Придністров'я стала джерелом контрабанди регіонального масштабу для України. Постійно пропонуються нові плани виходу з конфлікту. План Російської Федерації – «план Козака» – передбачав федералізацію для Гаагузії та Придністров'я та можливість їх виходу зі складу Молдови у випадку її приєднання до Румунії, з умовою перебування невеликого російського миротворчого контингенту до 2020 р. Молдова перетворювалась на федеративну республіку з двопалатним парламентом та правом вето від ПМР. Російська мова пропонувалась як друга державна. Фактично створювався ексклав РФ за прикладом Калінінградської області. Тодішній Президент Молдови В. Воронін не погодився на цей план. Основними сторонами переговорів з питань придністровського конфлікту є Молдова, ПМР та Росія, Україна та ЄС виступають у ролі посередників. Ще пропонувався «план Ющенка», однак авторитарний режим Придністров'я та Росії не прийняли його з двох причин: розширення демократизації та зменшення російського контингенту військ не відповідало інтересам обох сторін. У березні 2006 р. Україна заблокувала експорт товарів з ПМР на свою територію без митного оформлення молдовської митниці, наголошуючи так на своїй позиції визнання територіальної цілісності Республіки Молдова.

17 вересня 2006 р. у ПМР відбувся референдум, на якому 98 % населення висловились за незалежність і входження до складу РФ. Таких референдумів у республіці пройшло близько семи. Результати референдуму не визнають Молдова, ЄС, США та ОБСЄ, які виступають проти військової присутності РФ. Волевиявлення не мало юридичного продовження. ПМР не бажає залишатися автономією, вимагаючи статусу конфедерації, що відкриває їй шлях до незалежності від Молдови. 26 травня 2005 р. затверджено Концепцію зовнішньої політики Придністровської Молдавської Республіки. Парламент ПМР, оголосивши незалежність 2 вересня 1990 р., анулював пакт Молотова–Ріббентрона, чим визнав незаконним створення Молдавської РСР, що підтверджує право на самовизначення.

ПМР має всі атрибути державності: конституцію, прапор, столицю, президента, парламент, армію, митницю, міліцію, фінанси, банки. Конфлікт залишається відкритим і потребує вирішення. Президент невизнаної Придністровської республіки І. Смірнов допускає проведення референдуму про приєднання до України. Росія вимагає вироблення спільної з Україною позиції щодо придністровської

⁴⁶⁹ Буркут І. Придністров'я: шляхи врегулювання у світлі балканського досвіду // Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: матеріали міжнар. наук. конф. (Чернівці, 16–17 травня 2001 р.). – Чернівці, 2002. – С. 438–451.

проблеми. Йдеться про недопущення молдовсько-румунської інтеграції, визнання особливого статусу ПМР, закріплення нейтрального статусу Молдови, розроблення плану створення федерації (конфедерації) Молдови і ПМР у кордонах колишньої Молдавської РСР.

Чорноморський та причорноморський регіони, до яких входить Молдова, мають важливе геополітичне значення. Тут переплітаються інтереси США, НАТО, ЄС, Росії, Туреччини, Румунії. Ці регіони мають велике значення і для України. У регіонах посилюється присутність США та НАТО, що послаблює військово-політичні позиції Росії. У цьому випадку Придністров'я є «козирною картою» Москви для реалізації військової присутності у Причорномор'ї. Чорноморський флот РФ поступається у 3–4 рази за чисельністю турецькому ВМФ, а також набагато слабший від 6-го американського флоту, який дислокований у Середземному морі. Порівняння військово-морських сил НАТО та Росії, дислокованих у цьому регіоні, теж не на користь Москви. Росія хоче вважати зазначені регіони стратегічною зоною своїх інтересів. Військово-політична стратегія Росії у цьому регіоні полягає у блокуванні всіх стратегічних проєктів, які вона не в змозі контролювати, та максимально посилити свій військово-політичний контроль над Грузією, Україною та Молдовою. Реалізуючи військово-морську концепцію «Морська міць-21», США, своєю чергою, розгорнули військові бази на території Румунії 2005 р. та Болгарії 2006 р.⁴⁷⁰

Україна з Молдовою залишається «далеким» сусідом через низку невирішених проблем. Йдеться про передачу Україні 7 км автодороги в районі с. Паланка, делімітацію та демаркацію державного кордону в районі Новодністровської ГЕС, відновлення прямих авіарейсів Київ–Кишинів⁴⁷¹. Україна зацікавлена у територіальній цілісності Республіки Молдова. Спільний кордон з невизнаною ПМР завдовжки 450 км розглядається як зона напруги і реальна військова загроза для України у випадку ескалації конфлікту. Слід надіятись на прихід до влади прагматичного демократично налаштованого лідера Молдови, який зуміє вирішити придністровську проблему мирним шляхом, позбувшись військової присутності Росії. Заявивши у ст. 11 Конституції про свій нейтралітет, Молдова прагне до мирної політики, однак її участь в ГУАМ, тісна співпраця з НАТО ставить під сумнів задекларовані наміри.

Молдова має серйозний внутрішній військово-політичний конфлікт з Придністров'ям та «законсервований» з Гагаузією. Причина у національно-мовному питанні та можливому прорумунському курсі офіційного Кишинева. На її території знаходяться підрозділи та військові склади російської армії, що суперечить

⁴⁷⁰ Мошняга В. Еврорегионы «Верхний Прут» и «Нижний Дунай» на практике / Республика Молдова в европейском контексте и в аспекте политики безопасности: материалы конф. (Гамбург, 18–19 июня 2001 года). – К.: Заповіт, 2001. – С. 89–93.

⁴⁷¹ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 167 с.

постійному нейтралітету країни, про який зазначено у Конституції та Військовій доктрині. На думку молдовських експертів, військова присутність Росії у Придністров'ї є джерелом напруги, живить придніпровський сепаратизм. Придністров'я для Росії у найближчі роки залишатиметься військовим плацдармом, з якого можна впливати на Східну Європу та Західне Причорномор'я, тому РФ всіма способами підтримуватиме ПМР, зокрема фінансово. У політичному житті Молдови продовжується боротьба між демократичною та комуністичною ідеологією, що характерно майже для всіх пострадянських республік. Російсько-молдовські стосунки 2007 р. мали на меті спільне об'єднання, яке усувало з переговорного процесу Україну. Російські фахівці розробили «Стратегію розвитку Придністров'я до 2025 р.», у якій передбачено економічну допомогу. Румунія, своєю чергою, опікується Молдовою, закликаючи останню до об'єднання⁴⁷².

На шляху до активної співпраці з НАТО серед пострадянських республік є Україна, Грузія, Молдова, Азербайджан, Туркменістан. Найближче до виконання умов наблизились Грузія та Україна, які мали можливість отримати План дій щодо членства (ПДЧ) за умови виконання річних національних планів, що передбачають демократичне реформування суспільства, модернізацію та трансформацію армії, ліквідацію іноземних військових баз на своїй території. Україна вперше заявила про готовність приєднатись до ПДЧ на засіданні комісії Україна–НАТО 21 квітня 2005 р. у Вільнюсі. Бажання України було не задоволене і замінене на інтенсивний діалог. Причиною стали наміри Альянсу переконатись у стабільності і незворотності демократичних перетворень в Україні, в єдності політичної волі українського народу при інтеграції до НАТО. Декларуючи наміри про бажання євроінтегруватись, не слід забувати, що критерії підготовки до членства в обох організаціях (НАТО і ЄС) однакові – і в політичному, і в економічному, і в оборонному аспектах. Не всі європейські країни підтримують членство України в НАТО. Про це відверто заявили представники Німеччини та Франції (канцлер А. Меркель, експрезидент Н. Саркозі). Їх позиція впливає на рішення інших представників європейських країн – Італії, Греції, Іспанії. Сприяють інтеграції України до ЄС та НАТО США, Польща, прибалтійські республіки. Слід зробити висновок, що не всі сприймають Україну як військового союзника, не бажаючи погіршувати відносини з Росією, яка відверто виступає проти північноатлантичного та проєвропейського курсу українського уряду. Російські політики вважають, що за такого зовнішньополітичного кроку України вони втратять стратегічного партнера.

Шість колишніх республік СРСР: Україна, Білорусія, Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан входять до міжнародної організації «Східне партнерство», яку ці країни розглядають як кандидатський клуб перед вступом до Європейського союзу. Після економічної кризи, яка охопила країни Європи, керівники провідних держав Європи послабили своє зацікавлення цими країнами. На саміті «Східного

⁴⁷² Григоришин С. Перспективи розвитку міжрегіональних відносин у контексті «Договору про привілейоване партнерство та співробітництво між Румунією та Республікою Молдова» // Вісник Центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 168–174.

партнерства» у вересні 2011 р., який проходив у Варшаві, з провідних керівників Європи його відвідала тільки канцлер Німеччини Ангела Меркель. Самі країни-учасники ЄС не планують його розширення, особливо проти цього виступають Італія, Греція, Іспанія, економіка яких найбільше постраждала від економічної кризи. Україна найбільше надій покладе на підписання про вільну зону торгівлі з ЄС, що зблизило б її з європейською економікою.

40 років світ жив у стані «холодної війни». 192 країни були заручниками ядерного протистояння між США та СРСР. «Перебудова» в Радянському Союзі дала змогу країнам Організації Варшавського договору залишити цей військово-політичний блок, а радянським республікам – стати на шлях демократичних змін та національно-визвольних рухів. Крах радянської імперії передбачав однополярний світ на чолі з США⁴⁷³. Однак, геополітична ситуація змінила хід історії. З’явилися нові центри сили. Так, ВВП БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) перевищує ВВП всього Європейського Союзу, а сумарне ВВП Китаю та Індії більше від валового внутрішнього продукту Сполучених Штатів.

Після економічної кризи, пов’язаної з розпадом СРСР та правлінням Б. Єльцина, Росія повернула свій державний статус на міжнародній арені і впливає на прийняття міжнародних рішень в ООН як постійний член Ради безпеки. Продаючи газ 52 країнам Європи, Росія домагається реалізувати свої національні інтереси на чужій території. Америка і Європа дотримуються паритетних відносин з РФ, розуміючи, що з появою глобальних загроз ніхто не відчуває себе у безпеці. У військово-політичній сфері Російська Федерація налагоджує співпрацю зі США, Євросоюзом, Китаєм, Індією та іншими країнами. Її відношення до пострадянських республік незмінне, вони повинні залишатись в орбіті її інтересів.

2.3. Роль прибалтійських республік у формуванні єдиного безпекового простору

Три прибалтійські країни – колишні республіки СРСР – мають багато спільного: малу кількість населення, невелику територію та незначний військовий потенціал. Після розпаду СРСР та саморозпуску Організації Варшавського договору (1991 р.) прибалтійські республіки стали заручниками геополітичної гри між США, ЄС та РФ. Така ситуація змушувала керівництво цих держав швидко зорієнтуватись у зовнішньополітичному виборі⁴⁷⁴. Найдоцільнішим і перспективним виявився шлях приєднання до Європейського Союзу та входження до НАТО. У період 1992–1994 рр., коли на території республік ще було дислоковано російські

⁴⁷³ Коэн С. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? – М.: АИРО-XXI; СПб.: Дмитрий Буланин, 2007. – 200 с. ISBN 5-91022-044-6, ISBN 5-86007-541-3.

⁴⁷⁴ Постановление Секретариата ЦК КПСС «Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики» / РГАСИ. – Ф.89. – Оп.4. – Д.12. – Л.1; III 63/40 22.07.1989 г. О политической ситуации в Прибалтийских республиках; РГАСИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

війська, країни Альянсу надавали вибірково військову допомогу прибалтійським державам, яка полягала у підготовці майбутніх військових кадрів, створенні структурних основ для національних армій. З моменту підписання Договору з НАТО «Партнерство заради миру» (1994 р.) розпочався етап підготовки до вступу і зміцнення національної оборони. У трьох республіках процес проходив паралельно⁴⁷⁵. Слід зазначити, що у НАТО спочатку був інший план щодо членства трьох прибалтійських республік. Планувалось прийняти одну республіку (Литву), яка повинна була стати захисником своїх двох сусідів у межах Альянсу і допомогти їм інтегруватись⁴⁷⁶.

Військові доктрини прибалтійських країн ґрунтувалися на трьох принципах: недоторканність та непорушність державних кордонів, відмова від визнання будь-якої країни світу своїм ворогом, незастосування сили для вирішення міжнародних конфліктів. Шість років було витрачено для побудови малочисельних, високо-професійних збройних сил. Активне запозичення позитивного досвіду увінчалось успіхом – 29 березня 2004 р. Латвію, Естонію та Литву разом з Болгарією, Румунією, Словаччиною та Словенією було прийнято до Альянсу. Членство у НАТО стало пріоритетом оборонної політики цих держав. Вони взяли на себе свою частку відповідальності за міжнародну безпеку у Північно-Східній Європі, впровадивши всередині держав принципи демократичного устрою, ринкової економіки і свободи слова. Республіки перестали бути посткомуністичними⁴⁷⁷. Російські політичні керівники були вкрай незадоволені втратою свого впливу на Балтійському морі, вважаючи процес розширення НАТО на Схід національною загрозою⁴⁷⁸.

2.3.1. Литовський приклад побудови військової безпеки у пострадянський період

Литовська республіка розташована у північній частині Європи. Її безпосередніми територіальними сусідами є Польща (протяжність кордону 110 км), Калінінградська область Російської Федерації (303 км), Білорусія (724 км по р. Неман) та Латвія (610 км). Невелика частина території омивається Балтійським морем, де знаходиться порт Клайпеда. Столиця республіки – Вільнюс. Населення

⁴⁷⁵ Замикула Н. А. Проблематика расширения НАТО в Балтийском регионе в 1999–2004 гг.: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ООВ «Иновалія», 2012. – Ч. 1. – С. 132–134.

⁴⁷⁶ Blank S. J. NATO Enlargement and the Baltic States: What Can The Great Powers do?. – November 18, 1997. – Р. 3.

⁴⁷⁷ Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / В. М. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.

⁴⁷⁸ Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини: Мемуари шведа і дипломата. – К.: Темпора, 2010. – С. 210.

Литви 3,374 тис. громадян, з них 85 % – етнічні литовці. ВВП становить \$ 17 940 на душу населення. Литва – парламентська республіка. Першу конституцію прийнято 1922 р. – вона основа для чинної Конституції 1992 р.

Конституцію Литовської республіки, яку прийняли на референдумі 25 жовтня 1992 р., складається з 154 статей, згрупованих у 14 розділів⁴⁷⁹. Невід'ємними складовими Конституції є Конституційний закон «Про Литовську державу» № I-1051 від 11 листопада 1991 р., Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» № I-2622 від 8 червня 1992 р., Закон «Про порядок вступу Конституції Литовської Республіки» від 25 жовтня 1995 р., Конституційний акт «Про членство Литовської республіки у Європейському Союзі» № IX-2343 від 13 липня 2004 р.⁴⁸⁰.

Конституційний закон Литовської республіки «Про Литовську державу» від 11 листопада 1991 р. на основі плебіситу (всенародного референдуму), проведеного 9 лютого 1991 р., проголосив Литву незалежною демократичною республікою. Положення цього закону можна змінити тільки шляхом суспільного опитування громадян, які мають активне право голосування, якщо за це висловилося не менше, ніж ¼ громадян Литви.

Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» оголосив наміри «ніколи не входити до складу жодної політичного, економічного або іншого союзу чи співдружності держав, що створюються на основі колишнього СРСР». Цим актом «вважають ворожою до незалежності Литви діяльність, якою здійснюється намагання включити Литовську державу до союзів або співдружностей на основі СРСР». Ст. 3 акту зазначає: «На території Литовської республіки не може бути ніяких військових баз і військових частин Росії, СНД і держав, що входять до них»⁴⁸¹.

10 та 11 травня 2003 р. у Литві відбувся референдум щодо членства в Євросоюзі, на якому громадяни республіки у більшості висловились за вступ країни до ЄС. 16 квітня в Афінах представники Литовської республіки підписали угоду з 16 країнами-членами Євросоюзу та 8 країнами Центрально-Східної Європи про вступ до Європейського Союзу. Цю угоду було ратифіковано 16 вересня 2003 р. Сеймом Литви. 7 липня 2004 р. Конституційний акт «Про членство Литовської республіки у Європейському Союзі» був прийнятий у парламенті, підписаний Президентом та набув чинності, доповнивши ст. 150 Конституції.

Основні положення Конституції Литовської Республіки з питань національної та військової безпеки такі: під час військового стану вносити зміни до Конституції заборонено. Пропаганда війни неприпустима. За ст. 137 заборонено

перебування на території республіки військових баз іноземних держав та зберігання зброї масового ураження. Захист держави є правом та обов'язком кожного громадянина. Призовний вік для чоловічого населення настає з 18 років. Громадяни Литви проходять військову і альтернативну службу. Військова служба поділяється на професійну, призовну та добровільну (волонтерську). Важливі питання оборони розглядаються Державною Радою оборони, яку очолює Президент, він же є Головнокомандувачем збройних сил. За стан збройних сил республіки перед Сеймом несуть відповідальність Уряд, міністр охорони краю, командувач військ. Міністром охорони краю не може бути військова особа. Військові та поліцейські не можуть балотуватись до виборних центральних та місцевих органів, бути членами політичних партій⁴⁸².

За Конституцією Литви, Сейм приймає остаточне рішення про використання збройних сил під час військового нападу, затверджує введення військового стану в країні, оголошує мобілізацію та демобілізацію. Сейм має право затвердити або скасувати перераховані рішення, прийняті Президентом. Під час війни вибори до Сейму, як і вибори Президента, заборонені. Президент у критичних випадках має право оголосити надзвичайний стан на всій території країни або її частині строком до 6 місяців, і це рішення є обов'язковим для затвердження на позачерговій сесії Сейму. У Литві конституційно заборонено подвійне громадянство. Сейм – однопалатний парламент – обирається прямими таємними виборами на 4 роки. Сейм складається з 141 депутатів. Депутати звільняються на час роботи у парламенті від проходження військової служби з охорони краю. Сейм у мирний період має право приймати поправки до конституції⁴⁸³.

Президента обирають прямими таємними виборами терміном на 5 років. Президентом Литви може бути громадянин республіки, який досягнув 40 років, останні 3 роки проживав у Литві і може обиратись депутатом до Сейму. Президент може обиратись і займати цей пост не більше двох разів поспіль. Після затвердження Сеймом президент призначає і звільнює командувача військами і керівника служби безпеки⁴⁸⁴.

Проголосивши 11 березня 1990 р. про свою незалежність, Литва розпочала розбудову національної армії. Це рішення було прийнято Верховною Радою Литовської РСР. Акт про незалежність зачитав голова «Саюдіса» Вітаутас Ландсбергіс. Литовській владі вдалось домовитись про виведення радянських військ з території республіки. Радянська армія залишила Литву раніше, ніж Польщу, Німеччину, Чехію, Латвію та Естонію. 12 травня 1990 р. ВР Литви відкрила своє урочисте

⁴⁷⁹ Конституція Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.

⁴⁸⁰ Конституційні закони та Акти Литовської республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=188725.

⁴⁸¹ Там само. Конституційні закони та Акти Литовської республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=188725.

⁴⁸² Конституція Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.

⁴⁸³ Сейм Литовської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt/ru/Lietuvos-Respublikos-Seimas_ru.htm.

⁴⁸⁴ Президент Литви. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.lt/ru/pirmas_175.html.

засідання без військових – тоді вперше пролунав гімн незалежної Литви. 22 лютого 1991 р. парламент прийняв рішення про створення перших озброєних добровільних дружин. Литовський парламент виступив проти спроби державного перевороту у Москві 21 серпня 1991 р., підтримавши парламент Російської Федерації та уряд Б. Єльцина⁴⁸⁵. 1 серпня 1993 р. останній радянський солдат покинув територію республіки⁴⁸⁶.

Про литовські збройні сили світова громадськість вперше дізналась 1994 р., коли взвод литовських військовиків взяв участь у миротворчій місії ООН на території Хорватії. Днем воїнів Литви вважається 23 листопада 1918 р., коли прем'єр-міністр підписав указ про створення національних Збройних Сил.

Збройні Сили Литви містять військово-повітряні сили, сухопутні сили (наземні), національні сили оборони групи добровольців (резерв волонтерів), військово-морські сили, сили спеціальних операцій⁴⁸⁷.

Сухопутні війська є основою Збройних Сил Литви. До їх складу входить моторизована піхотна бригада «Залізний вовк» – найбільша військова одиниця армії, створена у червні 1992 р., інженерний батальйон та національні сили оборони волонтерів, навчальний центр. Навчальний центр бригади нараховує 3 500 постійних військових та 4 500 добровольців. Бригада має у своєму складі 6 батальйонів: 2 механізовані, 2 мотострілкові піхотні, один батальйон підтримки, артилерійський батальйон (дивізіон), рота зв'язку, рота розвідки, взвод військової поліції. Представники бригади брали участь у місіях НАТО на території Афганістану, провінція Гор. Інженерний батальйон, створений 1999 р., дислокується у 6 містах Литви, спроможний проводити розмінування, знешкодження вибухових пристроїв, наводити понтонну переправу тощо.

Національна оборона території з добровольців розпочала свою історію 1990 р., коли її представники встали на оборону парламенту та телецентру у Вільнюсі. У цей час загонами національної оборони краю командували Буткявічус та Гячіс. Найбільша бойова група складалася з колишніх радянських офіцерів, озброєних автоматами, які несли постійну вахту на даху парламенту. На цей час це були основні збройні сили молоді Литовської республіки. У січні 1991 р., ВР Литви надала їм офіційний статус. Радянські десантники в січні 1991 р. зайняли приміщення будинку політпросвіти та вищої партійної школи. Москва розпочала блокаду Литовської республіки. Було припинено поставку нафти, газу, інших енергоносіїв. З СРСР були розірвано політичні та економічні зв'язки. В ніч з 13 на 14 січня 1991 р. радянські війська при захопленні ряду об'єктів у Вільнюсі: Будинку республіканського кіно, видавничого центру, телебачення та телецентру застосу-

⁴⁸⁵ Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

⁴⁸⁶ 20 років назад Литва проголосила незалежність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/2010/03/100311_lithuania_anniv_vc_is.shtml?print=1.

⁴⁸⁷ Литовські збройні сили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&langpair=en|uk&u=http://kariuomene.kam.lt/en/>.

вали бронетехніку та вогнепальну зброю. У протистоянні з військами загинуло 13 литовців, сотні було поранено⁴⁸⁸. Події у Вільнюсі стали сигналом для всіх радянських республік у боротьбі за свободу. На підтримку Литви приїхали загони і з України – як правило, це були студенти київських вишів. Їх формуванням займалися Народний Рух України та Українська Гельсінська Спілка. Литву підтримали Верховна Рада Білоруської РСР, міська рада Санкт-Петербурга, Верховна Рада України. Повстанці зайняли парламент – єдиний оплот демократії, який так і не наважились штурмувати радянські війська⁴⁸⁹.

Національна оборона краю – це п'ять постійних територіальних добровільних військових формувань, які об'єднують 4500 волонтерів та 700 професійних військових. Їх дислокація відповідає 5 військовим округам, які охоплюють всю територію Литви. Своїми функціями національна оборона краю доповнює Збройні сили Литви. Національні оборонні добровольчі сили проходять підготовку у Драгунському навчальному батальйоні у Клайпеді.

На основі договору між США та Литвою 2002 р. на суму \$ 31 млн. республіканська армія отримала 18 пускових установок та 74 ракети найновішого протиракетного устаткування Javelin («Спис»). Такі протитанкові установки мають найближчі військові союзники США – це до 10 країн світу. Установка спроможна пробити броню сучасного танку, а також уражати бронетранспортери, гелікоптери. Дальність влучання понад 2,5 км. Загальна вага 25 кг, з них 16 кг важить ракета і 8,4 кг – босголовка. Установка проста у використанні. Може застосовуватись вночі. Уражає цілі, які маневрують, ховаються за укриттям або вийшли з зони видимості. Недосвідчений військовий влучає 9 разів з 10 запусків. Танк Т-22 радянського виробництва під час експериментальної стрільби перетворювався на купу металу. До цього на озброєнні у литовської армії були шведські гранатомети Carl Gustav. На озброєнні армії Литви знаходяться протитанкові ракетні системи третього покоління Sprak, сучасні важковози SISU, автоматичні гвинтівки G-36. Військова допомога США в період 2006–2010 рр. становила від \$ 3,3 до 4,4 млн.⁴⁹⁰.

Крім протиракетного устаткування Javelin, Литва 2005 р. закупила змонтовані на базі всюдиходів Humvee пускові установки «земля–повітря» Stinger та радары. 60 ракет Stinger типу «земля–повітря» та 8 пускових установок до радарів для наведення на ціль використовуються для постійної бойової готовності сухопутної бригади, а також для ППО. Stinger використовується для озброєння військових підрозділів, які охороняють стратегічно важливі об'єкти, зокрема Ігналінської

⁴⁸⁸ Петкявічус В. Корабль дураков: галерея політичних портретів і шаржів: пер. лит. В. Мещеряков, Н. Ковякова. – Калининград: ФГУПП «Янтарный сказ», 2004. – 97 с.

⁴⁸⁹ Поліщук М. Співголова Українського студентського загону підтримки Литви (1991 р.) «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991. Історична правда. Українська правда. 18 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua>.

⁴⁹⁰ The Military Balance 2006, 2008, 2010/ The International for Strategic Studies.-London, 2006, 2008, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iiss.org/publications/military-balance/the-military-balance-2009/>

АЕС⁴⁹¹. США за рахунок військової допомоги 2004 р. передали армії 69 позашляховиків. Позашляховики Humvee надійшли у бригаду Geležinis vilkas («Залізний вовк»). Бойова машина Humvee, військова абревіатура HMMVW виробляється AM General. За останньою модифікацією автомобіля можна отримувати питну воду з викидів двигуна внутрішнього згорання. З двох галонів палива (7,57 л) за 1 годину отримують 1 галон води (3,785 л).

Навчання сержантів та унтер-офіцерів проводиться у школі підвищення кваліфікації. Навчальний полк проводить початкову військову підготовку для осіб, які не виявили добровільного бажання служити в армії. Час підготовки – 9 тижнів. Для добровольців, які бажають поглибити свою військову підготовку, проводять ще 4 тижні додаткових занять. Усі добровольці, які пройшли військову підготовку, зараховуються до мобілізаційного резерву. Центр навчання також готує військових, відібраних для участі у міжнародних операціях та місіях за межами країни. Мобілізаційний резерв республіки становить 906,1 тис., з них 713,6 тис. придатні до строювої служби⁴⁹².

Військово-повітряні сили Литви (LTAF) нараховують близько 1000 військово-службовців контрактників та призовників. У 2002 р. у ВПС Литви проходили службу 930 осіб, з них 860 професійних військових та 70 призовників. До військово-повітряних сил входять військова авіація, дві авіабази, два військово-рятувальних пости, командування з контролю за повітряним простором та батальйон ППО. До системи моніторингу повітряного простору Литви – ASCC, входить 6 радіолокаційних станцій. Штаб знаходиться у Каунасі. Авіабаза та батальйон ППО дислоковані біля м. Шауляй. Друга, резервна авіабаза дислокована в м. Паневежисі. Батальйон ППО створений 2000 р. під час оптимізації ВПС за допомогою шведських військових фахівців, які допомогли литовським спеціалістам допомогли освоїти поставлене озброєння та технічні засоби. Паралельно проводиться регіональний моніторинг повітря системою RASCC. Обидві системи повітряного контролю тісно співпрацюють з міждержавною системою BALNET, яку було створено 2000 р. для відеоспостереження повітряного простору над трьома прибалтійськими республіками. Участь в її забезпеченні та експлуатації беруть військові спеціалісти США, Норвегії та Данії. Мовою спілкування між представниками Литви, Латвії та Естонії у міждержавних військових підрозділах є англійська. Військово-повітряна база литовських ВПС має на озброєнні такі види літаків та гелікоптерів: L-410 UVP Turbolet, Mi-8 MТВ, C-27J Spartan, L-39 ZA Альбатрос-2 чеського виробництва, Як-18Т, Як-52⁴⁹³.

Прибалтійські країни не мають своєї бойової авіації і заощаджують на цьому завдяки геостратегічному розташуванню та допомозі Північноатлантичного альянсу.

⁴⁹¹ Армия Литвы вооружается американскими противоракетными комплексами // МФИТ: обзор по материалам СМИ. – 2003. – № 38. – 20–26 сентября.

⁴⁹² Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров; Рос. ин-т страт. иссл. – М.: РИСИ, 2011. – С. 145–168.

⁴⁹³ Алексеев А. Военно-воздушные силы Литвы // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – № 6.

ВПС Литви мають три авіаційні бази: Зокняй, Паюостис, Казлу-Руда. Починаючи з 2004 р., повітряний простір Литви, Латвії, Естонії патрулюють військові літаки країн НАТО. Місію виконують по чергову представники країн-учасниць Альянсу терміном по 4 місяці. Переважно це бойові авіаційні групи з чотирьох літаків, як правило, F-16 Fighting falcon, F-3 Tornado, F-4 або французькі «Міраж 2000». Літаки дислокуються на аеродромі Зокняй біля м. Шауляй на півночі Литви. За часів СРСР цей аеродром мав стратегічне значення, – з нього забезпечувалася повітряна охорона північно-західних кордонів Радянського Союзу. Після реконструкції аеродром набув статусу сучасної військової бази як один з кращих аеродромів Європи. Злітно-посадкова смуга 3,5 км завдовжки та 80 м завширшки. Якість повітряного патрулювання ротаційними льотчиками ВПС країн Альянсу потребує удосконалення. З 2010 р. Литва планує взяти на себе фінансування обслуговування літаків НАТО, які виконують функції повітряної охорони. Зміна контингенту військових льотчиків відбувається урочисто у присутності Президента Литви, міністра оборони, акредитованих послів. Фінансове забезпечення польотів під час однієї місії становить близько \$ 2 млн. Представники Великої Британії вважають, що через відсутність реальної загрози зі Сходу дислокацію військових літаків-винищувачів на території Литви можна згорнути. Їхні опоненти в Організації Північноатлантичного договору, навпаки, вважають, що перебування військових підрозділів НАТО у країнах Прибалтики підтверджує надійність військово-політичного блоку та спроможність захистити повітряний простір Прибалтики. Своєю чергою, Литва стурбована активною мілітаризацією сусідньої Калінінградської області з боку МО Росії. Йдеться про розміщення нової системи протиракетної оборони на противагу європейської ПРО.

Військове відомство Литви закупило три тактичні літаки військово-транспортної авіації C-27J Spartan, партію автоматичних гвинтівок G-36 та патрульний корабель класу Standart Flex 300. Вартість одного літака C-27J Spartan становила \$ 107,8 млн. Вартість корабля Standart Flex 300 – \$ 18,5 млн. Вартість гвинтівок становила \$ 58,3 млн. італійська фірма Alenia Aeronautika проводила постачання з відтермінуванням оплати до 2011 р. Крім цього, військове відомство продовжує будівництво трьох радіомаяків для військових літаків НАТО у Вентспілсі, Олайні та Резенке, які по чергову патрулюють повітряний простір над Литвою, Естонією та Латвією. Закуплено три тактичні військово-транспортні літаки C-27J Spartan (взамін Ан-26 російського виробництва), розроблені консорціумом LMATTS (Loched Martin Alenia Tactical Transport Systems). Проектування літака було розпочато 1997 р. Перший політ відбувся у лютому 1999 р. З 2001 р. літак сертифікований для ВВС Італії. Літак може перевозити вантажі, солдатів, проводити десантування парашутистів, патрулювати морські райони, проводити медичну евакуацію, виконувати функції наземного заправника та пожежного літака. Армія Литви не має на озброєнні літаків-винищувачів. У ВВС Литви модернізували два літаки L-410 UVT, які 1993 р. було закуплено у Німеччини. Модернізацію пройдуть і два російські гелікоптери Mi-8Т.

Війська ППО не виділено в окремий вид Збройних сил. Батальйон проти-повітряної оборони дислокований поблизу Мумачай та озброєний мобільними зенітними системами «Бофос» L70 18 од., 3-ма мобільними радарями, 9-ма системами керування вогнем.

Європейський охоронно-промисловий концерн Eurocopter за власний кошт закупив для Литви три двомоторні гелікоптери EC-135 та EC-145 для патрулювання зовнішніх кордонів ЄС з боку Білорусі та Калінінградської області Росії. До цього Литва закупила два гелікоптери Colibri EC-120B вартістю 1 млн. євро кожний.

У Кармелаві знаходиться регіональний центр спостереження та контролю за повітряним простором Литви, Латвії та Естонії. Центр виконує функції забезпечення польотів авіації НАТО під час патрулювання повітря над прибалтійськими республіками. На цьому об'єкті проходять службу представники балтійських країн та країн-членів НАТО. 2005 р. центр закупив комплекс для управління польотами винищувачів Альянсу.

Литовська республіка має порівняно невелику берегову смугу – всього 90 км – та одну військово-морську базу у м. Клайпеда. Військово-морські сили (ВМС) Литви складаються зі штабу, флотилії у складі ескадр бойових кораблів, допоміжних суден, швидких патрульних катерів та «мисливців» за мінами, патрульних катерів, сил морської берегової охорони, підрозділів портової оборони, служби тилу, прибережної системи спостереження, видалення вибухонебезпечних снарядів, морської логістичної служби, навчального центру та рятувально-координаційного центру. Флотилія складається з трьох ескадр. Ескадра бойових кораблів містить два легкі фрегати класу Grisha-III F11 «Жемайтис» (колишній МПК-44 «Комсомолец Литви», який знаходиться в складі флоту з 1992 р.) і F12 «Аукштайтис» (колишній МПК-108, на флоті з 1992 р). Ескадра з виявлення мін та розмінування прибережних вод складається з чотирьох військових кораблів: M-51, M-52 Sudovis, M-53 Skalvis, M-54 Kursis та одного допоміжного судна T-42 Jotvingis. Рота (ескардрилья) швидких сторожових кораблів представлена 5 суднами: два класу «Буря» та три экс-класу Flyvefisken, які оснащені великокаліберними кулеметами та гарматами (три катери класу Шторм – P-31, P-32 «Селіс» та P-33 «Скалвіс»). Ескадрилья допоміжних патрульних суден представлена трьома катерами з бортовими знаками H-21 (переданий з гідрометеослужби Литви, на флоті з 1992 р.), H-22 (на флоті з 2000 р.), H-23 (на флоті з 2005 р.), які виконують функції різаків, буксирування, гідрометеопослуг та судна САК «Шанай», яке проводить пошуково-рятувальні роботи. Багато суден надали Норвегія. Службу берегової охорони ВМФ Литви було створено 1995 р. за допомоги військових моряків Швеції. Її структурні одиниці знаходяться у Клайпеді, Паланзі та Ніде. 1997 р. Розпочався радіолокаційний та повітряно-візуальний контроль морської прибережної території Литви. У функції служби входить берегове та прибережне спостереження, охорона морських кордонів, ідентифікація суден, які заходять у територіальні води, підтримка зв'язку. Вся отримана інформація надходить для обробки в єдиний центр, який координує роботу військово-морських служб.

У перші роки незалежності Литовської республіки Федеративна Республіка Німеччини безоплатно передала Литві три патрульні кораблі та два міні тральщики, які були в ужитку. 2007 р. Литва закупила ще 5 кораблів для ВМС, які перебували в експлуатації не більше 15 років. МО планує експлуатувати їх додатково ще 15 років. На закупівлю нових кораблів у держбюджеті немає коштів.

Спеціальні підрозділи збройних сил Литви розпочали свою історію 1995 р., коли було створено групу для проведення спецоперацій. Офіційний статус ці підрозділи отримали 2002 р., а 2008 р. отримали теперішню назву Сили спецоперацій (УРТ). Формування особового складу відбувається на добровільній основі, а також за спеціальним відбором. У період 2002–2004 рр. військові УРТ виконували місію в Афганістані під час проведення операції НАТО «Незламна сила». До складу підрозділу входить батальйон егерів «Повітряні змії», який спеціалізується на проведенні антитерористичних операцій у воді, повітрі, горах у різних кліматичних умовах. Батальйон егерів був представлений взводом (30 осіб) у складі польського батальйону під час операції у Косово 1999–2000 рр.

Офіцерський склад для всіх видів військ готують у Литовській військовій академії⁴⁹⁴.

Національні добровольчі сили територіальної оборони (резерв) проводять початкову навчальну військову підготовку (GCM), яка триває 12 тижнів. Підготовку можуть пройти чоловіки і жінки у віці 18–38 років. Особи, які пройшли таку підготовку, мають право на державні пільги, субсидії та компенсацію. Витрати на харчування, проживання та одяг під час військової перепідготовки повністю бере на себе держава. Проходження початкової військової підготовки відбувається на добровільній основі, після подавання особистої заявки.

Збройні сили Литви беруть активну участь у військових операціях за кордоном під патронатом ООН, ОБСЄ та НАТО.

Щорічний військовий бюджет приймає Сейм Литви під час затвердження державного бюджету. 2009 р. парламент зменшив військовий бюджет на 20 % порівняно з 2008 р., до \$ 430,8 млн. (1,2 % ВВП). 2010 р. було заплановано виділити \$ 484 млн., що становить 1,1 % ВВП. Таке рішення прийнято вперше за десять останніх років. Урізано витрати на утримання військового персоналу, експлуатаційні витрати, закупівлю озброєння, участь у міжнародних операціях, на дотації міжнародним організаціям, на представництво за кордоном. МО Литви фінансово важко виконувати програму переозброєння армії, яка вважається пріоритетною.

2002 р. на закупівлю військової техніки і озброєння витрачено \$ 22,5 млн.; 2003 р. – \$ 35 млн.; 2004 – \$ 33,5 млн. 2004 р. з державного бюджету на оборону країни було виділено 420 млн. \$. 10–12 % військового бюджету Литви витрачається на закупівлю військової техніки. 2006 р. литовська армія мала бюджет 965, 5 млн. латів (1,931 млрд. грн.) за загальної чисельності армії 19,5 тис. осіб: з яких 10 620 військові, 6 500 обслуговувальний персонал, 2 326 – цивільні фахівці. У середньому на одного

⁴⁹⁴ Литовська військова академія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lka.lt/>.

причетного до оборони припадало 99 тис. грн. У період 1995–2004 рр. Литва отримала від США \$ 58,8 млн. у межах програми продажу озброєння країнам, що стали на шлях демократичних перетворень. У цей період Литва отримала у подарунок зброю, озброєння та військову техніку на суму \$ 1 млрд.

Першу, нині чинну, військову доктрину Литви прийнято 10 березня 2010 р. (наказ № V-193, і підписаний Начальником оборони ЛР генерал-майором Арвідасом Поцюсом). Вона є складовою системи забезпечення національної безпеки республіки. Доктриною не вважають жодну з держав світу потенційним агресором. Документ не має характеру стратегічної військової концепції, а є пояснювальним документом, стратегією теоретичної основи будівництва, діяльності та навчання армії. На її основі готуються операційні доктрини об'єднаних сил армії Литви, а також функціональні доктрини для військових підрозділів для їх підготовки та використання. Серед національних загроз у доктрині зазначаються держави, які в силу свого нестабільного внутрішнього політичного становища спроможні застосувати військову силу проти Литви (мається на увазі Росія, Білорусь). У випадку військової агресії проти республіки передбачено два варіанти оборони. Перший: самостійна оборона з метою деморалізації противника та його силової зупинки. За другим варіантом армія Литви переходить під командування НАТО і виконує функції, передбачені планом колективної оборони. Північноатлантичний альянс дав два роки на розроблення плану оборони прибалтійських країн. Положення військової доктрини передбачають використання збройних сил і для надання допомоги громадянам Литви, що знаходяться за кордоном. Серед загроз національній безпеці згадуються міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, масові кібератаки. У документі аналізується переродження кризи у конфлікт, конфлікту – у війну. Вказуються причини можливих війн та характерні риси сучасної війни⁴⁹⁵.

28 червня 1991 р. парламент республіки розглянув проект нового закону «Про військовий обов'язок». Нормативний документ передбачав змішаний склад армії: професійні військові та призовники. Закон запроваджував нові строки проходження обов'язкової та постійної військової підготовки. Для призовників – 9 місяців (було 12). Базова військова підготовка становитиме 70–90 днів, було від 60–150. На підготовку сержантів, молодших командирів відводиться 160–200 днів. Пріоритет під час обов'язкового призову до армії надається добровольцям і лише у разі недобору дозволено проводити наказовий призов методом сліпого вибору за списком. 2008 р. закон було змінено та доповнено. Військова підготовка громадян Литви передбачає тріступеневу підготовку: початкову військову підготовку, добровільну або обов'язкову підготовку та проходження резервістської підготовки за місцем проживання. Такі зміни продиктовані слабкою підготовкою командного складу армії, що виявило під час проведення щорічних військових навчань «Янтарна надія – 2011», в яких брали участь литовські

військовики та військовики країн НАТО та країн-учасників програми НАТО «Партнерство заради миру»⁴⁹⁶.

В армії Литви відбувається планомірна ротація старших офіцерів, які закінчили радянські військові вищі, на офіцерів, що пройшли підготовку і навчання у США, Канаді, Німеччині, Великій Британії, Швеції, Естонії. Військово-політичне керівництво республіки планує протягом шести років збільшити вдвоє озброєння армії. Міністр оборони Раса Юкнявичене критикує литовську армію через низьку боєготовність, вважаючи, що стратегічний розрахунок стосується лише військової допомоги союзників.

Сьогодні Литва має найменшу армію у Європі, на потреби якої виділяється 1 % ВВП. У 2005 р. кількість військових становила 19 650 осіб, а 2006 р. – 18 250, разом з активним резервом та добровольцями. 2007 р. комітет з питань національної безпеки і оборони сейму Литви затвердив структуру та чисельність армії. Заплановано призвати на службу 2 600 солдатів і укласти 7 930 контрактів для професійних військових. До 2012 р. заплановано змінити співвідношення в армії: 1 600 призовників та 8 450 контрактників⁴⁹⁷.

Міжнародні мінно-тральні навчання «Відкритий дух» проводяться щорічно, починаючи з 1996 р., у територіальних водах прибалтійських країн у межах програми НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ). У навчаннях, як правило, беруть участь військові кораблі ВМС північноєвропейських країн Балтійського регіону. З 1995 р. проводяться військові навчання «Янтарна надія», в яких беруть участь країни-члени НАТО та країни-учасники програми ПЗМ. Основним завданням навчань є налагодження співпраці між національними підрозділами та військами Альянсу під час проведення міжнародних операцій.

Литва очолювала міжнародну групу Північноатлантичного альянсу з відновлення провінції Гор в Афганістані. 2011 р. з державного бюджету на цю військову місію було виділено 60 млн. лат (17,4 млн. євро). США з 2010 р. запланували щорічні військові навчання з арміями прибалтійських республік з метою відпрацювання співпраці під час операцій в Афганістані.

2007 р. на основі міждержавної угоди між трьома прибалтійськими республіками було створено Балтійський батальйон чисельністю 1 100 військових. Батальйон входить до складу сил швидкого реагування НАТО.

2008 р. Міністри оборони (Міністр охорони краю) Литви, Латвії та Естонії підписали оновлену Угоду про співпрацю в області оборони. Ця угода замінила аналогічний Договір 1995 р. Країни взяли на себе зобов'язання співпрацювати у сфері політики, оборони, розвитку ВВС, логістики.

З ініціативи військово-політичного керівництва Литви у листопаді 2009 р. у штаб-квартирі НАТО підписано тристоронній лист намірів між Україною, Польщею та

⁴⁹⁵ Литовська військова доктрина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=ru&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://kariuomene.kam.lt/download/19294/lithuanian%2520military%2520doc.

⁴⁹⁶ Закон «Про військовий обов'язок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/news/news-4553/>.

⁴⁹⁷ Литовське Міністерство оборони. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kam.lt/lt/titulinis_1220.html.

Литвою про створення спільної бригади чисельністю 4,5 тис. військових для участі у миротворчих операціях ООН. Вперше про цю ініціативу оголосили у червні 2007 р. у Брюсселі під час зустрічі керівників оборонних відомств. Бригада складатиметься з трьох батальйонів – по одному від кожної держави. Штаб бригади має дислокуватись у польському місті Любліні, повної оперативної готовності досягти у 2013 р.

Діяльність військово-промислового комплексу (ВПК) (military-industrial complex) передбачає тісну взаємодію між виробниками озброєнь та військово-політичним керівництвом держави, науково-дослідними установами, які зацікавлені в проектуванні та впровадженні нових військових зразків та посиленні військової могутності. Вперше цей термін використав Президент США Д. Ейзенхауер 1961 р.

ВПК Литви представлений Інститутом оборонних технологій при Каунаському технологічному університеті, де розробляють ракети для армії. 2009 р. на полігоні Пабраде спеціалісти інституту запустили ракету на твердому паливі, яка із швидкістю 1500 км/год пролетіла 10 км на висоті 5 км. Керівництво інституту запевняє, що за відповідного політичного та стратегічного рішення спроможне виготовити ракетні носії середньої дальності дії. 1999 р. було прийнято рішення про будівництво заводу з виробництва патронів. Завод виявився не ефективним, бо спроможний виготовляти лише патрони двох калібрів, 9 % від виробництва яких закуповує збройний фонд республіки.

Позитивні наміри України щодо Литви підтвердив Президент В. Янукович, перебуваючи з офіційним візитом у жовтні 2010 р. у Вільнюсі та у лютому 2010 р. у Варшаві. Україна визнала Литовську республіку своїм стратегічним партнером.

Міністр охорони краю Литовської Республіки Раса Юкнявічене, перебуваючи в Україні, висловила переконання, що побудувати систему безпеки у цьому регіоні без України не можливо, адже сучасні виклики безпеці не мають кордонів. 13.04.2011 р. між Україною та Литвою на рівні міністерств оборони підписано Угоду про співпрацю. Угода відповідає принципам Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р. Для реалізації положень Угоди щорічно розробляють план її реалізації. Попередня Угода від 4 вересня 2000 р. втратила чинність^{498, 499}.

МО України та Міністерство охорони краю Литовської республіки 13 квітня 2011 р. підписали нову Угоду стосовно співробітництва у сфері оборони. Співпраця запланована у таких галузях, як демократичний контроль над збройними силами, правове забезпечення, військова політика і стратегія, оборонне планування та формування бюджету, освіта, командування, управління та зв'язок, міжнародні операції з підтримання миру і функціонування багатонаціональних підрозділів

⁴⁹⁸ Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською республікою. Від 8 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=440_014.

⁴⁹⁹ Угода між МО України та Міністерством охорони краю Литовської республіки стосовно співробітництва у сфері оборони. Від 13. 04. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.4998.0>.

тощо. Угоду складена на основі принципів, викладених у Договорі про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською республікою від 8 лютого 1994 р. Термін договору становить 5 років. За координацією дій при виконанні угоди в Україні контроль покладено на Департамент міжнародного оборонного співробітництва МО⁵⁰⁰.

У Литовської республіки, як і решти прибалтійських республік, з моменту оголошення незалежності була жорстка орієнтація на Захід. Литва прагнула якнайшвидше позбутися пострадянського минулого, тому відмовилась будувати національні збройні сили за радянським зразком. Військово-політичне керівництво держави повністю заперечувало будь-яку співпрацю з Росією та країнами СНД. Формування національної армії розпочалось з добровольчих загонів, які стали основою сухопутних (наземних) сил республіки. Розбудова армії відбувалось за участі НАТО та європейських країн Балтійського регіону. Конституцію країни ухвалювали на загальнолитовському референдумі, що посилило почуття патріотизму у громадян республіки. Військових, як і решту представників силових відомств, усунуто від політичної діяльності, що унеможливило прихід хунти до влади. Міністром оборони краю може бути тільки цивільна особа або колишній військовий у відставці, що посилює цивільний контроль над армією та унеможливорює залежність міністра від військової організації. Литва з перших днів незалежності заявила про свої наміри повернутись у Європу та забезпечити національну безпеку членством у НАТО, чого і було досягнуто завдяки вступу республіки до Північноатлантичного альянсу, а згодом і до ЄС. Військова доктрина країни не передбачає прямої військової загрози, однак глобальні загрози розглядаються як причинно-наслідкова реакція можливого втягування у міждержавні конфлікти. Національна армія Литви бере участь у міжнародних військових місіях ООН, ОБСЄ та НАТО⁵⁰¹.

2.3.2. Естонська державна військова безпека і оборона

Естонія – балтійська країна Північно-Східної Європи, має вільний вихід у Балтійське море та Фінську затоку. Межує з Латвією, Російською Федерацією, по морю з Фінляндією та Швецією. Естонія володіє 1521 островами в акваторії Балтійського моря. Найбільші з них Сааремаа, Хуйумаа, Муху, Вормсі, Кіхну. Територію поділено на 15 адміністративних одиниць – повітів. 47 % площі займають ліси. Поверхня лісисто-болотиста, середній рівень над рівнем моря до 50 м.

⁵⁰⁰ Угода між МО України та Міністерством охорони краю Литовської республіки стосовно співробітництва у сфері оборони. Від 13. 04. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.4998.0>.

⁵⁰¹ Левик Б. С. Військове озброєння Литовської республіки 1991–2011 рр.: матеріали доп. наук.-практ. конф. «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток» (до 20-річчя Збройних Сил України). МО України. Академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Секція І. Історія розвитку озброєнь. Львів. 24 листопада 2011 р. – С. 87–91.

Економіка отримує значні дотації та інвестується ЄС. ВВП становить \$ 12,3 тис. на особу. Населення становить 1,4 млн. осіб, з них 70 % – естонці, 25,6 % – росіяни та 2,1 % – українці. Столиця м. Таллінн – найбільший морський порт.

У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила декларацію про суверенітет республіки. З 18 січня 1989 р. офіційна державна мова республіки – естонська, доволі близька до фінської. У лютому 1990 р. в Естонії прийнято «Декларацію з питань державної незалежності Естонії». У березні 1990 р. прийнято постанову ВР Естонської РСР «Про державний статус Естонії». У травні цього ж року парламент перейменував Естонську РСР на Естонську республіку. 13 січня 1991 р. у Таллінні представники трьох прибалтійських республік підписали договір про визнання державного суверенітету з боку РРФСР⁵⁰². Від Росії договір підписав Б. Єльцин. Естонці за прикладом литовців стали на захист законно обраної влади від комуністичного режиму. З березня 1991 р. Всеестонський референдум підтвердив бажання державної самостійності і виходу з СРСР. 21 серпня 1991 р. після московського путчу депутати ВР зініціювали проголошення незалежності і формування Конституційної асамблеї⁵⁰³. 1992 р. встановлено конституційну демократію. 28 червня 1992 р. 446 708 громадян, що мали право голосу, висловились за прийняття Основного закону, 36 147 – проти. Конституція надала багато повноважень парламенту, заклала фундамент для верховенства закону. Конституція відновила назву і форму довоєнного парламенту – Рійгікок (ест. Riigikogu). Конституція повернула країну до західних цінностей, перетворивши її на парламентську республіку⁵⁰⁴.

Громадянство Естонської Республіки автоматично отримували всі жителі, що мали його до 1940 р., та їхні нащадки. Некорінне населення (600 тис. осіб) позбавили громадянських прав.

Парламент – Рійгікок як Державна асамблея – однопалатний і складається з 101 депутата, яких обирають на 4 роки. Президента обирає парламент на 5 років, допускається друга поспіль каденція. Для обрання президента необхідна мінімальна парламентська більшість у 68 голосів депутатів. Президент призначає прем'єр-міністра, який формує уряд країни. Президент Естонії не володіє реальною владою – він переважно виконує церемоніальні функції, однак має право розпустити парламент і призначити нові вибори. Найвищий судовий орган – Державний суд – складається з 17 суддів. Голову суду пропонує Президент і призначає парламент на довічний термін.

⁵⁰² Договор об основах межгосударственных отношений РСФСР и Латвийской Республики. 13 января 1991 г., Таллинн.

⁵⁰³ Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллинна и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138;

⁵⁰⁴ Баховські Е. Нова Конституція: початок нормального життя / Е. Баховські // Український тиждень. – 2012. – № 25. – С. 50.

21 липня 1940 р. Згідно із пактом Молотова–Ріббентропа Естонію було окуповано радянськими військами. За рік 52 750 естонців були репресовані, з них 18 090 вбиті. Населення чинило збройний опір радянській владі, яка 6 серпня 1940 р. приєднала Естонію до СРСР. Підпільний рух з 1940 р. протистояв обом окупантам. Проти радянської влади підпільна боротьба не припинялась до першої половини 1950 рр.⁵⁰⁵. Президент СРСР М. С. Горбачов визнав незалежність Естонської республіки 21 серпня 1991 р.⁵⁰⁶.

Чинна Конституція, прийнята 28 липня 1992 р. на всенародному референдумі, набула чинності з 3 липня 1992 р.⁵⁰⁷.

Питання оборони у Конституції Естонії згадано у ст. 65, п. 15, в якій описано умови оголошення Державними зборами за пропозицією Президента республіки військового стану, проведення мобілізації і демобілізації. Ст. 78 п. 17 передбачає умови внесення пропозиції з боку Президента на підставі вимог ст. 129 про введення у країні військового стану. Ст. 104 регламентує прийняття, зміну або доповнення законів Державними зборами, зокрема законів «Про державну оборону у мирний та військовий час» парламентською більшістю. Ці два закони є основою будівництва сил оборони⁵⁰⁸. Десятий розділ повністю присвячений державній обороні і охоплює ст. 124 – ст. 131. Конституцією передбачено проходження альтернативної військової служби за релігійними та моральними переконаннями. Військовим заборонено займатись партійною та політичною діяльністю. За державну оборону країни відповідає Президент. Рада державної оборони при Президентові є консультативним органом⁵⁰⁹. У мирний час Силами оборони країни керує командувач, а у військовий час – Головнокомандувач. Призначають на ці посади Державні збори за поданням Президента. Використання військових сил Естонії з виконання міжнародних зобов'язань республіки може бути дозволено тільки парламентом. Максимальний термін введення надзвичайного стану в країні становить три місяці. Під час військового або надзвичайного стану вибори не проводяться ні в парламент, ні в органи місцевого самоврядування, заборонено президентські вибори.

Останні військові підрозділи Росії покинули територію республіки 31 серпня 1994 р. В період перебування Естонії у складі СРСР на її території було дислоковано

⁵⁰⁵ Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией. 28 сентября 1939 г. Факсимиле [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antisys.narod.ru/DIG.jpg>.

⁵⁰⁶ Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

⁵⁰⁷ Конституція Естонії 1992 р. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/EESTI_W.HTM.

⁵⁰⁸ Закон Естонії «Про державну оборону у мирний час». Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; Закон Естонії. Про державну оборону у військовий час. Офіційний сайт МЗС Естонії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

⁵⁰⁹ Рада державної оборони при Президентові. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

100 тис. радянських військових, а в містечку Палдіскі поблизу Талліна базувались радянські атомні підводні човни. Після відновлення незалежності 20 серпня 1991 р. в Естонії розпочалась розбудова внутрішньої та зовнішньої систем безпеки. За організацію державної оборони республіки відповідає міністр оборони. Міністерство оборони розробляє державну програму оборони, план мобілізації, проводить облік та навчання резерву Сил оборони, розвиває військову промисловість. Міністр оборони має заступників, чотирьох віце-канцлерів з питань оборонної політики, з оборонного планування, з правових та адміністративних питань, з питань оборонних інвестицій. Базовим документом військової політики Естонії є «Основи політики в області безпеки» 2010 р., які прийняв парламент⁵¹⁰. Стратегічним документом є «Стратегічна програма військової оборони», яку затвердив уряд 2010 р.⁵¹¹. На основі цих двох документів розробляється Програма розвитку військової оборони на кожні 10 років, яка переглядається кожні чотири роки. Чинну програму було прийнято в січні 2009 р.⁵¹². Оперативним документом з реалізації Програми розвитку військової оборони є Програма дій з військової оборони, яку приймають на чотири роки і щорічно переглядають⁵¹³. Принципом оборонної політики є реалістичне переконання противника-агресора, що його збитки від нападу на Естонію значно перевищуватимуть його можливу вигоду. В Естонії державну оборону розуміють набагато ширше, ніж військову, тому що Естонія як член НАТО має можливість отримувати військову допомогу від колективних сил Альянсу відповідно до ст. 5 Вашингтонського Договору про НАТО⁵¹⁴, в якому напад на одного з учасників прирівнюється до нападу на Альянс загалом. Крім цього, республіка отримує міжнародну допомогу країн ЄС та підтримку ООН. Естонію розглядають як форпост безпеки у регіоні Балтійського моря⁵¹⁵.

1991 р. Естонія розпочала будувати свою національну армію. Беручи до уваги доктрину національної безпеки, уряд зупинився на створенні нечисельної сучасної армії⁵¹⁶. Головними гарантіями національної безпеки залишився зовнішньополітичний курс уряду з активною євроатлантичною інтеграцією. На оборонні витрати МО Естонії витрачає 1,6–2 % державного бюджету щорічно (2002 р. це становило \$ 155 млн.). 1995 р. естонська армія нараховувала 3 300 військових, які складали три

⁵¹⁰ Основи політики в області безпеки, 2010 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

⁵¹¹ Стратегічна програма військової оборони, 2010 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

⁵¹² Програма розвитку військової оборони, 2009 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

⁵¹³ Програма дій з військової оборони, 2011 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

⁵¹⁴ Північноатлантичний договір. 1949 р. Текст. Офіційний сайт НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_17120.htm.

⁵¹⁵ Політика безпеки Естонії. Міністерство зарубіжних справ Естонії. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru>.

⁵¹⁶ Доктрина національної безпеки. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

піхотні батальйони (2 були в процесі формування) та 6 000 резервістів. На озброєнні знаходилося кілька артилерійських гармат та близько 40 бронетранспортерів радянського зразка. До Сил оборони (ISAF) входять підрозділи, сформовані кадровими військовослужбовцями, резервістами та членами Кайтселіту, – громадсько-державної військової організації. Оборонні сили республіки у мирний час поділяються на збройні сили та цивільну оборону. За принципом єдиного начальника силами оборони керує головнокомандувач, який підпорядковується міністру оборони. ЗС традиційно складаються з трьох видів військ: сухопутних, військово-повітряних та військово-морських. Кожен вид військ має свого командувача. Територію країни поділено на чотири оборонні округи (північний, північно-східний, західний і південний), якими керують відповідні штаби. Державну оборону очолює президент, при ньому створено дорадчий орган – Раду державної оборони. До ради входять Голова парламенту (Рійгікогу), прем'єр-міністр, командувач оборонними силами, Міністр оборони, Міністр внутрішніх справ, голови парламентських комісій з питань оборони. Міністерство оборони відповідає за фінансування та матеріально-технічне забезпечення оборонних військ⁵¹⁷.

Особовий склад оборонних військ формують відповідно до Закону «Про військову службу» ст. 20⁵¹⁸. Закон вимагає проходження строкової військової служби всіма здоровими та придатними до служби мужчинами у віці від 17 до 27 років. Термін строкової служби від 8 до 12 місяців. Призов проводить Департамент оборонних ресурсів. Конституція передбачає можливість проходження альтернативної служби. Виключно контрактниками, кадровими військовими укомплектовано розвідувальний та скаутський батальйони, наполовину штаб першої сухопутної бригади. В Естонії існує 12 навчально-тренувальних військових об'єктів: Виру, Тапа, Палдіскі та інші.

Підготовка військових кадрів (старших офіцерів) відбувається у Балтійському військовому коледжі оборони (м. Тарту) та Вищій військовій школі об'єднаних навчальних закладів сил оборони (офіцерів). Термін навчання у цих навчальних закладах три роки. Віруська бойова школа сил оборони готує старших сержантів. Термін підготовки 44 тижні. Підготовка офіцерів льотчиків проходить у Льотній академії, термін навчання 3,5 роки. В Естонії немає у сфері військової освіти докторантури, тому продовжити навчання можна тільки за кордоном у школі НАТО в Обераммерзі, Коледжі оборони НАТО в Римі, Центрі Маршалла в Німеччині.

Оборонні сили Естонської республіки нараховують 5,8 тис. військових, з них сухопутні війська нараховують 5,2 тис., які сформовані з 8-ми батальйонів. ВПС – 250 осіб та ВМС – 350 осіб. Військово-повітряні сили мають радіолокаційні станції та літаки Ан-2, Вілґа-35 та гелікоптери Мі-2. Їх штаб знаходиться в Ямарі. Дивізіон повітряного контролю веде постійне патрулювання. Естонський повітряний простір патрулюють літаки F-16, що належать до ВПС НАТО.

⁵¹⁷ «Кайтселіт». Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

⁵¹⁸ Закон Про військову службу. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Військово-морські сили мають на озброєнні три мінні тральщики та два допоміжні кораблі. ВМС складаються з штабу, бази та дивізіону мінних кораблів. Балтійська ескадра мінних тральщиків підпорядкована Балтійському військовому комітету, який створений трьома республіками – Латвією, Естонією та Литвою – для захисту спільних територіальних вод і боротьби з замінуванням.

Резервна армія з невеликим військовим потенціалом розрахована на використання колективних сил безпеки НАТО. Для Естонії економічно найприйнятнішою є оборонна структура. Резервісти проходять підготовку, набувають навичок сумісних дій у своїх військових підрозділах. Складові резервної армії легко об'єднуються у більші бойові одиниці. Резервістом вважають здорового мужчину, який пройшов строкову службу і не досяг віку 60 років. До резерву зараховуються і не підготовлені громадяни. Резервні збори проводяться оборонними округами на базі військових підрозділів або військових навчальних закладів.

На оборону Естонія витрачає орієнтовно 1,6 % ВВП. МО республіки проводить стратегічні поставки озброєння та військової техніки, що передбачено «Програмою розвитку військової оборони на 2009–2018 рр. та «Програми дій з військової оборони»⁵¹⁹. Бюджет поставок у 2009 р. становив 1 053,7 млн. крон (співвідношення офіційного курсу 1 долар США = 17,65 естонських крон) – \$ 59,7 млн. 1 січня 2011 р. у республіці запроваджено євро. Естонія єдина прибалтійська республіка, що перейшла на європейську валюту. До поставок військової техніки залучений Центр логістики Сил оборони. Великомасштабні військові поставки проводить відділ поставок у межах проекту «Поставки та інвестиції» МО⁵²⁰. НАТО фінансує реконструкцію військового аеродрому Ямарі. Військова оборона є складовою державної оборони, яка, своєю чергою, входить до структури колективної оборони НАТО.

Історія військового оборонного промислового потенціалу Естонії розпочинається 1994 р., коли було відновлено державне підприємство «Е-Арсенал». 2009 р. всі підприємства ОПК Естонії були об'єднані у Союз оборонної промисловості⁵²¹. Союз має меморандум співпраці з МО, яке, своєю чергою, видає декларації відповідності оборонним підприємствам для участі у тендерах, що проводять НАТО та ЄС. Естонія приєдналась до Європейського оборонного агентства⁵²² та має доступ до тендерних пропозицій. Затрати на фінансування наукових та проектних робіт МО з року у рік зростають, однак не відповідають рекомендаціям Європейського оборонного агентства (пропозиція становить 2 % від оборонного

⁵¹⁹ Програма розвитку військової оборони на 2009–2018 рр. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>; Програми дій з військової оборони. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

⁵²⁰ Проект «Поставки та інвестиції» МО Естонії. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

⁵²¹ Союз оборонної промисловості. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

⁵²² Європейське оборонне агентство. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eda.europa.eu/>.

бюджету фактично Естонія виділяє 0,5 %). Найефективніше профінансованим МО проектом стали розроблення та впровадження пристрою для виявлення саморобних вибухових приладів IRIS, які широко застосовуються під час спецоперацій із знешкодження вибухівки. Продовжується розроблення портативного аналізатора для виявлення хімічної зброї та біологічних токсинів. Успішно завершено розроблення універсальної самохідної радіокерованої платформи (UGV), яку можна використовувати у військових та мирних цілях. Для військових Естонії, які беруть участь у міжнародних операціях, на замовлення МО розроблено легкі броньовані пластини для індивідуального захисту, які набагато легші від натовських.

«Кайтселіт» – естонська державна добровільна озброєна громадська організація. Її членами можуть бути громадяни Естонії, які досягли 17-річного віку. Вступ до організації добровільний. Загальна чисельність 8,1 тис., які об'єднані у 17 дружин. Молодіжна та жіноча організації охоплюють близько 4 тис. Добровольців, що збільшує загальну кількість членів «Кайтселіту» до 13 тис. Існує ще Союз оборони – добровільна організація державної оборони⁵²³.

94 % населення позитивно ставиться до проходження строкової військової служби громадянами Естонії, різко засуджуючи осіб, які намагаються уникнути конституційного обов'язку. За соціологічними даними, у естонців доволі висока воля до військового спротиву – цей показник становить 77 % від загальної кількості населення.

Крім згаданих військових формувань, функціонує прикордонна служба та служба безпеки (внутрішня і прикордонна). Прикордонну охорону відновлено 1990 р. відповідно до законів «Про державний кордон» та «Про прикордонну охорону», 1994 р. Департамент прикордонної служби входить до складу Міністерства внутрішніх справ, нараховує 42 прикордонні пункти, окремий дивізіон прикордонних катерів та повітряний загін. На його озброєнні знаходиться 11 сторожових кораблів, 24 катери та 35 моторних човнів. Загальна чисельність – до 2,8 тис. осіб. Прикордонники тісно співпрацюють з аналогічними службами Фінляндії, Росії, Латвії⁵²⁴.

Основні завдання, які стоять перед збройними силами, поділяють на завдання мирного, кризового періодів та під час військового стану.

У листопаді 1991 р. естонська делегація брала участь у саміті НАТО у Римі. Саме на цьому саміті було створено Раду північноатлантичного співробітництва, яка відповідає за співпрацю НАТО з країнами-претендентами з Центрально-Східної Європи⁵²⁵. Естонія з 1994 р. бере участь у програмі НАТО «Партнерство заради

⁵²³ Союз оборони. Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

⁵²⁴ Закон Естонії. «Про державний кордон». Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>; Закон Естонії. «Про прикордонну охорону», 1994 р. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>, <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

⁵²⁵ Рада північноатлантичного співробітництва НАТО. Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

миру». 1996 р. Естонія розпочала інтенсивний діалог з питань вступу до НАТО. 1999 р. Північноатлантична організація визнала Естонію, разом з Литвою та Латвією, країною, яку можна вважати кандидатом на вступ до Альянсу. Тоді ж Естонії було запропоновано провести інтенсивний діалог з питань вступу до НАТО. У листопаді 2002 р. на Празькому саміті Естонії, як і Болгарії, Литви, Латвії, Румунії, Словаччини та Словенії, було запропоновано розпочати переговори щодо вступу до НАТО. За рік Естонія пройшла всі формальності. У лютому 2004 р. всі члени НАТО ратифікували протокол про вступ Естонії до Організації Північноатлантичного договору, а 10 березня його ратифікував естонський парламент. 29 березня естонський уряд депонував документи про вступ до НАТО і передав на збереження уряду США. Офіційна церемонія підняття прапора Естонії у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі відбулась 2 квітня 2004 р. Естонія стала повноправним членом Північноатлантичної організації разом з Литвою та Латвією. Ці три прибалтійські республіки стали взірцем для решти пострадянських республік на шляху до побудови відкритого демократичного суспільства. Підтримка населення естонського уряду за приналежність до Альянсу становить понад 80 %. Громадяни Естонії вважають членство у НАТО найвищою гарантією державної безпеки. На такому ж рівні знаходиться довіра до військових. 59 % естонців підтримують участь армії у миротворчих операціях НАТО, з них 45 % – за підтримку місії в Афганістані.

Свою участь у міжнародних миротворчих операціях НАТО естонські військові розпочали 1995 р. з місії у Хорватії, куди було скеровано 32 особи. У складі данського військового контингенту естонські військовики 1996 р. розпочали роботу у Боснії та Герцеговині як сили SFOR. У цих республіках як складова Балтійського батальйону у період із серпня 2001 р. до лютого 2002 р. естонська розвідувальна рота у складі 98 осіб виконувала військові завдання. У Косово естонська військова поліція у складі KFOR розпочала свою місію з 1999 р. Входження естонських військових до данського контингенту стало проявом високої інтеграції між військовими відомствами цих двох країн Балтійського регіону. Близько 30 естонських офіцерів проходять службу у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі. Естонія високо оцінює співпрацю у Раді Євроатлантичного партнерства, у комісіях НАТО–Росія, НАТО–Україна, НАТО–Грузія, зважаючи на глобальний характер можливих військових загроз.

У складі миротворчих сил естонська армія виконує свої функції не тільки у Європі. За межами Європи естонські військові розпочали свою місію 2002 р. на території Афганістану у межах операції США проти тероризму «Непорушна сила». У березні 2003 р. до Афганістану було скеровано команду із знешкодження вибухових пристроїв (EOD), роту мотопіхоти Estcoy-3, підрозділ саперів EOD-10, групу підтримки логістики NSE у межах операції НАТО – ISAF (International Security Assistance Force in Afghanistan). Парламент Естонії встановив максимальну кількість миротворців – до 150 осіб, – які можуть одночасно перебувати за межами республіки. 2006 р. їх кількість у країнах Середньої Азії становила 120 військових. Серед військовослужбовців, які несуть службу за межами Вітчизни, проходить постійна планова ротація. В Ірані побували підрозділи із забезпечення роботи

аеропорти (11 осіб) та легкий піхотний підрозділ у складі 32 осіб. Виконано завдання місії частини естонської армії Espla-7, Espla-9, Espla-13. Армія Естонії поставляла в Іран зброю та боєприпаси.

Вступивши до НАТО, Естонія продовжує стратегічний розвиток. На той час у неї було три варіанти: співпраця з Росією, ЄС, США і НАТО. Варіант з Російською Федерацією відпав, оскільки військові, які вважають РФ основною загрозою естонській національній безпеці, а російську армію найвірогіднішим супротивником.

Перед вступом до НАТО армія Естонії успішно пройшла переозброєння за європейськими стандартами. 2001 р. було прийнято програму розвитку естонських сил оборони. У програмі було запропоновано сформувати армію у складі 1 бригади, 7 батальйонів територіальної безпеки. Додатково створено ще два батальйони швидкого реагування, які повинні були підвищувати свій військовий рівень виконуючи миротворчі операції у різних куточках планети.

Відношення естонців до ЄС було позитивним, що згодом було підтверджено вступом Естонської республіки до цієї організації. 1 травня 2004 р. Естонська республіка увійшла до Європейського Союзу. Одночасно до уваги брали політичний та економічний вплив Росії на основні європейські країни (Велику Британію, Францію, Німеччину та Італію), що не гарантувало безпеки у військово-політичній сфері. Населення та уряд були поінформовані про намагання Євросоюзу у майбутньому створити загальноєвропейську армію та провести військову інтеграцію серед країн-членів Євросоюзу. Однак у цій сфері відчувається брак конкретних дій⁵²⁶.

На регіональному рівні Естонія розпочала військову співпрацю з Литвою та Латвією у 1994 р. зі створення спільного Балтійського батальйону для участі у миротворчих операціях. Після виконання завдання батальйон реорганізували у вересні 2004 р.

Перед естонським флотом стояло два основні завдання: забезпечити захист з моря, особливо від можливої мінної загрози, та налагодити співпрацю з військовими флотами країн Балтійського регіону. Для контролю за акваторією Балтійського моря створено ескадру мінних тральщиків.

З метою спільної підготовки фахових військових спеціалістів відкрито Вищий військовий коледж. Повітряний простір над трьома прибалтійськими республіками контролюється Єдиною системою. Перераховані військові структури було розформовано після вступу до НАТО або продовжують функціонувати під патронатом Північноатлантичного альянсу. Також було створено військові структури прибалтійських країн: Балтійський миротворчий батальйон (1994 р.), Балтійська система захисту повітряного простору, Балтійська морська ескадра, Балтійський військовий коледж оборони (1999 р.).

Серед регіональних міжнародних організацій, до яких входить Естонія, слід назвати Раду Баранцево/Євроарктичного регіону (РБСР), створену у січні 1993 р. До

⁵²⁶ Договір про Європейський Союз. Розділ 5. Положення про спільну зовнішню політику і політику безпеки / Європейський Союз. – К.: Видавництво «Port-Royal», 1999. – С. 20–29.

Ради увійшли Фінляндія, Швеція, Данія, Ісландія, Росія та країни ЄС. Мета організації – налагодження співпраці у сфері економіки, захисту навколишнього середовища та безпеки. Раду країн Балтійського моря (РДБМ) створено 1992 р. за участі 11 прибалтійських країн, зокрема Естонії. Україна має статус спостерігача. Серед завдань, які вирішує організація, є і безпекова сфера⁵²⁷.

Естонський уряд вважає, що стратегія зовнішньополітичного курсу країни є надійною гарантією військової безпеки. Участь Естонії в НАТО не тільки збільшує її військовий потенціал, але й гарантує її захист від можливої агресії з боку потенційного противника та від глобальних загроз⁵²⁸. Участь в Організації Вашингтонського договору додатково дає змогу розвивати ОПК за міжнародними стандартами, отримуючи військові замовлення від НАТО. Перебудова Сил оборони Естонії відповідно до стандартів НАТО дала змогу національним силам швидкого реагування брати участь у міжнародних миротворчих операціях, а отже, набувати військового досвіду.

Військова оборона республіки становить єдину безпекову систему з Литвою та Латвією, яка входить до складової колективної оборони НАТО та ЄС⁵²⁹.

2.3.3. Латвійський військово-оборонний потенціал

Латвійська республіка (ЛР) – одна з балтійських країн Північно-Східної Європи. Населення станом на 2011 р. становило 2,2 млн. Столиця – Рига. Протягом 1944–1990 рр. входила до складу Радянського Союзу. Більшість країн-членів ООН вважають цей період для прибалтійських республік окупаційним. Латвія має сухопутний кордон з Росією, Естонією, Білорусією та Литвою. Її територію омиває Балтійське море, республіка межує на морі зі Швецією. Латвійська республіка має морські порти: Рига, Лієпая, Вентспілс. Через територію країни проходять нафто- і газопроводи. Міжнародний аеропорт знаходиться у Ризі. Територію поділено на 103 краї, які складають 4 регіони: Відземе, Латгале, Курземе і Земгале. Латвійська республіка входить до Ліги націй (1921 р.), ЄС, НАТО, а також Шенгенської зони. Латвія представлена в Європарламенті⁵³⁰. У Раді Європи Латвія має 4 голоси з 345. ЛР – парламентська унітарна республіка⁵³¹.

⁵²⁷ Рада країн Балтійського моря (РДБМ). Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbss.org/>.

⁵²⁸ Полторацький О. С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00. 04/ Ін-т світ. Економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2003. – 192 с.

⁵²⁹ Левик Б. С. Збройні сили Республіки Естонія у новітній період історії (1991–2011 рр.) / Б. С. Левик // Збірник наук. праць Національного університету оборони України. – К., 2012. – № 1 (107). Ін. № 45088 – С. 242–252.

⁵³⁰ Європарламент. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/pl/headlines/>.

⁵³¹ Спирин Г. Основные факты истории Латвии / Г. Спирин – 2-е изд., испр. и доп. – Рига, 1999. – 141 с.

Події у столиці Литви Вільнюсі 13 січня 1991 р. сколихнули і сусідню Латвію. Під час нічного штурму Вільнюського телецентру військами КДБ СРСР загинули мирні люди. 14 січня на набережній р. Даугави відбулась вселатвійська маніфестація Народного Фронту, у якій, за даними преси, взяли участь 800 000 осіб⁵³². 20 січня під час штурму приміщення республіканського МВС ризький ОМОН обстріляв цивільних, які знаходились всередині, 5 осіб було вбито, 8 поранено⁵³³.

Першу конституцію Латвії прийнято 15 лютого 1922 р. Норми цієї Конституції відновлено у період 1990–1993 рр. Повністю норми Конституції було відновлено 6 липня 1993 р. 1998 р. чинну конституцію доповнено розділом 8, статтями про права людини. Станом на 2007 р. Конституція складається з 115 статей, які згруповано у вісім розділів⁵³⁴. Залишилися у силі конституційні закони: Декларація про Латвійську державність від 27 травня 1990 р. та Декларація про незалежність від 21 серпня 1991р., оскільки їх не відображено у конституції. За чинною Конституцією, Президент є керівником збройних сил, а у випадку війни призначає головнокомандувача національних збройних сил⁵³⁵. На основі постанови Сейму президент оголошує війну. Сейм приймає рішення про фінансування збройних сил у мирний період. Для народного обговорення не можна передавати законопроекти про військову повинність, оголошення війни, укладання миру. В Латвії передбачено військові суди, які діють на основі спеціального законодавства.

Президента країни обирають депутати Сейму простою більшістю закритим голосуванням на 4 роки. Віковий ценз для президента – 40 років. Парламент однопалатний і складається зі 100 депутатів, яких обирають також на 4 роки, за пропорційною системою виборів у 5 виборчих округах. Виборчий бар'єр для політичних партій становить 5 %. Віковий ценз для депутатів парламенту (сейму) 21 рік. У місцеві органи самоуправління можна обирати громадяни з 18 років.

Уряд – Кабінет міністрів очолює президент міністрів. Голову КМ пропонує Президент для затвердження Сеймом⁵³⁶.

Суддів призначає парламент. Після успішного проходження випробувального терміну судді призначаються на довічний термін – до досягнення 65 років. Конституційний суд складається з 7 суддів, яких обирають на 10 років. Суди поділяються на цивільні та кримінальні. За інстанціями розрізняють районні (міські), окружні (апеляційні) та Верховний суд (касаційний). 2004 р. у республіці працюють адміністративні районні та окружні (апеляційний) суди.

Виборче право обмежує права колишніх працівників КДБ, экс-працівників спецслужб СРСР брати участь у виборах до місцевих органів самоуправління та

⁵³² Балтийское время. Еженедельник Народного фронта Латвии. – 1991. – № 2 (110).

⁵³³ Федотов А., Дайнис И. Баррикады – самое значительное событие в латвийской истории // Телеграф. – 2007. – № 9 (1303).

⁵³⁴ Конституція Латвії 1922 р. Станом на 2007 р. Офіційний сайт Сейму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme>; <http://latius.narod.ru/law/constitution.htm>.

⁵³⁵ Офіційний сайт Президента Латвії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.lv/index.php?pid=210>.

⁵³⁶ Сейм Латвії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saeima.lv/>.

працевлаштовуватися на державну службу. 83 % громадян мають політичні права, решта не мають права брати участь у виборчому процесі.

15 лютого 1990 р. Верховна Рада Латвії затвердила національний прапор та гімн. 4 травня 1990 р. ВР Латвійська РСР проголосила незалежність, ухваливши Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки і повернення до Конституції 1922 р. Цим подіям передували прийняття Верховною Радою Латвії 28 липня 1989 р. Декларації про державний суверенітет і 15 лютого 1990 р. Декларації з питань державної незалежності Латвії, а також Звернення Вселатвійських зборів народних депутатів від 21 квітня 1990 р. 4 травня 1990 р. Верховна Рада Латвійської РСР прийняла Декларацію про незалежність Латвійської республіки. Цим документом було осуджено договір між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова–Ріббентропа), внаслідок якого було ліквідовано латвійську державність і 17 липня 1940 р. проведено окупацію країни. Декларація відновила Конституцію Латвії 1922 р. і скасувала декларацію Сейму Латвії від 21 червня 1940 р. «Про вступ Латвії до СРСР». Тимчасові відношення між Латвією та СРСР на той час повернулись до мирного Договору 11 серпня 1920 р., за яким Латвія визнавалась незалежною державою. 23 серпня 1990 р., під час невдалого московського путчу, Верховна Рада відновила кордони республіки станом на 16 липня 1940 р. У березні 1991 р. у республіці було проведено референдум, на якому 73,68 % населення висловилося за незалежну державу і вихід зі складу Радянського Союзу. 21 серпня 1991 р. у Латвії було прийнято конституційний закон про державний статус, яким республіка проголошувала себе незалежною і демократичною державою. Ісландія однією з перших визнала незалежність Латвії 23 серпня 1990 р., на наступний день незалежність ЛР визнала Російська Федерація, а 4 жовтня між ними було встановлено дипломатичні відносини. Швидко визнали незалежність Латвії Естонія, Литва, Данія, Фінляндія, Німеччина, США. У серпні 1991 р. Незалежність Латвії визнала Україна.

СРСР залишив Латвії мізерний військовий потенціал. Республіка з малочисельним населенням, невеликою територією, слабкою економікою не могла розраховувати на самостійну побудову національних збройних сил. У Прибалтійському військовому окрузі на території Латвії залишились лише два стратегічні об'єкти: Салдуський полігон авіаційних мішеней та РЛС далекого попередження у Скрунді.

13 листопада 1990 р. Сейм ухвалив рішення про створення Міністерства оборони. У лютому 1992 р. Президент РФ Б. Єльцин прийняв рішення про поетапне виведення радянських військ з території республіки. У цей самий день латвійські прикордонники змінили російських прикордонників у міжнародному аеропорту Рига. Прикордонні війська було сформовано найпершими 29 серпня 1990 р. за розпорядженням кабінету міністрів. 3 березня 1992 р. розпочалося виведення російських військ, яке остаточно закінчилося 31 серпня 1994 р., за винятком особового складу радіолокаційної станції далекого попередження у м. Скрунде, який за угодою оренди залишився ще на 5 років. 1993 р. Латвія ввела візовий режим в'їзду на територію республіки для громадян СНД.

До 1993 р. у Латвії фактично існувало дві армії: територіальні військові формування «Земессардзе», які підпорядковувались безпосередньо президенту, та сили самооборони, підпорядковані міністру оборони. Навесні 1995 р. Рада національної оборони ухвалила «Концепцію національної безпеки». У цьому ж році за підтримки країн-членів НАТО було сформовано БАЛБАТ – батальйон збройних сил прибалтійських республік для використання силами Альянсу під час миротворчих операцій. Миротворчу діяльність у складі НАТО підрозділи латвійської армії розпочали 1996 р. Найбільше Латвія виділила миротворців 2006 р. – 540 осіб. Розширилась військова співпраця з країнами, що входять до Північноєвропейського командування НАТО: Німеччиною, Данією. Латвійська армія першою перейшла на контрактну форму служби⁵³⁷.

У січні 1994 р. Міністр закордонних справ Латвії офіційно заявив про бажання країни вступити до НАТО. 21 листопада 2002 р. Латвійська республіка разом із ще сімома країнами отримала запрошення розпочати переговори про вступ до Північноатлантичного альянсу (ПДЧ). Латвія виконала вимоги ПДЧ за п'ять років. 2003 р. військовий бюджет досяг необхідних 2 % ВВП.

У республіці військово-політичне керівництво зосередилось на розширенні участі у колективній безпеці, перегляді концепції державної оборони, зміні структури національної армії, створенні професійного ядра, удосконаленні військового бюджету. У Міністерстві закордонних справ республіки створили управління НАТО і політики європейської безпеки, яке проводило суспільно-інформаційну роботу з населенням. Особливу увагу звертали на педагогічний склад навчальних закладів, з якими проводили регулярні семінари. У вересні 2003 р. Міністерство закордонних справ Латвії видало підручник «НАТО та безпека Латвії». У школах проводили дні НАТО, в Інтернеті було створено дискусійний форум. Крім урядових організацій, активно проводили проагандистську роботу громадські організації Трансатлантична спілка латвійської молоді та Латвійська трансатлантична організація, які надавали переконливі відповіді на найчастіші запитання: «Чому Латвія має приєднатись до Альянсу?». 2003 р. 86 % населення Латвії вважали себе повністю поінформованими з питань НАТО, а 68,7 % підтримували намагання країни долучитись до Альянсу. 21,3 % були противниками такого кроку (за даними соціологічних компаній SIA DATA Servis та «Latvijas Fakti»). Так держава забезпечила постійне зростання громадської підтримки членства Латвії в НАТО. 29 березня 2004 р. Латвійська республіка офіційно вступила до НАТО, передавши Сенату США у Вашингтоні на зберігання договір, ратифікований Сеймом республіки. 2 квітня 2004 р. у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі відбулось урочисте підняття національного прапора Латвії. Разом з Латвією до Північноатлантичного договору приєднались Болгарія, Естонія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія. Цей прозорий та беззаперечний факт був позитивно сприйнятий народом Латвії^{538, 539}.

⁵³⁷ Національні збройні сили Латвії // Військо України. – 2004. – № 1–2. – С. 31–33.

⁵³⁸ Досвід Латвії на шляху вступу до НАТО: формування позитивного ставлення громадськості. Інґмарс БІСЕНІЄКС, заступник керівника Управління НАТО і політики європейської безпеки, МЗС Латвії (3 виступу на конференції «Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та

1 травня 2004 р. Латвія разом з іншими 9 країнами стала членом ЄС. До цього Європейська комісія 1991 р. визнала незалежність республіки. 1995 р. Латвійська республіка подала заявку на вступ до Євросоюзу. Переговори про вступ розпочалися 2000 р. і завершилися у грудні 2002 р. 16 квітня 2003 р. Латвійська Республіка стала спостерігачем у Європейському Союзі.⁵⁴⁰

4 листопада 1992 р. в Латвії було прийнято закон «Про державну оборону», який визначив Сили оборони складовою частиною Національних збройних сил. Тоді ж Голова ВР Латвійської РСР підписав закон «Про Сили оборони». Сили оборони складались з сил прикордонної охорони, мобільних стрілецьких сил, сил повітряної і протиповітряної оборони, морських сил та підрозділів особливого призначення. Останні створено за наказом Міністра оборони. На обов'язкову військову службу призиваються чоловіки 19–25 років, допускається добровільний призов з 18 років. Жінки поступають на службу у віці 18–40 років лише за бажанням. У силах оборони не можуть служити раніше судимі за навмисні карні злочини.

Першим військовим підрозділом Латвії стало Земське ополчення, яке сьогодні входить до складу національних збройних сил. Воно було створено під час московського серпневого путчу 1991 р. Ополчення за цей період змінювало свій чисельний склад від 20 до 32 батальйонів, що становило від 13 до 16 тис. осіб. 1997 р. розпочалась реорганізація армії. Земське ополчення трансформувалось у сухопутні війська, які дислоковані за територіальним принципом. Ополченці (добровольці) служать за місцем постійного проживання і зобов'язані один тиждень на місяць проходити військову підготовку.

Було розроблено військову концепцію. Основними принципами концепції є недоторканність і непорушність кордонів, відмова від визначення потенційних противників, незастосування сили у вирішенні міжнародних конфліктів. Керівництво Латвії у разі збройної агресії має великі сподівання на політичне врегулювання, тому її збройні сили скеровані на завдання агресорові максимальних втрат, зокрема на його території, проводячи диверсійні операції, що повинні зупинити військові дії проти республіки. До 1997 р. у Латвії було створено національну регулярну армію чисельністю 4 тис. військовослужбовців, а також сили територіальної самооборони чисельністю до 16 тис. Військове будівництво стикалося із значними труднощами: недостатнім фінансуванням і відсутністю кваліфікованого офіцерського складу. Серед політиків та депутатів сейму не було осіб, які могли б кваліфіковано займатись оборонною політикою. Національної бази для науково-дослідної роботи у сфері озброєння також не було. Армія мала низьку бойову підготовку і була готова до

шляхи їх розв'язання», 30 вересня 2004 року, м. Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.db.niss.gov.ua/docs/konf/polmil_08_06_06/bisenieks-Ukr.htm.

⁵³⁹ Ліпкевич С. Оборонна політика латвійської республіки щодо інтеграції у північноатлантичний альянс / С. Ліпкевич // Схід. – 2006. – № 5 (77).

⁵⁴⁰ Латвійське членство в ЄС – основні принципи, цілі, пріоритети і діяльність 2007 – 2013 рр. Міністерство зарубіжних справ Латвії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/ev/Prioritates/ja-par-ES/zinojums/#3-5-2>.

вирішення локальних завдань (пошуково-рятувальні операції, контроль повітряного та морського простору). Військово-політичне керівництво країни розуміло, що самостійно країна з цими завданнями не впорається, тому стратегічною ціллю стало майбутнє членство в НАТО. Керівництво Альянсу було зацікавлене у вирішенні питання військової безпеки країн Балтійського регіону для створення протидії Росії на Північному Сході Європи, одночасно не загострюючи з нею військово-політичних стосунків.⁵⁴¹

Період 1992–1994 рр. для Латвії характеризується виведенням російських військ з території республіки, тому у цей час НАТО зосередило свою увагу на підготовці майбутніх військових кадрів для національних армій, створенні структурних основ та досягненні відповідності натовським стандартам. Цей етап завершився підписанням трьома прибалтійськими республіками документа про участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру». Це був остаточний стратегічний військово-політичний вибір цих країн. Після звільнення території республік від зарубіжних військових формувань керівництво Північноатлантичного альянсу перейшло до планування двосторонніх відносин та конкретної допомоги щодо зміцнення національної безпеки Латвії. За задумом військових фахівців, потрібно було розбудовувати єдину регіональну систему безпеки. Найбільшу допомогу у цьому питанні надали США та НАТО. До розроблення і створення регіональної безпекової системи долучились близькі країни-сусіди: Швеція та Фінляндія. Розпочався етап інтеграції латвійської армії у міжнародну систему безпеки.

1996 р. взвод латвійської армії увійшов до складу миротворчого батальйону Данії, що контролював територію Боснії та Герцеговини відповідно до рішення РБ ООН. У липні 1997 р. латвійські війська взяли участь у військових навчаннях Baltic Challenge-1997 («Балтійський виклик-97»), що проходили на території Естонії. У навчаннях брали участь ще шість країн балтійського регіону (Естонія, Литва, Фінляндія, Норвегія, Швеція, Данія). 2700 військових відпрацьовували способи взаємодії під час миротворчих операцій. У вересні цього ж року у Латвії на базі Адажського навчального центру пройшли міжнародні військові навчання Cooperative Best Effort-97 («Спільні зусилля-97»), у яких взяли участь 500 військовиків з 14 країн, зокрема чотирьох країн-учасниць НАТО (Канади, США, Нідерландів і Норвегії). У цих навчаннях брали участь і представники української армії.⁵⁴²

1 січня 1998 р. національні збройні сили Латвії нараховували 21 тис. Сухопутні війська – 20 тис., з них 16,5 тис. – представники територіальної оборони (Земське ополчення). Тоді озброєння сухопутних сил Латвії складалось з 24 гармат польової артилерії, 24 мінометів (М-120), двох броньованих дозорних автомашин (БРДМ), 13 бронетранспортерів (БТР) М-42 «Пксбіл» шведського виробництва, гранатометів РПГ-7, автоматів Калашнікова китайсько-румунського виробництва, американських гвинтівок М-16. Земське ополчення об'єднувало п'ять бригад і 35 батальйонів.

⁵⁴¹ Коротченко И. НАТО осваивает военную инфраструктуру Латвии // Независимое военное обозрение. – 1997. – 26–31 сентября (№ 36). – С. 2.

⁵⁴² Лемеха С. Солдаты НАТО: латвийский вариант // Камуфляж. – 2006. – № 2. – С. 12–14.

Військово-повітряні сили мали на озброєнні п'ять гелікоптерів Мі-2, два літаки Ан-2 колишньої сільськогосподарської авіації та один німецький літак L-410. У ВПС служило 120 осіб, з них 11 льотчиків. Повітряний простір над Латвією, як і над Литвою та Естонією, патрулюють по чотири місяці літаки країн НАТО. Цю місію вже виконували льотчики Бельгії, Великої Британії, Норвегії, Нідерландів, Польщі, Туреччини, Іспанії, Португалії, США, Франції, ФРН, Словаччини, Данії.

Військово-морські сили мають на озброєнні 17 бойових кораблів, катерів і допоміжних суден, на яких несуть службу та обслуговують близько 1 тис. осіб. ВМС, крім контролю за територіальними водами та підготовки кораблів до розмінування беруть участь у цивільних операціях (пошук, рятування, збирання нафти під час аварійних ситуацій)⁵⁴³.

На початок 2004 р. латвійська армія нараховувала 5 716 військовослужбовців, серед яких було 1 341 призовник та 744 цивільні особи. Сухопутні війська склалися з регулярного складу: 1 053 військовослужбовці та 40 цивільних, резерв становив 12 495 добровольців територіальної оборони. Сухопутні війська склалися з двох піхотних батальйонів, артилерійського батальйону, підрозділу знепечення вибухових пристроїв. ВПС нараховувало 258 військових та 28 цивільних. ВМС – 720 військових (275 за призовом) та 50 цивільних. Тилове забезпечення складалось з 372 військовослужбовців (60 призовників) і 225 цивільних осіб. Командний склад військової підготовки і доктрин нараховував 2 000 військових (683 призовника) і 250 цивільних⁵⁴⁴.

10 вересня 1991 р. ВР Латвії прийняла Закон «Про призов на військову службу», який передбачав обов'язок проходження дійсної військової служби для громадян чоловічої статі віком від 19 років. 13 листопада 1991 р. ВР прийняла рішення про створення Міністерства оборони. Національні збройні сили будувалися за національною ознакою з представників титульної нації.

Першим Міністром оборони Латвії 19 листопада 1991 р. було призначено Талавса Юндіза, який до цього очолював Комісію з оборони та внутрішніх справ Верховної Ради. У січні 2006 р. міністром оборони Латвії стала жінка – Лінда Мурнієце, представник партії «Новий час», яка замінила на цій посаді Ейнарса Репше. Л. Мурнієце за фахом журналіст, до призначення була парламентським секретарем МВС та МО, заступником голови комісії Сейму з питань оборони і внутрішніх справ, головою Антикорупційного комітету.

Крім позитивного досвіду розбудови національних збройних сил, Латвія стикнулася із труднощами. Так, у 2009 р. національні ЗС повністю припинили набір військовослужбовців через скорочення бюджетного фінансування. 2009 р. ця стаття видатків зменшилась на 15 % порівняно з попереднім роком. У цьому ж році з латвійської армії було звільнено (скорочено) 230 осіб, контракт яких закінчився або

вони досягли пенсійного віку. Чисельність ЗС Латвії 2009 р. становила 4 900 військових. Військовий бюджет 2008 р. становив 1,93 % від ВВП, 360 млн. євро. Незважаючи на фінансові труднощі, 2009 р. військове міністерство Латвії розпочало будівництво радіомаяків для військово-повітряних сил морської авіації НАТО.

Підготовка військових у Латвії організована на чотирьох рівнях. Два перші проходять у республіці. Перший початковий – до капітана, другий – від капітана та вище, третій – до полковника, четвертий – від полковника і вище. У Латвії функціонують штаб військової підготовки (м. Рига), центр військово-морської підготовки (Лієпая), Центр військової підготовки мобільної піхоти (Адажі), Центр початкової підготовки піхоти (Алуксне), школа сержантів (Цесіс), Центр підготовки зв'язку (Сігулда). Третій рівень проходять у Балтійському військовому коледжі, що знаходиться в естонському м. Тарту, який фінансується спільно урядами прибалтійських країн. Четвертий рівень теж проходять тут. Крім цього, можна проходити навчання у військових академіях США, ФРН, Великої Британії, Франції.

Крім зазначених міжнародних організацій, Латвія є учасницею регіональних спільнот. Три прибалтійські країни 1991 р. заснували Балтійську асамблею (БА)⁵⁴⁵ – організацію співпраці, до якої входять парламентарі від кожної республіки – по 12–20 осіб. Сесії, які мають рекомендаційний характер, проводяться один раз на рік. При БА постійно працюють п'ять комітетів, серед яких один з питань права та безпеки.

Крім БА, прибалтійські республіки 1994 р. заснували Балтійську раду міністрів (БРМ) – теж орган співпраці виконавчої гілки – урядів Литви, Латвії та Естонії. На зустрічах голів урядів, які проводять один раз на рік, вирішують питання виконання рекомендацій Балтійської асамблеї. При БРМ працює п'ять комітетів, серед них один з питань оборони. У сукупності БА та БРМ складають Балтійську Раду⁵⁴⁶.

Прибалтійські країни у своїй стратегії захисту національних інтересів проводять політику зближення з Північними країнами Європи та Балтійського регіону. Ця програма передбачає залучення до активної співпраці Німеччини та Польщі⁵⁴⁷. Україна розпочала співпрацю у сфері оборони 12 липня 1994 р., підписавши відповідну угоду з МО Латвії.

Конгрес та адміністрація США вважають Латвію важливим союзником у боротьбі з міжнародним тероризмом. Латвійські контрактники беруть участь в антитерористичних операціях НАТО (Афганістан, Ірак). Латвійські солдати у міжнародній місії отримують зарплату 1 000 латів на місяць, вислуга років визначається з розрахунку 1 рік за 3 роки. 2005 р. латвійська армія отримала від США \$ 4,96 млн. для покращення системи військового управління та контролю за проведенням Ризького саміту НАТО. За ці кошти було закуплено 30 військових

⁵⁴³ Александров А. Вооруженные силы Латвийской Республики // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 8. – С. 9–12.

⁵⁴⁴ Інтерв'ю з аташе з питань оборони Латвійської республіки в Україні підполковником Зігмунсом Балотісом // Військо України. – 2008. – № 11.

⁵⁴⁵ Балтійська асамблея. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baltasam.org/?CatID=84>.

⁵⁴⁶ Балтійська Рада Міністрів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/03_1128%20terms%20of%20reference-nolikums.pdf.

⁵⁴⁷ Мешков А., Николаев А. Формирование доктринальных концепций стран Балтийского региона // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 10. – С. 7–9.

джипів, цифрову радіоапаратуру, прилади нічного бачення, водолазні костюми для підводного розмінування тощо. 2006 р. США виділили за програмою військового фінансування зарубіжних країн Латвії \$ 1,48 млн. на військові потреби. У межах цієї програми Латвія отримала \$ 1,3 млн. для організації військового навчання.

Латвійська армія малочисельна і складається з 4 800 контрактників та 960 солдатів-призовників, а також 10 600 територіальних добровольців. Строковий призов у Латвії припинено, і армія повністю перейшла на контрактні умови військової служби. Військова доктрина проста і передбачає організований військовий опір агресору на своїй території до прибуття військ НАТО. У цьому і полягає гарантія захищеності і оборони. Навчання військові проходять у навчальних центрах, найбільший з яких знаходиться в селищі Адажі під Рігою. Основний вид озброєння – шведські штурмові гвинтівки АК-4. В армії скасовано будь-які політичні заняття, в казармах немає портретів політиків і військового керівництва. Робота контрактників починається о 8 год і закінчується о 18 год. Субота та неділя вихідні, окрім осіб, які заступають у наряд. Зарплата офіцера 400 латів, батальйонного сержанта – 420 латів. У військових є велике бажання проходити службу у міжнародних контингентах та навчатись за кордоном. В армії обов'язкове знання латвійської мови, для служби за кордоном необхідно додатково володіти англійською мовою.

Латвія з перших днів прийняла далекоглядне стратегічне рішення про входу до ефективних міжнародних організацій, насамперед НАТО та Євросоюз. Республіка, провівши відповідні демократичні реформи, виконала вимоги для вступу у ці організації. Такий крок дав гарантію забезпечення національної безпеки за рахунок використання військового потенціалу країн-членів Північноатлантичного альянсу. Країна інтегрувалась в європейську спільноту, що дало змогу дотримуватись загальноєвропейських стандартів та брати участь у прийнятті загальноєвропейських рішень. Латвія, дотримуючись демократичних принципів, зайняла достойне місце у геополітичному середовищі. Побудова національних збройних сил на основі титульної нації підвищила рівень патріотизму та індекс опору населення можливій агресії.

Балтійські країни Латвія, Литва і Естонія створили єдиний безпековий і оборонний простір на воді, на суші та у повітрі, який став підсистемою Північноатлантичного співтовариства. Країни юридично і фактично захищені від агресорських посягань ст. 5 Вашингтонського договору (1949 р.). Інтеграція до НАТО збільшила у рази їхній військовий потенціал та дала змогу зекономити на фінансових та матеріально-технічних оборонних видатках. Захист національних інтересів, насамперед історичних, культурних, мовних залишається пріоритетом зовнішньої політики. Прибалтійські республіки вважають Росію та Білорусію головними потенційними джерелами військової загрози.

Прибалтійські республіки – Латвія, Литва та Естонія – першими з колишніх радянських республік набули членства у НАТО (листопад–грудень 2004 р.). Їх членство у НАТО було результатом послідовної підготовки країн, мобілізації

матеріальних ресурсів для досягнення економічних та оборонних показників, запровадження демократичних реформ, які ґрунтуються на верховенстві закону, захисті прав і свобод людини. Членство в Альянсі на практиці показало вигоду в геополітичному, фінансово-економічному та оборонному секторах. Це стало передумовою інтеграції до Європейського Союзу. З приєднанням до НАТО їх обороноздатність збільшилась у десятки разів за рахунок об'єднаного військового потенціалу 28 країн (запрошено ще дві) Альянсу. Членство в НАТО дало можливість прибалтійським республікам створити реальну дієву спільну систему оборони. Входу до Організації Північноатлантичного договору оптимізувало бюджетні витрати в оборонній сфері (2–3 % ВВП) і перерозподілило оборонні завдання. Основний тягар нейтралізації можливої військової агресії лягає на війська НАТО – це закладено в оборонному плануванні трьох країн^{548, 549}.

2.4. Військово-політичне протистояння на Кавказі та пошук компромісу

Військова історія Кавказького регіону традиційно вважається складною і суперечливою. Тут зіштовхнулись глобальні інтереси провідних країн світу (США, Росії, країн Європи, Туреччини, Ірану), які вбачають у ньому не тільки вікно у Азію, але й потужний енергетичний ринок з вигідними транзитними шляхами. Кавказ має вирішальне значення для постачання вуглеводнів з Центральної Азії на Південь Європи. Саме тому названі країни прикладають максимум зусиль для посилення свого впливу на військово-політичну ситуацію у регіоні. Не менш напруженими залишаються регіональні відносини, особливо стосунки між Азербайджаном та Вірменією, Росією і Грузією, які до сьогодні не отримали свого логічного вирішення. Внутрішні проблеми порушують громадянський спокій трьох республік Південного Кавказу. В Грузії – це Абхазія і Південна Осетія, у Вірменії та Азербайджані – Нагірний Карабах (Арцах). Густота розміщення військ і озброєння у Кавказькому регіоні одна з найбільших у світі, як і ризик відновлення військових конфліктів.

Новостворені пострадянські держави мають чимало спільного в проблематиці національної безпеки. Основними проблемами є: слабкість державних інституцій; домінування етнічного націоналізму; відсутність демократичних традицій у політиці; слабкість громадянського суспільства; збереження «радянської» культури управління у

⁵⁴⁸ Левик Б. С. Формування Збройних сил Латвії у нових геополітичних умовах / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія). – Донецьк: ТЗОВ «Східний видавничий дім», 2011. – № 7 (114) листопад–грудень. – С. 120–125. ISSN 1728–9343.

⁵⁴⁹ Левик Б. С. Військова безпека Латвійської Республіки після розпаду СРСР та у нових історичних умовах / Б. С. Левик // Наукові записки. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль.: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 184–192.

системі державної влади; періодичність економічних криз; транзитний характер територій; наявність незавершених збройних конфліктів⁵⁵⁰. Усі три країни входять до ООН, Азербайджан і Вірменія – члени СНД, Вірменія – член ОДКБ.

2.4.1. Азербайджан – військова безпека за принципом достатньої оборони

Азербайджан (Азербайджанська Республіка) розташований на Південному Кавказі і входить до провідних геополітичних регіональних гранців. Із заходу республіка омивається Каспійським морем. Безпосередній кордон Азербайджан має з Росією (284 км), Вірменією (дві ділянки: 566 і 221 км), Туреччиною (9 км), Грузією (332 км) та Іраном (179 км). До складу АР входить Нахічеванська Автономна Республіка. Населення республіки становить близько 9 млн., за офіційним переписом 2005 р. – 7,991 млн. осіб. Територію країни поділено на 59 районів з 11 містами.

1936–1991 рр. республіка входила до складу СРСР. Сьогодні Азербайджан – член ООН (1992 р.), ГУАМ та СНД. До військово-політичних союзів АР не входить. 60 % території країни – це гори. Азербайджан залишається індустріально-аграрною країною. Основою економіки є нафто- та газовидобувна промисловість. Імпорт нафти має визначальне місце в економіці (75 %) і втричі перевищує показники експорту. Річний імпорт становить \$ 3,3 млрд., експорт – \$ 1,2 млрд. Туреччина залишається лідером серед інвесторів та найближчим партнером у військово-політичних питаннях для Республіки Азербайджан. Азербайджан здійснює інвестиції у Туреччину⁵⁵¹.

1988–1989 рр. на території Азербайджану розпочався військовий конфлікт у Нагірному Карабасі. У зону конфлікту між азербайджанцями та вірменами було введено радянські війська. 1990 р. було запроваджено надзвичайний стан. Однак вжиті заходи з врегулювання не дали бажаного результату. Вірмено-азербайджанські події сколихнули народи СРСР, примусили їх звернути увагу на питання національного самовизначення⁵⁵². 1991 р. Нагірний Карабах оголосив себе незалежним, проголосивши створення автономної республіки, яка зі згоди парламенту Вірменії увійшла до її складу. Під час військового конфлікту, за даними різних джерел, загинуло від 18 до 25 тис. осіб, близько 1 млн. азербайджанців стали біженцями. Рада Безпеки ООН осудила

⁵⁵⁰ Манукян О. С. Україно-армянские отношения в контексте национальных интересов Украины в регионе Южного Кавказа: материалы II Всеукр. науч. конф. «Достижения социально-гуманитарных наук в современной Украине» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 12–13.

⁵⁵¹ Байрамов Азер Азиз-оглы. Энергетическое сотрудничество Азербайджана с зарубежными странами: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.14. – М., 2007. – 177 с. РГБ ОД, 61:07-8/2864.

⁵⁵² Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Херсонській області секретареві Херсонського обкому КПУ М. М. Кушнеренко про реагування населення області на події в Азербайджані, Вірменії і республіках Прибалтики. 26 листопада 1988 р. ГДА СБУ, Херсон, ф. Секретного діловодства, оп. 1020, Спр. 1954, арк. 104–105.

окупацію Азербайджану і зажадала звільнення окупованої території. Вірменія не виконала резолюції РБ ООН. Зона регіональної війни почала поширюватися за межі області. 5 травня 1994 р. у Бішкеку (Киргизія) три воюючі сторони (Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах) підписали угоду про припинення війни (вогню), яку постійно порушують дві сторони. Конфлікт залишається невирішеним досі. Азербайджан і Вірменія знаходяться у стані локальної позиційної війни.

У Нагірному Карабасі за часів СРСР було створено анклав, куди заселили вірмен, хоча територія належала Азербайджану. У Карабасі сьогодні проживає близько 140 тис. населення – переважно вірмени. Неоднозначно до Карабаської проблеми ставляться у Європейському парламенті частина депутатів захищають інтереси Вірменії. Таку саму позицію займає РФ. Конфлікт вимагає уваги міжнародної спільноти – інакше він переросте у регіональну війну⁵⁵³.

У серпні 1991 р. лідери Азербайджану підтримали московський путч. У цьому ж році республіка оголосила себе незалежною, денонсувавши союзний договір 1936 р. у частині входження Азербайджану до складу СРСР. 1991 р. Комуністична партія Азербайджану саморозпустилася. У цьому ж році у республіці ввели посаду президента⁵⁵⁴.

Першу Конституцію Азербайджану прийнято 1921 р., другу – 1925 р., третю – 1937 р., четверту – 1978 р., п'яту чинну – 1995 р.⁵⁵⁵.

30 серпня 1991 р. Верховна Рада Азербайджану ухвалила Декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської республіки». 18 жовтня було прийнято Конституційний Акт. 12 листопада 1995 р. проведено референдум з питання прийняття Конституції країни, яка 5 грудня 1995 р. набула чинності. Конституція Азербайджану містить 158 статті, які згруповано у 12 розділів. Конституція гарантує демократичний устрій та розвиток громадянського суспільства, закріплює принципи верховенства закону. Розділи 11 та 12 Конституції містять зміни та доповнення.

Законодавча влада належить однопалатному парламенту – Національним зборам (Мілі-Меджліс). Парламент республіки об'єднує 125 депутатів, які обираються на 5 років. Виконавча влада належить Президенту, посаду якого введено 1991 р. Президента республіки обирають загальними таємними виборами на 5 років. 2009 р. знято обмеження на число термінів перебування на посту президента. Кабінет міністрів призначає президент та затверджує парламент.

Військова служба у збройних силах – почесний обов'язок кожного громадянина. Для пацифістів передбачено альтернативну службу. Міністерство оборони створено 5 вересня 1991 р., а Збройні сили республіки 9 жовтня 1991 р. Фактично

⁵⁵³ Мухин В.. Карабахский детонатор на взводе // Газета «Независимая». 24.01.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ng.ru/printed/250420>.

⁵⁵⁴ Алиев Г. Кавказский дом. История и современность / В сб. : Посткоммунистические демократические преобразования и геополитика в Закавказье (Юж. Кавказе). – Тбилиси, 1998. – С. 70–72.

⁵⁵⁵ Конституція Азербайджану. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.base.spinform.ru/show.fwx?Regnom=2618>.

розбудова армії розпочалась в кінці 1993 р. – на початку 1994 р. День Збройних сил відзначається як державне свято 26 червня 1998 р.

1997 р. розпочалась розбудова військових навчальних закладів: 1997 р. – Вища військова школа, 1999 р. – Вища військова академія, 2001 р. – навчальний центр Міністерства оборони. Сьогодні армія Азербайджану набагато сильніша від Збройних Сил Вірменії – свого регіонального супротивника. Азербайджанська влада не приховує своїх намірів звільнити Нагірний Карабах від окупації. Це один із зовнішньополітичних пріоритетів республіки. Азербайджан у військовій сфері розвиває взаємостосунки з НАТО, виконує зобов'язання згідно з «Планом дій з індивідуального партнерства». Такі самі активні кроки Азербайджанська республіка здійснює у взаємостосунках з Європейським союзом. Однак євроатлантична інтеграція республіки поки що не передбачає вступу до НАТО чи ЄС. Серед зовнішніх пріоритетів республіки – демілітаризація басейну Каспійського моря, розвиток Євразійського транспортного коридору⁵⁵⁶.

Військова концепція безпеки, прийнята 2007 р., передбачає раціональну, достатню оборонну політику. До цього у сфері військово-політичної діяльності керувались законом «Про оборону», який було прийнято 26 листопада 1993 р. У чинній Військовій доктрині Азербайджану безпекове середовище характеризується ускладненням та загостренням ситуації після грузинської військово-політичної кризи 2008 р.; збільшенням військової присутності у регіоні російських військ як лідера ОДКБ та військового союзника Вірменії; зміцненням збройних сил Вірменії; продовженням Нагірно-Карабаського конфлікту; порушенням морського та повітряного кордону Іраном, який проводить мілітаристську політику. За роки незалежності Азербайджан стратегічно не визначився, він не отримав військово-політичних союзників та військового потенціалу, який дав би змогу ліквідувати військові загрози. Негативний фактор, який загрожує національній безпеці, – це військовий конфлікт з Вірменією. Цей фактор викликає стурбованість не тільки у регіоні, але й у Європі. Російська військова присутність на території Вірменії є стримувальним фактором проти намірів Національної армії Азербайджану. Азербайджанська Республіка остаточно не визначилась зі своїми потенційними союзниками – Туреччиною, Грузією, США, НАТО і ЄС⁵⁵⁷. Взаємовідносини між Євросоюзом і Азербайджанською Республікою дублюють загальну картину відносин ЄС з південнокавказькими республіками. Євросоюз зацікавлений в безпеці АР як джерела енергоносіїв, тому благополуччя Європи залежить від безпеки Азербайджану⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Пріоритети зовнішньої політики Азербайджану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Leader/nationwideLeader_r.html#top.

⁵⁵⁷ Тищенко Г. Военно-политический курс и Вооруженные силы Азербайджана / Независимый Азербайджан: новые ориентиры: монография. – М.: РИСИ, 2000. Т.2. – С. 23.

⁵⁵⁸ Меликов З. Э. Европейский Союз и Азербайджан: проблемы безопасности в структуре двухстороннего сотрудничества. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С.41–43.

16 серпня 2010 р. Президенти Азербайджану та Туреччини підписали Договір про стратегічне партнерство і взаємодопомогу⁵⁵⁹. 7 грудня цього самого року Комітет міжнародних та міжпарламентських взаємовідносин розглянув цей законопроект і подав його на парламентське затвердження. Співпраця між Анкарою та Баку змінює геополітичну ситуацію на Кавказі. Слід зазначити, що аналогічний договір має Вірменія з Російською Федерацією, що створює відповідне військово-політичне протистояння у цьому регіоні. Президент Азербайджану Ілхам Алієв намагається розширити міжнародні взаємовідносини, робить ставку на мусульманську Туреччину. Через Туреччину проходять усі транзитні газові трубопроводи у країни ЄС. Обидві країни задоволені розвитком стосунків і визнають доречним вислів Президента Туреччини Абдули Гуля: «Мир на Кавказі – один з головних пріоритетів турецької зовнішньої політики»⁵⁶⁰. Довгострокова стабільність у цьому районі потрібна як для Європи, так і для країн Кавказу, які потерпають від невіршених територіальних конфліктів. Між країнами відбуваються регулярні зустрічі на вищому рівні. Політику Президента Азербайджану активно підтримують представники інших гілок влади і мусульманства. Туреччина разом з Азербайджаном мають бажання брати активну участь у розв'язанні регіональних проблем. Особливу увагу приділяють Нагірно-Карабаському конфлікту. В турецькому парламенті створено міжпарламентську групу дружби Азербайджан–Туреччина⁵⁶¹.

РФ теж бере активну участь у вирішенні військово-політичних питань на Кавказі. Саме з цієї метою влітку 2010 р. у Санкт-Петербурзі відбулась зустріч на найвищому рівні керівників Росії, Вірменії та Азербайджану з питань врегулювання Карабаського конфлікту. Позиції сторін щодо вирішення цього питання кардинально відрізняються. Туреччина та Азербайджан вважають, що Вірменія окупувала територію Карабаху. Іншої позиції дотримуються РФ та Вірменія. Туреччина залишається чи не єдиним активним союзником Азербайджану у цьому питанні. Таку саму офіційну позицію займають США, ЄС, Європарламент, ООН. Туреччина однією з перших визнала незалежність Азербайджану. З 1991 р. Туреччина намагалась надавати політичну, морально-психологічну і військову підтримку Азербайджану. Турецькі військові надавали консультативну і практичну допомогу у підготовці офіцерського складу національної армії Азербайджану. Концепція «один народ – дві держави» активно підтримується на всіх рівнях в обох країнах. Президент Азербайджану І. Алієв постійно висловлює думку: «наскільки буде сильна Туреччина, настільки буде сильний і Азербайджан»⁵⁶². У січні 2011 р. скасовано візовий режим між обома країнами.

⁵⁵⁹ Парламент Азербайджана рассмотрит договор о стратегическом партнерстве с Турцией [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2010/12/07/798094.html>.

⁵⁶⁰ Гюль: Мир на Кавказе – один из главных приоритетов турецкой политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2010/08/16/762539.html>.

⁵⁶¹ Рзаев Ибрагим Бадал-оглы. Внешнеэкономические аспекты национальной безопасности Азербайджана: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.14. – М., 2006. – 198 с. РГБ ОД, 61:06-8 4379.

⁵⁶² Офіційний сайт Президента Азербайджану. Документи. Концепції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.president.az/documents/concepts/>.

Росія зробила конкретні військово-політичні кроки для захисту своїх інтересів на Кавказі. Йдеться не лише про Договір про співпрацю та взаємодопомогу із Вірменією. На кордоні Вірменія–Туреччина у м. Тюрмі знаходиться військова російська база № 102, термін перебування якої 2010 р. продовжений з 5 років до 49 років. Вірменія входить до військово-політичної Організації ДКБ, статут якої передбачає натовський принцип: «напад на одного члена організації прирівнюється до нападу на всіх». Одночасно РФ проводить переговори із Азербайджаном про продаж сучасних ракетних комплексів С-300 «Фаворит», що може значно порушити баланс сил у регіоні.

Взаємовідносини Туреччини і РФ сьогодні теж знаходяться на підйомі. Російські громадяни отримали від турецької влади безвізовий режим. У перспективі заплановано будівництво АЕС на території Туреччини вартістю \$ 20 млрд. Прогнозується збільшення російсько-турецького товарообігу між країнами до \$ 100 млрд. на 5 майбутніх років.

Азербайджан розглядає співпрацю з Туреччиною як варіант прискорення визволення Карабаху. Деякі турецькі політики вважають, що І. Алієв непослідовний у своїх діях і прямує до авторитарного режиму, активно формує культ власної особи. Саме такі висновки зробив у своїх спогадах экс-працівник турецького посольства 1994–2000 рр. в Баку Тургут Ер у забороненій в Азербайджані книзі «Від свободи до тиранії»⁵⁶³. Не слід забувати, що в Азербайджану склалися добрі стосунки з Ізраїлем, що йде врозріз із зовнішньою політикою Туреччини та Ірану. Туреччина і Азербайджан залежні один від одного в економічній сфері. У них є свої суперечності з газових питань, – йдеться про експорт азербайджанського газу через територію Туреччини в Європу. Цю проблему між двома мусульманськими країнами не вирішено. У південному транспортному коридорі поставки газу і нафти у Європу в обхід Росії зацікавлені ЄС та США.

США вважають Азербайджан своїм стратегічним партнером на Кавказі⁵⁶⁴. Азербайджан взяв участь у місії НАТО в Афганістані, надавши свою територію для прольоту військових літаків і транзиту воєнних вантажів. Крім цього, Азербайджан фінансує підготовку сил безпеки Афганістану. Своєю чергою, РФ робить все, щоби послабити у Кавказькому регіоні вплив та присутність американської адміністрації. У цьому питанні солідарний з Росією Іран (Тегеран). Обидві сторони вважають, що прихід на Кавказ будь-якого нерегіонального гравця змінить баланс сил. Президент Росії Медведєв вийшов з пропозицією створити організацію Каспійського економічного співробітництва для країн каспійського регіону. Москва так планує протидіяти активності США та Заходу. Сумний досвід СНД – як не потрібно домовлятися і як не потрібно діяти – зупиняє країни Кавказу від створення такої

⁵⁶³ Тургут Ер. От свободы до тирании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://analitika.at.ua/news/panorama_am_opublikuet_glavy_iz_zapreshhennoj_v_azerbajdzhan_knigi_ot_svobody_k_tiranii/2010-12-03-36845.

⁵⁶⁴ Гильмутдинова Д. А. Политика США в Каспийском регионе (Азербайджан, Казахстан, Туркменистан): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2007. – 245 с. РГБ ОД, 61:07-23/290

організації. Для США Кавказ залишається перспективним регіоном. Поряд з тим Конгрес США затвердив щорічну фінансову допомогу для Нагірно-Карабаської республіки, що не відповідає його офіційній політиці, яку декларує Вашингтон стосовно Вірменії та Азербайджану. Для НАТО Кавказ – вікно у Середню Азію. Якщо 2–3 закавказькі республіки приєднаються до Альянсу, цей процес пошириться далі. Сьогодні посування НАТО на Схід зупинилось на Кавказі, Україні та в Молдові⁵⁶⁵.

Вирішення Нагірно-Карабаської проблеми потребує міжнародного втручання та міждержавного діалогу, компромісу і співпраці. Миротворчу функцію у цьому питанні не поспішають брати на себе ні Росія, ні США, розуміючи відповідальність і довготривалість такого процесу. Вірменія та Азербайджан усвідомлюють, що геополітичний гравець, який вирішить цю проблему, надовго закріпиться на Кавказі як домінуюча сила. Сама Вірменія, розуміючи дипломатичну делікатність цього питання, не поспішає визнавати незалежність НКР. Надзвичайний і Повноважний посол США у Вірменії Марі Йованович вважає, що ситуація у Нагірному Карабасі залишається доволі складною⁵⁶⁶. Президенти Вірменії та Азербайджану на саміті 2010 р. в Астані (Казахстан) заявили про готовність до мирного врегулювання карабаської проблеми на основі Статуту ООН та Гельсінського заключного акту, які передбачають три основні принципи: збереження територіальної цілісності, вільне самовизначення націй та мирне врегулювання конфліктів. Президент Азербайджану не задоволений переговорами з Вірменією. Дійшовши згоди про повернення азербайджанців у Нагірний Карабах, виведення вірменської армії з семи окупованих районів, справу не вдалося вирішити. Саме поведінка затягування переговорів змусила Азербайджан заявити про можливість військового шляху вирішення проблеми. Посол США не виключає варіанта відновлення військових дій. 100-річні напружені відносини між Туреччиною та Вірменією негативно відбилися на вирішенні конфлікту у Карабасі.

Республіка Азербайджан обрала збалансовану, рівновіддалену зовнішню політику, не висловлюючись проти присутності на Кавказі як США, так і країн ЄС, а водночас і присутності Росії⁵⁶⁷. Азербайджан не має дипломатичних відносин з Вірменією і максимально ізолював її від участі у регіональних програмах.

Дипломатичні відносини між Україною та АР встановлено 1992 р. У цьому ж році підписано Угоду про дружбу і співпрацю, яку було ратифіковано 1993 р. та введено в дію 1995 р. Українсько-азербайджанські відносини можна охарактеризувати як стабільно позитивні. Україна підписала меморандум про поставку з Азербайджану зрідженого газу до 5 млрд. куб. метрів на рік. Підписання контракту заплановано 2012 – 2013 рр. 2012 р.

⁵⁶⁵ Мамедов Д. Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу // Военно-промышленный курьер. – 1998. – № 2 (14), 10–17 мая. – С. 16.

⁵⁶⁶ Йованович М. Ситуация в зоне карабахского конфликта очень серьезная [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesti.az/news.php?id=62780>.

⁵⁶⁷ Наджафов Эльдар Низами-оглы. Безопасность Южного Кавказа в политике Азербайджана, региональных и глобальных организациях.: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2003. – 154 с. РГБ ОД, 61:04-23/103.

Азербайджан планує розпочати розроблення проекту та будівництво газового терміналу на території України, розрахованого на 10 млрд. куб. метрів.

АР розглядає можливість майбутньої співпраці з Україною у космічній та військово-технічній сферах. На свої збройні сили Азербайджан витрачає удвічі більше, ніж Україна. Наша держава має доволі серйозні військові контракти з поставки озброєння до Азербайджану. Україна поставляє літаки-винищувачі МіГ-21, МіГ-29 УБ, СУ-25, бойові вертольоти Мі-24, можлива поставка протиракетних комплексів «Кольчуга», традиційних для українського ОПК високоточних засобів ураження.

Перші три роки вірмено-азербайджанської війни Національна армія Азербайджану була неспроможна вести успішні бойові дії, особливо в горах. У травні 1992 р. вона залишила міста Ходжалі, Шуша, Лачин, Мардакерт, Агdam, Фізулі.

Станом на 1998 р., до реформування збройних сил, в Азербайджані на озброєнні знаходилося 270 танків, 360 БМП, близько 300 артилерійських систем, 37 бойових літаків, 15 гелікоптерів, близько 100 ЗРК, 39 кораблів і катерів.⁵⁶⁸

Фінансування оборонної сфери Азербайджану 2008 р. становило \$ 1,3 млрд. (3,6 % від ВВП), 2009 р. – \$ 1,446 млрд. (2,76 %), 2010 р. – \$ 1,585 млрд. (3,95 %), 2011 р. – \$ 3,1 млрд. (6,2 %).⁵⁶⁹ Рівень фінансування вказує на милітаризацію країни. До цього фінансування оборони Азербайджану, за даними Міжнародного інституту стратегічних досліджень, відповідало такими даними: 1996 р. – \$ 130 млн., 1997 р. – \$ 146 млн., 1998 р. – \$ 203 млн., 2000 р. – \$ 217 млн.^{570, 571} За офіційними даними МО Азербайджану, його витрати на оборону 2000 р. становили \$ 101 млн., 2001 р. – \$ 112 млн., 2002 р. – \$ 126 млн. Слід зазначити, що Азербайджан займає першість серед пострадянських республік щодо військово-оборонних витрат – його військовий бюджет 2008 р. вдвічі перевищив показники 2006 р. 30–35 % всіх фінансів, виділених на оборону, йдуть на виплату пенсій, продовольство та одяг. Щомісячна зарплата випускника військового училища становить \$ 90–110, прапорщика (кізіра) – \$ 60–100, старшого лейтенанта – \$ 100–160, капітана до генерал-полковника – \$ 200 до \$ 1000. На утримання офіцерів щорічно витрачається \$ 36 млн., солдатів – \$ 5 млн., на харчування – \$ 27,6 млн., на одяг – \$ 8 млн.⁵⁷²

Збройні сили Азербайджану (НАА – Національна армія Азербайджану) складаються з сухопутних військ, військово-повітряних сил, до яких входять війська протиповітряної оборони, та військово-морських сил. Крім збройних сил, які підпорядковані міністерству оборони, є прикордонна служба, до якої входить берегова оборона, внутрішні війська та національна гвардія (резерв національної армії).

⁵⁶⁸ Мамедов Д. Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу // Военно-промышленный курьер. – 1998. – № 1 (13). – 10–17 марта. – С. 12.

⁵⁶⁹ The Military Balance 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London 2010. – P. 176, P. 175.

⁵⁷⁰ Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006 – № 26. – 26 июня – 2 июля. – С. 38.

⁵⁷¹ The Military Balance 2008, 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London. 2008, 2010.

⁵⁷² Мамедов Д. Азербайджан увеличивает оборонные расходы // Военно-промышленный курьер. – 2005. – № 3 (70). – 26 января. – С. 14.

Чисельність збройних сил 1998 р. становила 72 тис., 2005 р. – 95 тис., 2007 р. – 128 тис., 2010 р. – 66,9 тис., з них сухопутних – 56,8 тис., ВПС – 7, 9 тис., ВМС – 2,2 тис. Республіка спроможна мобілізувати до 300 тис. резервістів.⁵⁷³

Сухопутні війська складаються з п'яти армійських корпусів, до них входять від трьох до шести механізованих бригад та одна артилерійська бригада. Остання має зенітно-ракетну та протитанкову бригади. 1-й, 2-й і 3-й корпуси знаходяться на кордоні з Карабахом. 4-й Бакінський охороняє столицю і морське узбережжя, 5-й дислокований у Нахічевані.

Танкові війська представлені моделлю Т-72, з яких 311 одиниць отримано зі складу 411-ї танкової армії СРСР. З них 160 втрачено у Карабаській війні, а 23 захоплено вірменськими військами. На озброєнні знаходяться Т-72 ASLAN (модернізація Ізраїлю), та Т-72 М1, з яких 163 закуплено у Росії та Білорусії, а 48 одиниць Т-72 АГ-48 2006 р. поставлено з України. Танки Т-54 та Т-55 знято з озброєння і передано для використання в інженерні війська. 1998 р. на озброєнні залишалось 245 танків.

Бойові машини піхоти представлені БМП-1 – 116 од. (СРСР), БМП-2 – 70 од. (СРСР), БМП-3 – від 4 од. (Російська Федерація), БМД – 41 од. (СРСР). Бронетранспортери представлені моделями БТР-80 та БТР-80А – 82 од. (РФ), БРТ-70 – 201 од. з яких 2008 р. – 32 од., 2009 р. – 29 од., 2010 р. – 71 од. поставила Україна. БРТ-60 від 25 од. (СРСР), БТР Д – 11 од. (СРСР), БТР-3У – 3 од. (Україна), плаваючий МГ-ЛБ – 393 од. (СРСР). БРМ-1К – 21 од.

Артилерія представлена САУ «Піон», 2С3 «Акація», 2С1 «Гвоздика», гаубицями Soltam (Ізраїль), Д-30, Д-20, «Рапіра», Д-44, М-46. На озброєнні знаходяться реактивні системи залпового вогню «Смерч» (Україна), «Град» (Росія), Луш (Ізраїль), LAR-160 (Ізраїль); оперативно-тактичні ракетні комплекси «Точка-У» та міномети вітчизняного та російського виробництва.

До складу повітряних сил входить 843-й змішаний авіаційний полк, 41-та винищувально-бомбардувальна, 408-ма винищувальна, 422-га розвідувальна та 115-та навчальна ескадрильї. Основні військові аеродроми знаходяться в Кюрдамірі, Насосній (навігаційна система НАТО – ТАКАН), Даллярі, Гянджі, Калє. ППО має 4 зенітні бригади, 1 зенітно-ракетний полк, 2 радіотехнічні батальйони.

Військово-морські сили 1998 р. мали на озброєнні 35 кораблів та катерів, які обслуговувались 2,2 тис. військових. 2007 р. чисельність військових моряків збільшилася до 3,5 тис. Усі судна базуються в Баку, на військово-морській базі Баїлове. Бригада надводних кораблів складається з 5 дивізіонів: охорони водного району, десантних кораблів, тральщиків, пошуково-рятувальних і навчальних кораблів. До складу ВМС входить батальйон морської піхоти, морський диверсійно-розвідувальний центр – в/ч 641 (загін бойових плавців). На озброєнні є мініатюрні

⁵⁷³ Національна армія Азербайджану (НАА) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odlar-yurdu.ru/index.php?do=static&page=naa>.

підводні човни «Тритон-1М» і «Тритон-2», які залишилися з часів СРСР⁵⁷⁴. До найгабаритніших кораблів належать колишній сторожовий корабель «Бакінець» (проект 159 А), артилерійський протичовновий катер (проект 10410), протичовновий катер «Арзас» (колишній турецький АВ-34, 1969 р.), олишній ракетний катер Р-173 (проект 205 У), колишній корабель радіаційно-хімічної розвідки (проект 1388). Резервом ВМС Азербайджану прийнято вважати комерційний флот на Каспійському морі, який нараховує понад 50 суден тоннажністю від 1 тис. тонн.

Внутрішні війська нараховують до 12 тис. осіб. Прикордонна охорона входить до складу МВС і нараховує близько 5 тис. осіб, Національна гвардія – до 2,5 тис.⁵⁷⁵.

Система військового навчання містить: Військову академію збройних сил, Академію пограничної служби, навчально-підготовчий центр МО, навчально-освітній центр МО Азербайджану, Вище військове училище ім. Гейдара Алієва, Вище військово-морське училище, Вище військово-льотне училище, Військово-медичне училище, два військові ліцеї.

2006 р. в азербайджанській армії введено натовську систему управління. Збройні сили виведено зі складу МО і передано під керівництво Генерального штабу. Міністр оборони став політичною фігурою.

Уряд та Міністерство оборони внесли пропозиції щодо зміни чинного законодавства з питань мобілізації, проходження військової служби, створення демократичного контролю над армією. 2010 р. військово-промисловий комплекс Азербайджану самостійно забезпечує армію та інші силові структури оборонного сектора боеприпасами. На розгляді у Президента І. Алієва знаходиться програма вітчизняного виробництва ракет та мінометів. Сьогодні Азербайджан продовжує закуповувати артилерію у Білорусії та на Україні, серед яких самохідні артилерійські установки 2С7 «Піон», гаубиці 2С1 «Гвоздика» та 2С3 «Акація». Військове озброєння закуповує і у Південно-Африканської республіки – йдеться про 10 бронетранспортерів «Мараудер».

Підприємства військово-промислового комплексу АР спроможні модернізувати БТР, БМП. Виготовляти багатоствольні ракетні установки калібру 107 мм: TR-107, TRB, які спроможні вражати ціль на відстані до 11 км. Налагоджено самостійне виробництво 120 мм міномету та стрілецької зброї: снайперської гвинтівки IST «Істіглан» для ураження легкоброньованої техніки, штурмової гвинтівки «Шимшек», пістолетів «Зафар», «Зафар-К», «Інам», автомату «Хазрі» калібру 5,45 мм 2011 р. випуску (модернізація на основі АКМ74-М за російською 10-річною ліцензією). У збройні сили з 2007 р. поставляють вітчизняні броньовані автомашини «Матадор» (розробка Південно-Африканської республіки) на 14-ть місць та з 2008 р. – десятимісний позашляховик «Мараудер» (теж розробка ПАР).

Наприкінці 2011 р. Азербайджан домовився з Ізраїлем про закупівлю озброєння на суму \$ 1,7 млрд. Це найбільша операція з постачання озброєння за всю історію

⁵⁷⁴ Чуприн К. В фарватері НАТО // НВО. – 2007. – 31 августа.

⁵⁷⁵ The Military Balance 2002, 2003/ The International Institute for Strategic Studies, 2002. – London 2002. – Р. 65, 66.

країни. Основу становлять безпілотні літальні апарати, зенітні і протиракетні системи. Ізраїль займає більшу частку у сфері військових поставок, ніж США, де вірменське лобі у Конгресі запобігає спробам нагнітання ескалації на Кавказі.

Російський журнал для зарубіжних військово-політичних експертів та фахівців Moscow Defence Brief 2008 р. опублікував список військової техніки, яку закупив Азербайджан 2000–2007 рр. В Росії – БТР-90С та БТР-80А. Росія допомагає модернізувати наявну систему ППО та військової авіації. Стрілецьку зброю АР закуповує в американських та ізраїльських виробників. 2005 р. Азербайджан закупив в України 12 МіГ-29, 2 МіГ-29 УБ, 12 – Л-39, планують закупити Су-25 та СУ-27, а також 12 СУ-25 у Чехії та 1 СУ-27 УБ в Грузії. Південноафриканська компанія модернізує гелікоптер Мі-24. Азербайджан запланував купити в Китаї винищувачі ФС-1⁵⁷⁶.

Найавторитетнішою міжнародною організацією, яка об'єднує мусульманські держави, є Організація «Ісламська конференція» (1969 р.). До цієї організації Азербайджан вступив одним з перших з республік колишнього СРСР, у грудні 1991 р. Нагірно-Карабаську проблему з ініціативи Азербайджану було внесено до переліку проблем ОІК та ООН. Вірменську окупацію було засуджено 52-ма мусульманськими країнами, які вимагали негайного звільнення окупованих територій. Вірменію було названо агресором. РБ ООН прийняла низку резолюцій № 822, 853, 874, 884 у зв'язку з вірменською агресією, жодну з яких не було виконано⁵⁷⁷.

30 січня 1992 р. Азербайджан став членом РБСЄ (з 1 січня 1995 р. – ОБСЄ). Це перша європейська організація, до якої увійшла АР. 24 березня 1992 р. було прийнято рішення із скликання Мінської конференції з питань мирного врегулювання азербайджано-вірменського конфлікту. На Лісабонському саміті 1996 р. було визнано принципи вирішення конфлікту, з якими погодилися 54 країни-учасниці (окрім Вірменії).

Азербайджан з 1997 р. входить в ГУАМ, де здійснює субрегіональну співпрацю в економічній та військово-політичній сферах. Значення ГУАМ зросло, коли 1999 р. Грузія, Азербайджан і Узбекистан вийшли з ОДКБ.

Зв'язок Азербайджану з Європейським союзом відбувається у межах участі у спільних програмах на зразок «Політика нового сусідства», ТРАСЕКА (Транскавказький транспортний коридор Європа–Кавказ–Азія), в якому беруть участь 32 країни-учасниці. Європа відкрито демонструє зацікавленість у кавказькому регіоні. Азербайджан знаходиться у пошуку двосторонньої співпраці з ЄС.

Військову безпеку Азербайджану гарантують Національна армія та силові структури республіки. Тривалу агресію Вірменії на території Нагірного Карабаху визначено як зовнішню загрозу національним інтересам держави. Військово-політичне керівництво країни не відмовилось від силового повернення НКР на правах найширшої автономії під юрисдикцією Азербайджану. Стратегічним парт-

⁵⁷⁶ The Military Balance, 2010. – Р. 175–176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.knigka.info/2010/06/18/the-military-balance-2010.html.

⁵⁷⁷ Наджафов Эльдар Низами-оглы. Безопасность Южного Кавказа в политике Азербайджана, региональных и глобальных организациях: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2003. – 154 с. РГБ ОД, 61:04-23/103.

нером у регіоні керівництво АР визначило Туреччину. Збільшуючи свій військовий потенціал, Азербайджан відкрито заявляє про наміри військового вторгнення на територію Нагірного Карабаху. Взаємовідносини із США та ЄС мають дипломатичний характер як протидія російській присутності у регіоні⁵⁷⁸.

2.4.2. Вірменія – член ОДКБ, що гарантує її військову безпеку

Вірменська Республіка знаходиться на Південному Закавказзі. Територію країни у 30 тис. кв. км поділено на 10 провінцій. Країна не має власного виходу до моря. Вірменія межує з Азербайджаном (протяжність кордону – 556 км, зокрема 221 км – з Нахічеванською обл.), Туреччиною (268 км), Грузією (164 км) та Іраном (35 км). Її територія з півдня та сходу оточена недружніми ісламськими країнами. Республіку населяє 3,8 млн. осіб, з 2001 р. – 3,2 млн. Понад 7 млн. вірмен проживають за межами батьківщини⁵⁷⁹. Слід зазначити, що за роки радянської влади населення республіки зросло утричі. Вірменія моноетнічна держава, вірмени становлять 96 % населення. Вірменська республіка залишається найменшою країною Закавказзя. Віросповідання переважно християнське (апостольська, католицька та євангельська церкви). Вірменія була першою країною світу, що визнала християнство як державну релігію. Столиця Вірменії – Єреван, відомий ще 782 р. до н. е. У Єревані проживає 1,1 млн. громадян. У республіці функціонує 11 вищих навчальних закладів. На початку ХХ ст. Вірменію вважали індустріально-аграрною країною.

Усі транспортні коридори держави залежні від сусідніх країн. Експлуатаційна довжина залізничного полотна Вірменії становить всього 755 км. Довжина автомобільних доріг – 8,8 тис. км, з них 7,1 тис. км з твердим покриттям. Промисловість глибоко інтегрована в економіку Росії. 75 % ВВП створює приватний сектор.

Геополітичне розташування Вірменії є визначальним чинником оцінювання її військової безпеки. Вірменія одночасно належить як до Європи, так і до Азії (Передня Азія), а також до Закавказзя загалом. Історія цього регіону – неперервний ланцюг військових конфліктів, про що писав засновник вірменської історіографії М. Хоренаці⁵⁸⁰. Наявність транзитних торговельних шляхів між Сходом і Заходом вимагала від вірмен постійної готовності дати збройну відсіч агресору⁵⁸¹. Останні 300 років між Росією та Західною Європою точиться постійна боротьба за контроль над Кавказом і Закавказям. У вірмен склалася давня історія відносин з росіянами, які виступали на їхньому боці у боротьбі проти загарбників (турків,

⁵⁷⁸ Левик Б. С. Становлення військової безпеки Азербайджану та його військової організації в пострадянський період / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія). – Донецьк: ТзОВ «Східний видавничий дім», 2011. – С. 115–121.

⁵⁷⁹ Халмухамедов А. М. Армянская диаспора как этнополитический феномен // Этнограф: Обзорение. – 1992. – № 2. – С. 82–92.

⁵⁸⁰ Хоренаци М. История Армении. – М., 1858. – С. 70.

⁵⁸¹ Исаакян А. Избранные произведения. – М., 1952. – С. 346.

персів)⁵⁸². Визначальним фактором залишаються вірменсько-турецькі відносини, які скроплені кров'ю 1,5 млн. турецьких вірмен, які 1915 р. стали жертвами геноциду⁵⁸³. Туреччина після поразки у Першій світовій війні не полишила своїх намірів знищити вірмен. Генерал Карабекір, командувач Східного фронту відкрито заявляв, що це його ціль⁵⁸⁴. Такої самої думки дотримувався і міністр зарубіжних справ Туреччини Ахмет Мухтар⁵⁸⁵.

Геноцидом вірмен вважається знищення вірменського населення в Османській Туреччині у роки Першої світової війни. В Османській імперії проживало понад два мільйони вірмен. 1,5 млн. вірмен було вбито у період 1915–1923 рр. Решта півмільйона втекли з Туреччини в інші країни. Геноцид мав ознаки централізованого державного планування і внутрішній механізм його реалізації. Саме ці ознаки перетворили геноцид вірмен на державний злочин. Турецький уряд повністю відмовляється від скоєного злочину проти вірменського народу. Цей факт має продовження у відсутності дипломатичних відносин між країнами, закритості кордону та неврегульованості багатьох питань, які оцінюються як загроза національній безпеці.

У світі нараховується близько 10 млн. вірмен, з них третина постійно проживають у Вірменії та Арцаху (НКР), решта 2/3 належать до діаспори, що охоплює близько 100 країн світу. Найчисельніші поселення вірмен зосереджені у Росії, США, Франції, Грузії, Сирії, Лівії, Аргентині, Канаді, Ісламській республіці Іран. Тільки в Росію у перші роки незалежності виїхало понад 100 тис. вірмен⁵⁸⁶. Діаспору називають Вірменія-Спюрк. Сучасні загрози вірменській державності та світовому вірменству ставлять перед діаспорою завдання формування єдності на основі історично-культурного минулого та максимальної інтеграції двох середовищ – Вірменії та діаспори. На основі цих взаємних побажань на урядовому рівні 1 жовтня 2008 р. створено Міністерство Діаспори, яке розробило концепцію розвитку взаємовідносин. Одним із завдань міністерства є створення максимально комфортних умов для інтеграції в економіку республіки закордонних вірмен-підприємців. Вірменія робить усе можливе для того, щоби вірмени у Діаспорі мали право на подвійне громадянство. Важливим завданням залишається наукове протистояння спробам фальсифікувати історію вірменського народу.

За наказом Голови Раднаркому Й. Сталіна 5 липня 1921 р. Нахічевань та Нагірний Карабах було введено до складу Азербайджану, що продовжило давній вірмено-азербайджанський конфлікт. Після закінчення Другої світової війни

⁵⁸² Агаян Ц. П. Россия в судьбах армян и Армении / Армянский институт политологии международного права. – Ереван, 1994. – С. 285.

⁵⁸³ Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов. – Ереван, 1982; Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории. – Ереван, 1986; Гарибджян Г. Б. Геноцид армян и мировая общественность. – Ереван, 1989; Фарбюхер Г. Армения (пер. с нем). 1915. – Ереван, 1991.

⁵⁸⁴ Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. – Ереван, 1979. – Т. X. – С. 72.

⁵⁸⁵ Вестник архивов Армении. – 1982. – № 3. – С. 168.

⁵⁸⁶ Карапетян А. Р. Политический и социально-экономический кризис в Армении: Анализ ситуации и пути выхода. – М.: Книжный мир, 1998. – С. 160.

радянський уряд на Ялтинській та Потсдамській конференціях заторкував питання про повернення вірменських територій Туреччиною. Однак на боці турецького уряду виступили США та Велика Британія.

За часів М. С. Горбачова амшени (вірмени-мусульмани), які були насильно депортовані режимом Й. Сталіна у Казахстан, просили дозволу повернутись до Вірменії. Їм було відмовлено. Радянська влада боялась збройних сутичок між мусульманами і християнами⁵⁸⁷. Конфлікт було законсервовано, але не вирішено.

20 лютого 1988 р. депутати Національної Ради Нагірного Карабаху проголосували за об'єднання з Вірменією. В Єревані пройшли мітинги на підтримку карабаських вірмен. Азербайджанська влада провела контрзаходи, які переросли у погроми вірмен у Сумгаїті (місто на території Азербайджану, 30 км від Баку, на узбережжі Каспійського моря). Згодом у місцях спільного проживання азербайджанців та вірмен спалахнули етнічні сутички.

Проблема військової безпеки Республіки Вірменія має надзвичайно важливе значення для збереження її незалежності. У Вірменії, яка ще перебувала у складі СРСР, 5 травня 1990 р. було створено НВА (Нову вірменську армію). Основним завданням НВА був захист території та мирного населення від агресії. 27 травня цього ж року відбулись військові сутички між НВА та підрозділами МВС СРСР. Тоді при уряді було створено спеціальний Комітет оборони, до завдань якого входило об'єднання всіх силових підрозділів. 23 серпня 1990 р. Вірменську РСР було перейменовано на Республіку Вірменію, яка ще перебувала де-юре у складі СРСР до офіційного проголошення своєї незалежності 23. 08.1991 р. Саме цей день є національним святом вірмен як День незалежності. Переговори з врегулювання конфлікту на території НКР логічно не завершилися. Сторони конфліктують і сьогодні.

Після розпаду СРСР республіка перебувала у скрутному економічному становищі. Вірменія вела виснажливу шестирічну війну з Азербайджаном. У цій війні Вірменія зуміла оволодіти 1/10 території Азербайджану, яку згодом використала як безпекову зону з метою запобігання артилерійському обстрілу своїх територій. Значну фінансову допомогу надає республіці вірменська діаспора. Безробіття в країні досягає 7–10, 8 %. На початку 2000-х років інфляція в країні становила до 5 000 %. Вірменія отримує фінансову допомогу від МВФ, Світового банку, США, Росії, ООН, Японії. На території республіки працює понад 10 електростанцій, з них 6 гідроелектростанцій, 3 газові та одна атомна. 80 % землі знаходиться у власності селян. Уряд і Президент країни у зовнішній політиці дотримуються відкритого проросійського курсу. Зовнішня торгівля орієнтована на Європу та СНД, меншою мірою – на Азію. Вірменська республіка є членом МБРР, МВФ, МФЧХ, ОБСЄ, ООН (1992 р.), РЕ, СНД, ОДКБ, ВТО, ВБ, ОЧЕС⁵⁸⁸.

⁵⁸⁷ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербинському про виготовлення націоналістом В. Чорноволом документа ревізійного характеру. Додаток: «Короткі тези для дискусії з національного питання (квітень 1988 року)». ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 5, арк. 97–103.

⁵⁸⁸ Соціально-економічний розвиток Росії і країн СНД у 2002 році. – М.: Держкомстат Росії, 2003.

Пострадянська Вірменія має обмежені геостратегічні можливості. Її територія обмежена сухопутними кордонами держав-сусідів. Стан військової безпеки Вірменської республіки повністю залежить від тенденцій розвитку військово-політичної ситуації у світі і зокрема на Кавказі. Вірмено-азербайджанські відносини залишаються напруженими, їхні фінансово-економічні характеристики не на користь Вірменії. У вірменському суспільстві існує конфлікт між бідними та багатими⁵⁸⁹. Існуючі ризики та виклики знижують рівень надійності державного забезпечення військової безпеки. 3 серпня 1992 р. республіка підписала договір з РФ про статус російських військ, і відтоді не піднімали питання про їх виведення. Це питання не піднімалося навіть у програмах опозиційних партій. У березні 1995 р. обидві країни підписали договір про створення російської військової бази у колишньому Ленінакані (договір ратифікований 1997 р.), де дислокована мотострілкова бригада, підсилена ВПС. В Єревані знаходиться група управління російськими підрозділами і мотострілецький полк. Росія не платить за перебування своїх військових на території Вірменії, більше того – допускає вільнонайманий вірменський персонал до військової служби. У листопаді 1995 р. Вірменія ратифікувала Договір між країнами-членами СНД про створення єдиної системи протиповітряної оборони. 27 березня 1997 р. представники РВ підписали проект Конвенції про військово-технічну співпрацю між країнами СНД. З 1996 р. вірменські військово-промислові підприємства входять до Міждержавної ФПГ «Граніт», основним завданням якої є створення і удосконалення єдиної ППО країн СНД.

5 липня 1995 р. набула чинності Конституція Вірменії з 9 розділів, прийнята на всенародному референдумі 27 листопада 2005 р., в країні набула чинності друга Конституція⁵⁹⁰. В Основному законі зазначається, що Вірменія суверенна, демократична, правова держава. Президента країни обирають прямими таємними виборами. Влада у республіці має три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу і судову. В країні допускається багатопартійність. Військовослужбовці та працівники правоохоронних органів не можуть бути членами політичних партій та проводити політичну діяльність. Державна мова єдина – вірменська. За Конституцією дозволено одне громадянство. Конституція та Кримінальний кодекс республіки передбачають смертну кару. Виборчого права громадяни набувають з 18 років. Засуджені позбавлені виборчого права. Іноземні громадяни не можуть бути власниками землі у Вірменії. Військовий обов'язок із захисту Вітчизни вважається священним конституційним обов'язком кожного громадянина республіки⁵⁹¹.

Президент є головнокомандувачем збройних сил і призначає вищий командний склад армії. Він приймає рішення про використання збройних сил у разі агресії

⁵⁸⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 133.

⁵⁹⁰ Конституція Республіки Вірменія. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forlawyer.com.ua/index.php?newsid=1435>.

⁵⁹¹ Куртов А. Конституционное устройство Республики Армения / Армения: проблемы независимого развития: монография. – М.: РИСИ, 1998. – С. 972.

проти республіки, вводить обмежений або повний надзвичайний стан, оголошує мобілізацію населення.

Національні збори (однопалатний парламент) республіки складаються з 131 депутата. У парламенті створено шість постійних депутатських комісій. Депутатом може бути громадянин, який досяг 25 років і останні 5 років проживав на території Вірменії. Якщо депутат був відсутній на половині голосувань протягом однієї сесії, його повноваження припиняються (ст.67). Депутати можуть подолати вето Президента повторним голосуванням, якщо воно набрало просту більшість голосів. Національні збори протягом 30 днів призначають Голову Конституційного Суду. Більшість депутатів Національних зборів можуть висловити недовіру уряду.

Президент очолює Раду правосуддя з 14 осіб: генеральний прокурор, міністр юстиції тощо. Суддю обирають пожиттєво, до досягнення 65 років. Член Конституційного суду – до досягнення 70 років. Конституційний суд своїм рішенням може припиняти діяльність політичних партій (ст. 100 п.9)⁵⁹².

За Конституцією територію країни поділено на області та общини. Останні є органами місцевого самоврядування. Мера Єревана призначає Президент за поданням прем'єр-міністра.

Основою Збройних Сил незалежної Вірменії стали загони добровольців, які вели військові бої за Нагірний Карабах.

Збройні сили Вірменської республіки складаються з єдиного виду військ – сухопутних, до складу яких входять такі види військ: військово-повітряні, війська протиповітряної оборони і прикордонної охорони чисельністю близько 60 тис. військових. 1990 р. на території Нагірно-Карабаської республіки було створено вірменські загони самооборони. Їх завданням було захищати мирне населення та територію республіки від агресії СРСР та Азербайджанської РСР. 9 травня 1992 р. сформована Армія оборони – НКР. Чисельність Армії оборони сягала 20 тис. військових. Мобілізаційний резерв Нагірного Карабаху становить 20–30 тис. осіб.

Армія оборони НКР містить мотопіхотні, танкові та артилерійські підрозділи і знаходиться у постійній бойовій готовності. За даними різних зарубіжних мілітарних джерел, на озброєнні знаходиться 177 – 316 танків, 256 – 314 БТР та БМП, 291–324 артилерійських знарядь та мінометів, 44 реактивні системи залпового вогню, 2 літаки СУ-25, 4 гелікоптери Мі-24, 5 гелікоптерів інших модифікацій. Армія оборони формально входить до складу збройних сил Вірменії, хоча уряд ВР офіційно не визнав НКР і заперечує цей факт⁵⁹³.

Згідно з Ташкентським договором 1992 р., Республіці Вірменія було передано озброєння армії СРСР, відповідно квоти: 220 танків, стільки ж бронетехніки, 100 літаків, 100 гелікоптерів, 285 одиниць артилерійських систем⁵⁹⁴.

⁵⁹² Шмавонян Г. А. Конституционное правосудие Армении в системе разделения властей : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02. – М., 2000 – 207 с. РГБ ОД, 61:00-12/539-6.

⁵⁹³ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.

⁵⁹⁴ Карапетян А. Российская политика в Закавказье в постсоветский период // Вестник Моск. ун-та. Сер. 18. – 1997. – С. 57.

У період 1992–1993 рр. Указом Президента була створена спеціальну мото-стрілкову бригаду, набір в яку відбувався на контрактній основі. Цей підрозділ допоміг ліквідувати в країні незаконні військові формування і стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію⁵⁹⁵.

Уряд на першому етапі створення національної армії відмовився створювати військово-повітряні сили. Для цього не було підстав: не було військових аеродромів, льотного персоналу, ремонтної бази, палива. Тому до 1994 р. відновлено систему ППО, яка діяла в роки СРСР. Сучасна військова авіація представлена штурмовою ескадрильєю (Су-25, Су-25К, Су-25УБ, СУ-УБК, Л-39), навчальною ескадрильєю (Як-52, Як-55, Як-18Т, Ан-2, Мі-2) та ескадрильєю гелікоптерів (Мі-24, Мі-8МТВ, Мі-8С, Мі-24 РХ, Мі-24К). Авіація зосереджена на авіабазах у Гюмрі, Арцні, Єревані, Єревані⁵⁹⁶.

До складу збройних сил також входить прикордонна служба, створена 28 січня 1992 р., яка несе службу на певній частині кордону. Вірмено-турецький та вірмено-іранський кордон охороняють російські війська. Кордон з Нагірно-Карабаською республікою фактично не охороняється. Основні сили та засоби армії зосереджено на кордоні з Азербайджаном.

У забезпеченні військової безпеки республіка надає пріоритетне значення зміцненню системи колективної безпеки у межах СНД. Членство Вірменії в ОДКБ впливає на потенційних противників як стримувальний фактор. Республіка Вірменія у питаннях військової безпеки і оборони орієнтується на Росію. Армії Росії та Вірменії часто проводять спільні військові навчання, як правило, на Армавірському полігоні.

Військовий бюджет Вірменії 2001 р. становив \$ 75 млн., 2006 р. бюджет МО – \$ 183 млн., 2007 р. – \$ 295 млн.⁵⁹⁷. Мобілізаційний ресурс Вірменської республіки сягає до 905 тис. осіб. Уряд готовий мобілізувати кожного чоловіка віком від 15 до 59 років. Відповідно до закону «Про військовий обов'язок» від 14 жовтня 1998 р. в республіці чоловіки після 18 років призиваються на дійсну військову службу строком на два роки. З 1996 р. план призову виконується на 100 %. Строк служби зменшено до 18 місяців. Держава, починаючи з 1999 р., припинила надавати відстрочки від призову до армії студентам ВНЗ. З 2002 р. відповідно до закону «Про проходження військової служби» з офіцерами і рядовими почали підписувати контракти. Підготовка офіцерського складу проходить у військових закладах Росії. Військових офіцерів також готують у вірменських закладах: Військовому інституті ім. Вазгена Саркисяна, Військовому авіаційному інституті та на військовому факультеті Єреванського державного медичного університету.

⁵⁹⁵ Petrosyan D. What Are the Reasons of Armenians' Success in the Military Phase of the Karabakh Conflict (1991– mid 1994) // The Noyan Tapan Highlights Weekly. – 2000. – № 19–21. – P. 123.

⁵⁹⁶ Jane's World Armies. – 2008. – Iss.8. – P. 846.

⁵⁹⁷ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.

До бойового складу вірменської армії входить 4 механізовані піхотні бригади, 10 окремих піхотних полків, артилерійська бригада, 2 зенітно-ракетні бригади, на озброєнні яких знаходиться військова техніка радянського зразка⁵⁹⁸. 2007 р. армія проходить реформування, запозичивши досвід Росії, ОДКБ та НАТО.

На території республіки також дислокована військова група «Вірменія» Російської Федеральної прикордонної служби, яка відповідно до договору 1992 р. охороняє кордон з Туреччиною та Іраном. Держдума Росії в червні 1996 р. ратифікувала договір з Вірменією, Киргизією та Таджикистаном про згоду у комплектуванні і проходженні військової служби громадянами зазначених країн у прикордонних військах Росії. Для Вірменії це вирішення питання з охорони кордону та посилення військових гарантій від нападу з боку Ірану та Туреччини. Республіка фінансує на 30 % перебування російських прикордонників на своїй території.

Офіційний Азербайджан протестує проти військової співпраці між Вірменією та Росією, заявляючи, що це створення нового військово-політичного союзу, скерованого проти нього.

За часів СРСР на території республіки функціонувало достатньо підприємств ОПК, які не виготовляли кінцевого продукту. Вірменія виготовляла до 40 % електронної продукції військового призначення. Головні підприємства «Разданмаш» – АСУ ППО, «Армелектронмаш» – автономні системи для комплексів ППО, «Галактика» – космічні системи, «Електрон» – системи для комплексів ППО⁵⁹⁹. Вірменський ОПК забезпечує боєприпасами стрілкову зброю, випускає міномети та ручні гранатомети.

Нагірно-Карабаська Республіка (Арцах) – держава, яка утворилась у процесі розпаду СРСР з Нагірно-Карабаської автономної області та Шаумянського району. Столиця – Степанакерт. Населення НКАО становило до розпаду Радянського Союзу 140 тис., з них 123 076 (75,9 %) вірмени і 37 264 (23 %) азербайджанці. НКР було проголошено 2 вересня 1991 р. як президентська республіка. Радянське керівництво Азербайджану за підтримки Й. В. Сталіна 1921 р. прийняло рішення про відокремлення Нагірного Карабаху від Вірменії й утворення національної автономії у складі Азербайджанської РСР. Азербайджан зволікав з наданням автономії, що викликало невдоволення карабахців. Тільки після дворічної збройної боротьби Нагірний Карабах отримав автономію. У роки СРСР проблему було заморожено на 70 років. 1988 р. народ Арцаха підняв голос для захисту власних прав і свобод. 20 лютого 1988 р. на позачерговій сесії Ради народних депутатів НКАО було прийнято рішення про вихід із складу Азербайджанської РСР і входження до складу Вірменії. Це спричинило масові етнічні зіткнення на території Азербайджану у Сумгаїті, Баку, Кіровабаді, Шамхорі. Сотні людей було вбито і поранено. Близько 450 тис. вірмен стали біженцями. 2 вересня 1991 р. на сумісній сесії НКАО та Ради народних депутатів Шаумянського району було проголошено незалежно

⁵⁹⁸ Тищенко Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении / Армения: проблемы независимого развития: монография. – М.: РИСИ, 1998. – С. 556.

⁵⁹⁹ Петросян Д. Развитие Вооруженных сил Армении // Агентство новостей «Ноян тапан». – 2000. – № 19–21.

Нагірно-Карабаську республіку. Було прийнято Декларацію про незалежність. 10 грудня 1991 р. у присутності міжнародних спостерігачів у НКР проведено референдум, на якому 99,89 % населення висловилося про повну незалежність від Азербайджану. Після за референдуму 28 грудня відбулись парламентські вибори. Обраний парламент сформував уряд. Як відповідь на ці події почалась військова агресія та повна блокада з боку Азербайджану. Використовуючи сили 4-ї армії ЗС СРСР, Азербайджан розпочав широкомасштабну війну проти Нагірного Карабаху. Війна з перемінним успіхом тривала з осені 1990 р. до травня 1994 р. Були періоди, коли до 60 % території НКР було окуповано. Столицю Степанакерт піддавали авіаційним та артилерійським ударам. У травні 1992 р. самооборона НКР визволила м. Шуши, що дало можливість прорвати блокаду і з'єднатись з Вірменією. У серпні 1992 р. Конгрес США прийняв резолюцію з поправкою № 907, яка осуджувала дії Азербайджану і забороняла на урядовому рівні мати економічні стосунки з цією країною. Акт Конгресу США на підтримку свободи у країнах СНД передбачає надання фінансової допомоги республікам, які стали на шлях розвитку демократії. 14 серпня було створено Комітет оборони НКР, який об'єднав усі сили оборони в єдину армію. Армії оборони НКР вдалось звільнити значну частину окупованої території республіки, а також зайняти ворожі райони, що дало змогу у майбутньому створити зону безпеки.

6 травня 1992 р. у столиці Киргизії Бішкеку за посередництва Росії, Киргизії, Міжпарламентської асамблеї СНД між Вірменією, Азербайджаном та НКР було підписано договір про припинення вогню. З 12 травня і досі умови цього договору залишаються в силі. 1992 р. для врегулювання Карабаського військового конфлікту було створено Мінську групу ОБСЄ, яка має остаточно врегулювати це питання. Сьогодні перемир'я між воюючими сторонами ґрунтується на балансі сил⁶⁰⁰.

Росія та Вірменія підписали новий оборонний договір, за яким російські війська залишаться у Вірменії до 2044 р. Договір збільшив термін перебування російських військ з 25 до 49 років. Крім цього, договір розширив повноваження російських військ щодо забезпечення національної безпеки і оборони Вірменії. Йдеться про 5-тисячну військову частину в м. Гюмрі біля вірмено-турецького кордону. Тут дислоковано літаки МіГ-29 та протиповітряні оборонні установки С-300. Сфера географічної та стратегічної відповідальності Росії розширюється – РФ стає миротворцем у цьому регіоні. Підтримання миру і правопорядку на Кавказі стає візитною карткою Росії. Посилення військової присутності Росії на Кавказі є попередженням для Туреччини і Ірану. 23 лютого 2011 р. Вірменія ратифікувала договір про створення колективних сил оперативного реагування (КСОР) при ОДКБ. Такої домовленості між членами ОДКБ: Білорусією, Вірменією, Росією, Казахстаном, Таджикистаном, Киргизстаном, і Узбекистаном – було досягнуто 2009 р. Сьогодні у військовий конфлікт втягнуто Туреччину, деякі країни Європи, США, Росію. Стратегічне партнерство з Росією є основою системи безпеки Вірменії. Двосторонній

⁶⁰⁰ Мещеряков В. Армения: стратегия выживания // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 4. – С. 11.

формат забезпечення зовнішньої безпеки ґрунтується на договорі «Про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу», а також на Декларації «Про союзну взаємодію між Російською Федерацією і Республікою Вірменія, орієнтовану на XXI ст.»⁶⁰¹.

26 січня 2007 р. Рада національної безпеки при Президенті Вірменії схвалила нову Стратегію національної безпеки Республіки Вірменія⁶⁰². Стратегію підписав Президент Вірменії А. Геворкян 7 лютого 2007 р., Указ № УП-37-Р. Стратегія визначає державну політику з гарантування нейтралізації існуючих загроз. Серед внутрішніх загроз згадано врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту, а серед зовнішніх – відкриту погрозу застосування зброї з боку Азербайджану, а також втручання у відносини Туреччини. Принципи стратегії: членство в якомога більшій кількості оборонних і безпекових організаціях на міжнародному (ООН, НАТО, ОБСЄ, Рада Європи, ОДКБ), регіональному (співпраця з державами-сусідами) та національному рівнях та співпраця з ними. Пріоритети і цілі у сфері оборони Республіки Вірменія визначено у військовій доктрині.

25 грудня 2007 р. Президент Вірменії підписав указ про затвердження нової воєнної доктрини, яка має оборонний характер і не скерована проти третіх країн. До цього 2001 р. було затверджено доктрину, розроблену на основі військової доктрини РФ. Документ складається зі вступу та чотирьох розділів, а саме: військово-політичної основи, оборонної стратегії, системи військової безпеки та її реформування⁶⁰³. Міністр оборони республіки вважає, що доктрина має швидше оборонний, ніж наступальний характер. Однак аналіз тексту вказує на зворотнє. Для Вірменії вигідно зберігати статус-кво, адже вона окупувала 20 % азербайджанської території. Своєю чергою, військова доктрина Азербайджану агресивніша і визнає Вірменію як потенційного ворога. Про це говориться і в Концепції національної безпеки Азербайджану. Тому військова доктрина Вірменії має швидше популістський характер. Вірменія не визнає безпосередньо Азербайджан як ворога, але визнає себе гарантом безпеки Нагірно-Карабаської Республіки. Така позиція відносно сусіднього Азербайджану пояснюється колишньою політикою геноциду, застосуванням військової сили та погрозами фізичного знищення вірмен, а також бажанням досягти військової переваги, створюючи нові військово-політичні союзи з Туреччиною. Фактично йдеться про регіональну гонку озброєнь, що виключає можливість вирішення Нагірно-Карабаського конфлікту. Стратегічним військовим партнером для Вірменії залишається Росія, з якою створюються спільні військові об'єднання і угруповання, здійснюється тісна співпраця в оборонній та військово-технічній сфері, що передбачено законом «Про оборону» (1997 р.). Одночасно з

⁶⁰¹ Арутюнян А. Э. Военное сотрудничество и совместная военная деятельность Республики Армения и Российской Федерации / Сборник научных статей адъюнктов. – М.: Военный университет, 2004. – № 12. – Ч. 12. – С. 5–22.

⁶⁰² Стратегія національної безпеки Республіки Вірменія. Міжнародний центр інформаційної підтримки ОДКБ. – 2007. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odkbarmenia.am/arm/baza001.php>.

⁶⁰³ Військова доктрина Республіки Вірменія. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/191773/>.

перебуванням в оборонному військово-політичному союзі країн СНД – ОДКБ Вірменія передбачає розвиток співпраці з НАТО і США, Грецією. З Альянсом співпрацю налагоджено у межах програми «Партнерство заради миру», плану індивідуального партнерства (2005 р.) та проведення спільних військових навчань («Спільні зусилля-2007»). У серпні 2008 р. на території республіки відбулись військові навчання «Негайне реагування – 2008», які передбачали застосування сил НАТО і військових формувань СНД у спецопераціях примусу до миру в зонах військових конфліктів. Одночасно Вірменія готувалась до навчань у форматі ОДКБ⁶⁰⁴. У січні 2007 р. у республіці відкрито Інститут стратегічних досліджень ім. Драстамы Канаяна, який входить до складу консорціуму оборонних академій та інститутів НАТО.

Республіка Вірменія є членом європейських організацій з питань безпеки – ОБСЄ, входить до Євроатлантичної Ради, бере участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру» (Косово, Афганістан). Налагоджено військову співпрацю з зарубіжними країнами Європи: Грецією (1996 р.), Болгарією, Румунією, Сирією, Єгиптом. Військові договори скеровані проти можливої активності з боку Туреччини. Налагоджується конструктивна співпраця із США, Іраном та Китаєм⁶⁰⁵.

У межах СНД найактивніше Вірменія співпрацює з Росією. 27 березня 1997 р. на засіданні Ради міністрів оборони СНД було підписано проект Концепції військово-технічної співпраці країн-членів СНД, що дало змогу розпочати розроблення програми військово-технічної співпраці. Республіка Вірменія входить до єдиного повітряного простору ППО країн СНД. З Росією підписано 1996 р. Протокол про створення двостороннього коаліційного військового угруповання, який 29 серпня 1997 р. переріс у міждержавний Договір про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу, п'ять пунктів якого передбачають надання військової допомоги у випадку зовнішньої агресії.

2 березня 2011 р. у Вірменії розпочались масштабні антипрезидентські акції протесту. Національний конгрес Вірменії як основна опозиційна сила вимагає проведення дострокових президентських виборів, відставки прем'єр-міністра, звільнення політичних в'язнів, розслідування подій 2008 р, врегулювання Карабаської кризи. 2008 р. президентські вибори завершилися масовими заворушеннями, під час яких відбулись сутички демонстрантів з поліцією та військами. У сутичках 8 опозиціонерів загинуло, близько 30 було поранено. Лідера опозиції Левона Тер-Петросяна засудили до домашнього арешту⁶⁰⁶.

Дипломатичні відносини між Україною та Вірменією встановлено у вересні 1996 р. Станом на 2002 р. між країнами було укладено 49 міжнародних документів, з них 36 чинних, які пройшли двосторонню парламентську ратифікацію. Еконо-

⁶⁰⁴ Полянський І. А., Трофимов Е. В. Военная доктрина России и ее роль в обеспечении безопасности и строительства вооруженных сил // Московский журнал международного права. – 4.2000.40. – М.: Изд. МЖМП, 2000.

⁶⁰⁵ Мурашкина С. В. Политика США и НАТО в регионе Закавказья // Информ. сборник по зарубежным странам и армиям. – 1999. – Вып. 4. – С. 51.

⁶⁰⁶ Масштабні антипрезидентські протести вже дісталися до Вірменії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/np/373762/comm#comments/>.

мічну співпрацю між державами стримує низка чинників. Основною перепорою є російський вплив на економіку Вірменії. Всі активи, які заслуговують на увагу, викупили російські компанії. Тому відносини залишаються в межах традиційного експорту. Військово-технічної співпраці майже немає. Для українського ВПК важливішим є азербайджанський ринок, Вірменія, своєю чергою, повинна орієнтуватись на російських постачальників. За вигіднішими умовами взаємовідносини мають значні перспективи⁶⁰⁷.

Вірменія налагоджує взаємовідносини з Іраном, з яким має невеликий спільний кордон. Розширення контактів з Іраном послабило економічну блокаду з боку Туреччини та Азербайджану, хоча ці взаємовідносини мали і складні моменти. 11 лютого 1994 р. два штурмовики Су-25 іранських ВПС залетіли у повітряний простір Вірменії і скинули дві касетні бомби на залізничний вокзал м. Мегрі. Згодом, 28 березня 1994 р., МЗС Ірану поширило заяву, у котрій звинуватило вірменських військових у ліквідації військово-транспортного літака С-130, який виконував рейс Тегеран–Москва. Військово-політичне керівництво Республіки Вірменія намагається використати геополітичну ситуацію для розбудови нової осі взаємовідносин Москва–Єреван–Тегеран⁶⁰⁸.

Зміцнюють військову безпеку Вірменії добросусідські взаємовідносини з Грузією. Останній військовий конфлікт між державами датується 1918 р., коли меншовицька Грузія і дашнацька Вірменія розпочали військову боротьбу за спірну територію в Борчалінському повіті. Дипломатичні взаємовідносини і укладання низки договорів про співпрацю між обома державами в різних сферах розпочались у травні 1993 р.

У новітній період історії – у пострадянський період – Вірменія будувала і продовжує будувати свою національну безпеку і оборону на основі військово-політичних союзів з Росією, СНД та ОДКБ. Матеріально-технічне забезпечення збройних сил Вірменії є недостатнім для досягнення відповідного оборонного рівня⁶⁰⁹. Потенційні вороги Вірменії – Туреччина та Азербайджан – не спроможні розпочати війну з Росією, тому російсько-вірменський союз є стратегічним стримувальним фактором. Військово-стратегічна ситуація виключає агресію Азербайджану проти Республіки Вірменія, про яку відкрито заявляє президент І. Алієв. Присутність військової бази Російської Федерації на території Вірменської республіки є переконливою гарантією військової безпеки та запорукою стабільності військово-політичної ситуації у регіоні. Обом стратегічним гравцям на Кавказі –

⁶⁰⁷ Манукян О. С. Україно-армянские отношения в контексте национальных интересов Украины в регионе Южного Кавказа: материалы II Всеукр. науч. конф. «Достижения социально-гуманитарных наук в современной Украине» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 12–13.

⁶⁰⁸ Фоменко А. Ось Москва–Тегеран как политическая реальность // Независимая газета. – 1997. – 21 мая.

⁶⁰⁹ Тищенко Г. Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении // Армения: проблемы независимого развития. – С. 558.

Росії та Туреччині – «вигідно» вірмено-азербайджанські стосунки утримувати у «замороженому стані».

Ця ситуація посилює геополітичний вплив Росії на «кавказький вузол» та усуває можливість конкурентного гравця. США та Європа розглядають цю частину Кавказу як енергетичне джерело та транзитний коридор у Південну Європу, а також вікно для майбутнього розширення НАТО у Центральну Азію та Каспійський регіон. Президент США Клінтон 1998 р. підписав «План об'єднаного командування», відповідно до якого Закавказзя входить до зони оперативної відповідальності Збройних Сил США у Європі, фактично НАТО⁶¹⁰. За присутності НАТО у Закавказзі висловлюються керівники Грузії та Азербайджану⁶¹¹. Вірменія доволі обережно розбудовує свої взаємовідносини з НАТО, погоджуючи свої зовнішньополітичні кроки з Росією⁶¹². Республіці Вірменії важко конкурувати з іншими країнами Закавказзя в економічному, зокрема військовому аспекті. Країна бідна на енергоресурси – її привабливість тільки у транзитності території. Республіка Вірменія у геополітичному розумінні оцінюється як додаток до розвинутих країн.

Військово-політичні керівники РВ вважають, що національна безпека держави не може бути надійною без військового забезпечення. Державна влада республіки, реалізуючи військову політику, виділила пріоритети, серед яких: побудова сучасної національної армії, спроможної захистити національні інтереси країни; досягнення достатньої обороноздатності, для спроможності дати відсіч агресорові; розширення військової співпраці з іншими країнами і блоками. Одночасно Вірменія не має Концепції національної і військової безпеки, нормативно-правової бази будівництва та розвитку збройних сил. Пріоритетним напрямом державного забезпечення військової безпеки є зміцнення всебічної співпраці з Російською Федерацією. У сфері світової, регіональної та військової політики Вірменія завжди залишається на боці Росії⁶¹³. Головне для РВ – не наразитися на військовий конфлікт з країнами, які претендують на світове лідерство, та уникнути збройної конфронтації з Азербайджаном.

2.4.3. Грузія на шляху до НАТО

Грузія знаходиться на східному узбережжі Чорного моря. Її територія охоплює Південний та Північний Кавказ. Республіка має спільний кордон з Росією (протяжність кордону 723 км), Азербайджаном (322 км), Вірменією (164 км) та Туреччиною (252 км). Російські військові окремо виділяють протяжність з

⁶¹⁰ Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 7.

⁶¹¹ Мурашкина С. В. Политика США и НАТО в регионе Закавказья // Инфор. сб. по зарубежным странам и армиям. – 1999. – Вып. 4. – С. 43–60.

⁶¹² Васютович В. В. Место Армении в геополитике США // Армения: проблемы независимого развития. – М., 1998. – С. 372.

⁶¹³ Арутюнян А. Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте Республики Армения): дис. ... канд. филос. наук: 09.00.10 / А. Э. Арутюнян. – М., 2000. – 187 с.

Абхазією (162 км) та Південною Осетією (близько 400 км) як з незалежними республіками, які визнала РФ⁶¹⁴. Форма правління – президентська республіка. Грузинська республіка (далі – ГР) незалежність отримала 1991 р. Станом на 2005 р. населення країни становило 4,3 млн. осіб. Територію розділено на 12 регіонів: Аджарія, Самегрело-Земо-Сванеті, Гурія, Рача-Лечхумі-Квемо-Сванеті, Імереті, Самцхе-Джавахеті, Мцхета-Мтіанеті, Шіда-Картлі, Квемо-Картлі, Кахеті.

1992 р. Грузія увійшла до ООН, а також стала членом Конфедерації з безпеки і співробітництва в Європі. До республіки входять дві автономні республіки: Абхазія та Аджарія. З 1999 р. ГР – член Ради Європи та Світової організації торгівлі (СОТ). Грузія є членом-засновником Ради євроатлантичного партнерства (РЕАП). Республіка входить у ГУУАМ (ГУАМ), для Грузії пріоритетними проєктами є транспортний коридор Європа – Азія, а також створення у межах ГУУАМ зони вільної торгівлі. Країна активно співпрацює з ОБСЄ. Грузинський уряд розвиває стосунки з НАТО та США. У червні 2001 р. вперше на території Грузії було проведені широкомасштабні натовські військові навчання «Кооператив-партнер 2001». 17 серпня 2009 р. Грузинська республіка добровільно та одноосібно вийшла з СНД. Грузія співпрацює з субрегіональними організаціями, такими як Центральноевропейська ініціатива, Ініціатива співробітництва Південно-Східної Європи, Процес співробітництва Південно-Східної Європи, Раймонський процес, які допомагають їй інтегруватись у Євросоюз.

Грузія доволі рано розпочала свою боротьбу за незалежність у 1989 р., коли радянські війська вчинили криваву розправу під час розгону мирної демонстрації у Тбілісі. 1991 р. Грузія проголосила незалежність. Першим президентом вільної держави став Звіад Гамсахурдія, однак його безпорадна політика привела до збройного повстання⁶¹⁵. 1992–1993 рр. на території Грузії виникло збройне протистояння, яке підтримували російські війська і спецслужби, що розпалювали сепаратистські настрої та спонукали громадян Абхазії та Південної Осетії приймати російське громадянство. До 2008 р. цей конфлікт знаходився у «замороженому» стані. 7 серпня 2008 р. о 23.30 год грузинська влада спробувала відновити свій статус на непідконтрольній частині Південної Осетії, але отримала неочікувану військову відсіч російської 58-ї армії за підтримки авіації та військово-морського флоту збройних сил РФ. До цього моменту Росія одноосібно визнавала незалежність Абхазії та Південної Осетії⁶¹⁶. За російськими даними, військові події розгорталися так. В ніч з 7 на 8 серпня 2008 р. грузинські війська розпочали обстріл м. Цхінвал, де знаходились позиції осетин (100 осіб) та російських миротворців (150 осіб). Операція мала кодову назву «Чисте поле». Російські війська отримали наказ про проведення військової операції

«Примусшення до миру» проти Грузії в ніч з 8 на 9 серпня. З російської сторони було задіяно 10 тис. десантників ВДВ і контрактників з Грозного, 100 танків, 200 БТР і БМП, 50 САУ, 80 РСЗО «Град» та «Ураган»⁶¹⁷. На ранок 9 серпня грузинські війська мали шестикратну перевагу і вийшли на рубіж 7 км від кордону з Росією. О 14⁰⁰ російська авіація збила два грузинські винишувачі і очистила небо над Південною Осетією. 11 серпня російські війська увійшли у м. Цхінвал. Російські літаки бомбардували всі аеродроми Грузії, знищивши авіацію республіки: 33 бойові літаки (Су-25 КМ «Міміно», Су-25 УБ, L-39) і 40 гелікоптери (Мі-35, Мі-24П, Мі-24В, Мі-14, Мі-8, Bell-212, УН-1Н, Мі-2)⁶¹⁸. У Поті висадився російський спецназ розвідки Чорноморського флоту, який підірвав усі грузинські військові кораблі (артилерійський катер «Акмета», сторожові катери «Іверія», «Цхалтубо», «Кутаїсі», «Галі», «Местія», МДК «Гурія», «Артія», патрульний катер «Гантіаді», 11 швидкохідних катерів⁶¹⁹. 13 серпня Президент Росії оголосив про закінчення війни. Грузинську армію було розгромлено протягом п'яти діб.

1992 р. Абхазія (Апсні) проголосила себе незалежною республікою, що спричинило регіональну війну. Під час військового конфлікту близько 200 тис. грузинів було вигнано з Абхазії. Більшість країн світу не визнали незалежності Абхазької республіки і дотримуються позиції, що Абхазія – це невід'ємна частина Грузії. Відносний мир підтримувався контингентом російських військ. 26 листопада 1994 р. Абхазія отримала свою Конституцію, за якою в країні обирається парламент з 36 депутатів, вводиться посада Президента. Призидент є головнокомандувачем армії, очолює виконавчу владу, призначає членів кабінету міністрів. Переговори з врегулювання цього конфлікту було припинено у 2006 р.

Російська Федерація на території Абхазії має свої військові бази. Організація Північноатлантичного договору засуджує російську політику проти Грузії на території Абхазії і не визнає абхазько-російських договорів про військові бази. 2008 р. Абхазьку республіку визнали шість членів ООН: Росія, Венесуела, Нікарагуа, Науру, Вануату та Тувалу (три останні – острівні країни).

26 серпня 2011 р. у грузинському регіоні Абхазія відбулись вибори, які критикували європейська спільнота та НАТО. Генеральний секретар Організації Північноатлантичного договору Андерс Фог Расмуссен висловив сподівання, що Грузія повинна залишитись суверенною республікою у територіальних межах, які визнані світом.

Південна Осетія на території Грузії теж залишається зоною етнополітичного конфлікту. У 1991–1992 рр. на території республіки відбулись осетино-грузинські військові зіткнення⁶²⁰. Частина осетин прийняла російське громадянство⁶²¹. У 2008 р. під

⁶¹⁴ Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров // Рос. ин-т стратегических исследований. – М.: РИСИ, 2011. – С. 228.

⁶¹⁵ Лаурен А.-Л. У горах всі рівні. Про Кавказ і його народи / Пер. зі шв. Н. Іванчук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2012. – С. 130–151.

⁶¹⁶ Чибиров А. Л. Взаимоотношения Грузии и Южной Осетии в 1988–1992 гг. (по материалам периодической печати): автореф. дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Л. Чибиров. – Владикавказ, 2010. – 26 с.

⁶¹⁷ Пятидневная война // Власть. – 2008. – № 32 (785). – 18 августа.

⁶¹⁸ Орлов Б. Вооруженный интернационал // Национальная оборона. – 2008. – № 11 (32).

⁶¹⁹ Матвеев И. Пятидневная русско-грузинская война в цифрах // Проза. Ру. – 2008. – 20 октября.

⁶²⁰ Чибиров А. Л. Январские события 1991 г. и новый виток грузино-осетинского противостояния // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Пятигорск, 2010. – Вып. 1. – № 1. – С. 119–131.

⁶²¹ Чибиров А. Л. Южная Осетия. Геополитические процессы на Кавказе // Мир и политика. – ФГУП. – М.: Изд-во «Известия» УД Президента РФ, 2009. – № 12. – С. 122–125.

час російсько-грузинського військового конфлікту Південну Осетію було повністю виведено з-під контролю Грузії. Росія тоді цинічно назвала цю локальну війну «Операцією з примушення до миру». У згаданий конфлікт не втрутилась ані Рада безпеки ООН, ані ЄС, ані НАТО. ЄС запропонувала план перемир'я, Франція – «План Саркозі» (в Росії його назвали «План Саркозі–Медведева»), НАТО обмежилось офіційними заявами, РБ ООН безсило промовчала⁶²². Така реакція міжнародної спільноти з питань безпеки вказує на певні проблеми у прийнятті колективних оперативних рішень у випадках агресії, яка загрожує миру і безпеці.

Колишня автономна область займає південь і передгір'я Великого Кавказького хребта. Територіально Південна Осетія межує з Росією (Північною Осетією) та Грузією. Транспортний коридор з Росією проходить Рокським тунелем і трьома перевалами: Мамісонським, Дзедо і Бахфандаг. Республіка складається з п'яти районів: Дзауський, Знаурський, Ленінгорський, Цхінвальський і столиці Цхінвал. За переписом населення 1989 р. його чисельність становила 99 тис. жителів. Сьогодні експерти називають цифру від 30 до 80 тис. Багато осетинів виїхали у Росію. Грузини, які проживають анклавом у шести селищах на півночі республіки, не піддаються перепису. 8 квітня 2001 р. у республіці прийнято Конституцію. Фінансові доходи республіки на 62 % залежать від функціонування Транскавказької магістралі⁶²³.

Збройні сили Південної Осетії нараховують до 3 тис. осіб. На озброєнні до серпня 2008 р. знаходилось 15 танків, 25 САУ, 5 РСЗО, 4 протитанкові пушки, 30 мінометів, 3 ракетно-гарматні комплекси, 4 гелікоптери. Комплектування Збройних Сил відбувається за швейцарською моделлю оборони. Кожний мужчина призовного віку володіє стрілковою зброєю з повним боєкомплектom. На території республіки дислокований російський миротворчий батальйон, який має на озброєнні 36 БМП, 52 автомобілі, 9 артгармат⁶²⁴.

9 квітня 1991 р. у Грузії було проголошено Акт про відновлення державності і незалежності⁶²⁵. 31 березня 1991 р. грузинський народ на референдумі підтвердив своє бажання до єдності, незалежності і неподільності. 24 серпня 1995 р. Грузія прийняла свою Конституцію, яка складається з 9 розділів та 109 статей. В період 1999–2006 рр. до чинної Конституції Грузії було внесено 8 поправок. Конституція

⁶²² Джикаев В., Парастаев А. Южная Осетия: связь между экономикой и конфликтом: от экономической войны к экономике мира на Южном Кавказе. – International Alert (Иссл. группа по экономике и конфликту на Южном Кавказе), 2004. – С. 221.

⁶²³ Литвиненко В. Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – Ростов-на-Дону, 2010. – 54 с.

⁶²⁴ Мухин А. Вооруженные силы и Министерство обороны России. Современное состояние и проблемы. – М.: Центр политической информации, 2003.

⁶²⁵ Акт про відновлення державності і незалежності Офіційний сайт парламенту Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=ENG.

1995 р. ґрунтується на основних принципах Конституції, прийнятої 1921 р.⁶²⁶. У країні готують нову редакцію конституції.

За Конституцією Грузія – демократична президентська республіка. Сьогодні Президент М. Саакашвілі передав більшу частину повноважень парламенту, обмеживши можливість першої особи держави впливати на суспільно-політичне життя країни. Територія республіки відповідає межах 1921 р. До її складу входять Аджарська та Абхазька автономні республіки, права яких визначено конституційними законами. На території Грузії діє грузинська мова, а на території Абхазії – абхазька. Парламент республіки обирається за змішаною пропорційно-мажоритарною системою – 50/50. Законодавчий орган складається з двох палат: Ради Республіки та Сенату. До Парламенту можуть обиратися грузини, що досягли 25-річного віку. Виборче право мають громадяни з 18-річного віку. Осуджені громадяни позбавлені виборчого права. Прохідний поріг для політичних партій у парламент становить 7 % підтримки виборців. Особливу роль у суспільстві займає грузинська апостольська автокефальна церква, з якою держава уклала Конституційну угоду. Громадяни Грузії можуть мати тільки одне громадянство. Смертна кара, тортури та цензура заборонені законом. Військовослужбовцям та працівникам міністерства внутрішніх справ заборонено проводити страйки та маніфестації протесту. Президентом країни може бути громадянин, який досяг 35-річного віку і останні 15 років проживав на території республіки. Президенту Грузії за Конституцією дозволено займати керівні партійні посади. Президент Грузії є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил та очолює Комітет національної безпеки і оборони. Рішення про проведення референдуму може приймати Президент або цього можуть вимагати 200 тис. громадян країни. Судова влада республіки є окремою незалежною гілкою. Найвища судова інстанція – Конституційний суд, який складається з 9 суддів, які вдруге не обираються і повинні досягти 30-річного віку. Верховний Суд республіки є найвищою судовою касаційною інстанцією. Структура Збройних Сил затверджується Президентом, а їх чисельність – парламент республіки за поданням національного комітету з питань безпеки і оборони. Використання Збройних Сил може дозволити Президент, після чого протягом 48 годин це рішення повинен затвердити Парламент.

У суспільстві активно обговорюється місце Грузії у регіоні та світі. Серед грузинів є багато прихильників прозахідного шляху розвитку з подальшим входженням до Європейського союзу та Організації Північноатлантичного договору. Такий шлях підтримує колишній секретар Комуністичної партії Грузії, экс-міністр закордонних справ СРСР, экс-президент Грузії Едуард Шеварнадзе, який у лютому 1996 р. сформулював шість основних принципів «Мирного Кавказу»: непорушність територіальної цілісності і недоторканність існуючих кордонів; захист прав людини, захист транспортних та інших комунікацій і неприпустимість їхнього блокування, співробітництво у захисті навколишньої природи та ліквідації наслідків стихійних лих;

⁶²⁶ Конституція Грузії. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/130>.

етнічна та релігійна толерантність; заперечення всіх форм виявлення націоналізму і ксенофобії; всяляка підтримка міжнародних проектів та інвестицій для Кавказу і забезпечення їхньої безпеки.

Активне зближення Грузії з НАТО відбулось після приходу до влади у вересні 1992 р. Е. Шеварнадзе. Саме за його керівництва країна пройшла основну підготовчу роботу для поетапної інтеграції в систему Північноатлантичного договору. У цьому ж році республіка увійшла до Ради північноатлантичної співпраці, а згодом – Ради євроатлантичного партнерства. Представники Грузії беруть участь у роботі Парламентської Асамблеї НАТО.

У червні 1996 р. Азербайджанська республіка, Республіка Вірменія, Грузія і Росія підписали Декларацію гармонії, миру і співробітництва між народами Кавказу. Однак цей документ не примирив ворогуючі сторони: Вірменію та Азербайджан, Грузію та Росію.

22 червня 1996 р. Грузія та ЄС підписали Угоду про партнерство і співробітництво, яка набула чинності 1 червня 1999 р. 10 жовтня 1997 р. президенти Грузії, України, Азербайджану та Молдови оголосили під час саміту Ради Європи у Страсбурзі про створення Організації за демократію та економічний розвиток (ГУАМ). Метою створення такої організації було забезпечення роботи європейсько-азійської транспортної комунікації.

Грузія має певні суперечності щодо національних інтересів влади і суспільства. Обидві сторони відстоюють свої політично оправдані позиції щодо національних інтересів країни та їх пріоритетності. У зовнішньополітичному курсі Грузії не акцентовано та законодавчо не закріплено пріоритети національних інтересів. Самі фахівці з питань політики, історії та безпеки поділяють загрози для національних інтересів Грузії на зовнішні та внутрішні, на глобальні та регіональні (загально визнана класифікація). До внутрішніх загроз належать існуючі територіальні конфлікти (Південна Осетія, Абхазія), дефіцит державного бюджету, відсутність справжньої національної еліти. Правляча еліта сфокусована на власне самозбереження і збагачення, вона не продукує нових ідей і не репрезентує інтересів народу. Відносин з близькими сусідами – Вірменією, Азербайджаном, Росією, Туреччиною – у Грузії остаточно не сформовано. Саме від цих взаємовідносин залежить стабільність у кавказькому регіоні. Якщо з Азербайджаном такі взаємовідносини налагоджуються в економічній сфері (йдеться про будівництво нафтопроводу Баку–Джейхан), то Вірменія шукає свої гарантії безпеки на сході і покладає надію на Росію, що вносить певні напруження у її відносини з Грузинською республікою. Грузія не може розірвати коло зовнішньополітичних проблем. Обговорення концепції національної безпеки Грузії стало питанням життєспроможності країни.

З 2 листопада 2003 р. до 4 січня 2004 р. у Грузії відбулась «революція троянд». 2 листопада лідер опозиції М. Саакашвілі заявив про перемогу своєї партії на парламентських виборах. 22 листопада протестувальники захопили парламент. Президент Е. Шеварнадзе відрікся від влади. На дострокових президентських виборах Саакашвілі 4 січня 2004 р. набрав 95 % голосів прибічників.

У стабільності у Кавказькому регіоні зацікавлені Туреччина, Російська Федерація та Іран, опосередковано США та ЄС. Своє місце на Кавказі могла б знайти і Україна, однак через свої внутрішньополітичні проблеми, як і Грузія, не використовує співпрацю у межах ГУУАМ. Політично-економічна ситуація в обох країнах подібна. Військово-політичне напруження між Грузією та Росією залишається на небезпечній позначці, аналогічно можна охарактеризувати взаємовідносини Грузії та Туреччини.

Грузини вважають свою країну європейською державою. Грузію прийнято до Ради Європи, однак країна не виконала багато вимог РЄ. У країні затягнувся процес реформування. Європейському Союзу, як і НАТО, потрібні цілі регіони, а не окремі країни. Переконаливий приклад – Центральна-Східна Європа, коли за рахунок 12 країн ЦСЄ Північноатлантичний альянс розширив свої кордони на схід. Сьогодні Грузія, як і Україна, не завоювала повної довіри від євроатлантичних інституцій, вони не є її постійними партнерами. За свою історію існування Кавказ належав і до Європи, і до Азії. Сьогодні цей регіон на роздоріжжі. Кавказький регіон має тривалі «заморожені конфлікти» з питань етнотериторіальних претензій. Така ситуація неприйнятна для Євросоюзу. ЄС запізнився із вирішенням цього конфлікту. РФ змогла тільки законсервувати його, зізнавшись перед світовою громадськістю, що не має рецепту для вирішення кавказьких проблем. США, своєю чергою, перебувають в очікуванні – чи варго їм вв'язуватись у кавказькі конфлікти. Продовжується політична боротьба на протиріччях. Сьогодні не знайдено адекватної відповіді на загрози і виклики.

На думку Надзвичайного і Повноважного Посла Грузії в Україні Григола Шалвовича Катамадзе, головним пріоритетом зовнішньої політики країни є повномасштабна інтеграція до політичних, економічних структур Європи і до європейських систем безпеки⁶²⁷.

Кавказ входить у Каспійсько-Чорноморську зону. Міждержавні територіальні конфлікти на Кавказі зупинили всі інтеграційні процеси (політичні, економічні, гуманітарні). На Кавказі відсутня регіональна система безпеки і оборони. Тут ніби продовжує тривати «холодна війна». США має бажання витіснити з регіону Росію, тому підтримує вплив на цей регіон Туреччини.

Посол Грузії у Росії Єросій Кіцмаришвілі, якого парламент країни затвердив на цю посаду 29 лютого 2008 р., у березні цього ж року офіційно заявив, що бажання Грузії вступити до НАТО є проявом законних прав грузинського народу, і цей крок не повинен вплинути на взаємовідносини з Росією. Однак послу не судилось переконати російську сторону у свободі вибору країною своєї зовнішньої політики.

Грузія не має свого переліку національних інтересів. Країні необхідно у сучасних геополітичних відносинах знайти баланс між Росією та США, але для цього потрібно визначити свої національні стратегічні інтереси (їх пріоритети). Грузія є негативним сегментом у американо-російських взаємовідносинах. Такої

⁶²⁷ Катамадзе Г. Грузія на шляху до Європи // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 (344) 26 травня – 1 червня

думки дотримується Микола Злобін – директор російських та азійських програм російського «Центру оборонної інформації США»⁶²⁸.

Російсько-грузинський військовий конфлікт влітку 8–13 серпня 2008 р. дав привід Російській Федерації розгорнути військове будівництво на території самопроголошених Південної Осетії та Абхазії, яке продовжується до сьогодні. В ніч з 7 на 8 серпня 2008 р. Грузія розпочала операцію з відновлення конституційного порядку у Південній Осетії. У відповідь на це РФ ввела регулярні війська на територію невизнаної республіки, цинічно назвавши свою військову операцію «примусшенням Грузії до миру». Російсько-грузинську війну вдалось зупинити за допомогою міжнародного тиску. Посередником між Росією і Грузією став Президент Франції Ніколя Саркозі. РФ в односторонньому порядку 26 серпня цього ж року визнала обидві республіки як незалежні держави, ігноруючи протести світових лідерів, ЄС та ООН. РФ уклала договори про надання допомоги Південній Осетії та Абхазії. Грузія не визнала цих домовленостей⁶²⁹. НАТО не визнає регіони Грузії Абхазію і Південну Осетію незалежними державами.

У 2008 р. російські військові майже повністю знищили протиповітряну оборону Грузії. Сухопутні війська втратили 65 танків, 10 установок «Град», 15 од. БМП-2. Грузинські ВПС утратили 33 літаки, 42 гелікоптери, 5 комплексів «Оса», 8 бойових кораблів і 11 патрульних катерів. Росія ухвалила на державному рівні створення нових військових баз на території Абхазії та Південної Осетії чисельністю 3,7 тис. військових кожна. Крім цього, в Абхазії заплановано побудувати російську військово-морську базу. РФ трактує це як модернізацію оперативної стратегічного командування «Південь» для військового відбиття можливої агресії з боку Грузії. Так, у 2010 р. поблизу Цхінвала росіяни спорудили складну радіолокаційну установку на новій військовій базі. В Абхазії розгорнуто ракетну систему С-300. Грузія ці кроки РФ вважає окупаційними і закликає втрутитись у ситуацію РБ ООН для врегулювання конфлікту, який може знову перерости у локальну війну.

У квітні 2011 р. Міжнародний суд ООН у Гаазі оголосив рішення, що між Росією та Грузією існують взаємні претензії, одночасно запропонувавши провести переговори між сторонами. У зв'язку з розірванням дипломатичних стосунків між РФ та Грузією 28 червня 2011 р. МЗС Грузії через швейцарського посла Гюнтера Бехлера передало Росії ноту з пропозицією розпочати переговори з питань, які було піднято у Міжнародному суді ООН. Грузія звинувачувала Росію в позбавленні грузинських біженців права на повернення у свої домівки на території Абхазії і в Цхінвальському регіоні, у проведенні етнічних чисток на території Цхінвала 2008 р.

Грузинська республіка є учасником міжнародного договору «Відкрите небо» у межах Ради безпеки та співпраці у Європі. Договір ратифікували 34 держави, серед яких і Російська Федерація. Умови договору передбачають повітряний

контроль за переміщенням озброєння та запобігання кризовим ситуаціям. Грузія припинила співпрацю з Росією за цим договором, закривши повітряний простір над своєю територією для росіян.

Україна 1993 р. підписала з Грузією великий рамковий договір «Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу». 1998 р. наші держави підписали міждержавні угоди про співпрацю у військово-технічних питаннях. В Україні Грузія відкрила свій військовий аташат, як це зробила в Туреччині і США. У 2000 р. президенти обох країн підписали Декларацію про поглиблення особливих партнерських відносин, – аж до стратегічної співпраці. Крім цього, Україна входить у першу десятку торговельних партнерів Грузії. В економічних відносинах України і Грузії значну роль відіграє паромна переправа Іллічівськ–Поті. Грузія зацікавлена у співпраці з українськими металургійними комбінатами, особливо для виробництва труб на Руставському металургійному заводі. За підтримки Європейського Союзу Грузія проклала оптоволоконну комунікаційну систему Поті–Одеса–Варна. Україна створила консорціум Одеса–Варна–Новоросійськ. На судноверфях України відремонтовано чотири кораблі військового флоту, а на авіаремонтному заводі – сім бойових гелікоптерів ВПС Грузії.

Україна допомогла Грузії відновити систему ППО. Грузинській армії було поставлено «Бук М 1», 48 зеніт-ракетних установок, 200 ПЗРК «Стріла» та «Голка», танки Т-72, установки шквального вогню «Шквал» та «Град». Україна поставила 8 радіолокаційних станцій та радіолокаційних комплексів «Кольчуга» (комплекс радіотехнічної розвідки), за допомогою яких у 2008 р. було збито два російські літаки Су-25 та Ту-22МЗ.

«Революція троянд» 2003 р. привела до влади демократичного президента М. Саакашвілі, позитивність реформ якого визнає навіть опозиція. Він здатний проводити політику, не озираючись на вимоги і стандарти Росії. На порядку денному республіки активізація співпраці зі США та НАТО.

Панкіська ущелина – важкодоступний гірський район Грузії, відділений гірським хребтом від Росії. Довжина хребта 18 км, а ширина 2 км. Довжина російсько-грузинського кордону у цій частині становить близько 100 км. На цій території живуть грузинські чеченці – кістинці, які прихистили біженців з Чечні. Кістинці нараховують 10 тис. осіб. За час двох чеченських воєн їх кількість зросла вдвічі за рахунок біженців з Чечні. Серед 7 тис. біженців є колишні учасники чеченської війни. В селищах часто проходять антиросійські мітинги і збори. Грузинські спецслужби намагаються контролювати цю територію. 1999–2001 рр. цю місцевість вважали кримінальним анклавом. Найбільше селище Дуїсі отримувало фінансову допомогу від ісламських центрів, за їх кошти було побудовано нову ваххабістську мечеть. Ваххабізм став другою ісламською релігією, особливо для молодого покоління кістинців. Молоді прибічники ваххабізму мають змогу вчитись в арабських країнах. Місцевий імам – випускник ліванського навчального духовного центру. Юрисдикція республіки тут не розповсюджувалась. Така ситуація притягувала сюди кримінальні та терористичні елементи, які отримували значну фінансову

⁶²⁸ Злобин Н. Грузия и Россия не определили свои национальные интересы // Новый регион [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nregion.com/print.php?i=8921>.

⁶²⁹ Матвеев И. Пятидневная русско-грузинская война в цифрах // Проза. Ру. – 2008. – 20 октября.

допомогу з арабських країн. Після терористичного акту у США 11 вересня 2001 р. департамент Сполучених Штатів вирішив надати практичну допомогу національній гвардії Грузії для нейтралізації міжнародних бойовиків, серед яких були громадяни Йорданії та Саудовської Аравії. 2002 р. після проведення антитерористичної і антикримінальної операції представниками Грузії, США та Росії урядовий контроль над територією було відновлено, перестали надходити зарубіжні кошти, з території пішли арабські організації.

За радянських часів система протиповітряної оборони виглядала так. 1991 р. на території Грузинської РСР було дислоковано 2 зенітно-ракетні бригади (м. Тбілісі, м. Поті), ракетний полк (м. Гудаути), 2 авіаційно-винищувальні полки (м. Гудаути, м. Марнеулі), дві бригади радіотехнічних військ (м. Марнеулі і м. Батумі), які на озброєнні мали ракети С-200 два дивізіони, С-75 – сім дивізіонів, С-125 М – п'ять дивізіонів, літаки Су-15, Су-27⁶³⁰.

1997 р. Грузія отримала \$ 45 млн. допомоги для своїх силових відомств, з яких 2,65 млн. було витрачено на закупівлю засобів для ППО. У період 2002–2005 рр., за даними ООН, Грузія закупила 61 танк (Т-72, Т-55), 52 БМП-2, 30 БТР-80, 36 гаубиць 152 та 122 мм, 6 установок залпового вогню, 12 штурмовиків СУ-25, 8 гелікоптерів Мі-24 та Мі-35, ракетний катер, 2 сторожеві катери, 2 малі десантні кораблі⁶³¹.

2000 р. закон про призов давав змогу отримати відтермінування від призову, офіційно заплативши 200 ларі (\$ 100), 2006 р. ця сума зросла до 2 000 ларі (\$ 1 100). Таких відтермінувань для громадян-мужчин до 25 років можна отримати тільки два. Термін строкової служби становить 18 місяців відповідно до закону про загальну військову повинність. Призовний вік від 18 до 27 років. Існує контрактна служба не менше 4 років.

2004 р. Президент Грузії М. Саакашвілі отримав армію у жахливому стані. Саме з цього року триває інтенсивна фінансова і інструкторська допомога США. Почато модернізацію збройних сил. Армія з року у рік збільшувала свою чисельність, її представники брали активну участь в операціях НАТО⁶³².

2003 р. оборонний бюджет становив \$ 28,4 млн., 2007 р. військовий бюджет МО Грузії значно зріс і становив 513,2 млн. ларі, 2008 р. він збільшений до 957,8 млн. ларі (\$ 395 млн.). 2009 р. військовий бюджет Грузії становив 537 млн. доларів США, ще \$ 16 млн. надійшло як фінансова допомога від уряду Сполучених Штатів. Витрати на національну оборону у 2011 р. становлять 2,94 % від ВВП. Регулярні війська нараховують 21,15 тис. осіб⁶³³.

⁶³⁰ Вооруженные силы Грузии // Вооруженные силы Грузии (конец 80-х – начало 90-х). – 2006. – 31 июля.

⁶³¹ Кохан Н. Грузия готовится к большой войне // Оборона. Ру. – 2006. – 11 мая.

⁶³² Мясников В. Грузинская армия стремительно набирает мощь // Независимая газета. – 2005. – 30 сентября.

⁶³³ Министерство обороны Грузии. Бюджет. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.gov.ge/assets/uploads/files/zdckoserfmeng.pdf>

Спочатку охорону зовнішнього кордону СНД з Туреччиною забезпечував Закавказький прикордонний округ РФ. 1994 р. він був перетворений на групу прикордонних військ Росії, а з 1995 р. – на Прикордонну групу Федеральної прикордонної служби РФ у Грузії. Перебування російських прикордонників на території республіки було врегульовано міждержавними договорами, зокрема Договором від 3 лютого 1994 р. «Про статус Прикордонних військ РФ, які знаходяться на території Грузії». Паралельно формувалася національна прикордонна охорона. 5 січня 1993 р. Рада безпеки і оборони республіки схвалила Концепцію охорони державного кордону і економічної зони країни і розробила Постанову про створення прикордонних військ Грузії. 17 лютого Кабінет міністрів прийняв відповідне рішення про структуру, дислокацію, штатний розпис, грошове забезпечення прикордонних військ. Спочатку новостворені війська входили до складу МО. 5 липня 1994 р. було створено Департамент з охорони державного кордону, якому з березня 1996 р. було присвоєно статус державного. З цього часу військово-політичне керівництво Грузії розпочало переговори про поетапне передавання охорони державного кордону і поступове виведення російських прикордонників. 1997 р. всі функції прикордонної служби було передано, зокрема в портах Батумі, Поті, аеропортах Тбілісі, Батумі та на автомобільному переході грузино-турецького кордону. З 16 липня 1998 р. грузинський кордон на Чорному морі охороняють американські війська⁶³⁴.

У період 2005–2007 рр. у республіці було прийнято концептуальні документи з питань будівництва збройних сил: Концепцію національної безпеки, Національну військову стратегію і Стратегічний огляд оборони Грузії. Концептуальні документи визначили стратегічних партнерів Грузії: США, Україну, Туреччину і Азербайджан. За вимогами цих документів, 31 березня 2006 р. в Сочі було підписано дві угоди про терміни виведення російських військових баз та транзиті озброєння через грузинську територію. У документах було зазначено кінцевий термін – до кінця 2008 р. Однак на вимогу грузинського уряду російські війська достроково 1 жовтня 2007 р. остаточно покинули територію республіки.

Військову політику Грузії визначають Концепція національної безпеки, Національна військова стратегія, закони «Про оборону», «Про призов і військову службу», «Про військовий стан».

Грузинська республіка реформувала свою військову організацію відповідно до «Плану дій з індивідуального партнерства з НАТО». МО та його апарат стали цивільними. Збройні сили безпосередньо підпорядковували Генеральному штабу⁶³⁵. Слід зазначити, що у грудні 2006 р. Сенат США одностайно прийняв законопроект про підтримку вступу Грузії до НАТО.

⁶³⁴ Ревунов А. Американцы намерены усилить свое влияние на южных рубежах России // Независимое военное обозрение. – 1998. – № 42. – С. 2.

⁶³⁵ Целуйко В. Военное строительство в Грузии // Экспорт вооружений. – 2008. – № 3 (70). – Май–июль.

Збройні сили Грузії містять сухопутні війська, ВПС і ППО (ППО існували з 1991–2010 рр.). ППО у березні 2010 р. ліквідовано як вид і введено до складу сухопутних військ. Сили морської оборони існували впродовж 1992–2002 рр., після значних втрат у грузино-російській війні 2008 р. були теж ліквідовані. Кораблі, які залишились, переведено до складу берегової охорони.

У грудні 2005 р. парламент вніс зміни щодо чисельності армії відповідно до закону «Про військові сили Грузії» з 21,55 тис. до 41,87 тис. (з них МО – 26 тис., у прикордонних військах – 5,87 тис.)⁶³⁶.

Національною військовою стратегією, прийнятою у листопаді 2005 р., передбачено такий склад ЗС: сухопутні війська, сили морської оборони, ВПС, Національна гвардія, підрозділи резерву.

Сухопутні війська є найбільшою частиною Збройних сил. Поділяються на Західне та Східне оперативне командування. Найбільш підготовленими і боєздатними вважаються чотири батальйони «командос», які пройшли підготовку за американською програмою. Кожний батальйон нараховує 740 військових та має на озброєнні 15 танків Т-72.

ВПС і ППО сухопутних військ дислоковані на авіабазах Копитная (Кутаїсі) та Алексеевка (Тбілісі).

Національна гвардія, створена 20 грудня 1990 р., комплектується з добровольців.

Національна жандармерія (колишні внутрішні війська) охороняє нафтопроводу Баку–Супса і Баку–Джейхан. До її складу входять три оперативні і одна спеціальна бригада.

ВПК Грузії представлений Тбіліським авіаційним державним підприємством (єдине за часів СРСР підприємство, де виготовляли штурмовики Су-25К, а згодом протитанкові СУ-25Т). Вартість одного літака в межах \$ 16–17 млн. До ВПК входить об'єднання «Орбі», яке налагодило разом з німецькою фірмою «Зігзауер» виробництво вогнепальної зброї. Таку саму продукцію виготовляє НДІ МО «Дельта».

В озброєнні Грузії активно допомагали Україна, США, Болгарія, Велика Британія, Угорщина, Греція, Латвія, Литва, Туреччина, Франція, Чехія, Естонія, Ізраїль, Боснія і Герцеговина⁶³⁷.

Грузія тісно співпрацює з НАТО. Вже 1998 р. грузинські військові брали участь у 83 заходах Альянсу. 2001 р. вперше за свою історію грузинська армія на своїй території взяла участь у міжнародних навчаннях у межах програми «Партнерство заради миру». З 2009 р. грузинські військові знаходяться в Афганістані у складі Міжнародних сил підтримання безпеки (ISAF). Одну роту чисельністю 175 військовиків розміщено в Кабулі в зоні відповідальності Франції, батальйон чисельністю 747 осіб знаходиться в провінції Гільменд у зоні відповідальності США. Відповідно до домовленостей, досягнутих у Брюсселі між міністром оборони Грузії Бачо Алахая і командувачем військ НАТО в Афганістані генералом Девідом Петреусом, 2012 р.

Грузія скеровує в Афганістан ще один батальйон для виконання миротворчих функцій. Президент Грузії М. Саакашвілі вважає такий крок внеском у міжнародну безпеку і унікальною можливістю отримати бойовий досвід. На території Грузії буде створено за стандартами НАТО регіональний навчальний центр⁶³⁸.

2005 р. США виділили на оборонні потреби Грузії \$ 74 млн., до цього Америка надала військово-технічну допомогу на \$ 1,3 млрд. Туреччина, своєю чергою, на \$ 40 млн., Болгарія та Греція надали військові судна. За допомогою України було повністю модернізовано систему ППО.

2006 р. до збройних сил було введено внутрішні війська МВС чисельністю 8 тис. Чисельність збройних сил Грузії 2007 р. збільшилася на 4 тис. осіб і з 28 тис. – до 32 тис. Тоді армія Азербайджану нараховувала 70 тис., а Вірменії – 50 тис. військових.

З 2007 р. готувати грузинських військових допомагає Франція, яка розпочала інструкторську підготовку гірських стрілецьких підрозділів.

2009 р. Грузія отримала зарубіжний грант на \$ 730 тис. на закупівлю 60 БТР та 2 гелікоптерів. Президент М. Саакашвілі матеріально заохочує офіцерів, які відзначились у п'ятиденній грузино-російській війні у серпні 2008 р., внаслідок якої 20 % території республіки було окуповано. Після цих подій інтенсивність реформування та модернізації армії виросла у кілька разів. Увагу сконцентровано на тотальній обороні, особливо посилюють протиповітряну (авіаційно-ракетну) та протитанкову оборону. Керівництво держави вважає, що до 2008 р. управління армією було некомпетентним. Під час військового конфлікту були випадки, коли команди у війська віддавали стільниковим зв'язком. В армії введено інститут кадетів. За професійну непридатність звільнено 800 офіцерів. За даними спецслужб Росії, на оборону Грузія витрачає 5 % ВВП, – цей показник вищий, ніж у сусіднього Азербайджану.

Американська військово-промислова корпорація Northrop Grumman – один з найбільших поставщиків зброї у світі – після 2008 р. запропонувала відновити ППО Грузії, назвавши цей напрямок співпраці пріоритетним.

2-га артилерійська бригада, яка часто проводить навчання на полігоні «Орфоло», на своєму озброєнні має артилерійські установки «Ніж», «Акація», RM-70, протитанкові ракети «Фогот», МР-12.

Ізраїль поставляє Грузії озброєння для сухопутних військ: АКС-74, РПГ, гранати, гвинтівки. Постачання відбуваються не напряму, а через компанію, що зареєстрована у Кіпрі і винаймає для доставки болгарську фірму. Ізраїль продав Грузії 40 безпілотних літальних апаратів. З цього питання Росія вимагала пояснень, вважаючи, що поставка відбулась під час абхазького конфлікту. У грузинську економіку найбільше інвестують ізраїльські бізнесмени: Левасв, Данкнер, брати Німроди.

Міждержавні проблеми Грузії та Росії поки мають характер регіонального конфлікту, однак можуть перекинутись на всю Європу. Це питання залишається неврегульованим⁶³⁹.

⁶³⁸ Липартелиани Г. Б. Грузія-НАТО: проблемы взаимоотношений в конце XX – в начале XXI веков: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.03/ Г. Б. Липартелиани. – Казань, 2006. – 188 с.

⁶³⁹ Величковский В. Почем стратегическое партнерство? Взаимоотталкивание Тбилиси и Москвы продолжается // Независимое военное обозрение. – 2005. – № 23 (293). – С. 4.

⁶³⁶ Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 34. – С. 42–43.

⁶³⁷ О военной помощи Грузии со стороны иностранных государств. – М.: МО РФ, 2008.

Азербайджан, Вірменія та Грузія – найбільші кавказькі держави. Їх намагання забезпечити єдність і мир на Кавказі не увінчались успіхом. Не змогли забезпечити миру у цьому регіоні і провідні країни світу. Ситуація залишається складною. Територіальні та етнічні претензії є основною причиною багатовікової міжнародної та міждержавної ворожнечі, яка періодично за сприятливих історичних умов переходить у військові конфлікти та локальні війни. Кавказькі держави визнають, що не спроможні самостійно вирішити проблеми військової безпеки у сучасних умовах. Про це відкрито заявив міністр закордонних справ Вірменії А. Арзуманян, сказавши, що три закавказькі республіки поодиночі слабкі і вразливі, але можуть ефективно захищати свої національні інтереси спільними зусиллями⁶⁴⁰. Однак модель союзу, системи колективної безпеки неприйнятна для Закавказзя, адже в країн немає єдиного можливого агресора, який би загрожував регіону. Тому всі три кавказькі країни обрали найвигіднішу для себе систему забезпечення військової безпеки – співпрацю з державами-лідерами США, Росією, Туреччиною. На цьому шляху вони шукають міжнародної підтримки і виправдання своїм військово-політичним діям. Азербайджан, будучи найбагатшою із трьох держав, став на шлях мілітаризації з метою відновити військові дії проти Вірменії. Грузія, намагаючись захистити свою територіальну цілісність у складі Абхазії та Південної Осетії, прагне якнайшвидше інтегруватись в НАТО, забезпечивши собі захист найпотужнішого та найефективнішого військово-політичного блоку та США. Вірменія, усвідомлюючи складність свого військово-політичного стану, свою військову безпеку забезпечує за рахунок Російської Федерації. Інтереси США, Росії, Туреччини, ЄС та НАТО на Кавказі не збігаються, що стало причиною тривалого протистояння. Країни світу не можуть назвати кавказького лідера, як і не можуть запропонувати трьом кавказьким країнам єдиного стратегічного партнера.

2.5. Забезпечення військової безпеки республіками Центральної Азії в умовах вибору між Сходом та Заходом (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Киргизстан)

Центральна Азія – одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин. Вигідне географічне розташування між Заходом і Сходом робить країни цього регіону об'єктами великої політики, деякі з них пробують стати самостійними гравцями (Туркменістан, Узбекистан). Від вибору союзників та партнерів на міжнародній арені залежить стратегія розвитку цих країн. Покинувши радянський простір, ці країни не змогли стати насправді демократичними республіками. В них надалі домінує авторитарна модель політичного розвитку. Система національної безпеки, як і військова складова,

⁶⁴⁰ Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции: материалы междунар. конф. – Ереван, 1997. – С. 103.

створюються на старій базі радянських військ з поступовим набуттям національних відмінностей. Військово-технічна залежність від зовнішнього постачальника узалежнює ці країни від стратегічних держав: Росії, США, Китаю⁶⁴¹.

Термін «Центральна Азія» прийнято відповідно до угоди, яку підписали керівники середньоазійських республік СРСР під час Ташкентської зустрічі на вищому рівні 1991 р. Центральна Азія – це Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан. Усі п'ять держав – члени ООН та СНД, частина – члени ОДКБ (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан), частина – члени ЄвразЄС і ШОС (Казахстан, Киргизстан і Таджикистан).

Слід зазначити, що російська військова наука розділяє Азію на Західно-азійський (Урал і Західний Сибір), Середньоазійський (Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Таджикистан і Киргизстан), Середньосхідний (Іран і Афганістан) і Південноазійський (Пакистан, Індія, Шрі-Ланка, Непал, Бутан, Бангладеш, М'янма, Мальдівська республіка) регіони.

Загальна площа центральноазійського регіону пострадянського простору становить 4 млн. км², з понад 55 млн. населення. Етнічний склад: понад 130 різних народів і етнічних груп. Центральна Азія має спільні кордони з Афганістаном (2 087 км), Іраном (992 км), Китаєм (2 805 км), Росією (6 846 км).

Протягом всієї своєї історії народи ЦА тісно співіснували, а в деякі періоди – в межах єдиної держави.

Безпека центральноазійських республік безпосередньо впливає на безпеку Росії, яка межує з країнами цього регіону. Тут зосереджені значні світові запаси стратегічної сировини. Республіки регіону неоднорідні у політичному, економічному та соціальному аспектах, що ускладнює забезпечення регіональної стабільності. У цьому регіоні зустрілись інтереси США, Китаю та Росії, що має значний вплив. Не відмовились від Центральної Азії і деякі країни Близького та Середнього Сходу (Туреччина, Іран, Пакистан). На регіональну безпеку найбільше впливають: нерегульована ситуація в Афганістані, проблема поділу і визначення правового статусу Каспійського моря, ескалація напрути навколо Ірану. Реальною загрозою безпеці регіону залишається поширення ісламістського руху, який пов'язаний з екстремістськими вторгненнями в Киргизстан та Узбекистан, що межує з тероризмом. Внутрішні загрози етнічного та кланового характеру мають деструктивний вплив. Не залишає Центральну Азію і міжнародний наркотрафік, який несе регіональну загрозу. Боротьба за вплив на Центральну Азію, зокрема у військово-політичному розумінні, набула глобального характеру, адже тут зосереджено великі світові запаси вуглеводнів (нафти і газу).

Науковці колишніх республік СРСР досліджували військово-політичний і оборонно-безпековий простір Центральної Азії. Серед них А. В. Малащенко⁶⁴²,

⁶⁴¹ Анохин А. Большая Центральная Азия // ИАЦ МГУ. – 2007. – 23 января.

⁶⁴² Малащенко А. В. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Центральная Азия и Кавказ. – М.: Весь мир, 1997.

М. Б. Олкотт⁶⁴³, С. Шохзода⁶⁴⁴, А. Б. Грибовський⁶⁴⁵, О. А. Молдалиєв⁶⁴⁶, С. Н. Павлов⁶⁴⁷, А. А. Князев⁶⁴⁸, С. С. Жильцов⁶⁴⁹, Р. М. Мукиджанова⁶⁵⁰, О. А. Белослудцев, В. В. Корнеев⁶⁵¹ та ін. «Пострадянські» дослідники Росії та Центральної Азії вважають розпад СРСР геополітичною катастрофою.

Проблеми Центральної Азії знаходяться у сфері зацікавлень науковців США⁶⁵², Великої Британії⁶⁵³.

2.5.1. Казахстан – регіональний лідер Центральної Азії

Республіка Казахстан розташована на північному заході Центральної Азії та у південно-східній частині Східної Європи. За територією входить до десятки найбільших країн світу, займаючи 9-ту позицію. Загальна протяжність сухопутного кордону 12 012 км. Спільні кордони Казахстан має з Росією (6 846 км), Китаєм (1 533 км), Киргизстаном, Узбекистаном та Туркменістаном. Республіка має два внутрішні моря: Каспійське та Аральське. Казахстан не має виходу у світовий океан. 44 % території республіки – пустеля, 14 % – напівпустеля, 26 % – степи, 5,5 % – ліси. Надра країни – основне її багатство. З 105 елементів таблиці Д. Менделєєва у надрах республіки знайдено 99, що ставить Казахстан на 6-ту позицію у світі за запасами природних покладів. Нафтові запаси республіки становлять 3,2 %, а газові – 1,7 % світових запасів. У надрах Казахстану знаходиться 21 % світових запасів урану – за його видобутком він третій у світі після Канади і Франції.

Адміністративно-територіально республіку поділено на 14 областей. Столиця – Астана. Населення – 16 417 000 осіб. Середня густота населення становить 6,1

⁶⁴³ Олкотт М. Б. Многомерные границы Центральной Азии. – М.: Гендальф, 2000.

⁶⁴⁴ Шохзода С. Современные проблемы региональной безопасности центрально-азиатского региона: теория и практика. – Бишкек, 2003.

⁶⁴⁵ Грибовский А. Б. Становление и развитие военно-политических отношений России со странами Центральной Азии: дис. ... канд. ист. наук. – М.: ИВИ, 2003.

⁶⁴⁶ Молдалиев О. А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации: дис. ... канд. полит. наук. – Бишкек, 2003.

⁶⁴⁷ Павлов С. Н. Политика Российской Федерации по обеспечению военной безопасности на постсоветском пространстве: дис. ... канд. полит. наук. – М., 2004.

⁶⁴⁸ Князев А. А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е начало 2000-х гг.): дис. ... д-ра ист. наук. – Бишкек, 2004.

⁶⁴⁹ Жильцов С. С. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003.

⁶⁵⁰ Мукиджанова Р. М. Страны Центральной Азии: монография. – М.: Научная книга, 2005.

⁶⁵¹ Белослудцев О. А., Корнеев В. В. Россия и Центральная Азия: отношения в военной области: история и современность. – М.: Воениздат, 2007.

⁶⁵² Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Моск. – Москва–Вашингтон: Центр Карнеги, 2005; Олкотт М. Двенадцать мифов о Центральной Азии // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3. – С. 35; Маккиндей Х. Географическая ось истории // Элементы. Евразийское обозрение. – 1996. – № 7. – С. 35–44. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – С. 12–25.

⁶⁵³ Kim Theodore J. Central Asia and Caspian: Open for growth. – London: Evromoney books. cod., 2003.

особи на 1 км², у центрі країни густота лише 0,3–0,5 людини на 1 км². Російськомовне населення відіграє важливу роль, тому для нього створено сприятливі умови⁶⁵⁴. Офіційні мови – казахська та російська. Казахи становлять 63,1 % населення. Основна релігія – іслам, який підтримується ззовні Туреччиною та Саудівською Аравією.

1929 р. у Казахстані розпочався процес колективізації. У населення, яке вело кочівницький спосіб життя, вилучали худобу – єдиний засіб для існування. Казахи чинили стихійний опір діям радянської влади. Відомо про 380 селянських бунтів та повстань⁶⁵⁵. Червона армія силою та репресіями жорстоко придушила народний опір. На населення «скинули» надмірний план хлібозаготівель. 1932–1933 рр. у Казахстані розпочався голод, у результаті якого загинуло, за різними джерелами, від 1,75 до 2,2 млн. осіб, що становило на той час 42–49 % корінного населення. 1,3 млн. казахів відкочували за межі республіки, з них 0,6 млн. не повернулись назад. Казахи не добивались міжнародного визнання голодомору 1932–1933 рр. геноцидом казахського народу, хоча цей незаперечний факт визнали історики та інші вчені республіки⁶⁵⁶.

Перед розпадом СРСР, 16 грудня 1986 р. в Алма-Аті відбулись антиросійські виступи казахської молоді. На мітингах лунали антирадянські та сепаратистські гасла. Причиною антидержавних заворушень був штучний наплив росіян у Казахстан, починаючи з 1960 р. Цей процес перетворив корінне населення (казахів) на національну меншість у своїй батьківщині. 1980 р. казахи становили 38–39 % від населення республіки. Тільки 1998 р. їх частина збільшилась до 50,6 %. Станом на 2001 р. населення республіки становило 14,95 млн. осіб, у 2008 р. – 15,97 млн., з них казахи – 9,3 млн., росіяни – 3,7 млн. У республіці спостерігається динаміка природного приросту населення. У Казахстані нараховується близько 100 національностей.

За радянських часів Казахстан займав і продовжує займати першу позицію у світі за кількістю космічних запусків з космодрому «Байконур», який має 52 стартові майданчики. На його території розміщено важливі стратегічні об'єкти колишнього СРСР, які Російська Федерація використовує до сьогодні. Це полігон «Капустін Яр» (випробовування ракетної техніки і боеприпасів), радіотехнічний вузол «Балхаш-9», полігон «Емба» (навчально-бойові стрільби, науково-дослідна робота, випробовування зразків озброєння військ ППО), випробовувальні полігони ім. Чкалова у Західноказахській і Атирауській областях, полігон «Сари-Шаган» (випробовування зенітно-ракетних комплексів протиракетної та протиповітряної оборони)⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности. – М.: Шерна, 2005. – С. 30.

⁶⁵⁵ Conquest, Robert, «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror—Famine» (Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986).

⁶⁵⁶ Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. Т. 2. – Алма-Ата, 1967. – С. 222.

⁶⁵⁷ Актамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / А. М. Актамалиева. – Бишкек, 2011. – С. 86.

Казахська республіка (КР) – унітарна президентська республіка парламентського типу. 16 грудня 1991 р. Верховна Рада Казахської РСР прийняла закон «Про державну незалежність Республіки Казахстан». З цього дня країна розпочала новітню історію своєї незалежності.

Головою держави є Президент, який у 1991 р. на противагу комуністичним лозунгам висунув своє гасло націоналізму та соціального добробуту. Він за Конституцією є Головнокомандувачем Збройних сил. Відповідно до ст. 5 закону РК «Про оборону і Збройні сили РК» Президент визначає основні напрями військової політики республіки, затверджує військову доктрину, план використання збройних сил. Понад 20 років незмінним Президентом Казахстану є Нурсултан Абішевич Назарбаєв, 1946 р. н., колишній Голова ВР Казахської РСР та Перший секретар компартії республіки, член політбюро КПРС (1990–1991 рр.). Конституційний термін президентських повноважень – 5 років. 1995 р. внаслідок референдуму повноваження президента було продовжено до 2000 р. 10 січня 1999 р. Н. Назарбаєва знову обрали президентом РК – за нього проголосувало 79,8 % виборців. 4 грудня 2005 р. Назарбаєв втретє переміг на президентських виборах з результатом 91,15 % голосів. За старою Конституцією Казахстану президента обирали строком на 7 років, тобто Н. Назарбаєв займав цю посаду до 2012 р. Назарбаєв з 2010 р. має титул «Лідер нації».

Казахстан обрав ліберально-соціальну модель розвитку. У країні запроваджено соціалістичне планування з активними ринковими відносинами. Казахстан налагодив дипломатичні взаємовідносини з усіма країнами ООН. Основними геополітичними партнерами Казахстану є такі країни: Росія, Китай, країни ЄС, Близького Сходу, США. Республіка Казахстан є членом ОБСЄ, ЦАС, ОДКБ, СНД, ШОС, Тюркської військової ради. З 1994 р. Казахстан розпочав співпрацю з Північно-атлантичним альянсом у межах програми «Партнерство заради миру». Керівництво республіки ніколи не висловлювало бажання стати повноправним членом НАТО⁶⁵⁸. Казахстан у ЦА залишається основним геополітичним гравцем. Він постачав зброю Таджикистану, брав участь у врегулюванні політичної кризи у Киргизстані. Військові сапери ЗС Казахстану працювали в Іраку, Афганістані. РК надає фінансову допомогу Киргизстану, Афганістану, Таджикистану.

У радянські часи республіка до 45 % машин і устаткування завозила з союзних республік. За перші п'ять років незалежності з країни виїхало 15 % громадян з вищою освітою. Казахстану вдалось вийти з економічної кризи 2008 р., яка обвалила його ВВП на 10 %, і утримати високі соціальні стандарти, переважно завдяки транзиту та продажу нафти та газу. За даними ООН, Казахстан належить до країн, які найдинамічніше розвиваються у посткризовий період. Країна намагається звільнитись від сировинного експорту та залежності від транспортування нафти через територію Російської Федерації.

Казахстан намагається провадити самостійну зовнішню політику: так, республіка не прийняла пропозиції Євросоюзу наповнювати природним газом газопровід

⁶⁵⁸ Астана между ОДКБ и НАТО // ВПК. – 2007. – № 44 (210).

«Набукко». 2010 р. в Астані відбувся черговий саміт ОБСЄ, на якому держсекретар США Х. Клінтон високо оцінила досягнення республіки і особисті заслуги президента Н. Назарбаєва⁶⁵⁹.

У 90-ті роки у Казахстану економічних відносин з Китаєм не було. Перший нафтопровід у східному напрямку Атасу–Алашанькоу, прокладений у 2003 р., доніс казахську нафту китайським споживачам. Швидкими темпами розбудовано другий нафтопровід до Китаю, який запрацював у 2010 р. Для КНР це єдине джерело нафти для економічно відсталих західних провінцій. Китай не має інших варіантів російський нафтопровід тільки будуватись. Казахстан запланував прокачувати КНР понад 20 тонн нафти на рік. Річний товарообіг між країнами становить \$ 10 млрд.

Під час економічної кризи Казахстан розпочав будівництво транс'євразійського коридору, основою якого буде автомагістраль завдовжки 2500 км, що пролягатиме через усю країну. Роботи виконано наполовину, на що затрачено \$ 900 млн. Казахстан ухвалив доктрину перебудови економіки країни. Уряд запланував розбудовувати не тільки видобувну, але й переробну промисловість. Планують реконструювати три нафтопереробні заводи, побудувати нові газокompресорні станції. Казахстан активно взявся за будівництво заводів з виробництва сільськогосподарської техніки та переробки сільськогосподарської сировини. Так, за програмою розвитку до 2030 р. на ці цілі заплановано виділити і освоїти \$ 50 млрд.⁶⁶⁰. Країна щороку за власний кошт скеровує 3000 студентів на навчання за кордон. Скориставшись ростом цін на нафту у грудні 2005 р., до червня 2008 р. казахи збільшили її видобуток. (Ціна за барель нафти марки Brent тоді зросла з \$ 50 до 150).

Теперішній номінальний ВВП на особу становить \$ 8326 (64-та позиція у світі). Очікувана середня тривалість життя чоловіка/жінки має становити відповідно 60/72 років. Середня зарплата – 520 доларів США; рівень майже такий, як у країнах Східної Європи. Державний стабілізаційний фонд досягає \$ 50 млрд.

За наказом президента на берегах р. Ішим побудовано нову столицю республіки – Астану. З його ж ініціативи у країні створено сприятливий інвестиційний клімат. До 2003 р. у країну залучено \$ 30 млрд. Цей процес розпочався у 1993 р., коли компанія Еххон Mobile отримала концесію на розроблення в країні нафтових родовищ. З 2000 р. Казахстан почав висувати вимоги іноземним компаніям щодо дотримання екологічних та соціальних стандартів. Назарбаєв 2006 р. вдало провів валютну реформу і ввів до обігу національну валюту – тенге, встановивши жорсткий курс до долара США. 150 тенге = 1 долару США.

1990 р. у Казахстані посилювався сепаратистський рух. Тодішній радянський уряд республіки хотів придушити революційні процеси, однак згодом їх очолив.

⁶⁵⁹ Назарбаєв Н. А. Стратегия независимости. – Алматы: Изд-во Атамұра, 2003.

⁶⁶⁰ Назарбаєв Н. А. Казахстан – 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахцев: Послание Президента страны народу Казахстана // Казахская правда. – 1997. – 11 октября.

Поряд знаходиться Афганістан, де сили опору «Талібан» тоді набирали сили⁶⁶¹. У Казахстані лунали заклики до надання автономії окремим національностям, що роз'єднало б країну і послабило б її могутність. У республіці посилюється процес ісламізації, проявляється культ особи Назарбасва, не все гаразд зі свободою та рівнем відкритості. За цими показниками республіка займає 72-гу позицію у світі. Політичної опозиції у країні фактично не існує. У країні блокують Інтернет та пошукові системи. Корумпованість влади за останні 30 років залишилась без змін.

Досягненням можна вважати відсутність за роки незалежності міжетнічних заворушень. Казахстан вступив до СНД, ЄврАзЕС та ОДКБ. Казахстан не поспішає поривати зв'язки із Росією, хоча остання у період економічної кризи підняла на 200 % мито на казахські товари. Казахстан має на меті увійти до 50 найбільш конкурентоспроможних країн світу.

2001 р. у Казахстані прийнято державну програму функціонування і розвитку мов на 2001–2010 рр., яка передбачає поетапний перехід на казахську мову у діловодстві, веденні іншої облікової, фінансової, технічної документації. У республіці планомірно реалізується «казахизація» освітньої галузі. Сьогодні 70 % казахів володіють рідною мовою. Частка росіян у населенні Казахстану динамічно зменшується – щороку на 7 %. Росіяни у 1989 р. становили 37,7 %, 1999 р. – 30 %, 2009 р. – 23,7 %. Казахські підручники з історії доволі агресивні до Росії. «Історія Казахстану» авторства Ж. О. Артикаєва та С. З. Раздикова містить такі тези: «Національне пробудження казахського народу у зародковому стані було перерване Жовтневою революцією, яка кинула Казахстан у стан хаосу. А потім настали десятиліття терору й геноциду, що привели казахський етнос до страшних трагедій»; «Казахстан був перетворений на величезний концентраційний табір, куди скеровували народи, які «провинилися», соціально неугодили людей із різних куточків імперії. Територія Казахстану за роки радянської влади стала ядерним полігоном, практично без вільного куточка, не зачепленого потворною тоталітарною системою»⁶⁶².

Становлення Казахстану як правової держави – процес ще не завершений. Остаточного ще не відомо, в який бік цей процес зміщуватиметься – у демократичний чи авторитарний. Казахстан, як і всі колишні радянські республіки, проголосив себе суверенною і незалежною державою. До прийняття першої Конституції незалежної держави на території Казахстану діяли три конституції. Перша – Конституція Киргизької РСР від 18 лютого 1926 р. Другу Конституцію – Конституцію Казахської РСР – прийнято на 10-му Всеказахському з'їзді рад 26 березня 1937 р. Її було прийнято на основі Конституції СРСР 1936 р., коли Казахстан перетворився на радянську союзну республіку. Третю Конституцію Казахської РСР було прийнято 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії ВР Казахської РСР 9-го скликання. Причиною прийняття цієї Конституції стала Конституція СРСР 1977 р. Верховна Рада

⁶⁶¹ Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности в Центральной Азии. – Алматы: КИСИ, 2003. – С. 45–59.

⁶⁶² Дуда А. Двуликий орел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duhvoli.com.ua/index.php?article=383>.

Казахської РСР існувала до грудня 1993 р., згодом вона саморозпустилася. Конституцію незалежного Казахстану було прийнято 28 січня 1993 р. ВР РК як основний політико-юридичний документ. Вона перестала ділити суспільство на класи згідно з марксистсько-ленінською теорією і назвала єдиним джерелом влади народ. Вперше державну владу було поділено на три незалежні гілки: законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і судову (суд). Згодом під керівництвом Президента Н. Назарбасва було підготовлено проект нової Конституції, який було надано для всенародного обговорення. Після опрацювання істотних зауважень та доповнень текст проекту винесли на всенародний референдум. За результатами референдуму нову Конституцію Казахстану прийнято 30 серпня 1995 р. Згодом і ця Конституція отримала зміни і доповнення від 7 жовтня 1998 р. (ЗРК № 284-І)⁶⁶³.

Перші парламентські вибори у республіці відбулись у 1994 р. Відповідно до Конституції парламент республіки складається з двох палат: Сенату і Мажилісу. Сенат формується так. Від кожної області та міст республіканського значення, а також столиці Астани обирають по два депутати. У республіці 14 областей і два міста республіканського значення. Сім депутатів Сенату призначає Президент. Депутатом сенату може бути громадянин республіки, який має казахське громадянство не менше ніж 5 років, старший за 30 років, має вищу освіту, стаж роботи не менший за 5 років і проживає на території, від якої обирається, не менше від 3 років⁶⁶⁴.

Мажиліс складається з 77 депутатів, з яких 67 обирають за одномандатними округами. 10 обирають за партійними списками за системою пропорційного представництва. Депутатом Мажилісу може бути громадянин, який досяг віку 25 років. До виборів допускаються політичні партії, котрі набрали не менше ніж 7 % голосів виборців.

Термін повноважень Сенату – 6 років, Мажилісу – 5 років. Депутат голосує особисто і не має права передавати право голосу іншому. Депутати мають право утворювати у парламенті фракції і депутатські групи. Сенат і Мажиліс проводять спільні засідання, на яких можуть передати законодавчі функції Президенту. В такому випадку Президент приймає закони, які діють терміном до 2 років. У парламенті представлена пропрезидентська партія «Нур Отан», яка володіє 80,99 % голосів та дві провладні партії: «Ак жол» і Комуністична партія, які набирають 7 % голосів. Короткострокові спостерігачі парламентської асамблеї ОБСЄ вважають, що вибори в Казахстані не відповідають демократичним нормам^{665, 666}.

Збройні сили республіки створено 1992 р. Особовий склад армії 50 на 50 % складається із призовників та контрактників. Чисельність Збройних сил становить

⁶⁶³ Конституція Казахстану. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83>.

⁶⁶⁴ Парламент Республики Казахстан. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parlam.kz/>

⁶⁶⁵ Український тиждень. – К., 2012. – № 3 (220). – С. 32.

⁶⁶⁶ Султанов Б. К. (ред.) Казахстан и ОБСЕ: монография / Под общ. ред. Б. К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2009. – 288 с. ISBN 9965-458-83-9.

менше 1 % населення. Казахстан успадкував від СРСР міліцію і республіканський КДБ. Перший уряд РК мав намір створити Національну гвардію чисельністю до 20 тис. осіб для охорони кордонів та громадського порядку. Завдання оборони покладалось на об'єднані збройні сили СНД. Найважливіші військові об'єкти – такі, як космодром «Байконур», близько 1 150 одиниць стратегічних ядерних озброєнь залишались під контролем Російської Федерації⁶⁶⁷. Згодом, із створенням країнами-членами СНД власних ЗС, керівництво Казахстану переглянуло оборонну стратегію. Було розроблено план створення регулярних збройних сил, до яких входили б сухопутні війська, військово-повітряні сили і військово-морський флот. Станом на 1995 р. чисельність ЗС РК становила понад 35 тис. військовослужбовців. Казахстан надав свій військовий контингент до об'єднаного батальйону центрально-азійських держав (Центразбат), що значно підвищило його роль у регіоні. Створення власної національної армії для республіки супроводжувалося великими труднощами. 1994 р. у ЗС офіцерські посади займали переважно слов'яни. Самі війська мали змішаний національний склад. Уряд зберіг дворічний строк військової служби. Проблемаю був набір призовників. На казахсько-китайський кордон у 1994 р. повернули російські війська. Казахські офіцери тоді проходили навчання у Росії. Казахстан тільки розпочинав створювати власні військові навчальні заклади⁶⁶⁸.

У Києві 20 березня 1992 р. Казахстан, як і інші пострадянські республіки – Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна та Молдова – підписав Угоду про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. В Угоді говориться про необхідність збереження наукового потенціалу з питань удосконалення озброєнь і військової техніки на основі кооперації, яка склалася між республіками у військовій сфері. Сторони домовились про таке. Створити об'єднані збройні сили Співдружності (ОЗСС). Запровадити єдиний оборонний бюджет, який фінансують учасники. Створити власні збройні сили, які підпорядкувати Головному командуванню ОЗСС. Зберегти виробничі зв'язки. Розроблення, виготовлення, монтаж, накопичення, ешелонування, постачання для ОЗСС здійснювати на основі спільно прийнятого Положення. Все озброєння та військова техніка мають бути стандартизовані та уніфіковані для всіх учасників-підписантів. ОЗСС на основі спільних інтересів повинні мати єдину програму розвитку озброєнь і військової техніки, обов'язкову для виконання науково-дослідними закладами та оборонно-промисловими підприємствами⁶⁶⁹.

⁶⁶⁷ Договір о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, 25 мая 1992 г.: Сборник документов по международному праву под ред. К. К. Токаева. – Алматы: САК, 1998. – Т. 1. – С. 64–73.

⁶⁶⁸ Міністерство оборони Республіки Казахстан. Збройні сили Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=2.

⁶⁶⁹ Угода про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і

Казахстан, як і інші колишні республіки СРСР (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Молдова, Росія, Україна, Грузія) у м. Ташкенті 15 травня 1992 р. підтримав Спільну заяву у зв'язку з Договором про звичайні збройні сили у Європі (19 листопада 1990 р.) з метою сприяння дотримання по Договору республіки заявили про свою згоду із положеннями стосовно чисельності особового складу, літаків морської авіації наземного базування. Останнє положення стосується Росії та України, які відповідно повинні володіти 300 та 100 бойовими літаками у районі застосування Договору. Підписанти визнали, що зобов'язання мають політичний характер і є обов'язковими до виконання для всіх республік⁶⁷⁰.

У Казахстані створено територіальну оборону відповідно до Закону «Про оборону і Збройні сили Республіки Казахстан»⁶⁷¹. Територіальну оборону організовує уряд країни; основні її завдання – тотальний захист населення, об'єктів, комунікацій, введення і забезпечення надзвичайного і військового стану. Крім цього, в Казахстані прийнято закон «Про військовий стан»⁶⁷². Організацію і проведення мобілізаційної роботи передбачено Законом «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію»⁶⁷³. Територіальна оборона інтегрована із загальною системою забезпечення військової безпеки відповідно до Військової доктрини Республіки Казахстан, затвердженої Указом Президента РК 21 березня 2007 р. за № 299⁶⁷⁴. Система територіальної оборони принципово відрізняється від цивільної оборони. Порядок організації територіальної оборони регламентований Указом Президента № 718с від 6 листопада 2001 р. «Про організацію територіальної оборони Республіки Казахстан».

Казахська молодь має змогу вчитись в ісламських країнах. Військові фахівці МО РК відповідно до контракту між Україною та Казахстаном про підготовку військових фахівців для Збройних сил Республіки Казахстан підвищують кваліфікацію та професійний рівень у військових закладах ЗС України. 21 вересня 1995 р. між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Казахстан

дослідно-конструкторських робіт від 20. 03. 1992 р. // Інформаційний вісник Ради голів держав і Ради голів урядів СНД «Содружество». – М., 1992. – № 4.

⁶⁷⁰ Договір про звичайні збройні сили в Європі. (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992) (Зміни до Договору див. в Угоді від 19.11.1999). Договір набув чинності 9 листопада 1992.

⁶⁷¹ Закон РК «Об обороне и Вооруженных силах» от 07. 01. 2005 г. № 29-ІІІ ЗРК по состоянию на 11.01.2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Regnom=7083.

⁶⁷² Закон РК «О военном положении.» 5 марта 2003 г. № 391 // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 4. – Ст. 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cvsi.kz/index.php?view=article&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&id=121%3A-q-q&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=78&lang=ru.

⁶⁷³ Закон РК «О мобилизационной работе и мобилизации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cvsi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=126%3A-q-q&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&Itemid=78&lang=ru.

⁶⁷⁴ Військова доктрина РК. Указ Президента РК від 21.03.2007 р. № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151; Военная доктрина Республики Казахстан (проект) / Департамент оперативного планирования КНШ МО РК. – Астана, 2006.

було підписано Угоду про співробітництво в галузі військової освіти. Угоду підписано на основі Договору про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Казахстан від 20 січня 1994 р. Згідно з цією угодою військово-зобов'язані РК мають можливість проходити підготовку, удосконалення у військових навчальних закладах, отримувати вчені ступені, брати участь у науково-дослідницькій діяльності.

20 січня 1994 р. в Києві було підписано п'ятирічну Угоду між урядом України і Урядом Республіки Казахстан про військово-технічну співпрацю. Взаємно зацікавлені у зміцненні обороноздатності та збереженні економічних зв'язків сторони домовились про збереження і розвиток коопераційних зв'язків; здійснення взаємних поставок озброєння та нормативно-технічної документації до нього. З цією метою створюються спеціальні організації. Ціни на озброєння прийнято як для власних потреб. Передавати, копіювати озброєння чи техніку, розроблені після 1991 р., третім особам в односторонньому порядку заборонено. Винятком можуть бути міжнародні зобов'язання. Згодом ця Угода втратила чинність після набуття юридичної сили Угодою між Урядом України і Урядом Республіки Казахстан про військово-технічне співробітництво від 18 листопада 2005 р. Положення цієї Угоди теж основано на Договорі про дружбу і співробітництво між Україною та РК від 20.01.1994 р., Угоди про спільне збереження міждержавних секретів держав-учасниць СНД від 22. 01. 1993 р. В Угоді йдеться про узгоджену діяльність у сфері наукового, виробничого та матеріально-технічного забезпечення національної безпеки і обороноздатності сторін. Співпраця передбачається у напрямках нових розробок, модернізації, ремонту, раціонального використання наявних баз з виробництва та ремонту, постачання відповідно до затверджених переліків, стандартизації та уніфікації, утилізації, надання послуг військового і спеціального значення, використання можливостей новостворених полігонів, підготовки і навчання військово-технічних кадрів і фахівців. Уповноваженими органами з боку України визначено – Міністерство оборони та Міністерство промислової політики, з казахської сторони Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Комітет національної безпеки, Міністерство індустрії і торгівлі. З метою реалізації положень Угоди створено Міжурядову комісію. Форми співпраці передбачають укладення міжнародних договорів, розроблення військово-технічних програм.

25 жовтня 1991 р. Указом Президента було створено Раду безпеки і Державний комітет оборони, який очолив сам Н. Назарбаєв. 10 грудня цього ж року Казахську РСР перейменовано на Республіку Казахстан (РК), а 16 грудня республіка проголосила свою незалежність. Першими законодавчими актами про створення силових структур були закони «Про Внутрішні війська» від 10 січня 1992 р., «Про прикордонні війська» від 13 січня. 6 березня створено Республіканську гвардію, до складу якої увійшли два полки.

Збройні сили Казахстану створювались на основі військ Середньоазіатського військового округу, який 1989 р. був об'єднаний з Туркменістанським ВО. З цього питання 7 травня 1992 р. Президент Республіки Казахстан підписав відповідний

Указ. На території республіки у цей час знаходилось 200 тис. Військовослужбовців. У республіці розміщувались найбільші в СРСР космічний (Байконур) і ядерний (Семіпалатинськ) полігони. Ракетні війська стратегічного призначення були представлені двома дивізіями із 48 шахтними пусковими установками. До стратегічних частин належала авіадивізія з бомбардувальниками Ту-95, які спроможні були донести 240 крилатих ракет з ядерними боеголовками. Військова техніка і озброєння, яке виводилось із Східної Європи, у 80-ті та 90-ті роки зберігалось на складах поблизу Семіпалатинська. Ракетні частини було розформовано у 1992–1994 рр.⁶⁷⁵.

Міністерство оборони Казахстану розробляє концепцію розвитку озброєння і військової техніки. Йдеться про модернізацію армії, створення нових наукомістких виробництв і нових видів продукції військового призначення. Велику увагу звертають на мобілізаційний резерв та підвищення показників його бойової підготовки. Спеціальні підрозділи ЗС Казахстану періодично беруть участь в антитерористичних навчаннях ШОС «Мирна місія-2010», наприклад, у вересні 2010 р. Казахстан після трагічних подій у вересні 2001 р. у Вашингтоні, а також після терактів, вчинених до цього на території Росії погодився, що першочерговим завданням усього співтовариства є запобігання терористичним актам на території республіки. Ця тема стала актуальною серед питань національних інтересів РК⁶⁷⁶. Казахстан проводить доволі активну і успішну роботу із співпраці з питань боротьби зі злочинами проти миру і безпеки людства. 13 липня 1999 р. у КР було прийнято закон № 461-І «Про боротьбу з тероризмом», який відповідає вимогам Європейської Конвенції з боротьби з тероризмом, яку прийняла Рада Європи 1977 р. Конвенція передбачає міжнародну співпрацю, оскільки тероризм часто є явищем інтернаціональним і загрожує міжнародній національній безпеці.

Як правило, міжнародний тероризм несе політичну складову, його мотиви теж політичні. При ООН функціонує спеціальний комітет з міжнародного тероризму. Серед регіональних угод заслуговує на увагу Конвенція 1971 р. Організації американських держав про покарання за вчинення актів тероризму, Європейська конвенція 1987 р. про припинення тероризму, схвалена Асоціацією регіонального співробітництва Південної Азії.

Відповідно до ст. 1 Закону РК «Про оборону і Збройні сили РК», окрім збройних сил, у Казахстані для виконання завдань військовими методами створено Республіканську гвардію, Внутрішні війська і військово-слідчі органи МВС, Службу охорони Президента, органи управління і підрозділи цивільної оборони, органи військової прокуратури, органи національної безпеки і прикордонну службу КНБ. У військовий період вони можуть бути передані в оперативне підпоряд-

⁶⁷⁵ Мухин В., Викторов А. Военное строительство Казахстана: РЛС // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 32 (254). – С. 4.

⁶⁷⁶ Косиченко А. Г., Ашинбаев М. С. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 213 с.

кування Комітету начальників штабів Міністерства оборони. У військовому положенні діє Закон РК «Про військовий стан» від 5 березня 2003 р. за № 391.

Військово-політичні та військово-стратегічні основи безпеки РК викладено у Військовій доктрині 2007 р., затвердженій Указом Президента РК від 21 травня 2007 р. У доктрині викладено військово-економічні і військово-технічні основи забезпечення безпеки республіки, описано систему мобілізаційної підготовки і систему резервів, основи міжнародної військової співпраці. Військову доктрину розроблено з врахуванням вимог Стратегії розвитку Казахстану до 2030 р. та Стратегії національної безпеки. Доктрина має оборонний характер і скерована на боротьбу з асиметричними загрозами: міжнародний тероризм, релігійний екстремізм, ріст етнічної і демографічної напруги, наркотрафік, незаконне розповсюдження зброї, нелегальна міграція, дефіцит природних ресурсів, насамперед води. Казахстан, як і Узбекистан – традиційний член усіх російських геополітичних організацій.

2011 р. у Казахстані планується прийняти нову концепцію ідеологічної роботи в армії, – йдеться про виховну і соціальну-правову роботу. У військах планують підняти на новий рівень державну ідеологію свідомого формування казахського патріотизму і гордості за належність до РК. Сьогодні контрактна військова служба переважно приваблює високою зарплатою.

Міністерство з надзвичайних ситуацій розробляє нову концепцію цивільної оборони, яка має відповідати військовій доктрині республіки. Йдеться насамперед про створення державного резерву продовольства відповідно до вимог продовольчої безпеки країни у кризовий період. Головну роль у вирішенні цього завдання відведено державному підприємству (РГП) «Резерв». МНС діє відповідно до їхнього Стратегічного плану.

Комітет національної безпеки Республіки Казахстан (КНБ РК) діє відповідно до Закону «Про органи національної безпеки Республіки Казахстан». КНБ цілодобово веде прийом громадян відповідно до Указу Президента «Про порядок розгляду звернень громадян», який має силу закону, та закону «Про засоби масової інформації». До складу комітету національної безпеки входить антитерористичний центр, основним завданням якого є протидія тероризму та проявам екстремізму. До складу Центру входить 10 державних органів, на які покладено функції протидії проявам тероризму. Серед них КНБ, Служба охорони Президента, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, міністерство з надзвичайних ситуацій, Міністерство юстиції, Міністерство культури, Міністерство зв'язку та інформації, Міністерство транспорту і комунікацій, Комітет митного контролю та Міністерство фінансів.

Казахстан має велике значення в ісламському світі як одна з найбільших за територією держав. Казахська республіка разом з 57 країнами Азії входить до Організації ісламської конференції (ОІК), згодом – Організації ісламської співпраці (ОІС). ОІК було створено 1969 р. у Рабаті після арабської поразки у війні з Ізраїлем 1967 р. Проблема врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту залишається і зараз. На відміну від ОБСЄ, ОІК не має миротворчих сил для врегулювання військових конфліктів – це питання залишається на рівні обговорення. ОІК раз на

три роки проводить саміти та щорічні сесії, в яких беруть участь міністри закордонних справ ісламських країн. Серед 57-ми країн-учасниць, 22 вважаються бідними країнами, що розвиваються. ОІК слід розглядати як вид регіональної організації, яка працює відповідно до Статуту ООН. Організація має свій план до 2015 р. Поновлено Статут ОІК, який мають ратифікувати ¾ її учасників. Найбільшим донором організації є Саудівська Аравія, яка вносить до 20 % всіх фінансів.

Безпека у регіоні займає помітне місце серед обговорюваних питань. Казахстан 2011 р. відзначив 20-річчя закриття Семіпалатинського полігону, де радянські фахівці проводили ядерні військові випробовування. РК виступає за підписання Договору про заборону нерозповсюдження ядерної зброї як елемент глобального режиму заборони ядерної зброї. Разом з країнами ЦА Казахстан створив прецедент створення без'ядерної зони, закликаючи до цього інші ісламські країни, особливо Близького Сходу. З цього питання планується проведення конференції 2015 р. у Нью-Йорку⁶⁷⁷.

Системних відносин між Казахстаном і Україною у пострадянський період не налагоджено. Ці відносини мали б мати стратегічний характер, беручи до уваги потужний ринок Казахстану. Обидві країни є регіональними лідерами і здатні формувати спільні інтереси для обох європейсько-азійських регіонів. Не використання такої можливості – це втрата вигоди для обох сторін. Збройні сили Казахстану потребують модернізації як щодо військової техніки, так і у підготовці військових фахівців.

У період 1993–1998 р. армія Казахстану нараховувала 160–170 тис. Сухопутні війська ЗС РК поділяються на ракетні війська і артилерію та спеціальні війська. Ракетні війська як окремий рід створено 7 травня 2003 р. відповідно до указу президента та на той час нараховували 47 тис. військових. Складаються з одного армійського корпусу, до якого входять дві дивізії (78-ма танкова та 68-ма армійська мотострілкова), 5 бригад різного призначення, навчальний центр, десантно-штурмова бригада, бригада тактичних ракет, артилерійський полк, полк реактивної артилерії, загальноармійська бригада. У підпорядкуванні СВ є ППО, які представлені зенітно-ракетною та радіотехнічною бригадами.

До складу сил повітряної оборони входять військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони і радіотехнічні війська. Загальна чисельність 19 тис. Військово-повітряні сили представлені змішаною авіадивізією, куди входять три винищувально-бомбардувальні полки, 5 спеціалізованих полків (розвідувальний, винищувальний, вертолітний) та дві вертолітні ескадрильї. В озброєнні наявні фронтові винищувачі МіГ-29, штурмовики Су-25, фронтові бомбардувальники Су-24, винищувачі Су-27, перехоплювачі МіГ-31 і МіГ-25, пускові установки зенітних ракет, зокрема С-300. Лінійка військових гелікоптерів представлена Мі-24, Мі-8, Мі-26. Авіацію зосереджено на авіабазах, що прирівнюються до колишніх авіа-

⁶⁷⁷ Скирка А. Интервью с Министром иностранных дел Казахстана Ержан Казыханом / А. Скирка, Н. Кузьмин // Эксперт Казахстана. – 2011. – 27.06.

дивізій. Російський військовий дослідник В. М. Захаров станом на 2005–2006 рр. серед військових авіабаз РК називає Актау, Алмату, Балхаш, Караганду, Жетиген, Тарас, Учарал, Семипалатинськ⁶⁷⁸. ППО входить до ВПС і має у своєму складі зенітно-ракетну бригаду та 4 зенітно-ракетні полки, один винищувальний полк. Управління ВПС представлено військово-повітряними базами⁶⁷⁹.

1993 р. 13 січня прийнято закон про державний кордон та про загальний військовий обов'язок. 11 лютого того ж року затверджено першу Військову доктрину. 2 квітня створено військово-морські сили, 9 квітня прийнято закон про оборону та збройні сили.

1995 р. на території РК ліквідовано останній ядерний заряд⁶⁸⁰.

1996 р. Казахстан отримав військові літаки Су-27 і МіГ-29 як компенсацію за віддані РФ стратегічні літаки-бомбардувальники Ту-95. РК приєднався до Договору про заборону ядерних випробовувань.

1997 р. в армії розпочалась реформа. Вже наступного 1998 р. збройні сили склалися з трьох видів: сили повітряної оборони, сили охорони державного кордону, сили загального призначення.

1999 р. сили охорони державного кордону реорганізовано у прикордонну службу КНБ РК.

2000 р. затверджено другу військову доктрину. Цього ж року армія повернула два види збройних сил: з'явилися сили загального призначення (ракетні війська і артилерія, війська ППО) та Сили повітряної оборони. Через три роки, 2003 р. ЗС знову перейдуть на тривидову структуру та буде організовано окремі види військ: аеромобільні (резерв Верховного Головнокомандувача) чисельністю до 6 тис., ракетні війська і артилерія. У Казахстану немає ракет тактичного призначення. Створено Східний, Західний, Центральний і Південний ВО.

2007 р. затверджено третю Військову доктрину, якою визначено Верховним Головнокомандувачем Президента РК. Парламент забезпечує законодавчу базу у сфері військової політики держави. Уряд забезпечує фінансове і технічне оснащення збройних сил. Міністерство оборони через Комітет начальників штабів керує ЗС у мирний час, вирішує завдання військової безпеки і оборони. Зовнішніми загрозами вважають країни, які створюють зброю масового ураження та радикально налаштовані міжнародні угруповання. Казахстан активно розбудовує єдиний оборонний простір із країнами СНД. Своїми стратегічними партнерами вважає Росію та Китай.

⁶⁷⁸ Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров; Рос. ин-т стратегических иссл. – М.: РИСИ, 2011. – С. 288–289.

⁶⁷⁹ Тищенко Г., Оношко А., Макунин А., Волков А. Оборонный потенциал Казахстана // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития: сб. ст. – М.: РИСИ, 1995. – Т. 2. – С. 116.

⁶⁸⁰ Ядерное наследие Советского Союза / Совместный доклад Фонда Карнеги за международный мир (Вашингтон, США) и Ин-та междунар. иссл. (Москва, Россия) // Ядерное оружие, ядерные материалы и экспортный контроль. – 1998. – № 5. – С. 10.

2001 р. розділено функціональні обов'язки Міністерства оборони і Генерального штабу ЗС. Міністр виконує адміністративні та політичні функції, а Генштаб командує військами.

Військово-морські сили заново створені 2003 р. і складаються з берегової охорони, берегової артилерії, морської піхоти, Каспійської флотилії. Розроблено концепцію розвитку ВМС. Головна база – морський порт Актау. Спочатку Каспійська флотилія мала тільки прикордонні катери і один сторожовий корабель. 2004 р. закуплено в Україні катери типу «Гриф» та патрульні катери «Калкан». Кораблі і вертольоти для ВМС закуповували в Росії, США і Туреччині. Чисельність військових моряків було збільшено з 3 тис. до 5 тис. Сьогодні на озброєнні знаходиться 6 сторожових кораблів, 16 патрульних катерів, 2 тральщики, 2 гідрографічні катери. Морська авіація представлена гелікоптерами Мі-8 та Мі-2. 2006 р. Південна Корея передала Казахстану 3 артилерійські катери. 2010 р. США передали 4 десантні катери. Уральський завод «Зеніт» РФ отримав замовлення на виготовлення ракетно-артилерійського корабля⁶⁸¹.

Кількісний та якісний склад ЗС є таємницею. За даними деяких експертів, на озброєнні знаходиться 4900 танків (кількість потребує уточнення, бо є дані про 930 танків), переважно моделі Т-80, Т-62 і Т-72. Військова броньована техніка радянського і російського виробництва (БТР, БМП)⁶⁸².

Готують офіцерів у Національному університеті оборони та Військовому інституті сухопутних військ.

У сфері регіональної безпеки Казахстан співпрацює з КНР, Росією, республіками Центральної Азії. Напрямки співпраці передбачають зменшення чисельності військ на китайському кордоні, створення спільного батальйону «Центразбат», проведення спільних навчань, спільні дії проти тероризму. Батальйон «Центразбат», як і «Казбат» (підрозділ аеромобільних військ) використовується у складі військ ООН для проведення миротворчих операцій⁶⁸³. Після розпаду СРСР казахських миротворців було скеровано в Ірак і Таджикистан для участі у міжнародних операціях з підтримання миру.

Казахстан з 15 травня 1992 р. входить до ОДКБ та взяв участь у створенні КСОР (Колективні сили оперативного реагування). Чисельність КСОР становить 15 тис. З них основні війська надає Росія (8 тис. – десантно-штурмова бригада) і Казахстан (5 тис. – теж десантно-штурмова бригада).

⁶⁸¹ Мухин В. Казахстан модернизирует флот // Независимое военное обозрение. – 2007. – № 072 (4033). – 9 апреля. – С. 4.

⁶⁸² The Military Balance 2010. – London, 2010. – P. 364.

⁶⁸³ Мусин А. Б. Опыт республики Казахстан в решении проблем международной безопасности и миротворчества (политологический анализ): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / А. Б. Мусин. – Алма-Аты, 2010. – 223.

У межах СНД Казахстан підписав угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони держав СНД.

1994 р. Казахстан – учасник програми НАТО «ПЗМ». З 2002 р. Казахстан співпрацює з Альянсом на основі Індивідуального плану партнерства. Тобто Казахстан проводить багатовекторну зовнішню політику для зрівноваження співпраці з Росією, США, ОДКБ та НАТО⁶⁸⁴.

Найактивніші військові контакти Казахстан підтримує з Росією, КНР, США, Туреччиною, Німеччиною⁶⁸⁵.

Радикальні ісламісти не покидають територію республіки, нагадуючи про себе терактами. Так, 12 листопада 2011 р. на півдні Казахстану в обласному центрі Жамбильської області м. Таразі послідовник джихаду Карієв 1977 р. н. вбив сім представників правоохоронних органів, з них двох представників департаменту комітету національної безпеки. При затриманні підірвався, забравши життя ще одного офіцера поліції.

Республіка Казахстан є основним геополітичним гравцем у Центральній Азії. Цей статус республіка встановлює у нових міжрегіональних відносинах зі своїми країнами-сусідами⁶⁸⁶. Американський політолог З. Бжезинський назвав Казахстан щитом регіону⁶⁸⁷. Лідер серед колишніх середньоазійських республік СРСР привертає увагу США та ЄС, хоча своїми стратегічними партнерами визначив РФ та КНР. Казахстан налагодив міжнародну співпрацю з понад 140 країнами. У його зовнішній політиці домінує багатовекторність. Відмовившись від ядерної зброї 1992 р., Казахстан покладає надії на міжнародні гарантії безпеки від «ядерного» клубу. Співпраця із Заходом проходить на взаємовигідних умовах, але не на збиток ОДКБ. Казахстан планує увійти до складу 50 найрозвинутіших країн світу. Незмінність Президента РК в особі Н. Назарбаєва протягом 20 років вказує на зародження авторитарного режиму правління. У республіці існує велика різниця між соціальним та матеріальним становищем представників влади і простого народу. Казахстан одночасно тяжіє до ісламського світу і тюркськомовних країн, не пориваючи військових та політично-економічних зв'язків з Російською Федерацією. Республіка Казахстан знаходиться у полі політико-економічних інтересів Китаю та США. Казахстан відновлює свою мову, релігію, народні традиції, запроваджує державну ідеологію казахського патріотизму. Країна проходить процес національного становлення та росту. У військово-політичній сфері Казахстан орієнтований на Російську Федерацію, хоча військову співпрацю проводить у трьох

⁶⁸⁴ Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления: дис. ... канд. полит. наук. 23.00.04 / Т. К. Токаев. – М., 2009. – 215 с.

⁶⁸⁵ Казахстан – Россия: сотрудничество, продиктованное разумом и сердцем // Казахская правда. – 2006. – 28 декабря.

⁶⁸⁶ Ситенко В. Вопросы безопасности в Центральной Азии в контексте интересов Республики Казахстан во взаимоотношениях с Европейским Союзом и региональными международными организациями // Центральная Азия: внешний взгляд. Международная политика с центральноазиатской точки зрения / Отв. ред. проф. В. Лапинс; пер. Р. Султанов. – Бишкек, 2008. – С. 55.

⁶⁸⁷ Бжезинский З. Великая шахматная игра. – М.: Международные отношения, 1998. – С. 156.

напрямах: у межах СНД, з НАТО, з іншими країнами регіону, насамперед з Китаєм. За військовою потужністю міг би надати практичну допомогу в обороні Таджикистану і Киргизстану.

2.5.2. Узбекистан перед стратегічним вибором

Республіка Узбекистан (РУ) – країна Центральної Азії, яка знаходиться в центрі регіону. Її сусідами є Казахстан (протяжність кордону 2203 км), Туркменістан (1621 км), Афганістан (137 км), Таджикистан (1161 км), Киргизстан (1099 км). Республіка не має виходу до моря. Населення Узбекистану становить 29,5 млн. осіб. У республіці найбільший приріст населення у регіоні, який щорічно становить 700 тис. Густота населення становить до 140 осіб на один км², а у Ферганській долині – від 500 до 1000 осіб на 1 км². Республіка володіє найбільшим мобілізаційним резервом серед країн ЦА.

Свою незалежність Узбекистан отримав 1991 р. внаслідок розпаду СРСР. 31 серпня 1991 р. Верховна Рада Узбецької РСР ухвалила постанову «Про проголошення незалежності Узбекистану». Відтоді 1 вересня у республіці відзначають офіційне державне свято – День незалежності⁶⁸⁸. 4/5 території країни займає пустеля Кизил-Кум та гірські райони Тянь-Шаню.

У листопаді 1917 року у Туркестані, який входив до складу Росії, було проголошено республіку, яку в лютому 1918 р. знищили більшовики. Тільки 1924 р. внаслідок національно-територіального розмежування виникла Узбецька РСР, яка 1925 р. увійшла до складу СРСР. Республіку довгий час розглядали як економічний сировинний придаток Радянського Союзу.

8 грудня 1992 р. прийнято Конституцію з 26 розділів та 128 статей. Конституція визначає РУ як президентську республіку, де Президент країни одночасно очолює Уряд. Першим Президентом Узбекистану був всенародно обраний (24.03.1990 р.) Іслам Абдуганієвич Карімов – колишній перший секретар комуністичної партії республіки. Перші президентські вибори у незалежній країні відбулись 29 грудня 1991 р. Повноваження Президента республіки перераховано у Конституції у 21 пункті. Президента обирають терміном на 5 років прямими таємними виборами. Кандидатом у президенти може бути громадянин республіки, який досяг 35-річного віку, останні 10 років постійно проживав на території країни та вільно володіє узбецькою мовою. Також Президент є Головнокомандувачем збройних сил та очолює Раду національної безпеки. Відповідно до ст. 1 Закону РУ «Про державну мову» єдиною державною мовою є узбецька⁶⁸⁹.

⁶⁸⁸ Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.gov.uz/ru/regulations.php>.

⁶⁸⁹ Конституція Республіки Узбекистан. Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.gov.uz/ru/constitution.php>.

В країні проводиться планомірний курс дерусифікації. 1989 р. кількість росіян серед населення країни з 9,5 % зменшилась у 2011 р. до 2,5 %. За період 1989–1998 рр. з Узбекистану виїхало 677 тис. росіян. Така міграція пояснюється державною політикою щодо іноземців. Посаду в органах публічної влади можуть отримати тільки представники титульної нації. В освіті заборонено використовувати підручники радянської доби, як і назву Велика Вітчизняна війна.

Територію держави поділено на області – вілояти, якими керують хокіми (мери). До складу Узбекистану входить Каракалпакська республіка із столицею Нукус. Каракалпаки становлять 2,2 % від загальної кількості громадян.

Столицею країни є місто Ташкент. Загальна площа республіки, яку поділено на 12 областей, становить 447 400 км². За кількістю населення республіка займає третю позицію після Росії і України серед пострадянських республік. Населення країни сягає понад 28 млн. осіб. Частка узбеків становить близько 80 %. 63 % населення проживають у сільській місцевості. Узбекистан має стабільний позитивний показник приросту та народжуваності. Другою за чисельністю нацією у країні є таджики, які становлять 4,5 % від загальної кількості. 88 % населення сповідають мусульманську віру сунітського напрямку. 9 % вважають себе православними. У країні офіційно зареєстровано 16 релігійних конфесій. У липні 1994 р. у державі ввели національну валюту – узбецький сом. Мінімальна зарплата в Узбекистані з 2007 р. становить \$ 12 на місяць.

Узбекистан слід зарахувати до індустріально-аграрних країн. У країні обмежена кількість автомобільних доріг, основне навантаження транспортних перевезень лягає на залізничний транспорт – близько 80 % – та повітряні перевезення. Внутрішній валовий продукт на душу населення становить \$ 1 007.

У країні з 1998 р. відповідно до президентського указу запроваджено систему місцевих органів самоврядування – махаллі. Махаллі контролюють стан соціальної захищеності і соціального забезпечення найбільш вразливих верств населення, беруть участь у розподілі соціальної допомоги.

Вищим законодавчим представницьким органом Узбекистану є Олій Мажиліс, який складається з двох палат: Верхньої палати (сенату) та нижньої палати. До 2002 р. Олій Мажиліс складався з однієї палати, яка об'єднувала 250 депутатів. Виборчим правом наділено всіх громадян республіки, які досягли 18-річного віку. У вищий законодавчий орган країни – олій – можуть обиратись громадяни, яким виповнилось 25 років, а в обласні, районні та міські представницькі органи – громадяни, які досягли 21-річного віку. У країні існує багатопартійна система. Владу країни на конституційному рівні поділено відповідно до демократичних норм на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Департамент США зараховує Узбекистан до країн, де порушують права людини, не гарантують свободу слова та совісті, що не заважає США надавати фінансову та військово-політичну допомогу республіці.

Узбекистан визнали 165 країн світу, 120 встановили з ним дипломатичні взаємовідносини. У столиці Ташкенті акредитовані і працюють 42 іноземні посольства.

З 1992 р. Узбекистан член ООН, 1993 р. член Парламентської асамблеї ОБСЄ. З 1995 р. РУ приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру». Крім цього, країна входить у ЄБРР, ЮНЕСКО, СНД, ГУУАМ (1999–2002 рр.), ОДКБ, ШОС. У квітні 1999 р. Республіка Узбекистан приєдналась до ГУУАМ як до економічного стратегічного альянсу, який готовий протистояти російській експансії у регіоні. Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова добровільно створили таке міжрегіональне об'єднання з метою здобуття незалежності у політичних, економічних, енергетичних питаннях. Російська Федерація вдало маніпулює енергетичними проблемами названих країн для просування своїх зовнішньополітичних планів на їхній території. Для Узбекистану важливо нейтралізувати екстремістський рух, який має на меті повалення чинного уряду. Більшість сепаратистських рухів пов'язані з Пакистаном, Афганістаном, Іраном, Туреччиною та Росією, що вкрай негативно сприймає остання. Країни ГУУАМ мають на меті зменшити російський вплив на свою внутрішню політику, обравши західний демократичний орієнтир розвитку. ГУУАМ посилює економічну співпрацю, зокрема у військовому та антитерористичному напрямках. Усі п'ять членів ГУУАМ вийшли з СНД. Члени ГУУАМ мають на меті створити міжрегіональну систему безпеки, а також долучитись у майбутньому до Організації Північноатлантичного договору і ЄС як міжнародних систем безпеки. Члени ГУУАМ розглядають можливість надання військової допомоги ззовні у разі нападу на одного з учасників. Азербайджан та Грузія зацікавлені у створенні підрозділів з охорони транснаціональних нафтогазових трубопроводів. Узбекистан прагне довготривалої військової допомоги у боротьбі з внутрішніми екстремістами. Республіка підписала договір, що оголошує Центральну Азію зоною, вільною від ядерної зброї⁶⁹⁰.

У лютому 2000 р. рада національної безпеки при президенті РУ схвалила Оборонну доктрину. Цей документ, як і Концепція національної безпеки 1997 р., має закритий характер і не був опублікований. Військово-політичне керівництво допускає виникнення регіональної, локальної війни чи військового конфлікту.

Збройні сили Республіки Узбекистан сформовано за призовом, відповідно до законів парламенту від 3 липня 1992 р. «Про оборону» (змінений у травні 2001 р.), «Про загальний військовий обов'язок в військову службу», «Про альтернативну службу», постанов «Про військову присягу». Через потужний призовний резерв термін військової служби в армії для призовників скорочено до 12 місяців для осіб з вищою освітою і до 18 місяців для сержантського складу. У країні передбачено також альтернативну (невійськову) службу, термін якої становить 24 місяці (18 місяців для громадян з вищою освітою).

⁶⁹⁰ Валясик Т. Військове співробітництво між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою в ГУУАМ: Аналітична записка. Каспійська програма досліджень, грудень, 2000 р. / Центр оборонної інформації, незалежного дослідження некомерційної групи моніторингу США і міжнародної військової справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/3102/military_cooperation_between_georgia_ukraine_uzbekistan_azerbaijan_and_moldova_in_the_guam_framework.html.

Збройні сили на початку 90-х років минулого століття мали проблеми з офіцерськими кадрами, однак тепер це питання позитивно вирішується військовими навчальними закладами, які готують командний склад для військово-силових відомств. Сьогодні укомплектованість офіцерськими кадрами становить 75–80 %. Готують офіцерів – Академія збройних сил Республіки Узбекистан, Ташкентське вище загально-військове командне, Чирчикське вище танкове командно-інженерне, Самаркандське вище автомобільно-артилерійське, Джизакське вище авіаційне військове училище. У республіці є Академія МВС, інститут СНБ, Військове училище прикордонних військ, Митний коледж, Вища пожежно-технічна школа МВС. Багато офіцерів запасу готують на військових факультетах цивільних вишів (медики, зв'язківці, інженери, фахівці ППО). До участі у підготовці спецпідрозділів долучали іноземні інструкторів, підготовка проходить на базах НАТО. Так, у 90-ті роки було запрошено фахівців із США для створення Антитерористичного центру СНД. У цій підготовці брали участь і представники російської «Альфи». У червні 2002 р. таку допомогу надали Узбекистану Німеччина та Італія на військових базах Альянсу⁶⁹¹.

Перша Військова доктрина прийнята 30 серпня 1995 р. на засіданні Олій Мажиліса. До 1998 р. військову безпеку Узбекистану трактували як захист від зовнішньої агресії.

Армію РУ створено за принципом основної сили, яка може протистояти наявним загрозам. Військово-економічне забезпечення армії та силових структур здійснюється відповідно до оборонного бюджету країни. Так, 2001 р. оборонний бюджет становив \$ 1,8 млрд., або 2,6 % від ВВП. Ці витрати постійно зростають. Військово-промисловий комплекс слабкий і залежить від комплектуючих компонентів з інших країн. Самостійно виробляти озброєння та військову техніку Республіка Узбекистан не в змозі. Технічна оснащеність збройних сил республіки перебуває у повній залежності від інших країн. Узбекистан здійснює мізерний експорт зброї, наприклад літаки-заправщики ІЛ-78 М для Індії⁶⁹².

У травні 2001 р. прийнято нову редакцію закону «Про оборону». ЗС країни складаються з трьох видів: сухопутних, військово-повітряних та протиповітряних військ, прикордонної охорони. Крім зазначених підрозділів ЗС, до військово-силових і воєнізованих структур Узбекистану належать внутрішні війська МВС, військові формування СНБ, Міністерства з надзвичайних ситуацій та Митного контролю. Узбекистан прагне стати регіональним військовим лідером, але це прагнення не підкріплене реальною військовою потужністю. Внутрішні війська МВС нараховують 17–19 тис. осіб. Основна роль у забезпеченні військової безпеки належить Управлінню з боротьби з тероризмом. Служба НБ зберегла радянські кадри, що послаблює її національні інтереси, в службі не проводиться реформу-

⁶⁹¹ Вооруженные силы Республики Узбекистан // Континент. – № 2(89) – 29 января – 11 февраля.

⁶⁹² Сидоров О. Вооруженные силы Республики Узбекистан – вчера и сегодня // Gazeta.kz. – 2007. – 2 апреля.

вання, їй передано деякі оперативні функції розвідки, які до цього виконувало Головне розвідувальне управління МО⁶⁹³.

Під час проведення реформи 2000 р. в армії створено єдиний командний орган. Структуру армії сформовано на основі полків і дивізій колишнього Туркменістанського військового округу, який було ліквідовано 30 червня 1992 р., внаслідок розпаду СРСР. До 1991 р. у республіці було дислоковано 4-ту гвардійську мотострілкову дивізію (м. Термез), до складу якої входили 304-й танковий та 362-й, 365-й і 367-й мотострілецькі полки. Сьогодні це чотири військові округи: Південно-Західний (штаб у Каракаші), Східний (Фергана), Центральний (Джизак), Північно-Західний (Нукус). Військові округи було сформовано 1998 р., коли зростає загроза вторгнення на територію республіки афганських талібів.

Армію структуризовано за схемою взвод–група–бригада. Військові підрозділи на 75–80 % укомплектовано офіцерами. Збройні сили формуються за принципом малої чисельності, мобільності, доброї оснащеності, професійності⁶⁹⁴. Апробовано структуру 2000 р. під час протидії збройним спробам екстремістського «Ісламського руху Узбекистану».

Боротьба проти екстремістів має практичні наслідки. Так, у листопаді 2000 р. лідера опозиційної партії «Ерк/Свобода» Мухамада Саліха заочно засуджено до 20 років позбавлення волі, а лідерів «Ісламського руху Узбекистану» Юлдашева і Намангані – до смертної кари.

Після розпаду СРСР Узбекистан отримав і підрозділи спеціального призначення, які було дислоковано на його території – це 15-та бригада спеціального призначення та 459-та окрема рота, згодом трансформовані в окремий спеціальний загін та навчальний полк спецпризначення для підготовки воюючих підрозділів для війни в Афганістані⁶⁹⁵.

З 1999 р. планомірно скорочують армію. Так, у 1998 р. ЗС нараховували 100–150 тис. військовослужбовців, 2002 р. їх чисельність скоротилась до 85–110 тис., а 2005 р. – до 50–55 тис. За відкритими даними зарубіжних джерел, сухопутні війська Узбекистану чисельністю 40 тис. об'єднують один танковий корпус, 10 моторизованих, одну легку гірську і одну повітрянодесантну, три повітряно-штурмові і чотири інженерні бригади, одну бригаду Національної гвардії. У мирний час Національна гвардія нараховує 1 тис. військовиків, які охороняють стратегічно важливі об'єкти. Війська протиповітряної оборони і військово-повітряних сил об'єднують 7 авіаційних та вертолітних полків чисельністю 10–15 тис. осіб. Основні військово-повітряні бази розташовано біля м. Карші (Ханабад) та Андіжана

⁶⁹³ Корбут А. Узбекистан наращивает свой боевой потенциал // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 13 (279). – 8 апреля.

⁶⁹⁴ Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 37. – 11–17 сентября. – С. 51–55.

⁶⁹⁵ Васкин И. Беды военной разведки Узбекистана // Независимое военное обозрение. – 2002. – № 20.

(Ферганська долина). У воєнний період можуть використовуватись аеропорти у містах Термез («Кокайди») і Чирчик. Станом на 2001 р. всі аеродроми потребували ремонту та модернізації, яку провели американські та німецькі спеціалісти перед операцією НАТО в Афганістані.

Міжнародне військове та військово-технічне співробітництво Республіки Узбекистан полягає у забезпеченні безпеки Центральноазійського регіону. Військово-політичні міжнародні організації, в яких перебуває Узбекистан – це СНД, ШОС та Програма НАТО «Партнерство заради миру». Як двосторонні такі відносини побудовано з Росією та США. З 1999 р. Узбекистан відмовився продовжити участь у Договорі про колективну безпеку країн СНД, вважаючи цей союз малоефективним. Аналогічною є позиція республіки і відносно Антитерористичного центру СНД, який з 2000 р. Узбекистан припинив фінансувати, хоча штаб цього центру знаходиться в Бішкеку. Окрему позицію узбецькі військовики займають і відносно Координаційного комітету з питань ППО при Раді міністрів оборони СНД. Цей комітет проводить щорічні навчально-командні тренування із ППО країн СНД. З 2001 р. Узбекистан припинив свою участь у бойових стрільбах у межах навчань «Бойова співдружність», залишившись учасником командно-штабних навчань. Участь у ШОС дає Узбекистану змогу активізувати свої дії щодо участі у системі колективної безпеки регіону, а також маневрувати між двома регіональними лідерами – Китаєм та Росією, контролюючи їх інтереси відносно своєї країни.

Співпраця Узбекистану з організацією Північноатлантичного договору розпочалась 1994 р. у межах ПЗМ. 1995 р. РУ почала брати активну участь у миротворчих навчаннях НАТО. Відповідно до програми підготовки ПЗМ військові Узбекистану проходять підготовку у США, Німеччині, Італії, Норвегії, Туреччині. ФРН використовує аеродром «Кокайди» для забезпечення миротворчого контингенту в Афганістані⁶⁹⁶. У березні 2002 р. Уряд РУ підписав Меморандум про військове та військово-технічне співробітництво з Туреччиною, а в червні цього ж року з Польщею угоду про військову співпрацю.

Активізація дій екстремістських збройних формувань 1999–2000 рр. на кордоні між Узбекистаном, Киргизстаном та Таджикистаном сприяла посиленню військово-політичної ролі Росії у Центральній Азії. Узбекистан не ставить під сумнів взаємовідносини з Росією, маючи на увазі тільки двосторонні відносини, відмовляючись від участі у багатосторонніх взаємовідносинах. Республіка наголошує на довгострокових інтересах Росії у цьому регіоні. Вийшовши з ОДКБ у лютому 1999 р., Узбекистан одночасно 1999 р. восени підписує Договір про поглиблення військово-технічної співпраці з Російською Федерацією. УР усвідомлює загрозу, яка може прийти з півночі Афганістану, але умови її ліквідації бажає обговорювати то винятково з Росією, то винятково зі своїми сусідами – Киргизстаном та Таджикистаном, що свідчить про невизначеність стратегії у зовнішньо-

⁶⁹⁶ Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.

політичних відносинах. Деякі представники військово-оборонних кіл Узбекистану вважають, що ісламську загрозу Росія нагнітає штучно з метою розмістити у ЦА свої військові бази і зберегти свій статус лідера в регіоні. На практиці взаємовідносини з Росією у військово-технічних питаннях передбачають поставку артилерійських систем, гелікоптерів (Ка-50-2), засобів ППО і боєприпасів. Російські військові вищі збільшили квоту для узбецьких військових, зокрема льотчиків та загальновійськового командного складу. На Ташкентському авіаційному виробничому об'єднанні ім. Чкалова пробують продовжити спільне виробництво військово-транспортного літака Іл-76 МФ, а також відправити на ремонт на російські заводи ОПК ЗРК С-200 та С-125. 2001 р. між країнами підписано Договір про прикордонну співпрацю. Росіяни трактують підтримання миру у колишніх республіках СРСР (Кавказ, Придністров'я, Центральна Азія) як прикриття своєї стратегічної присутності у регіонах, які вийшли із СНД.

США на початку 90-х років були не готові стати гарантом безпеки в ЦА. Для Америки це був об'єкт другорядного інтересу, який пов'язували з Росією та Китаєм. Ситуація змінилась 7 жовтня 2001 р. з початком військової операції в Афганістані. РНБ Узбекистану офіційно підтримала дії США і зголосилася надати відповідну допомогу у ліквідації баз і таборів терористів на території Афганістану. Між країнами було підписано угоду про надання повітряного простору та необхідної інфраструктури. Узбекистан застеріг США щодо заборони проведення наземних військових операцій проти Афганістану, а також організації бомбово-штурмових атак зі своєї території. Для цієї операції було надано аеродроми «Ханабад», «Кокайди» і «Тузель», які використовували для гуманітарних, пошуково-рятувальних та розвідувальних цілей. 1995–2000 рр. у США пройшли навчання 150 офіцерів узбецької армії. Американські військові беруть участь у військових навчаннях на території Узбекистану, наприклад «Баланс-2000». Армія США забезпечувала охорону кордонів республіки, а військовослужбовцям надала спорядження. США мають свою військову базу на території Узбекистану, у Ханабаді, де дислоковано 1,5 тис. американських військових⁶⁹⁷. За відкритими джерелами Великої Британії, на базі дислоковано 1 200 військових, які представляють загони 720-ї тактичної групи командування спеціальних операцій ВПС США, підрозділи 10-ї гірської дивізії, підрозділи 96-го батальйону зі зв'язків з цивільною адміністрацією, частини РЕБ та розвідки. На базі розміщено військово-транспортні літаки, гелікоптери пошуково-рятувальних служб, літаки радіоелектронної та психологічної боротьби (ЄС-130 «Командо соло»), безпілотні літаки-розвідники «Предатор». Одночасно на цьому аеродромі розміщено і військові літаки ВПС Узбекистану. У відповідь США збільшили розміри фінансової допомоги Узбекистану та рівень інвестицій до економіки республіки до \$ 8 млрд. Оснащення збройних сил РУ планується замінити за стандартами НАТО, створити вітчизняні виробничі бази для ремонту та

⁶⁹⁷ В Узбекистане вновь откроется американская военная база // Новый регион. – Политика. – 2008. – 5 марта.

випуску деяких видів озброєння та військової техніки, заплановано створити єдину інтегровану систему зв'язку та протиповітряної оборони. Військові американської армії підписали угоду, за якою взяли на себе зобов'язання знешкодити біологічну зброю, яка знаходиться на острові Відродження у басейні Аральського моря. У березні 2002 р. під час офіційного візиту Президента Узбекистану І. Каримова до США було підписано Декларацію про стратегічне партнерство і співпрацю у політичній, економічній, безпековій та юридичних сферах, а також Угоду про співпрацю щодо нерозповсюдження ядерних технологій. Узбекистан зацікавлений у присутності американських військових доти, поки у регіоні не запанує стабільний мир та спокій. Політики США мають різні думки щодо цього. Основна – це захист власних національних інтересів у будь-якому регіоні планети, якщо загроза виходить з цього куточка планети.

Чинну Військову доктрину прийнято у лютому 2000 р. У документі чітко зазначено основні загрози національній безпеці: тероризм та релігійний екстремізм. Доктриною передбачено створення інтегрованих, високомобільних та самодостатніх збройних сил, основним завданням яких є підтримка миру. Особливу увагу звернено на підвищення якості прикордонних військ. Ташкент декларує дружні відносини з сусідами – це особливо актуально щодо Таджикистану та Киргизстану. Військову співпрацю заплановано із США, ЄС, Японією, Китаєм, СНД та НАТО. Американські та натовські інструктори брали активну участь у підготовці узбецьких військових фахівців. Після повернення Узбекистану в ОДКБ американські контакти послабшали. Ташкент почав більше орієнтуватись на Росію. Уряд має намір продовжити реформування армії та підвищувати її боєздатність. 2008 р. Узбекистан витратив \$ 1,08 млрд. на оборону, що становило 4 % від ВВП⁶⁹⁸.

Інформаційні джерела узбецької армії вказують на низький рівень професійної підготовки військовослужбовців, низький рівень дисципліни, наявність фактів розкрадання майна, безвідповідальність командирів. Накази міністерства оборони не виконуються і не можуть змінити ситуації на краще. Армія живе своїм життям, налагодити яке можна дієвими заходами. Призовний контингент залишає бажати кращого і за фізичними, і за психологічно-освітніми даними.

На території країни відбувається запланована передислокація військових частин для запобігання вторгненню терористичних груп, як це відбувалося у 2002 р. у гірських районах Сурхандаринської і Ташкентської областей. Основну увагу скеровано на формування гірських батальйонів.

Питання тероризму та релігійного екстремізму залишається проблемним для Узбекистану, особливо з 1999 р. Це зокрема терористичні акти 1999 р., 29–31 березня 2004 р. у Ташкенті («Ісламський джихад»), Андижанські події 13 травня 2005 р. 26 травня 1999 р. в Узбекистані офіційно заявили про напад п'яти екстремістів на блокпост біля міста Ханабад. Інші джерела вказують на спробу збройного захоп-

лення будинку міліції та служби національної безпеки у Ханабаді представниками Ісламського руху Узбекистану. За повідомленнями засобів масової інформації затриманих немає, ранених та вбитих теж. 31 березня 2004 р. близько 22.10 год у Ташкенті один із підозрюваних у теракті, втікаючи від правоохоронців, захопив двох заручників і заховався у приватному будинку біля кінотеатру «Гунча» Сабір-Рахімовського району. Терорист здійснив вибух, внаслідок якого поранено працівників міліції. Офіційна влада вважає цей інцидент терористичним актом.

Андижанська область знаходиться у Ферганській долині – це найсхідніша частина республіки, яка межує з Киргизстаном і є найгустіше заселеною. Тут проживає 10 % всього населення республіки, переважно це узбеки, киргизи, росіяни. В області важка соціальна ситуація через високий рівень безробіття, що є основною причиною радикальних настроїв⁶⁹⁹.

Ворогами суспільства названо ісламські партії «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі» (Х-Т), Ісламський рух Узбекистану, ісламських ваххабітів, релігійну секту «Акрамія». У 2005 р. після придушення протестних виступів у м. Андіжані був заарештований та засуджений до 10 років ув'язнення лідер місцевої світської опозиційної «сонячної коаліції».

Деякі недержавні громадські організації Узбекистану критикують режим Президента І. Каримова за авторитарний стиль правління і концентрацію влади, збільшення кількості представників правоохоронної системи, переслідування за політичні та релігійні переконання. За деякими даними, МВС республіки нараховує до 950 тис. співробітників. 1997–2007 рр. в Узбекистані було засуджено 12 тис. громадян, з них 8 тисяч відбувають покарання за релігійні переконання і незгоду з правлячим режимом. У країні діє мережа помічників спецслужб. Створення у великих містах під'їздомів, домкомів, махаллій, посбонів (платних помічників міліції) полегшує збирання інформації для правоохоронних органів. Збори махаллій, яких нараховується до 12 тис., не тільки розподіляють соціальну допомогу для особливо бідних, але й доповідають про раніше судимих, складають списки ісламістів. 90 % жителів країни отримують інформацію за допомогою телебачення, що полегшує маніпулювання їхньою свідомістю.

Про причетність до терактів в Узбекистані не заявили представники відомих світових ісламських терористичних організацій: «Аль Каїди», «Братів-мусульман», «Талібів». Існуючі опозиційні політичні партії «Бірлік», «Ерк», «Озод дехконлар» декларують мирний спосіб приходу до влади. Іслам не заборонено у республіці. Релігійні діячі не давали «фетру» – добро – на проведення терактів на території Узбекистану і всіляко засуджували такі випадки. У республіці штучно створили образ ворога в особі віруючих мусульман. 29 серпня 2009 р. біля ташкентської мечеті «Кукча» відбулась перестрілка між узбецькими правоохоронцями і групою невідомих. Це дало змогу затримати велику кількість запідозрених у замаху на імама Ташкенту та області. На лаву підсудних потрапило 57 осіб. У лютому 2010 р. в м. Чирчик

⁶⁹⁸ Клименко А.Ф. Военные Доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие. – М.: Изд. Ин-та Дальнего Востока РАН, 2002.

⁶⁹⁹ Узбекистан: восстание в Андижане // Доклад МГПЕК. – Ош–Брюссель, 2005. – 25 мая.

Ташкентської обл. відбулось закрите засідання суду над 15 звинуваченими у вбивстві заступника начальника ГУ кримінального розшуку і боротьби з тероризмом МВС Узбекистану Хасана Асадова.

Боротьбу проти терористичних актів на території Узбекистану підтримує Росія. Одночасно правоохоронні органи республіки не допускають, згідно з міжнародними домовленостями, західних слідчих для участі у допиті осіб, засуджених за звинуваченнями у тероризмі й екстремізмі, не дозволяють міжнародним гуманітарним службам відвідувати тюрми, де відбувають покарання такі особи. За даними ЦРУ, в терористичних актах в Узбекистані не вбачають зв'язку із міжнародною системою тероризму. Одночасно США, «закривши очі» на порушення прав і свободи особи в Узбекистані, особливо після 11 вересня 2001 р., продовжують надавати матеріальну допомогу і військово-політичну підтримку уряду І. Каримова для боротьби з релігійним екстремізмом.

У своїх наукових дослідженнях науковий співробітник Інституту релігії і політики Зураб Тодуа (Москва) вважає, що екстремісти Узбекистану отримують підтримку з-за кордону. Протестні виступи узбеків 13 травня 2005 р. в Андижанській області мали внутрішні, соціальні причини. Уряд спробував покращити умови життя сільгоспвиробників, надавши їм різноманітних пільг, зменшивши кількість фінансових перевірок, запровадивши контроль за соціальними виплатами. У силових структурах було проведено кадрові чистки, що повинно було унеможливити витік інформації. Одночасно уряд республіки ліквідував акредитацію зарубіжних фондів (Фонд Сороса, «Євразія»). Уряд вважає основною загрозою наявність і діяльність підпільних релігійних, ісламістських, екстремістських організацій. Зусилля правоохоронної системи Узбекистану скеровано насамперед проти партії «Хізб ут-Тахрір», ваххабітів, «Акромії», Ісламського руху Узбекистану⁷⁰⁰.

Представники політичної партії «Хізб ут-Тахрір» брали активну участь у «маковій революції» в Киргизії («ошські загони»). Їм приписують основну організаційну роль в Андижані. Уряд стурбований спробою створення екстремістського анклав у Ферганській долині. З 2006 р. діяльність цієї політичної сили послабилася на території Узбекистану, перемістившись в Киргизію, де її діяльність майже легалізовано. Багато міжнародних експертів вважають цю партію мирною.

Ваххабіти турбують уряд Узбекистану ще більше, ніж опозиційні партії. Молодіжний ваххабістський рух не тільки поширює свої ідеї, – він готовий до радикальних дій. У Ферганській долині майже у кожній мечеті є молодіжні групи, які дотримуються ваххабітських звичаїв. Вони отримують широку підтримку серед молоді і бідних.

«Акромія» – релігійно-екстремістська секта, яка виникла в Андижанській області 1992 р. Багато експертів вважають учасників цієї секти бойовим підрозділом політичної партії «Хізб ут-Тахрір». Представники секти не визнають світських законів і закликають до створення халіфату за законами шариату, використовуючи насильницькі методи. Їхнього лідера Акрама Юлдашева 1999 р. засудили на 17 років за антиконс-

⁷⁰⁰ Тодуа З. // Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).

титутційну діяльність. Узбецький уряд жорстко придушує прояви ісламського екстремізму, однак факт виділення за останні 25 років Саудівською Аравією близько \$ 75 млрд. на створення у 20 країнах світу ваххабітських мечетей, організацій, ісламських центрів насторожує, тому що частина цих коштів потрапляє в Узбекистан.

Дві країни – Узбекистан з Україною – співпрацювали у межах ГУУАМ та натовської програми «Партнерство заради миру» до 2002 р.⁷⁰¹. Узбекистан уклав угоду про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна. Цю угоду, яку ратифікував український парламент, було прийнято відповідним законом за № 201/95-ВР від 02.06.1995 р.

Вертикаль влади в Узбекистані традиційно побудовано за клановим принципом, що унеможливлює потрапляння до неї «чужих». Відповідно до Конституції у республіці існують такі демократичні інститути, як: парламент, політичні партії, омбудсмен. У 2004 р. у виборах Президента брали участь 5 квазіполітичних партій, які були лояльні до особи чинного, водночас і майбутнього президента. Дві партії «Бирлік» (лідер – Абдурахім Пулат, емігрував до США) та «Ерк» (Демократична партія, лідер якої – Мухаммад Саліх попросив політичного притулку у Норвегії) навіть не пройшли ресстрації. У республіці закріплюється нова історична доктрина походження узбеків від Тимура-Тамерлана, що має вказувати на їх винятковість.

Національна економіка Узбекистану потребує інвестицій у кожен галузь. Глибока політична криза у республіці унеможливлює прихід інвесторів.

Світова спільнота дотримується думки про порушення прав людини в Узбекистані і за найменшої нагоди демонструє своє ставлення до правлячих кіл країни. Так, донька президента країни Гульнара Карімова не змогла потрапити у США на показ мод у 2011 р. саме через цю причину.

1992 р. Іслам Карімов побоювався громадянської війни, що розгорілась у сусідньому Таджикистані. Тому вступ до ОДКБ в цьому ж році і ратифікація відповідного договору 1994 р. гарантували військово-стратегічний спокій і надію на ефективність колективної протидії поширенню ісламістського руху у регіоні. 1999 р. Ташкент відмовився продовжувати Договір ОДКБ, припинивши так своє членство в організації. Кризові події в Андижані 2005 р. Навесні-влітку примусили Узбекистан повернутись в ОДКБ. Перебуваючи в організації, країна здійснювала особливу політику: не ратифікувала 15 угод і протоколів, найважливіший з яких – формування КСОР (колективні сили оперативного реагування). Російські військові експерти В. Жарихін (Інститут країн СНД) та К. Сівков (Академія геополітичних проблем), вважають, що Узбекистан послідовно і цілеспрямовано саботує всі ініціативи з розвитку ОДКБ та ШОС, змінюючи зовнішньополітичний курс на США та НАТО. Такий курс у майбутньому приведе до антиросійської політики в регіоні, що змусить Росію думати про втрату позиції у стратегічно важливому для неї регіоні. Експерт Московського центру Карнегі А. Малешенко зазначив, що ОДКБ – організація розмов і декларацій, за 20 років свого існування жодного разу

⁷⁰¹ Жангожа Р. Н. Страны ГУУАМ: сотрудничество и конкуренция // ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров. – К., 2000. – С. 198–207.

не проявила себе у справжній справі, пов'язаній з безпекою на території СНД. Прикладом може бути «Революція тюльпанів» у Киргизстані навесні 2011 р., коли організація не змогла відреагувати на конфлікт, розписавшись у своєму безсиллі. УР має серйозні проблеми з усіма своїми сусідами. Причиною є вода. Російські компанії беруть участь у будівництві Рогунської ГЕС на річці Вахш у Таджикистані та Камбаратинської на річці Нарин у Киргизстані, що утруднюватиме отримання води з льодовиків Паміру для Узбекистану. Викладене ускладнює військово-політичну ситуацію у Центральній Азії⁷⁰². Слід визнати, що в центрі прикордонних проблем знаходиться Узбекистан, який межує з більшістю республік ЦА, без нього в цьому питанні ніяких позитивних зрушень не буде^{703, 704}.

В Узбекистані протягом 20 років створено авторитарний режим правління, який очолює чинний Президент І. Карімов. Дерусифікація всіх сфер суспільного життя вказує на розбудову суто національної мусульманської держави. Населення країни здебільшого дотримується ісламської віри і звичаїв. Узбекистан визнає однією з основних загроз національній безпеці екстремістські ісламські релігійні організації. У військовому питанні узбецькі Збройні Сили зорієнтовані на багатовекторну політику, у якій ключову роль відіграє Росія та США. Військово-промисловий комплекс республіки слабкий, тому зброю і техніку імпортують з-за кордону. Узбекистан входить до світової антитерористичної коаліції, оскільки в країні є умови для виникнення терористичних організацій ісламського скерування. Чіткої зовнішньополітичної стратегії країни не визначено. Узбекистан робить спроби дистанціюватись від ОДКБ, ШОС, ГУАМ. Одночасно Президент та уряд усвідомлюють, що не можуть самостійно уникнути загроз, які є загальними для республік Центральної Азії⁷⁰⁵.

2.5.3. Таджикистан – маленька країна, яка протистойть глобальним проблемам

Республіка Таджикистан (РТ) має площу 142,1 тис. км² і межує з Киргизстаном (протяжність кордону 870 км), Китаєм (414 км), Афганістаном (1206 км) та Узбекистаном (1161 км). Таджикистан розташований у передгір'ї Паміру і входить до Центральноазійського регіону. 93 % його території займають гори з 11 льодовиками, котрі є для республіки величезними запасами води⁷⁰⁶. За площею РТ є

⁷⁰² Райхель Ю. Узбецький демарш / Ю. Райхель // Український тижень. – № 27 (244). – С. 46–47.

⁷⁰³ Богатырев В. Кыргызская Республика вернулась в ЦА // Оазис: Интернет-журнал. – 2007. – № 2(46).

⁷⁰⁴ Иманалиев М. С. Центральная Азия: границы на замке ? // Правовые аспекты управления границами в Центральной Азии. – Бишкек: Академия ОБСЕ в Бишкеке, 2006. – С. 14.

⁷⁰⁵ Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – М., 1997. – С. 31–312, 372, 373.

⁷⁰⁶ Центральная Азия: вода и конфликт/ Отчет МГПК. – Ош–Брюссель, 2002. – 30 мая.

найменшою країною Центральної Азії. Таджикистан не має виходу до моря. Столиця – Душанбе.

Назва «Таджикистан» утворилася 1924 р. Під час національно-територіального поділу Середньої Азії і входження республіки на правах автономії до складу Узбецької РСР. Протягом 1929–1991 рр. країна входила до складу СРСР як союзна республіка.

Територію Республіки Таджикистан умовно можна поділити на чотири регіони; а саме: два гірські – Гармський і Бадахшанський та два рівнинні – Кулябський і Ходжентський. Офіційно територія має 2 області (Согдійську та Хатлонську) та одну автономну область – Гірно-Бадахшанську. Республіка територіально відсторонена від світової інфраструктури. 86 % таджиків за національними показниками знаходяться на межі бідності.

Таджикистан нараховує 7,37 мільйонів населення. Республіка має традиційно високий природний приріст. 90 % громадян – мусульмани. Серед населення 80 % – таджики, 17 % – узбеки і 1 % – росіяни. З 1989 р. офіційною мовою республіки є таджицька (західноіранська група індосвропейських мов), російська залишається мовою міжнаціонального спілкування. Деякі діалекти таджицької мови не мають письмової форми, зокрема діалекти гірських районів. Російську мову продовжують використовувати в побуті близько 38 % жителів республіки. Значна частина віруючих мусульман належить до сунітів ханафітського мазхаба. Суніти представники ортодоксальної течії ісламу, яка 2009 р. стала офіційною релігією Таджикистану. У гірському Бадахшані проживають представники східноіранського етносу (ваханайці, шугнанці, рушанці, язгулемці). Представники гірських регіонів завжди погано знали російську мову і були прибічниками ісламу. Після розпаду СРСР ісламістів Таджикистану очолив добре освічений глава мусульман (казіколон) Акбар Тураджонзод – представник суфійського тарікату кадірія. Сьогодні в РТ діють понад 3000 мечетей, з них 259 соборних, 20 медресе. У республіці є також 6 приходів російської православної церкви.

Таджикистан залишається найбіднішою республікою Центральної Азії. У країні високий рівень безробіття, основна маса населення (до 67 %) зайнята у сільському господарстві. 72 % населення проживають у сільській місцевості, де збереглися традиційні соціальні інституції: збори старійшин (машварат), чоловічі збори (джамомад), патріліїні родові групи (авлод). Основою таджицького суспільства є сім'я – традиційно багатодітна.

Приватний сектор погано розвинений, хоча процес приватизації в країні майже завершено. Всі 22 заводи з очищення бавовни приватизовано, 8 з них належать зарубіжним компаніям. 80 % бавовни виробляють держгоспи, половину якої вручну збирають школярі. Добрі врожаї бавовни отримують завдяки якісній іригації земель (до 70 %). 90 % бавовни експортується. Країна повністю забезпечена власною електричною енергією, яку виробляють 5 ГЕС та 2 ТЕС. Нурекську ГЕС вважають найбільшою гідроелектростанцією у Центральній Азії – потужність її

сягає 2 700 МВт. Основним джерелом електроенергії є Амудар'я⁷⁰⁷. Державним промисловим гігантом республіки залишається алюмінієвий завод (південь республіки, м. Турсун-Заде), який переважно працює на експорт, відправляючи алюміній в Нідерланди, Туреччину, що дає половину фінансових надходжень у бюджет країни. Разом з компаніями Великої Британії розробляються родовища золота у передгір'ях Паміру⁷⁰⁸.

Основне навантаження перевезень – 90 % – припадає на автомобільний транспорт. Південь і північ республіки мають ускладнене сухопутне сполучення через велику кількість гірських хребтів. Так, гірську трасу Душанбе–Айні відкрито для транспорту всього 6 місяців на рік. Комунікаційна сфера слабо розвинена. 2003 р. у республіці було 48 тис. користувачів мобільного зв'язку та 4,1 тис. – Інтернету. Такий стан пояснюється державною політикою протидії поширенню стільникового зв'язку як небезпечного для здоров'я (парадокс – прим. автора). У зовнішній торгівлі імпорту перевищує експорт. Частка торгових взаємовідносин з Україною становить 7 % від зовнішньої торгівлі.

24 серпня 1990 р., після провалу московського путчу, Верховна Рада Таджикистану прийняла Декларацію про державний суверенітет Таджикиської РСР⁷⁰⁹. У листопаді 1991 р. відбулись вибори президента країни на альтернативній основі. Президентом було обрано экс-секретаря компартії республіки Р. Набієва.

Протистояння влади і ісламістів вилилось навесні 1992 р. у громадянську війну, яка проходила під релігійними гаслами, як форму соціального протесту. У травні 1992 р. було сформовано уряд національного примирення. Однак це не примирило ворогуючі сторони. У республіці заговорили про відокремлення від південних територій. У збройних сутичках загинуло 15–20 тис. громадян, переважно мирне населення. Уряд з молодих безробітних сформував озброєні загони Національного фронту. Сили опозиції (ОТО – об'єднана таджицька опозиція) в умовах збройної боротьби очолили ісламісти. 30 листопада 1992 р. на саміті в узбецькому м. Термез керівники Росії, Казахстану, Узбекистану і Киргизстану прийняли рішення скерувати в Таджикистан миротворчі сили СНД у складі 500 осіб. Однак це рішення не було реалізовано через економічні труднощі і незгоду представників Казахстану і Киргизії. Представники Національного фронту у грудні 1992 р. вчинили розправу у Душанбе над північними як прибічниками ісламської опозиції. У вересні 1992 р. президент Набієв був захоплений в аеропорту Душанбе, де під тиском опозиції заявив про свою відставку. У грудні 1992 р. головою ВР Таджикистану було обрано Е. Рахмонова. 13 липня 1993 р. 12-ту російську прикордонну

⁷⁰⁷ Амудар'я – річка завдовжки 2 540 км, площа басейну 309 тис. км². Основний потік (74 %) формується на території Таджикистану, 13,9 % – на території Афганістану і Ірану, 8,5 % – на території Узбекистану.

⁷⁰⁸ Содружество Независимых Государств в 2006 году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М., 2007. – С. 20, 57, 58, 65, 89.

⁷⁰⁹ Декларація про державний суверенітет. 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prezident.tj/rus/>.

заставу знищили бойовики. У країні розпочались збройні сутички. Ці події змусили Росію перейти до рішучіших дій. 24 вересня 1993 р. між Росією, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном і Узбекистаном було підписано Угоду про Колективні миротворчі сили. 50 % фінансування взяла на себе Росія. Миротворчі війська охороняли стратегічні об'єкти: Нурекську ГЕС, аеропорт у Душанбе, саму столицю та м. Кулябе, Курган-Тюбе.

У квітні 1994 р. під егідою ООН за активного посередництва Росії розпочались переговори між урядом та ОТО. Переговори тривали 1994–1997 рр. і склалися з 8 раундів. Президент Таджикистану вступив у переговори з опозицією, яку визнали західні країни і міжнародні організації Європи: Франція, Бельгія, ОБСЄ. Президент погодився на формування коаліційного уряду та вибори нового законодавчого органу. Новообрана Верховна Рада спочатку скасувала пост президента, однак Конституція 6 листопада 1994 р. відновила президентство⁷¹⁰. Першим президентом незалежного Таджикистану став Е. Рахмонов, який мав підтримку Москви. Загальнонародну Конституцію Таджикистану 1994 р. було прийнято на референдумі і згодом доповнено та змінено після референдуму 29 вересня 1999 р. Текст Конституції 1994 р. позитивно оцінили експерти і спеціалісти ОБСЄ з прав людини. До цього Таджикистан мав чотири конституції: 1929 (автономна республіка), 1931, 1937 та 1979 рр.

У лютому–березні 1995 р. відбулись вибори до Мажиліс Олі – вищого законодавчого органу республіки⁷¹¹. На територію республіки були введені миротворчі сили країн-учасниць ОДКБ, які взаємодіяли з ООН та ОБСЄ. Найбільші витрати з підтримки миру понесла Росія як основний донор ОДКБ. Російська Федерація продовжувала утримувати на території республіки свою 201-шу мотострілецьку дивізію (близько 7 тис. осіб) та прикордонні війська (групу прикордонних військ Федеральної погранслужби Росії із 16 тис. осіб було створено 19 жовтня 1992 р.). У бойових діях брали участь військові літаки сусіднього Узбекистану. Внаслідок громадянської війни 90-х років близько півмільйона таджиків покинули свої домівки, виїхавши в інші райони республіки, колишні республіки СРСР, близько 50 тис. переселилось до Афганістану. Ситуація залишалась нестабільною. Ісламська опозиція перейшла афгано-таджицький кордон і створила табори для біженців на території Афганістану⁷¹². До цього, 1993 р. у Тегерані лідери опозиції створили ОТО (Об'єднану таджицьку опозицію). Тимчасового перемир'я було досягнуто лише у квітні 1994 р. на переговорах у Москві за участі представників ООН та сусідніх держав. У період 1994–1997 рр. було проведено сім раундів таких

⁷¹⁰ Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия и основные положения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. С. Достиев. – Душанбе, 1999. – 19 с.

⁷¹¹ Новые Конституции стран СНГ и Балтии: Сб. документов. 2-е изд. – М.: Манускрипт, 1997. – 666 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/books/274/25/>.

⁷¹² Республіканські газети Таджикистану: Підбірка // «Народна газета». – 1991–1999 рр.; «Садон мармуд». – 1992–1999 рр.

переговорів між урядом і опозицією, що привело до підписання Спільної угоди про встановлення миру і національної злагоди від 27 червня 1997 р. 1996 р. за участі Росії та Ірану вдалось досягти миру між урядом і Рухом ісламського відродження Таджикистану (РІВТ). Ця угода передбачала загальну амністію, обмін полоненими, створення умов для повернення біженців, демобілізацію військових формувань з наданням їм можливості увійти до складу збройних сил республіки з наданням 30 % посад у центральних органах виконавчої влади представникам опозиції. Для контролю за виконанням взятих зобов'язань було створено Комісію з національного примирення⁷¹³.

Релігійні керівники погодились, що побудова ісламської держави у сучасному Таджикистані поки що неможлива. Їх представники створили опозицію до влади, одночасно увійшовши до владних органів. Після закінчення п'ятирічної громадянської війни 1992–1996 рр. на території республіки утворилися ісламські міні-республіки (Тавільдарінська та Джіргітальська). Парламентські вибори, призначені на 1998 р., було перенесено на 1999 р., а згодом – на 2000 р. Стан громадянської війни фактично було подолано в Таджикистані у березні 2000 р., коли в республіці завершилися парламентські вибори. Спостерігачі ООН покинули країну. Провідна сила ОТО – Ісламська партія відродження – отримала лише три мандати у парламенті. Стан країни стабілізувався у 2000–2005 рр. Опозиційні сили Таджикистану мають міцні зв'язки із закордонними мусульманськими організаціями, серед них і ваххабіти (радикальна течія ісламу), яких визнала світова спільнота. Суспільство і надалі не має права голосу у своїй державі. Народ, який переважно є безробітним, залишається без засобів для існування. Рівень безробіття зростає, немає гарантій стабільності і безпеки особи.

За чинною Конституцією, Таджикистан суверенна, правова, демократична, світська і унітарна держава, яку було проголошено Декларацією «Про державний суверенітет Таджикиської РСР». Конституційний процес у країні розпочався у серпні 1990 р., коли політичний центр СРСР прийняв рішення про розроблення нової конституції для Радянського Союзу та кожної союзної республіки зокрема. Декларація, як і два інші конституційні акти: заява «Про державну незалежність Республіки Таджикистан» та постанова «Про проголошення державної незалежності Республіки Таджикистан» від 9 вересня 1991 р. – стали основою для нової конституції. Тричі створювали конституційні комісії (1990, 1992, 1993 рр.), однак їх роботу перервала громадянська війна. Робоча група запропонувала два проекти конституції з президентською та парламентською формами управління, що повністю відповідало суспільним настроям. Робоча група за 6 місяців виробила проект нової конституції, взявши до уваги пропозиції, отримані під час всенародного обговорення (їх було близько 8 тисяч). Сьогодні в країні діє Конституція від 6 листопада 1994 р., з доповненнями і змінами, прийнятими на референдумах 1999 р. та 2003 р., яка узаконює президентську республіку.

Конституція може змінюватися тільки внаслідок референдуму, що робить її жорсткою. Такий механізм не дає змоги політикам «мітингової демократії» легко змінити Конституцію.

Главою держави є президент, якого обирають прямими тасмними виборами терміном на 7 років. Президент за Конституцією може займати посаду тільки два рази поспіль. Президентом може бути громадянин Таджикистану віком понад 35 р., який володіє державною таджицькою мовою і проживає у республіці останні 10 років. Президент призначає і звільняє прем'єр-міністра та членів уряду. Перші президентські вибори в республіці відбулись у листопаді 1994 р., другі – у листопаді 1999 р., треті – у листопаді 2006 р. Першим президентом Таджикистану був Р. Набієв (листопад 1991 р.), три наступні конституційні каденції президентом РТ був Е. Рахмонов. Президент республіки Е. Рахмонов провів конституційний референдум, за результатами якого він має право залишатись на своєму посту до 2020 р.

Представницьким та законодавчим органом Таджикистану є Верховні Збори (Мажлісі Олі), які складаються з двох палат: верхньої – Мажлісі міллі та нижньої палати – Мажлісі намояндагон. Депутатів Верховних зборів обирають на п'ять років. Нижню палату з 63 депутатів обирають прямим тасмним голосуванням. З них 41 обирають за одномандатними округами і 22 є представниками політичних партій і громадських організацій. Перші вибори у нижню палату відбулись 1995 р. Чинного голову цієї палати Шукурджона Зухурова обрано у лютому 2010 р. Мажлісі міллі складається з 33 членів, з яких 25 обирають непрямыми тасмними виборами місцеві законодавчі органи, а 8 призначає Президент республіки. Колишні керівники держави (президенти) за їх згодою є довічними депутатами Верхньої палати.

Центральна виконавча влада представлена урядом, який очолює президент. Уряд складається з прем'єр-міністра, міністрів, голів державних комітетів, яких призначає президент за погодженням з Мажлісі Олі. Президент республіки наділений виконавчими функціями. На референдумі 26 вересня 1999 р. повноваження президента було збільшено до 7 років.

Регіональна влада представлена представницькими і виконавчими органами. В автономній області, двох територіальних областях, столиці, районах і містах діють мажліси народних депутатів, які обираються прямим тасмним голосуванням на 5 років. Глав областей призначає президент, вони ж висувуються ним на посади голів місцевих мажлісів. Самоврядування існує в селищах (шахрах) та селах (декхот), де діють джомаоти. Функції місцевих органів місцевого самоврядування обмежені і зводяться до загальних проблем (громадський порядок, санітарний стан тощо). Їх фінансування відбувається з регіонального бюджету. У містах немає джомаотів – тут діють громадські ради у межах міських кварталів.

Судова система представлена Конституційним судом, Верховним судом, Вищим економічним судом, військовим судом, судами областей, районів, міст. Склад вищих судових інстанцій затверджується вищим законодавчим органом за

⁷¹³ Бокиев О.Б. Местничество и национальное примирение в Таджикистане // Миротворческие процессы в Таджикистане. – Душанбе, 1998. – С. 311–319.

поданням президента. Склади нижчих судових органів визначає президент. Термін суддівських повноважень – 5 років⁷¹⁴.

Зовнішня політика Таджикистану ґрунтується на розширенні міжнародних відносин з країнами світу. Серед яких пріоритетне місце займають Росія, країни СНД, ОДКБ, ШОС, Євразійського економічного співтовариства, країни-сусіди у Центральній Азії, Ісламська республіка Іран, Туреччина, Пакистан, Індія, Китай. Республіка бере участь у роботі понад 50 міждержавних організацій, зокрема ООН. Таджикистан зайняв виважену миролюбну політику у регіоні. Чітко визначився у боротьбі з міжнародним тероризмом. Таджикистан разом зі світовою спільнотою брав участь у врегулюванні збройного конфлікту на території Афганістану у форматі ООН, 6 країн сусідів Афганістану з Росією та США. У період війни проти Талібану Таджикиська республіка виступила на боці США і вітала перемогу військ афганської Північної коаліції. Республіка робить спроби розширити торгово-економічні стосунки з країнами ЄС. Дипломатичні відносини з Україною встановлено 24 квітня 1992 р.⁷¹⁵.

До банківської системи країни входять Національний банк (1991 р.), агропромисловий банк «Шарк», «Орійон», Бізнесбанк, Зовнішекономібанк, Ощадбанк. Серед іноземних банків російські, іранські, люксембурзькі та кіпрські.

Серед політичних партій, які заслуговують на увагу, слід назвати найчисельнішу Народно-демократичну партію, яка нараховує понад 120 тис. членів та вважається пропрезидентською силою. Другою за чисельністю є Комуністична партія, яка об'єднує 50 тис. комуністів. Соціалістична партія нараховує 17,5 тис. членів, аграрна партія – 20,5 тис., партія економічних реформ – 17 тис. осіб. Перераховані партії стоять на боці правлячого режиму. Серед опозиційних партій, заборонених у республіці, найвпливовішими є Партія ісламського відродження Таджикистану (35 тис. членів) та Демократична партія (6 тис.).

З 1992 р. РТ входить до складу ООН, ОБСЄ, СНД, МВФ, є членом Євразійського економічного співтовариства (договір про створення ЄвроЕС підписаний 2000 р.). 25 травня 1993 р. підписаний російсько-таджицький Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу, яким регламентовано перебування на території Таджикистану російської армії та прикордонників. У Таджикиській Республіці дислоковані такі російські підрозділи: 201-ша військова база, 670-та авіаційна група та 303-тя вертолітна ескадрилья в Душанбе, 191-й мотострілецький полк в Курган-Тюбе, 149-й мотострілецький полк у м. Куляб, 1109-й окремий оптико-електронний вузол системи контролю космічного простору «Нурек».

Країна має два аеропорти: в Душанбе та в Ходжанді з 5 посадковими смугами, одна протяжністю 3 км, інші – 4 та 2,5 км. Військовий аеродром Айні використовують для нормального функціонування 201-ї російської військової бази.

⁷¹⁴ Закон Республіки Таджикистан «О судоустройстве». – Душанбе, 1996. – 20 с.; Закон Республіки Таджикистан «О статусе судей в Республике Таджикистан». – Душанбе, 1998. – 17 с.

⁷¹⁵ Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

Республіка Таджикистан займає вигідне геополітичне положення у Центральній Азії. На її території розміщено найчисельнішу закордонну військову групу Російської Федерації. Країна привернула увагу військових спеціалістів США та НАТО, а також лідерів Азії, Китаю та Індії. Китай поки що обмежується наданням фінансової та військово-технічної допомоги. На початку антитерористичних військових дій 2002–2003 рр. на Півночі Афганістану Індія неофіційно допомагала Таджикистану. Індійські військові будівельники побудували військовий госпіталь у таджицькому м. Пархаре, де лікувались поранені солдати афганських північних військових формувань, які склались переважно з таджиків та узбеків. В м. Парзарі є військовий аеродром, звідки надавали військову допомогу Північному афганському альянсу з боку Таджикистану. Росія теж підтримувала прихід до влади протатаджицьких та проіранських сил у Кабулі. Своєю чергою, Індія поставляла антиталібанському формуванню техніку для ведення військових дій у гірських умовах на суму \$ 8 млн., надавала військові консультації, ремонтувала вертольоти Мі-17 та Мі-35, які використовувались у бойових операціях проти Талібану. Індія з 2006 р. фінансувала модернізацію військового аеродрому в Айні, що розташований 25 км на захід від Душанбе. Фінансування відбувалось на основі двостороннього договору, підписаного ще 2002 р. За радянських часів тут був дислокований вертолітно-ремонтний завод зі своєю посадковою смугою. Тривалий час об'єкт не експлуатувався. Фінансова допомога Індії для відновлення аеродрому становила \$ 19,5 млн. Деякий час індійські спеціалісти розглядали можливість розташування в Айні власних військово-повітряних підрозділів⁷¹⁶. Однак будівництво аеродрому не завершено. Між Таджикистаном та Індією немає офіційної угоди про військову співпрацю. Таджикистану не вигідна така співпраця, бо це привело б до погіршення взаємовідносин з Пакистаном. Спеціалісти дослідно-аналітичного центру (зовнішня розвідка Індії) надавали інформаційно-аналітичну допомогу силам Північного Альянсу. Росія теж не проти використати таджицько-індійський проект модернізованого аеродрому для передислокації своїх 6 штурмовиків Су-25 та вертольотів Мі-8 та Мі-24.

Після завершення у Таджикистані громадянської війни 1992–1997 рр., на території республіки залишилось багато боеприпасів на імпровізованих складах, які майже не охороняються. Це загрожує мирному населенню та навколишньому середовищу. З 31 січня 2012 р. у Таджикистані розпочнуть знешкодження боеприпасів за рахунок цільового фонду програми НАТО «Партнерство заради миру» під контролем агентства з питань технічного забезпечення і поставок. На ці цілі виділено 575 тис. євро. До фінансування долучились Велика Британія і Японія. Підписання цього договору стало першим кроком у співпраці між Таджикистаном і Альянсом. На військових складах працюють спеціалісти Швейцарського недержавного фонду з розмінування та контролю за боеприпасами. На зберіганні знаходяться

⁷¹⁶ Сигов Ю. Индийская авиабаза в Таджикистане готова: первый стратегический ход в Центральной Азии сделан // Деловая неделя. – 2007. – 13 марта.

авіабомби, міномети, гранатомети, ракети «земля–повітря» ручного запуску. На склади звернули увагу злочинні елементи, які прагнуть оволодіти зброєю та боеприпасами; збільшується ймовірність їх розкрадання та несанкціонованого продажу. Беручи до уваги кліматичні умови, коли влітку температура повітря досягає + 50 градусів за Цельсієм, створюються умови для детонації боеприпасів. Значну кількість складів обладнано як схрони. Швейцарському фонду допомагають представники ОБСЄ і програми розвитку ООН. На території знайдено близько 30 тис. тонн боеприпасів, які необхідно безпечно утилізувати. Знешкодження боеприпасів на території Таджикистану припинить незаконну транскордонну торгівлю зброєю та боеприпасами. Поряд кордон з Афганістаном, де 2013 р. після виведення сил НАТО владу передадуть місцевим органам самоврядування. Роботу заплановано на 12 місяців після завершення набору і підготовки таджицьких військових інженерів і солдатів.

Збройні сили республіки Таджикистан, які формувались на основі партизанських загонів, створено 1993 р. До 1991 р. на території країни дислокувались 1 мотострілкова дивізія, 2 окремі бригади Привольсько-Уральського військового округу. Першим військовим підрозділом стала сформована у травні 1992 р. Президентська гвардія. До її складу входили жителі Куляба – південних земель республіки. Основним завданням гвардії було розганяти демонстрації опозиції. На основі президентської гвардії згодом сформували Народний фронт. Громадянська війна тривала до 1997 р. Держава фактично була на межі ліквідації. Велику частину території контролювали польові командири і кримінальні угруповання. До 2003 р. влада не контролювала велику частину території Гармської області і Каратегінської долини, Кофарніхонську долину і Гірсько-Бадахшанську автономну область. У цих районах процвітав криміналітет, який фінансувався за рахунок наркобізнесу, «дорожніх зборів», викрадення людей.

2003 р. пройшла реформа Збройних Сил. До їх складу вводять сухопутні та військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони (об'єднані в один вид ЗС), спеціальні та технічні підрозділи. У воєнний час збройні сили містять мобільні війська, війська органів безпеки, прикордонні та внутрішні війська, Національну гвардію, Агентство із забезпечення спеціальним майном при Міністерстві економіки і торгівлі, військові формування цивільної оборони. Мобільні війська знаходяться у постійній бойовій готовності, частина з них готова виконувати бойові завдання на просторах ОДКБ. Загальна чисельність військовослужбовців становить 20 тис., серед них – інтегровані загони Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО). Війська ОТО дислоковані на своїх базах у Тавільдаринському і Каратегінському районах. Основні проблеми збройних сил – це застаріла матеріально-технічна база та відсутність достатньої кількості офіцерського керівного складу з представників титульної нації. 1997 р. уряд республіки підписав Спільну угоду з опозицією та військовий протокол до неї, якими передбачено побудову збройних сил Таджикистану. Росія має провідне значення у таджицькій армії та її національній обороні. Більшість офіцерів – росіяни, які є випускниками російських вищих військових закладів. У

столиці республіки Душанбе дислоковано 201-шу мотострілкову дивізію чисельністю до 8 тис. військових. Рядовий склад представлений місцевими жителями. Відповідно до міждержавного Договору між Таджикистаном і Росією 1999 р. підрозділи цієї дивізії трансформовано у військову базу РФ. 2004 р. Таджикистан ратифікував Договір про статус перебування російської військової бази на своїй території. Державні кордони з Афганістаном охороняє прикордонна група Росії, до 2003 р. таку функцію російські прикордонники здійснювали і на кордоні з Китаєм⁷¹⁷. На цей період чисельність росіян на території республіки становила до 14,5 тис. осіб. Росія планує створити свою оперативну групу ФСБ у складі прикордонної групи. У майбутньому заплановано поступово передавати охорону кордону таджицьким військовим⁷¹⁸. Після терористичної атаки 11 вересня 2001 р. у Вашингтоні Таджикистан дозволив використовувати свої аеродроми у Душанбе і Кулябі збройним силам США та європейським країнам-членам НАТО для проведення антитерористичних операцій проти сил Талібану на території Афганістану. 2002 р. Таджикистан став учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». Спільна співпраця полягає в об'єднанні зусиль у боротьбі з тероризмом. Спеціалісти НАТО допомагають створювати навчальні курси з підготовки антитерористичних підрозділів на базі Військового інституту. Таджикистан склав список військових підрозділів, готових для участі в операціях НАТО. Серед них: взвод сухопутних військ, групи штабних офіцерів та військових лікарів. У межах ініціатив Ради «Росія-НАТО» готують персонал у сфері безпеки кордону, боротьби з транскордонною злочинністю, незаконним обігом наркотиків. Заплановано створення спеціального фонду програми ІРМ для знищення боеприпасів та оцінювання безпеки на об'єктах зберігання зброї. Відповідно до Індивідуальної програми та стандартів НАТО бюджетні військові витрати республіки заплановані у розмірі 4 % ВВП⁷¹⁹.

Військову доктрину Таджикистан прийняв у жовтні 2005 р. – одночасно з прийняттям військової доктрини Росії⁷²⁰. Цей документ належить до перехідного етапу побудови демократичної держави та її національної оборони. Військова доктрина складається з стандартних розділів: військово-політичного, військово-стратегічного та військово-економічного. Доктрина має оборонний характер. Таджикистан декларує, що не має територіальних претензій до сусідніх держав. У документі згадано про складну економічну ситуацію в країні, що унеможливило створення потужних та чисельних військових угруповань. Доктрина передбачає модернізацію збройних сил відповідно до економічного потенціалу країни. Оборонний бюджет республіки зростає. Так, 2008 р. він становив \$ 79 (63) млн., що

⁷¹⁷ Панфилов В., Розз А. Германия берет под контроль таджикскую границу // Новая газета. – 2008. – № 082 (4343). – 18 апреля.

⁷¹⁸ Тутубалина О. Торг уместен. Россия и Таджикистан могут поменять формат военного сотрудничества // Центральноазиатский портал. – 2009. – 21 августа.

⁷¹⁹ Закон Республики Таджикистан «Про оборону» // Відомості (Абори) Маджлісі Олі РТ. – 1995. – № 23–24. – С. 366.

⁷²⁰ Військова Доктрина Республіки Таджикистан. Постанова № 103 ВР РТ від 3 жовтня 2003 р.

становить 1,7 % від ВВП, тоді як 2005 р. він становив \$ 32,3 млн.⁷²¹. 2008 р. Російська Федерація надала фінансову допомогу Таджикистану на суму \$ 1 млрд. для переозброєння армії⁷²².

Свою військову безпеку Таджикистан забезпечує за допомогою країн-учасників ОДКБ, ШОС та СНД, а у глобальному значенні – з усіма членами ООН⁷²³. За військовою доктриною Таджикистану 2005 р. допускається висока ймовірність виникнення військового конфлікту (інциденту, акції) або локальної війни у Центральній Азії з подальшою трансформацією у міжнародну війну. Таджикистан відмовився від створення потужних військових угруповань. Основними дестабілізуючими факторами називають зберігання та нарощування релігійного та етнічного екстремізму, наявність релігійних протиріч, існування внутрішніх збройних конфліктів. Військова доктрина ґрунтується на оборонній доцільності, невизнанні військової сили для вирішення міжнародних проблем, відмові від застосування ядерної зброї, відсутності територіальних претензій, незастосуванні військової сили для агресії, дотриманні міжнародного миру та безпеки.

За період незалежності у республіці змінилось три уряди, країна пережила громадянську війну. Відносного миру було досягнуто тільки 1997 р. У Таджикистан майже не надходять іноземні інвестиції – за цим показником республіка знаходиться на останній позиції серед пострадянських республік.

За оцінками європейських експертів, Таджикистан не привабливий для іноземних інвесторів через незрозуміле для них законодавство, втручання держави до бізнесу, наявність корупції, слабку телекомунікаційну систему, малу кількість фахівців, неграмотність персоналу. МВФ 2008 р. висунув вимогу до Таджикистану про повернення половини суми раніше отриманого кредиту, оскільки його було надано на підставі сфальсифікованих таджицьким урядом документів.

Перший Закон Республіки Таджикистан «Про оборону» було прийнято 23 червня 1993 р. Основою оборони країни вважають постійну бойову готовність військової організації. Організація оборони повинна відповідати вимогам Конституції та військовій доктрині. Згідно із ст. 1 закону, до оборони Таджикистану можна залучати ЗС інших країн.

Сучасна військова політика держави формується на основі закону «Про оборону»⁷²⁴ та військової доктрини, а також законодавчих основ у цій сфері. Серед основних функцій парламенту на спільних засіданнях передбачено затвердження

⁷²¹ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января; ВПК России. Внешнеэкономическое сотрудничество // Информационное агентство «ТС ВПК». – 2008. – январь–март.

⁷²² Военно-техническое сотрудничество // АРМС–ТАСС. – 2006. – № 12. – 20–26 марта. – С. 15–16.

⁷²³ Договор о Союзе суверенных государств (проект). – Коммунист Таджикистана. – 1991. – 29 июня.

⁷²⁴ Закон Республики Таджикистан «Об обороне» от 4 ноября 1995 года № 208 (по состоянию на 29 декабря 2010 г.). Законодательство стран СНГ. Web-версия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11300.

указів Президента про введення надзвичайного і військового стану в країні, оголошення війни, підписання миру, призначення Міністра оборони. Нижня палата приймає закони у сфері оборони, затверджує структуру та чисельність збройних сил, військову доктрину, ратифікує та денонсує міжнародні договори у військовій сфері. Верхня палата схвалює закони у військовій сфері, прийняті нижчою палатою. Відповідно до закону Президент Республіки визначає державну політику у військовій сфері, подає на затвердження парламенту проекти військової доктрини, визначає основні напрями військової співпраці з іншими державами, створює Раду безпеки, затверджує концепцію та плани військового будівництва, оголошує військовий стан⁷²⁵. Рада безпеки РТ є колегіальним органом і функціонує відповідно до цього закону і положення про Раду безпеки. Основні функції уряду полягають у забезпеченні інфраструктури Збройних сил, підтриманні високої бойової готовності, підписанні і денонсуванні міжнародних військових договорів, затвердженні положення про Міністерство оборони.

У червні 2003 р. у Таджикистані заарештували та засудили до 16 років позбавлення волі одного з керівників опозиційної партії Ісламського відродження Таджикистану Шамсуддіна Шамсуддінова. У квітні 2005 р. було викрадено і засуджено до 23 років позбавлення волі лідера Демократичної партії Таджикистану Махмадрузі Іскандарова. У серпні 2006 р. до довічного ув'язнення засудили потенційного кандидата на пост Президента Гафора Мірзоєва.

Таджикистан є одним з гравців щодо регіональної безпеки у Центральній Азії. Збройні сили Таджикистану підтримують свою бойову спроможність завдяки присутності значних військових підрозділів Росії. Військова безпека країни забезпечується багатовекторними зовнішньополітичними відносинами з країнами ЄС, НАТО, США, країнами Азії. Внутрішні загрози та ризики нейтралізуються правоохоронною системою країни, а також компромісними рішеннями між урядом, президентом та опозицією. Збройні сили за наказом президента після затвердження парламентом можуть використовуватись всередині країни. Стан військової оборони забезпечується вимогами Конституції, законами «Про оборону», «Про Збройні сили Республіки Таджикистан»⁷²⁶, військовою доктриною, концепцією та програмами військового будівництва, ратифікованими міжнародно-правовими актами. Розроблення, впровадження, дотримання та виконання законодавчих положень – це завдання парламенту, президента, уряду, профільного міністерства оборони, інших державних інституцій. В країні залишається багато проблем, що несуть загрози: низький життєвий рівень, різке посилення фундаменталізму в релігії та її втручання у державні справи. Таджицьке суспільство розділилось, що стало причиною грома-

⁷²⁵ Президент Республики Таджикистан. Официальный сайт. Законодательные акты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/67>.

⁷²⁶ Закон Республики Таджикистан от 14 декабря 1996 г. № 316 «О вооруженных силах» (В редакции Закона РТ от 29.11.2000 г. № 19, №31, 28.02.2004 г. № 5, № 21, 01.03.2005 г. № 79, 25.07.2005 г. № 108, 28.12.2005 г. № 141, 05.03.2007 г. № 225, 05.03.2007 г. № 230) Законодательство стран СНГ. Web-версия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=9005.

дянської війни, економічна криза збільшила прошарок незадоволених та протестних кіл, погіршилась криміногенна ситуація. Гарантом незмінності встановленої моделі державного управління є конституція, зміни до якої вносяться тільки через всенародний референдум. Влада в країні належить президенту.

Війська Таджикистану малочисельні, вони слабо інтегровані, їх розміщення скероване на забезпечення порядку в «гарячих» точках всередині країни. Армія містить напіввійськові загони колишнього «Народного фронту» і представників озброєних формувань ОТО. Армія погано озброєна. На території країни немає підприємств військово-промислового комплексу, які могли б ремонтувати військову техніку. Військова політика скерована на посилення партнерської співпраці, зорієнтованої на Росію. Російська 201-ша військова база є гарантом регіональної безпеки. 1993 р. на ній переходив Президент Таджикистану Р. Набієв. Тоді бійці дивізії охороняли Нурекську ГЕС, Яванський електромеханічний комбінат, Вахшський азотно-туковий завод, автодороги на гірських перевалах.

На території республіки діють бандугруповання, які здійснюють терористичні акти проти представників силових органів країни, займаються контрабандою наркотиків, тютюну, дорогоцінних каменів. Особливо поширені контрабандизм і бандитизм у південних районах республіки: Гірсько-Бадахшанській автономній республіці (адміністративне місто Хорог), де вбито начальника ГКНБ генерала спецслужби А. Назарова, підірвано автомашину прокурора Рушанського району. Бандугруповання у цьому районі очолює заступник начальника Ішкашимського прикордонного загону Т. Айсмбеков, колишній польовий командир⁷²⁷.

Ісламські організації цілеспрямовано впроваджують мирний, напіввійськовий експорт ісламської революції. В період громадянської війни в Таджикистані 1992–1997 рр. значна частина військових угруповань Об'єднаної опозиції і населення були змушені покинути територію республіки, перейти таджицько-афганський кордон і осісти в північних провінціях Афганістану: Балхе, Тахорі, Кундузі, Бадахшані. 30 тис. проживали на території Мазарі-Шаріф, яку контролював узбецький генерал А. Дустум, який категорично заборонив військову підготовку таджицької опозиції. Інша частина біженців знаходилась на території, яку контролювало Ісламське товариство Афганістану і на яку Іран безпосередньо впливав. Напіввійськові методи поширення іранської революції використовує група «Аль-Коде», яка є складовою «Корпусу охоронців ісламської революції» (КХІР) Ірану. Керівництво цієї групи відповідає за підготовку терористів та координацію їхніх дій. Спеціальні підрозділи КХІР знаходяться під опікою іранських спецслужб. Для прикриття своєї терористичної діяльності група використовує воєнізований ісламський рух «Харакят-уль-ансар» («партизанський рух»)⁷²⁸.

⁷²⁷ У Таджикистані розпочалась спецоперація проти банди вбивць генерала спецслужби. Офіційний сайт LB.ua. Новини. 24.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://world.lb.ua/news/2012/07/24/162177_tadzhikistane_nachalas.html.

⁷²⁸ Назриев Д., Саттаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й. – Душанбе: Ирфон, 2006.

Непрості стосунки в Таджикистану із сусіднім Узбекистаном. Фактично відсутній державний кордон у важкодоступних районах Паміру. Узбецький Наманганський батальйон, до складу якого входили прибічники радикального ісламу, воював у складі ОТО проти проурядових військ. Таджикистан надає електроенергію південним районам Узбекистану через загальну енергосистему Центральної Азії. 4 липня 1993 р. Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу. Для політичної стабілізації і врегулювання конфлікту 10 січня 1997 р. між Узбекистаном, Казахстаном і Киргизстаном було укладено Договір про дружбу, до якого після внутрішнього врегулювання 26 березня 1998 р. приєднався і Таджикистан. Основною проблемою стосунків між Таджикистаном і Узбекистаном залишається водне питання. Узбекистан протестує проти планів будівництва Рогунської ГЕС, що дало б Таджикистану змогу регулювати сток Амудар'ї і стати енергетично незалежним. Водночас Таджикистан залежить від постачання узбецького газу. Ускладнюють взаємовідносини і мінні поля на деяких ділянках узбецько-таджицького кордону. Договір про спільний кордон було підписано 2002 р.

З таджицькими біженцями провадять активну ідейно-пропагандистську роботу ісламські партії Таджикистану, які користуються підтримкою з-за кордону. На території республіки розпочато будівництво мечетей, релігійних шкіл-мадрасе, ісламських культурних центрів, постійно ведуться радіо- та телепропаганда на мусульманському пострадянському просторі, видаються друковані пропагандистські видання.

Військово-політичні взаємостосунки існують у Таджикистану також із США. 2002 р. в Америці почало функціонувати посольство Таджикистану. Аеродром Кулябе використовують американські льотчики-учасники гуманітарної місії ООН на території Афганістану. Американці збудували мости через р. Пяндж (2002 р., 2007 р.). Уряд США виділяє кошти для укріплення кордону з Афганістаном та посилення боротьби з наркотрафіком.

Налагоджено співпрацю Таджикистану з Туреччиною та Пакистаном, які реконструюють лінії електропередач між Афганістаном та Республікою Таджикистан. Прийнято рішення про будівництво трансфганської автомагістралі через Таджикистан–Афганістан до Пакистану.

Готує військові кадри, проводить спільні військові навчання Таджикистан з Індією.

Активізуються взаємостосунки з КНР, Іраном. Представники останнього будують Сангудинську ГЕС-2 і тунель «Істікюл» на перевалі Анзоб.

На території республіки під час громадянської війни 1992–1997 рр. проводили підірвні акти, метою яких було створення умов для ісламської революції. На території Афганістану створювали таджицькі табори і бази для підготовки бойовиків для опозиційних сил. Внутрішня нестабільна політична ситуація в Таджикистані загрожує усій Центральній Азії і потребує постійного міжнародного контролю (2000 р. на прохання президента спостерігачі ООН залишили країну). Таджицько-афганський кордон у Гірсько-Бадахшанській автономній області продовжує

використовуватися для міжнародного наркотрафіка. Звідси наркотики дорогою Хорог–Ош потрапляють до Ферганської долини, а далі по всьому таджицько-киргизькому кордону продовжують свій шлях до Європи. Наркокур'єрів вербують з таджицьких та узбецьких біженців в Афганістані. Військові формування опозиції забезпечуються озброєнням для ведення бойових дій малої і середньої інтенсивності. На територію республіки закидують диверсійні групи для дестабілізації ситуації в країні. Сьогодні ситуацію контролює уряд. Росія залишається одним з головних факторів у запобіганні розпаду Таджикистану.

2.5.4. Туркменістан – нейтральна держава

Туркменістан – одна з п'яти країн Центральної Азії, прикаспійська держава, яка отримала незалежність у результаті розпаду СРСР. Спільні кордони має із Казахстаном (протяжність кордону – 379 км), Узбекистаном (1621 км), Іраном (992 км) та Афганістаном (744 км). Туркменістан має вихід у Каспійське море, через яке межує з Іраном і Азербайджаном (берегова лінія 1768 км). Велику територію займає пустеля Кара-Кум («Чорні піски»). Через республіку протікає найбільша ріка Центральної Азії Амудар'я, яка дає початок Каракумському каналу протяжністю 1000 км. Країна належить до індустріально-аграрних. Населення республіки – 6,7 млн. осіб, понад половину проживає у сільській місцевості. Столиця – Ашгабат.

Свою незалежність республіка проголосила 27 жовтня 1991 р. До цього (1924–1991 рр.). Туркменістан входив до складу Радянського Союзу. Під час Всесоюзного референдуму 1991 р. Туркменістан підтримав збереження СРСР. Перший Президент С. Ніязов був прибічником антигорбачовського путчу ГКЧП (Государственный комитет чрезвычайного положения). У грудні Туркменістан приєднався до СНД. 1992 р. в країні прийняли Конституцію, обрали парламент у складі 60 депутатів. У цьому ж році республіка стала членом ООН та Організації ісламської співпраці. В країні зберігається однопартійна система. Комуністична партія змінила назву на Демократичну партію. Система влади склалася у 1992–1993 рр. і наближена до авторитарно-монархічної. За формою правління Туркменістан – президентська республіка. Першим Президентом був Сапармурат Ніязов, який правив країною з 1991 до 21 грудня 2006 р. – до своєї смерті. За його правління в республіці сформувався культ особи. З незалежністю у республіці відновився іслам, з'явилися ісламські релігійні організації.

Перша Конституція Туркменістану прийнята Верховною Радою і промудрована Президентом Великим Сапармуратом Туркменбаши С. Ніязовим 18 травня (Махтумкулі) 1992 р. Другу Конституцію республіки Туркменістан прийнято з доповненнями та змінами 15 серпня (Арслан) 2003 р. Нову редакцію Конституції підготувала Конституційна комісія і обговорив Меджлис. Враховуючи Постанову Халк Маслахат «Про законодавче закріплення в Туркменістані миру, стабільності і

громадянського державного ладу» від 30 Битараплик 2002 р., Конституція проголошує постійний нейтралітет туркменського народу. Основний закон республіки декларує Туркменістан як демократичну, правову, світську державу. Державна влада має чотири гілки: Халк Маслахат (Народна Рада – постійно діючий вищий представницький орган народної влади), законодавчу (меджлис), виконавчу і судову (казист)⁷²⁹.

Халк Маслахат наділений повноваженнями вищої державної влади і управління. Халк Маслахат складається з 2 507 представників. Народна Рада Туркменістану наділена правом приймати конституцію, заслуховувати звіти Кабінету Міністрів, ратифікувати і денонсувати договори, розглядати питання миру та безпеки. Рішення Халк Маслахат реалізують Президент, Меджлис, Кабінет Міністрів тощо. Відповідно до ст. 6 Конституції Туркменістан у зовнішній політиці дотримується таких принципів: постійного позитивного нейтралітету, невтручання у внутрішні справи інших країн, відмови від застосування сили та участі у військових блоках та союзах, сприяння розвитку мирних, дружніх і взаємовигідних відносин з країнами регіону і державами всього світу.

Меджлис – парламент республіки – складається з 50 депутатів. Ст. 12 Конституції передбачено створення своїх збройних сил з метою захисту державного суверенітету і безпеки Туркменістану. Ст. 30 передбачено, що тільки громадяни Туркменістану мають право на доступ до державної служби, – це повною мірою стосується і служби у Збройних силах. Захист Туркменістану – священний обов'язок кожного. Громадяни-чоловіки Туркменістану підлягають загальній військовій повинності (ст. 38). В умовах військового стану або надзвичайної ситуації деякі права і свободи громадян можуть бути призупинені або обмежені (ст. 44).

Найвищою посадовою особою країни, згідно із Конституцією, є Президент, який одночасно очолює Кабінет міністрів, є головою Народної Ради (Халк Маслахат), Демократичної партії, Ради Старійшин, Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил. Президент наділений правом законодавчої сили, його укази мають законодавчу силу. Президент видає розпорядження про загальну або часткову мобілізацію, використання збройних сил, зміну їх дислокації, приведення до бойового стану, призначає вище керівництво армії, керує роботою Ради державної безпеки, вводить у країні надзвичайний стан⁷³⁰.

Народна Рада – вищий представницький орган республіки. Збирається в особливих випадках державної ваги. До складу Народної Ради входить 160 осіб – це 50 депутатів парламенту, 50 представників виконавчої ради, призначених президентом, 60 народних представників, яких обирають спеціально до цього органу. Народна Рада – особливий державний інститут, вона не має конкретних повноважень. Рада приймає рішення з принципово важливих для країни питань. Саме

⁷²⁹ Конституция Туркменистана 1992 р. / Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. – М.: Манускрипт, 1997. – Вып. 2. – 672 с.

⁷³⁰ Конституция Туркменистана 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://niyazov.sitcity.ru/ltxt_1310122033.phtml?p_ident=ltxt_1310122033.p_1610153929.

Народна Рада Туркменістану 25 грудня 1995 р. проголосила нейтральний статус держави. Генеральна Асамблея ООН закликала країни світу підтримати нейтралітет Туркменістану. З цього питання прийнято спеціальну резолюцію ГА ООН «Постійний нейтралітет Туркменістану».

Територію республіки поділено за адміністративно-територіальним принципом на п'ять областей (велоят), етрапи та міста з правом велоята (обласного значення) та етрапи (районного значення). Територіальні обласні центри очолюють представники президента – хякими. Місцеве самоврядування – генгеши. На орних землях переважно вирощують бавовну. Найбільша ріка – Амудар'я. Головний порт країни у Каспійському морі – Туркменбаші (колишній Красноводськ). Міжнародний аеропорт – Ашгабат. Імпорт країни становить \$ 69 млн., частка України в ньому становить 16 %. Експорт – \$ 26,2 млн. Туркменістан є важливим світовим експортером паливних ресурсів (газ, нафта). В країні є проблеми з розробленням родовищ та транспортуванням газу та нафти за межі своєї території. Основний газогін пролягає через Росію «Середня Азія – Центр», побудований ще за часів СРСР. Проектування і будівництво альтернативних газогонів ще тільки планують. Їх маршрути, як правило, планують прокладати в обхід Росії та України. Ускладнення реалізації цих проектів пояснюється нестабільною суспільно-політичною ситуацією у сусідніх центральноазійських республіках та складністю прокладання газопроводу у гірській місцевості.

У країні є значна трудова міграція, особливо в Росію та Казахстан. Трудові мігранти до економічної кризи 2008–2009 рр. за рахунок своїх грошових переказів робили істотний внесок у національну економіку. Тепер, повернувшись на батьківщину, мігранти створили постійне джерело соціальної напруги. Відповідно до Сімейного кодексу у республіці Туркменістан обмежені шлюби з іноземцями. Для укладання шлюбу іноземному партнеру необхідно прожити один рік на території республіки, купити житло для свого таджицького партнера та укласти шлюбний контракт.

Туркменістан ніколи не мав власних збройних сил, а також матеріальної бази для їх створення. Після розпаду СРСР Туркменістану залишилися військова техніка та озброєння, які стали основою для створення своєї національної армії. На території республіки за радянських часів були дислоковані підрозділи Туркестанського ВО. До складу сухопутних військ входили гарнізони Кизил-Арват, Серхетабаза (Кушка) і Ашгабат. На території було залишено 300 бойових літаків, 600 танків і 1500 БТР і БМП. Загальна чисельність Збройних сил республіки доходить до 100 тис. осіб. Туркменістан залишається доволі закритою візовою країною, інформації про її збройні сили мало. Політика держави до забезпечення військової безпеки двояка: з одного боку, дотримання конституційного нейтралітету, з іншого – значні витрати на військові потреби. Остаточна мета – створення малочисельної обороноздатної армії. На національну безпеку і оборону уряд Туркменістану витрачає 0,9–3,4 % ВВП, що становить близько \$ 100 млн. Туркменістан не підписав договору ОДКБ та не входить до ГУАМ. Також Туркменістан не брав безпосередньої і опосередкованої участі в

афганській війні і намагався підтримувати рівні відносини як із талібами, так і з представниками Північного альянсу Афганістану⁷³¹.

Збройні сили республіки, створені 27 січня 1992 р., складаються з сухопутних військ – найчисельніших військово-повітряних військ, куди входить ППО, військово-морських (умовно) та прикордонних. Військові підрозділи розміщені за територіальним принципом, за областями, що становить п'ять військових округів: Ахальський, Балканський, Дашогуський, Лепацький та окрема бригада під Ашгабатом. В армії дивізії трансформуються в бригади. Збройні сили модернізують, закуповують нові види озброєння, офіцери проходять підготовку з використання новітніх видів озброєння.

Сухопутні війська складаються з чотирьох мотострілецьких дивізій, які мають у своєму складі по три мотострілецькі полки: танковий, артилерійський та зенітно-артилерійський, дві бригади ППО. Одна дивізія знаходиться на березі Каспійського моря, дві – на туркмено-іранському, одна на туркмено-афганському кордоні. Дивізії укомплектовані не повністю, переважно це сили охорони і обслуговування. Найбільш боєздатною вважають 84-ту елітну мотострілкову дивізію ім. С. Нізова. Найбільш потужними видами військ є танкові війська та артилерія. За даними відкритих джерел інформації, сухопутні війська Туркменістану нараховують 18,5–25 тис. осіб і мають на озброєнні близько 700 танків: з них Т-72 – 670 одиниць та Т-90 С – 10 одиниць; близько 1 000 одиниць бронетанкових автомашин, з них: БМП (бойова машина піхоти) – 930 одиниць, решта БТР, БТР-90 «Росток» та БРМ (бойова розвідувальна машина). Артилерія має понад 500 одиниць гаубиць калібром понад 100 мм. ППО використовує українські радіолокаційні комплекси «Кольчуга», які не може виявити противник. Туркменістан – єдина республіка СНД, яка не підписала договору про нерозповсюдження зенітно-ракетних комплексів «Ігла» та «Стрела».

Військово-повітряні сили створено на радянській спадщині. До їх складу входять два аеродроми: Мари та аеродром поблизу Ашгабату, де дислоковано чотири авіаполки. У кожному авіаполку по 26 літаків. Станом на 2000 р. у республіці нараховувалось до 3–4,3 тис. військових льотчиків. На озброєнні знаходяться 250 гелікоптерів, 2 учбово-бойові літаки L-39, Міг-21 – 3 од., Міг-23 – 17 од., М-25 МК – 24 од. (штурмовики), Міг-29 – 24 од. (винищувачі), СУ-25 – 46 од. (штурмовики), СУ-17 – 60 од., ТУ 154Б – 3 од. Модернізувати літаки Туркменістану активно допомагає Грузія, яка удосконалила 43 літаків та 8 гелікоптерів на АТ «Тбілавіабуд». Наприклад, модернізація 22 одиниць СУ-25 коштувала для МО Туркменістану до \$ 22 млн. Військово-повітряні сили Туркменістану патрулюють військовий простір Каспійського моря через слабкість і неспроможність охопити район контролю з боку ВМФ та прикордонних військ. Каспійське море не має єдиного юридичного статусу, який

⁷³¹ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.

визнали б усі прикаспійські країни, морських кордонів остаточно не визначено, існує конфлікт інтересів між Азербайджаном та Туркменістан з питань розроблення нафтових родовищ у морі⁷³².

Офіційно ВМФ відсутній. Під час розподілу Каспійської флотилії після розпаду СРСР Туркменістан відмовився від свої частки 25 % плавзасобів на користь РФ. Військово-морський флот Туркменістану підпорядкований прикордонним військам і дислокований у порту Туркменбаші. Загальна чисельність військових моряків сягає 700–2 000 осіб. Україна продала для озброєння ВМФ Туркменістану 4 катери «Калкан-М» та 10 од. «Гриф-Т». Планують закупити ще 10 40-тонних «Грифів» за експортною версією «Конкор». США доправили катери типу Point Jackson за урядовою програмою «Експортний контроль і безпека кордонів». Росія продала катери типу «Соболь». ВМФ республіки найслабший у військовому аспекті серед країн, які мають вихід у Каспійське море. Найбільшою загрозою на Каспії є контрабанда та розповсюдження зброї масового ураження⁷³³.

Закон «Про військовий обов'язок і військову службу» (2001 р.) визначає призовний вік 18–30 років. Термін служби порівняно з законом 1993 р. збільшено до 24 місяців, на флоті у в підрозділах берегової охорони – до 30 місяців. За особистою заявою військову службу можна почати і з 17 років. Відтермінування від призову скасоване, як і альтернативний та контрактний види служби⁷³⁴. Військову службу проходять за межами регіону, з якого призивались, для зменшення кланово-племінного та регіонального впливу на комплектування ЗС. Близько 18 тисяч туркменів проходять службу у прикордонних, внутрішніх військах МВС, міністерстві національної безпеки і службі особистої охорони Президента. Армія має певні проблеми з кадровим забезпеченням збройних сил. Слід згадати про специфічність використання військових у республіці: військово-службовців доволі часто залучають до будівельних робіт. Державтоінспекцію передано від МВС до МО. Військові освоюють професії залізничника та працюють на автотранспорті.

Під час створення власної армії національні військові кадри почали готувати у Військовому інституті МО на 14 кафедрах. Додатково було укладено договори про підготовку офіцерів з Росією, Україною, Туреччиною та Пакистаном. Участь Туркменістану в програмі НАТО ПЗМ дала змогу готувати офіцерів у навчальних центрах країн-членів Альянсу. Військові кафедри і факультети у цивільних ВНЗ ліквідовано.

Президент Туркменістану Гурбангули Бердимухамедов у січні 2009 р. підписав Військову доктрину незалежного, постійно нейтрального Туркменістану. Доктрина охоплює систему офіційно прийнятих військово-політичних, військово-економіч-

⁷³² The Military Balance 2010 // The International Institute for Strategic Studies. – London, 2010 – P. 372.

⁷³³ Алексеев А. Вооруженные силы Туркменистана // Экспорт вооружений. – 2003. – № 3. – Май–июнь. – С. 23.

⁷³⁴ Закон Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу» (2001 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01jd.

них і військово-стратегічних принципів, які становлять основу забезпечення військової безпеки країни. Військова доктрина розвиває положення, які викладені в Концепції національної безпеки та Декларації «Про зовнішньополітичний курс Туркменістану в XXI ст.», закону «Про оборону»⁷³⁵. Доктрина має оборонний характер. Її правовою основою є Конституція республіки, закон «Про постійний нейтралітет Туркменістану». Військова доктрина скерована на відповідь у найкоротший час на військові загрози, зокрема такі: порушення територіальної цілісності; спроба втручання у внутрішні справи країни; наявність локальних війн та військових конфліктів поблизу кордону; можливість застосування зброї масового ураження та її розповсюдження; підрив стабільності у регіоні через нарощування озброєння іншими державами; прояви міжнародного тероризму, сепаратизму і релігійного екстремізму; створення військових угруповань поряд з кордоном Туркменістану; порушення військової рівноваги, що склалася у регіоні; напад на об'єкти на кордоні; прикордонні конфлікти та військові провокації; створення, озброєння та підготовка збройних груп для переміщення на територію Туркменістану; спроба насильницького способу зміни конституційного ладу; діяльність екстремістів та сепаратистів, скерована на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації; створення незаконних військових угруповань; напади на військові об'єкти, арсенали, склади зброї; розповсюдження зброї, боєприпасів, вибухових речовин для здійснення диверсій, терористичних актів; створення озброєних груп з метою переміщення контрабанди. У військовій доктрині сучасну військово-політичну ситуацію в регіоні та у світі визнано нестабільною. У доктрині виділено основні фактори, що загрожують миру та безпеці: тенденції до розв'язання локальних війн з їх можливим переростанням у великомасштабні; формування сепаратистських рухів, які ґрунтуються на націоналізмі, етнічному та релігійному екстремізмі; розповсюдження і доставка зброї масового ураження, загострення інформаційних війн; розширення масштабів міжнародної злочинності. За військовою доктриною, держава – головний гравець у забезпеченні військової безпеки. Головною ціллю забезпечення є попередження, локалізація і нейтралізація військових загроз. Туркменістан, як і інші країни Центральної Азії, зобов'язався не мати, не виробляти, не розповсюджувати і не транспортувати через свою територію ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового ураження. Військові загрози Туркменістан локалізує і нейтралізує спочатку невійськовими методами (політичні, дипломатичні, використання можливостей ООН та інших міжнародних безпекових організацій). У доктрині передбачено наявність прикордонних військ та військ Міністерства національної безпеки⁷³⁶.

Загальне керівництво ЗС здійснює Президент, безпосереднє Міністр оборони. Генеральний штаб виконує функцію органу оперативного управління. Міністерство оборони розробляє концепцію озброєння та забезпечення Збройних сил, формує

⁷³⁵ Закон Туркменістану «Про оборону» 2010 р. // Відомості Меджилісу Туркменістану. – 2010. – № 3 – С. 59.

⁷³⁶ Военная доктрина Туркменистана. Законодательство Туркменистана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01eu.

державне оборонне замовлення. Перспективне планування у ЗС ведуть згідно із довгостроковими (до 15 р.), середньостроковими (до 5 років) та короткостроковими (1 рік) планами. Збройні сили можна застосувати відповідно до вимог Конституції, інших відповідних законів для відповіді на військову агресію, захист конституційного ладу, територіальної цілісності та національних інтересів за спроби перенести військові дії на територію республіки. Згідно з Військовою доктриною Туркменістану, війська можна використати всередині країни для допомоги органам внутрішніх справ та внутрішнім військам, прикордонним військам, органам державної влади і управління. Військово-економічне забезпечення військової безпеки ґрунтується на задоволенні необхідних потреб ЗС у матеріальних засобах і фінансових ресурсах.

Військова політика США щодо Туркменістану активізувалась після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Республіка Туркменістан, як і Таджикистан і Казахстан, відкрила свій повітряний простір для польотів авіації США і міжнародної коаліції під час операції ООН та НАТО з метою підтримки Північного альянсу в Афганістані та нейтралізації терористів. 2002 р. між США та Туркменістаном було підписано Угоду про використання повітряного простору республіки літаками військово-транспортної авіації США для дозаправки на цивільному аеропорті Ашгабата. За цією угодою бюджет Туркменістану щорічно додатково отримував від \$ 8 до 12 млн. Американські військові активно проводили перемовини з метою використання якихось із трьох можливих військових аеродромів Туркменістану: Небіт-ага, Ак-Тепе і Мари-2. Остаточо вибрано Мари-2, оскільки цей аеродром може приймати одночасно два і більше авіаполки стратегічної авіації (понад 50 літаків). Під час підписання договору про іноземну військову базу не згадували, бо Туркменістан дотримується статусу нейтралітету, акцент робився на інвестиційні вливання в економіку республіки. 2005 р. згадану військову базу було повністю реконструйовано будівельними компаніями з ОАЕ (Об'єднаних Арабських Еміратів), а комісія МО США надала висновок про придатність об'єкта для використання військовою авіацією. Арабські будівельні компанії провели відновлювальні роботи і на аеродромі в Кушці. Однак справа далі переговорів і спонсорської допомоги не пішла. США продовжують фінансувати національну безпеку Республіки Туркменістан (у розмірі \$ 1,4–1,7 млн. у 2006–2008 рр.). Частка фінансової допомоги США у забезпеченні національної безпеки республіки становить близько 23 %, що менше, ніж в інших країнах ЦА. Туркменістан порівняно з іншими республіками Центральної Азії мало витрачає на підготовку прикордонників, митників та військових з метою протидії наркотрафіку через морський кордон.

Туркменістан навесні 1994 р. одним з перших у Центральній Азії номінально приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру». Участь у цій програмі не було використано для створення національної армії та військового переозброєння. Фактичну співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору було налагоджено 1992 р., коли Республіка Туркменістан ввійшла до Ради північноатлантичної співпраці, яка згодом 1997 р. перейменована на Раду європейсько-

атлантичного партнерства (РЄАП). Дотримуючись позиції постійного нейтралітету, республіка не надає своїх військ для проведення операцій під егідою НАТО. Туркменістан співпрацює з Альянсом у сфері забезпечення безпеки, науки і навколишнього середовища. Програму співпраці викладено в індивідуальній програмі партнерства. Питання безпеки охоплюють спільні інтереси у сфері прикордонного контролю, охорони кордону, управління оборонним сектором, формування оборонного бюджету та планування оборони. Туркменістан заявляє про готовність брати одноразову участь в операціях НАТО з надання допомоги у разі стихійних випадків, гуманітарних та пошуково-рятувальних операцій, ліквідації наслідків катастроф. США надає допомогу Туркменістану також у межах програми «Експортний контроль і безпека кордонів» з технічного обслуговування патрульно-сторожових катерів. 2003 р. Іран передав у довгострокову оренду сім катерів та один есмінець. Таку саму допомогу надала Україна та США по одному катеру. У квітні 2008 р. Президент Туркменістану взяв участь у саміті НАТО, де заявив про готовність розширити співпрацю з Альянсом, а також долучитись до миротворчих операцій НАТО. Президент дав згоду на створення на території республіки учбових баз для «голубих касок» (війська ООН), розміщення складів і тилових баз для потреб НАТО, погодив транзит вантажів через залізницю до Афганістану в обхід Росії за маршрутом Туреччина – Грузія – Азербайджан – Каспійське море (паром) – Туркменістан (Кушка) – Афганістан⁷³⁷. Такі дії Президента Туркменістану пояснюються бажанням залучити світових інвесторів для будівництва газопроводу Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія. Цей напрямок газопроводу найоптимальніший та найперспективніший для республіки, однак бажання розбудовувати міжнародні газопроводи та претендувати на роль лідера у паливно-енергетичному питанні викликає деякий дисбаланс у безпеці Центральної Азії. Туркменістан займає 4 місце в світі з видобутку газу і є другим світовим експортером голубого палива.

Туркменістан є спостерігачем (асоційованим членом) у СНД⁷³⁸. Бере участь тільки у нарадах з питань боротьби з наркотиками і тероризмом. Такий самий статус Туркменістан має в ОДКБ та ШОС. Республіка свою військову співпрацю з РФ будує на основі Договору про дружбу і співпрацю (2002 р.), а також Угоди про військову співпрацю (2003 р.). Ашгабат спочатку відмовився від «Договору про спільні заходи із створення Збройних сил Туркменістану» (1992 р.). Надалі, 1994 р., було скасовано Об'єднане командування, яке в період 1992–1994 рр. координувало дії двох країн у військовій сфері. 1999 р. було переглянуто Договір про прикордонну співпрацю, внаслідок чого з території республіки повністю було виведено російських прикордонників. Незважаючи на ці договори, Росія зацікавлена у взаємовідносинах з Туркменістаном насамперед у паливно-енергетичному (газовому) секторі. Угода про поставку газу на територію Росії є основою Договору про безпеку між двома країнами. МО Туркменістану не відмовляється від допомоги

⁷³⁷ Туркмения расширяет сотрудничество с НАТО // Независимая газета. – 2008. – 13 мая.

⁷³⁸ Туркмения присматривается к ОДКБ // Независимая газета. – 2008. – 19 декабря.

Головного розвідувального управління Генштабу ЗС РФ у підготовці своїх військових кадрів. Реальної військової співпраці між РФ та Туркменістаном не було в період з 2000 по 2008 рр., що підтверджує відсутність російських офіційних військових делегацій до республіки. У липні 2008 р. Туркменістан відвідав Міністр оборони РФ Анатолій Сердюков. До цього 2007 р. російський НДІ спеціальних систем зв'язку, автоматизації і керування отримав замовлення на розроблення єдиної системи управління національними військовими силами Туркменістану. Доволі показово виглядають кадрові зміни серед силовиків Туркменістану, які відбуваються після особистих зустрічей Президента республіки Гурбангули Бердімухаммедова з В. Путіним. Так, в квітні 2007 р. свою посаду залишив керівник МВС країни Акмамед Рахманов, а в травні цього ж року, після підписання Каспійського проекту, було звільнено начальника особистої охорони президента Акмурада Реджепова. Економічна співпраця між країнами ґрунтується на газових поставках, показники яких з кожним роком зростають. 2006 р. цей показник досягав \$ 4,8 млрд. Прямих угод між країнами про військово-технічну співпрацю до 2008 р. не було. озброєння закуповували безпосередньо у російських підприємств військово-оборонного комплексу – наприклад, було закуплено 150 автомашин підвищеної прохідності «Хартер» УАЗ на суму \$ 1,5 млн. для потреб МВС. 2007 р. з ініціативи Президента розпочалась технічна модернізація силових структур республіки. У червні 2008 р. вперше Туркменістан підписав контракт на закупівлю та технічне обслуговування шести реактивних систем залпового вогню «Смерч» вартістю \$ 70 млн. Цьому передувала поїздка Міністра оборони Туркменістану Агагельди Мамедгельдієва на Міжнародну виставку озброєння, військової техніки і боєприпасів «Российская выставка вооружения. Нижний Тагил – 2008». Цього ж року Росія погодилась передати на основі договору оренди до складу ВМС Туркменістану новий бойовий ракетний катер типу «Молния»⁷³⁹.

У серпні 2008 р. на заході республіки пройшли військові навчання, на яких було продемонстровано все озброєння армії, як правило, 60–80-х років: самоходні гаубиці «Гвоздика» та «Акація», реактивні системи залпового вогню «Град» і «Ураган», оперативно-тактичний ракетний комплекс «Скад», зенітно-ракетний комплекс «Оса», зенітна самохідна установка «Шилка», тактична ракета «Луна-М»⁷⁴⁰.

Вересень 2008 р. був важким для керівництва силових відомств Туркменістану. В Ашгабаті відбулись озброєні сутички між владою і прибічниками Ісламської держави Туркменістан (ісламські екстремісти, мафіозні клани). На вулиці вийшли озброєні люди, які провокували міліцію та вимагали зустрічі з Міністром внутрішніх справ. Один з міліцейських постів обстріляли, загинув один міліціонер. Терористи захопили Ашгабатський завод питної води, взяли в заручники 50 робітників. Терористи висунули вимоги до Президента, Меджлісу

⁷³⁹ Старчак М. США VS. Россия в попытке сотрудничества с Туркменистаном в сфере безопасности и обороны / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2 (62).

⁷⁴⁰ Арбенін С. (Ашхабад) Туркменистан: В капкане нейтралитета // Фергана (рус). 24 сентября 2008 р.

(парламенту) та Халк Маслахат, щоби під час засідання Народних зборів, на яких планувалось прийняти нову Конституцію, за якою Туркменістан визнавали світською державою, було прийнято рішення про проголошення Ісламської республіки Туркменістан. Безпорядки продовжувались три дні. Силкові органи відновили громадський порядок, однак показали неготовність до профілактично-упереджувальних дій проти подібних релігійно-екстремістських виступів. Росія по-своєму відреагувала на події в Ашгабаті, висловивши сумніви у надійності туркменсько-афганського кордону та якості американської фінансової допомоги із його зміцнення. Вересневі події 2008 р. спонукали Президента республіки проявити ініціативу щодо укріплення силових структур, створення спеціального підрозділу з боротьби з тероризмом, відкриття центру з підготовки спеціалістів з боротьби з наркотиками і організації спеціальної школи поліції, забезпечивши їх найновішими засобами. Президент збільшив фінансування прикордонної служби, було розпочато будівництво дванадцяти прикордонних застав на узбецькому та афганському кордонах. Більшу частину цієї роботи здійснили Росія та Держдепартамент США⁷⁴¹.

Використовуючи борги України за газ, Туркменістан проводить взаємозаліки під час постачань військового озброєння та техніки. 2003–2004 рр. обсяг таких військових закупівель між республіками становив \$ 280 млн. 2003 р. Україна поставила збройним силам Туркменістану радіолокаційну станцію «Кольчуга-М», яка дає змогу здійснювати повітряний моніторинг у радіусі до 600 км. У військових навчальних закладах України навчаються майбутні офіцери туркменістанської армії. Військову техніку та озброєння МО Туркменістану закуповує також у Болгарії, Чехії, Словаччини, Румунії, Білорусі, Китаї.

Військовий інститут Туркменістану (Ашгабат) створений у 1993 р. і складається з 14 кафедр, на яких працюють лише два доктори та 10 кандидатів наук. В інституті навчаються до 600 осіб. Крім названого інституту, в республіці функціонують Військова академія, академія поліції, створено Військово-морський інститут. Останній військовий навчальний заклад покликаний готувати морських військових для забезпечення Каспійської військово-морської бази, яка відповідно до нової Військової доктрини 2009 р. повинна стати основою захисту морського кордону та ефективної боротьби проти контрабандистів та терористів.

Президент республіки, Верховний Головнокомандувач збройних сил Туркменістану, генерал армії Г. Бердімухаммедов намагається створювати нові сучасні підрозділи Національної армії. Так, воїни Національної армії на початку 2011 р. у гірському навчально-тренувальному центрі «Південна Келята», поблизу Ашгабата провели показові військово-тактичні навчання «Щит-2011», «Galkan-2011», у яких взяли участь усі види військ збройних сил республіки. Президент ознайомився з новинкою АПС – безпілотним літаком, а також спостерігав за діями бойових вертольотів Мі-17, Мі-8, Мі-24, реактивними системами «Смерч», комплексами «Ураган», «БМ-21 Град», протитанковими комплексами «Штурм-С» та «Малютка-М».

⁷⁴¹ Сейдахметов Б. Танки в Ашхабаде // Новое поколение (Казахстан). – 19 сентября 2008.

У Туркменістані створено військові частини Цивільної оборони відповідно до однойменного закону. Їх формування передбачає територіальний та об'єктовий принципи⁷⁴². Створюються також оперативно-рятувальні загони.

30 березня 2011 р. Президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов своїм Указом відправив у відставку міністра національної безпеки генерал-майора Ч. Аманова, який займав цей пост з жовтня 2007 р. Ч. Аманов до цього очолював службу охорони президента. Причина звільнення – незадовільна робота. Рішення було прийнято на черговому засіданні Державної ради з безпеки. Новий міністр національної безпеки призначив секретаря Ради безпеки Туркменістану Яйли Бердиева, який до цього займав пост міністра оборони та очолював митну службу. Йому було присвоєно звання генерал-лейтенанта. Новим міністром оборони став генерал-майор Бегенч Гундогдиев.

До зовнішньої політики Туркменістану важко застосувати раціональну категорію оцінок, тому що пріоритети не мають аналогів в інших країнах Центральної Азії. Внутрішня політика теж повністю авторитарна, і підтримується силовими структурами КНБ та МВС⁷⁴³.

Туркменістан вважає, що основною загрозою для його національної безпеки можуть бути локальні війни та збройні конфлікти у сусідніх республіках Центральної Азії (Афганістан, Узбекистан, Таджикистан). Забезпечуючи власну військову безпеку, керівництво країни виділяє три проблемні напрями: каспійський, афганський та таджицько-узбецький. Чинна військова доктрина Туркменістану ґрунтується на принципах «позитивного нейтралітету»: Туркменістан жодну країну світу не розглядає як можливого супротивника; країна не входить до колективних військових та військово-політичних блоків; не застосовує зброї для міждержавного врегулювання; військову силу розглядає як елемент власної самооборони; Туркменістан на своїй території не розміщує іноземних військових баз; ЗС Туркменістану сприяють запобіганню війнам та збройним конфліктам.

Закон Туркменістану «Про боротьбу з тероризмом» було прийнято 15 серпня (Алп Арслан) 2003 р. Цей закон відповідає вимогам чинної Конституції, Кримінальному кодексу, рішенням парламенту. Закон визначає правові та організаційні основи, дає визначення таким поняттям, як тероризм, терористична діяльність, міжнародна терористична діяльність, терористичний акт, злочини терористичного характеру, терорист, терористична група, терористична організація, боротьба з тероризмом, антитерористична операція, зона проведення антитерористичної операції, заручник. За боротьбу з тероризмом відповідають Кабінет Міністрів та Президент, безпосередньо працюють вісім центральних державних установ: Міністерство національної безпеки, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Міністерство оборони, Державна служба з обліку

⁷⁴² Закон Туркменістану «Про цивільну оборону». 2003 р. Законодавство Туркменістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01bb

⁷⁴³ Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

зарубіжних громадян, Державна прикордонна служба, Державна митна служба та Генеральна прокуратура. Координує діяльність цих органів Державна комісія з боротьби з тероризмом. Під час проведення антитерористичної операції за рішенням Президента Туркменістану створюється оперативний штаб, який очолює представник МНБ або МВС. Положенням про оперативний штаб передбачено проведення переговорів з терористами з метою збереження життя та здоров'я людей тощо⁷⁴⁴.

Росія прагне розширити військову співпрацю з Туркменістаном, змагаючись у цьому питанні з США та НАТО, Іраном, Пакистаном, Туреччиною. США фінансують програми із зміцнення туркменсько-афганського кордону, вважаючи його найсприятливішим для поширення тероризму та наркотиків у Центральній Азії. НАТО вважає, що на території Туркменістану можливо розташувати тиллові забезпечувальні підрозділи (аеродроми, склади, центри підготовки тощо), які повинні бути захищені від можливих військових атак з боку афганських терористичних підрозділів. Туркменістан, володіючи величезними запасами природного газу, вважає економічну співпрацю пріоритетною для забезпечення власної національної безпеки. У республіці продовжує панувати авторитарний режим правління. Республіка Туркменістан проводить рівновіддалену зовнішню політику, декларуючи свій позитивний нейтралітет. Країна не приєднується до жодного військово-політичного блоку, не входить до систем колективної безпеки, окрім СНД. У республіці введено візовий режим для громадян пострадянських республік. Туркменістан розширяє військову співпрацю із США та НАТО.

2.5.5. Киргизстан – повернення на російську орбіту

Киргизія (Киргизстан, Киргизька республіка) – країна Центральної Азії. Знаходиться на сході регіону і межує з Казахстаном (протяжність кордону – 1050 км), Узбекистаном (1099 км), Таджикистаном (870 км) та Китайською Народною Республікою (858 км). Її територія охоплює західну та центральну частини передгір'я Тянь-Шаню та північної частини Паміру, де беруть початок більшість річок Центральної Азії. ¾ території країни зайнято горами. У республіці знаходиться всесвітньо відоме озеро Іссик-Куль. Республіку поділено на 7 адміністративних областей: Джалал-Абадську, Чуйську, Іссик-Кульську, Ошську, Талаську, Наринську, Баткенську.

Населення станом на січень 2010 р. становило 5,3 млн. осіб, з яких понад 70 % киргизи. 1989 р. населення республіки нараховувало 4,2 млн., динаміка приросту доволі висока. До армії щорічно йде 8 тисяч юнаків. У республіці високий рівень нелегальної трудової міграції⁷⁴⁵. Більшість киргизів за віросповіданням мусуль-

⁷⁴⁴ Закон Республики Туркменистана «О борьбе с терроризмом»: от 15.08.2003 г., № 190-II // Ведомости Меджлиса Туркменистана. – 2003. – № 3. – С. 28.

⁷⁴⁵ Уметова А. Э. Трудовая миграция в Кыргызстане: проблемы и особенности // Центральная Азия и культура мира: Международный научно-обозревателный журнал. – Бишкек, 2008. – Вып. 1-2 (23–24). – С. 172–174.

мани. Релігія відокремлена від держави. Решта населення – це узбеки та росіяни. Російська мова разом з киргизькою є другою офіційною мовою. Республіка входить до низки міжнародних організацій, з них безпекових: СНД, ОДКБ, ООН, ШОС, співпрацює з НАТО у межах програми ПЗМ.

31 серпня 1991 р. республіка проголосила свою незалежність від СРСР. Столицею країни є м. Бішкек (попередня назва – Фрунзе). За чинною Конституцією (2010 р.), Киргизія є єдиною в цьому регіоні парламентською республікою. До цього була президентською республікою. Парламент однопалатний і складається із 120 депутатів, яких обирають за партійними списками терміном на 5 років. У країні багатопартійна система. Найчисельнішими є 9 політичних партій, серед яких залишилась комуністична. Президента обирають на всенародних виборах терміном на 6 років. Право вдруге переобиратися на цю посаду не передбачено. Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням найбільшої фракції.

1999 р. узбецькі бойовики з Ісламської організації спробували прорватися на територію Киргизії з боку Узбекистану, однак були витіснені. Киргизія не була втягнута в узбецькі події. 16–18 березня 2003 р. у республіці відбулися сутички між громадянами та представниками органів правопорядку, під час яких 5 осіб загинуло. Після цих подій прем'єр-міністр країни подав у відставку.

24 березня 2005 р. після спроби фальсифікації результатів виборів настала криза влади. По країні прокотились масові заворушення: люди захоплювали приміщення органів місцевої влади, відбувалися збройні сутички. Цей квітневий період 2005 р. називають «Революцією тюльпанів». Тодішній Президент Киргизії А. Акаєв залишив країну, а згодом відмовився від посади. У містах почалися погроми і грабунки. До влади прийшла опозиція на чолі з К. Бакієвим. Влітку 2005 р. відбулись дострокові президентські вибори, перемогу на яких отримав К. Бакієв. Ці радикальні політичні дії не привели до політичної стабілізації у республіці.

У листопаді 2006 р. виник конфлікт між Головою парламенту (Жогорку кенеша) та Президентом. Голова парламенту подав у відставку. У квітні 2006 р. у країні знову розпочалися заворушення з вимогою проведення конституційної реформи та очищення влади від криміналітету. 2 листопада 2006 р. у Киргизії розпочався безстроковий страйк з вимогою відставки Президента та Прем'єр-міністра. Щоб врятувати ситуацію, Президент країни у спішному порядку підписав проект Нової конституції, який 30 грудня 2006 р. прийняв парламент. Цю Конституцію було прийнято 17 січня 2007 р., згодом її скасував Конституційний суд. Країна продовжила жити за Конституцією 2003 р.

У квітні 2010 р. в республіці відбулась чергова Народна революція. До влади прийшли лідер опозиції Роза Отунбаєва і Тимчасовий уряд. Деякі історики-міжнародники вважають цю подію державним переворотом. Президент спочатку переховувався на території країни, а згодом покинув Киргизію. 27 червня 2010 р. на Всенародному референдумі було прийнято чинну Конституцію Киргизстану. 10 жовтня цього ж року у республіці відбулись позачергові парламентські вибори, після яких Киргизія стала конституційною парламентською республікою. Повноваження парламенту і уряду стали більшими, ніж у Президента. Чинний Президент Р. Отунбаєва склала свої повноваження

31 грудня 2011 р. Президентські вибори в Киргизії призначено на 30 жовтня 2011 р. Новим Президентом РК став Алмазбек Шаршеневич Атамбаєв, повноваження якого закінчуються 31 грудня 2017 р.⁷⁴⁶

Після розпаду СРСР економіка Киргизії знаходилась у глибокій кризі. Прибутковими галузями є уранодобувна і переробна галузі, золотодобувна та переробна, енергетична. За видобутком золота Киргизія знаходиться на третьому місці після Росії і Узбекистану. 2003 р. цей показник становив 22,5 тонн золота на родовищі «Кумтор». 70 % підприємств республіки приватизовано і знаходяться під контролем першого Президента А. Акаєва. Республіка володіє 6 гідроелектро-станціями, які об'єднані в Наринський каскад. Водні ресурси стали проблемою регіону. Казахстан та Узбекистан 80 % води отримують з території Киргизії⁷⁴⁷. У киргизькій частині знаходиться Токтогульське водосховище, воду з якого розподіляє республіка. 2000 р. такі дії поставили під загрозу сільське господарство сусідніх центральноазійських республік⁷⁴⁸. Узбекистан у відповідь на дії Киргизії розгорнув на кордоні підрозділи ВДВ і провів низку показових навчальних захоплень добре захищених об'єктів, що було сприйнято киргизькими військовими як військова погроза.

Найбільші капіталомісткі економічні проекти ведуться за участі Росії. Росія контролює і флагмани оборонної промисловості корпорацію «Дастан» і АТ «Айнуур». Уряд запланував передати РФ підприємство ВПК «Дастан» взамін на участь Росії у будівництві нової Камбаратинської ГЕС-1. 48 % працівників – селяни. Безробіття в країні становить близько 3 %, середня зарплата – 150 \$. У Киргизії функціонує 26 ВНЗ, з яких один військового профілю – Бішкекське вище військово-командне училище, яке готує молодших офіцерів загальновійськового профілю та офіцерів-техніків для військової авіації.

Киргизія мала чотири Конституції: 1993 р., 2003 р., 2006 р, чинна 2010 р.

Остаточний варіант чинної Конституції Киргизії було запропоновано Тимчасовим урядом і винесено на Всенародний референдум 27 червня 2010 р. Конституція закріплює народне бажання побудови суверенної, демократичної держави, де принцип верховенства права забезпечує захист прав кожного громадянина. За конституцією єдиним джерелом влади є киргизький народ. Ст. 4 п. 4 забороняє військовослужбовцям бути членами політичних партій або підтримувати будь-яку партію. Ця стаття забороняє створення політичної партії на етнічній або релігійній основі. Ст. 14 забороняє використання Збройних сил для внутрішньодержавних

⁷⁴⁶ Президент Киргизії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.kg/ru>.

⁷⁴⁷ Сирдар'я найдовша (3019 км) і друга за водонаповнюваністю серед рік Центральної Азії. Площа басейну 219 тис. кв. км. Основна частина (75,2 %) стоку ріки формується на території Киргизстану, 15,2 % – на території Узбекистану, 6,9 % – в Казахстані і 2,7 % – в Таджикистані. (Прим автора).

⁷⁴⁸ Суюмбаєв М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – № 1. – С. 31.

політичних цілей. Переміщення та використання збройних сил за межами республіки дозволено тільки за згоди парламенту, якщо за таку пропозицію проголосувало понад ¾ депутатів. Згідно із ст. 56 в Киргизії здорові юнаки у віці від 18 до 27 років підлягають обов'язковій строковій військовій службі. Відповідно до закону «Про альтернативну (невійськову) службу» певна категорія може проходити альтернативну службу, відраховуючи 20 % своєї зарплати до бюджету МО. Президент країни відповідно до ст. 64 не тільки Головнокомандувач ЗС, але й очолює Раду оборони країни: він має право оголошувати військовий стан у країні, після чого має терміново винести це питання для розгляду у парламенті. Парламент, своєю чергою, дотримуючись ст. 74, вирішує питання війни і миру, законності введення військового стану, затверджує або скасовує укази Президента з цих питань. У випадках відсутності Президента його обов'язки виконує прем'єр-міністр⁷⁴⁹.

До законодавчих актів, які регулюють взаємовідносини у сфері військової безпеки, належать закон «Про оборону і Збройні Сили КР» (1994 р.), Концепція національної безпеки, Військова доктрина та Військово-оборонна концепція (1993 р.). За думкою директора Інституту стратегічного аналізу и прогнозу КРСУ А. Л. Салиєва, сьогодні Киргизія знаходиться на стадії оновлення нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері безпеки і оборони. З моменту отримання незалежності військові загрози не змінилися – змінюється тільки ставлення до них і способи реалізації захисних заходів⁷⁵⁰.

Військову доктрину Киргизстану прийнято 23 березня 2002 р., повна офіційна назва документа «Про Військову доктрину Киргизької Республіки в перехідний період до 2010 р.». Військова доктрина складається з чотирьох розділів: військово-політичні, військові, військово-економічні основи забезпечення військової безпеки і підготовка до оборони. Доктрина має оборонний характер і передбачає співпрацю у військово-оборонній сфері з країнами-членами СНД, ОДКБ та ШОС. У розділі «Міжнародна військова та військово-технічна співпраця» передбачено співпрацю в межах програми НАТО «Партнерство заради миру», з Росією, США, КНР, Туреччиною, ФРН, Францією, Великою Британією та участь у військових операціях під егідою ООН. За військовою доктриною, конфлікти є справедливими та несправедливими; ті, які суперечать Статуту ООН і ті, що йому не суперечать. Зовнішніми загрозами Киргизія вважає можливість вторгнення бандформувань з територій сусідніх країн (Узбекистану, Таджикистану). Саме тому у доктрині передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у гірській місцевості – саме звідти очікують проникнення незаконних військових формувань на територію республіки. Доктрина передбачала будівництво (реформування) ЗС у три етапи, яке завершилось 2010 р. Військова доктрина КР передбачає можливість використання Збройних сил для захисту від антиконституційних дій, протиправного збройного

⁷⁴⁹ Конституция Кыргызстана 2010 г. Правительство Кыргызской республики. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gov.kg/?page_id=263.

⁷⁵⁰ Салиев А. Л. Главная угроза – разруха в головах // МСН. – 2010. – 19 марта. – С. 8.

насилия, які загрожують цілісності країни⁷⁵¹. Сьогодні парламент розробляє проект нової військової доктрини.

У республіці ведуться дебати про створення нової військової доктрини, яка змінила б структуру, підготовку і оснащення збройних сил відповідно до наявності реальних загроз, серед яких основними є міжнародний тероризм та екстремізм. Прямої військової загрози для республіки, як і інших республік Центральної Азії, сьогодні немає. Військові експерти вважають, що передача прикордонних військ у підпорядкування Державного комітету національної безпеки була неефективною, зважаючи на те, що охорона гірських кордонів з Узбекистаном, Таджикистаном та Китаєм стає пріоритетом у нейтралізації можливого агресора⁷⁵².

Бюджет для оборони країни розрахований тільки на підтримання боєготовності збройних сил. Так, 2008 р. його витрати становили \$ 43,9 млн., або 1,3 % ВВП. У попередній 2007 р. військовий бюджет становив \$ 30 млн. У таких умовах республіка проводить військово-політичну політику максимальної інтеграції в наявні оборонні системи, обираючи військово потужні країни своїми стратегічними партнерами, насамперед це Російська Федерація⁷⁵³.

У республіці, крім Збройних Сил Міністерства оборони, є інші військові формування. Це прикордонні війська (5 тис.), внутрішні війська МВС, державний комітет національної безпеки (3 тис.), національна гвардія та служба державної охорони. В Баткенській області функціонують загони самооборони. Парламент (Жогорк Кенеш) пропонує створити при МО війська територіальної оборони.

Загальна орієнтовна чисельність людських військових ресурсів (чоловіки у віці від 15 до 49 років) становить 1 203 000 осіб, з них придатні до військової служби 975 000, щорічно досягають призовного віку близько 50 тис., щорічно призивають 5 000 призовників. Чисельність збройних сил становить близько 15 тис. військовослужбовців, не враховуючи військових формувань. За даними IISS (International Institute for Strategic Studies, 2005), загальна чисельність підрозділів Міністерства оборони становила 10,9 тис.⁷⁵⁴ Головнокомандувачем ЗС КР є Президент. У складі Збройних сил є сили загального призначення, сили швидкого реагування та сили негайного реагування. Особливим формуванням є Південне угруповання об'єднаних сил, створене 1999 р.

Збройні Сили республіки охоплюють сухопутні війська, військово-повітряні сили, артилерію, сили повітряної оборони (створені 2006 р.), десантні війська і підрозділи спеціального призначення. Збройні сили Киргизії, які почали створювати у січні 1992 р. на основі військових підрозділів Радянської армії Туркес-

⁷⁵¹ Бабаджанов А. Я. Анализ военных доктрин государств-участников ОДКБ // Вестник МГИМО. – М., 2005. – С. 63–64.

⁷⁵² Клименко А. Ф. Военные доктрины и концепции стран АТР / России и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие. – М.: Изд. институт Дальнего Востока РАН, 2002.

⁷⁵³ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217).

⁷⁵⁴ The Military Balance 2005, 2007, 2008, 2009, 2010 / IISS (International Institute for Strategic Studies. London, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010.

танського військового округу, було взято під юрисдикцію республіки відповідно до Указу Президента від 29 травня 1992 р. ЗС КР поділено на Північну і Південну групи, які об'єднують силові підрозділи для боротьби з проявами екстремізму та бандитськими формуваннями. На території республіки було дислоковано 17-й артилерійський корпус, що складався з 2-х мотодивізій. Згодом із цих дивізій було сформовано 1998 р. 1-шу Койташську та 3-тю Ошську бригади. 70–75 % військово-службовців ЗС – контрактники, решта – строкові призовники.

У республіці службу в армії передбачено Конституцією. Одночасно дозволено альтернативну (невійськову) службу. Термін строкової військової служби – 12–18 місяців. Випускники вищих навчальних закладів, які пройшли військову перепідготовку, отримують звання лейтенанта запасу. Крім цього, функціонують Киргизький національний військовий ліцей, Об'єднаний навчальний центр ЗС для підготовки сержантів, Бішкекське багатoproфільне вище військове училище, яке щороку випускає 100 офіцерів, Центр підвищення кваліфікації офіцерів і прапорщиків. 2006 р. киргизька армія перейшла на використання тільки національної мови.

Сухопутні війська складаються з однієї мотострілецької дивізії, трьох бригад з танковими батальйонами, окремого танкового батальйону, трьох кулеметно-артилерійських батальйонів. Проблема СВ полягає у тому, що 50 % озброєння морально застаріле, 60–70-х років минулого століття та не придатне для застосування у гірській місцевості. Танки Т-72, БМП-1, БМП-2, БТР-70, БТР-80. У силах загального призначення передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у горах, що вимагає повного переозброєння.

Військово-повітряні сили мають у своєму складі змішаний авіапункт та вертолітну ескадрилью. Бойові літаки представлені винищувачами МіГ-29 та винищувачами-бомбардувальниками МіГ-21.

Артилерія об'єднує зенітно-артилерійську бригаду та один полк.

Сили повітряної оборони, які створені 2006 р., охоплюють 2 дивізіони СУ-25 та 4 дивізіони СУ-75.

До десантних та підрозділів спеціального призначення МО належать диверсійно-розвідувальний батальйон «Інбірс» (створений 1999 р.), який у своєму складі має три роти та підрозділ «Скорпіон», створений 1994 р. спочатку як 525-та рота, згодом трансформована у загін, потім у батальйон і зараз у бригаду. Підпорядковані ці підрозділи Головному управлінню розвідки Генерального штабу Міністерства оборони (ГУР ГШ МО). Обидва підрозділи добре озброєні новітніми видами зброї, можуть вести локальні бойові дії у гірській місцевості.

Спецпідрозділ Національної гвардії «Пантера» належить до десантно-штурмових видів, нараховує 800 військовослужбовців. Поряд функціонують ще два підрозділи «Барс» та «Едельвейс», а також розвідувальна рота. Загальна чисельність Національної гвардії близько 1,5 тис. осіб. Це військово-формування у мирний час безпосередньо підпорядковується Президенту, у військовий час має бути у резерві Головнокомандувача ЗС.

Внутрішні війська МВС чисельністю близько 3,6 тис. складаються з підрозділів з охорони виправних колоній та спеціальних моторизованих міліцейських частин. ВВ МВС також мають у своєму складі спеціальний антитерористичний підрозділ «Шер». До складу «Шер» входять тільки офіцери і прапорщики, які пройшли спеціальну підготовку в Туреччині, США, Китаї, Росії.

Державна служба охорони має таємний загін «Арстан», головним завданням якого є бойове прикриття перших осіб держави.

Ще один спецпідрозділ – «Киргий» – функціонує у спеціальному агентстві з контролю за оборотом наркотиків.

Служба національної безпеки нараховує до 1 тис. осіб. Крім територіальних органів та військової контррозвідки, до складу СНБ входять спецпідрозділи «Калакан» (проведення спецоперацій) і антитерористичний підрозділ «Альфа».

Прикордонні війська нараховують 5 тис. і представлені 5 загонами (аналогічно за чисельністю та оснащенням полку), 4 дислоковані на південному кордоні і один на півночі Киргизії.

Формування прикордонної служби Киргизії розпочато 1998 р. – тоді їх чисельність сягала 3 тис. осіб. 19 травня 1999 р. у республіці прийнято закони «Про державний кордон» та «Про прикордонну службу». До цього кордон охороняла оперативна група Федеральної прикордонної служби Росії, яка 2002 р. передала 27 прикордонних застав колишнього Східного прикордонного округу СРСР. 2002 р. усі контрольно-пропускні пункти та прикордонні загоны було виведено з підпорядкування російських прикордонників. Спочатку прикордонна служба входила до складу МО, згодом до СНБ, а з жовтня 2002 р. її виділено у самостійну структуру. Сьогодні повністю забезпечений охороною кордон з Китаєм, хоча потребує технічного оснащення. Киргизія, дотримуючись вимог Статуту ШОС, інформує Китай про дислокацію своїх військових формувань у 100-кілометровій прикордонній зоні.

У Киргизії об'єднано всі силові підрозділи (прикордонної служби, національної гвардії, внутрішніх військ МВС) в одне відомство під керівництвом Міністерства оборони. Це пов'язано з перспективою можливого розвитку військово-політичної ситуації у регіоні. Таке реформування силових відомств дає можливість оперативно реагувати на загрози і надзвичайні ситуації, зменшувати час на міжвідомчі процедури, створювати одне державне замовлення на закупівлю продукції військового призначення

За даними IISS The Military Balance за 2007–2010 pp. (Військовий довідник) на озброєнні ЗС Киргизії знаходиться: танків Т-72 – 150–215 од., БМП-1 – 230–274 од., БМП-2 – 90–113 од., БРЛМ-2 – 30 од., БТР-70 – 25–53 од., БТР-80 – 10 од. Протитанкове озброєння представлене 26 од. «Малютка». Реактивні системи залпового вогню БМ-21 «Град» – 15 од., БМ-27 «Ураган» – 6 од. Артилерійські системи мають на озброєнні САУ 120 («Нона», «Гвоздика») – 30 од., гаубиці 1938 та 1943 року випуску – 107 од., міномети М-120 (виробництва США) – 48–50 од. Військова авіація представлена МіГ-21 – 48 од., ще 28 од. знаходяться на зберіганні

АН-12 – 2 од., АН-26 – 2 од., Л-39 – 4 од. та 24 од. на зберіганні, вертольоти Мі-24 – 9 (транспортні) та Мі-8 – 23 (багатоцільові)⁷⁵⁵.

Киргизія – бідна країна і самостійно не може вийти з економічної кризи. Імпортні операції перевищують експортні. МВФ 2011 р. надав республіці фінансову допомогу у розмірі \$ 100 млн. Південний кордон з Афганістаном залишається не облаштованим, що створює умови для незаконного переміщення наркотиків. Враховуючи цю ситуацію та беручи до уваги приєднання Киргизії 1994 р. до програми НАТО «ПЗМ», уряд республіки просить Альянс надати технічну допомогу в облаштуванні південних кордонів держави. НАТО дало згоду на проведення таких робіт, а також надання засобів зв'язку та технічної допомоги. Насамперед заплановано капітально відремонтувати будівлі-склади, де зберігається ракетно-артилерійське обладнання. З 2007 р. Киргизія бере участь в процесах планування та аналізу ПРМ.

Збройні сили республіки не відповідають оборонним потребам Киргизстану, мають низьку бойову готовність, слабе технічне оснащення, недостатній мобілізаційний резерв, і є найменш чисельні серед країн ЦА. Державний бюджет розрахований тільки на підтримання існуючої бойової готовності ЗС.

2008 р. витрати на військову безпеку становили \$ 43,9 млн., або 1,3 % від ВВП. Такою самою ситуація з фінансуванням військової безпеки була і в попередні роки, коли витрати на військову організацію не перевищували 2 % від ВВП. МО шукає альтернативних джерел фінансування, зокрема позабюджетних (йдеться про продаж застарілої техніки, яку можна використати у невійськових сферах). За оцінками військових експертів, близько 50 % армійського озброєння є застарілим і непридатним. Киргизстан намагається максимально інтегруватись у регіональні та міжнародні системи безпеки.

МО Киргизії військово-технічну співпрацю здійснює переважно з країнами СНД та членами ОДКБ. У республіці введено систему експортного контролю над озброєнням та військовою технікою, який покладено на Міністерство оборони. Міністерство відповідає за видачу ліцензій, дозволів на транзитне переміщення предметів військового призначення. Мета такого контролю – розповсюдження зброї масового ураження і засобів його доставки. МО скеровано на створення військової організації з мобільних підрозділів, готових до швидкого бойового розгортання і оперативних дій на загрозливих напрямках.

На території республіки знаходиться три військові об'єкти, які належать МО РФ. Це полігон «Озеро» на півострові Карабулун озера Іссик-Куль у с. Ічка-суу (автоматична сейсмічна станція і 170-та радіосейсмічна лабораторія сейсмічної служби МО РФ, які контролюють випробовування ядерної зброї), який займає 866 га землі; 338-й підрозділ зв'язку ВМФ під Бішкеком у с. Чалдовар (забезпечує зв'язок ГШ ВМФ РФ з підводними човнами і надводними кораблями в Тихому та Індійському океанах) та новозбудована 999-та військово-повітряна база на аеродромі

«Кант», 954-та випробовувальна база озброєння проти підводних човнів ВМФ РФ в районі с. Кой-Сари. Офіційні документи закріплюють довгострокове перебування російських військ на території Киргизстану.

Киргизія є учасником ОДКБ з 1992 р. Свою співпрацю у межах Організації ДКБ веде у напрямку створення сил швидкого реагування, які були б спроможними взяти участь в оперативному реагуванні у спільних діях країн-учасниць ОДКБ. У Бішкеку розташовано штаб колективних сил швидкого реагування у Центральній Азії і регіональна оперативна група Антитерористичного центру СНД.

90 % військовослужбовців ЗС Киргизії на безоплатній основі (взаємін безоплатного розташування російських військових об'єктів на території республіки) проходять навчання у військово-навчальних закладах МО РФ і Казахстану. Після червневих подій 2010 р. у Киргизії, коли кількість жертв досягла 500 осіб, Рада колективної безпеки ОДКБ розпочала підготовку правової бази із створення механізму антикризового реагування з широкого кола питань, зокрема внутрішні загрози, надзвичайні ситуації, надання матеріально-технічної допомоги.

Участь Киргизії у Шанхайській організації співпраці починається з 2001 р., коли країни-засновники підписали спільну Декларацію про створення ШОС з метою протидії міжнародному тероризму, сепаратизму та екстремізму в Середній Азії. До ШОС, крім Киргизії, входять Китай, Росія, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан. Спостерігачами ШОС є Індія, Іран, Монголія і Пакистан. Співпраця охоплює й інші сфери: політичну, торгово-економічну, науково-технічну, культурну, освітню, енергетичну, транспортну, екологічну. Військові Киргизстану беруть участь у військових навчаннях під егідою ШОС. Так, у серпні 2003 р. на території Китаю та Казахстану було проведено спільне антитерористичне навчання «Взаємодія-2003». Свої наміри проводити спільні військові навчання члени ШОС підтвердили 27 липня 2007 р., підписавши в Бішкеку угоду, відповідно до якої у серпні 2007 р. на території Китаю та Російської Федерації відбулось перше навчання «Мирна місія-2007», «Бойове братерство-2007», друге відбулось у жовтні 2010 р.⁷⁵⁶

Співпрацю військових МО Киргизької республіки з НАТО розпочато 1994 р. і проходить у межах програми «Партнерство заради миру». З метою конкретизації заходів співпраці щорічно МО Киргизії підписує індивідуальну програму партнерства. Програма передбачає участь у навчаннях, конференціях, семінарах, взаємних візитах. У період 1994–2004 рр. 500 військових МО КР взяли участь у заходах НАТО, зокрема миротворчій діяльності, мовній підготовці, боротьбі з тероризмом і наркотрафіком, нейтралізації військових конфліктів. Під час підготовки і проведення військової операції на території Афганістану 2001 р. Киргизія надала антитерористичній коаліції аеродром «Манас» (авіабаза імені Ганси), де були дислоковані військові літаки-дозаправщики КС-135, транспортні літаки С-130 «Геркулес», військова ескадрилья винищувачів та бомбардувальників, близько

⁷⁵⁵ The Military Balance 2010 /IISS (International Institute for Strategic Studies. – London, 2010. – P. 365–366.

⁷⁵⁶ Парамонов В. В., Строков А. В., Столповский О. А. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский; под общей редакцией В. В. Парамонова. – Бишкек, 2008. – 201 с.

1700 військовослужбовців з 12 країн-членів НАТО. Цю базу використовують військові Альянсу і сьогодні. У зв'язку із заборобою розміщення на території Киргизії військових баз країн, які не входять до ОДКБ (вимога Статуту ОДКБ), авіабаза ім. Гансі має статус дипломатичної місії, а військовослужбовці НАТО – її співробітників. Угоду щодо подальшого використання аеродрому «Манас» не продовжено, що спонукає НАТО шукати базу на території інших республік Центральної Азії⁷⁵⁷.

З 2007 р. Киргизія поглибила свою співпрацю з Альянсом, підписавши угоду про участь у програмі «Процес планування і аналізу», що передбачає трансформацію ЗС МО КР відповідно до міжнародних стандартів, участь у миротворчих операціях під егідою ГА ООН. 5 травня 2007 р. у Брюсселі у штаб-квартирі НАТО з цього питання відбулись переговори у форматі «26+1» (країни-учасниці НАТО + Киргизька Республіка) для прийняття остаточного рішення.

Киргизька Республіка бере участь у командно-штабних навчаннях «Щит миру» («Peace Shield»), з 2001 р. у багатонаціональних навчаннях «Об'єднані зусилля» («Combined Endeavour»). Специфіка Киргизії вимагає підготовки військових підрозділів для виконання завдань у гірській місцевості. 2002, 2004, 2006 рр. на території республіки проходили спільні киргизько-британські навчання із залученням національних прикордонних військ. Щорічно, починаючи 1999 р., проходять киргизько-американські навчання антитерористичного спрямування «Беленс Найф» та «Беленс Найт». Щорічні 12-тижневі курси з турецькими інструкторами відбуваються з 2000 р. 27-ма гірська сухопутна бригада збройних сил Франції 2004, 2005, 2006 рр. проходила 2 тижневе тренування у горах Киргизії. В околицях киргизького міста Ош проводили російсько-киргизькі антитерористичні навчання «Південь-2006».

Військову освіту киргизькі офіцери отримують у Росії, Китаї, Казахстані, Азербайджані, США, Німеччині, Туреччині, Індії.

Російсько-киргизькі відносини у військовій і військово-технічній сфері ґрунтуються на Договорі від 5 липня 1993 р., який передбачає чотири напрями: розміщення військових об'єктів ЗС РФ на території Киргизії, збереження співпраці з питань виробництва, ремонту і забезпечення озброєнням та військовою технікою, спільне використання військових полігонів («Едельвейс») та навчальних центрів, підготовка офіцерів, сил та засобів ППО. За період співпраці між РФ та КР підписано близько 40 міждержавних договорів з різних питань військового будівництва. Низку міжнародних правових документів було підписано про статус перебування чотирьох військових об'єктів Росії на території Киргизстану. Серед цих загальновідомі: дослідна база протичовнового озброєння, центр зв'язку ВМФ РФ, автономний сейсмічний пункт служби спеціального контролю МО РФ та російська авіаційна база в м. Кант. Остання є авіаційною складовою Колективних

⁷⁵⁷ Партнери в Центральній Азії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120301_partners_central_asia_2011-ru.pdf.

сил реагування Центральноазійського регіону ОДКБ. Оренду плати МО Росії за ці об'єкти не сплачує. Орендним еквівалентом є військово-технічні поставки та квоти для навчання киргизьких офіцерів у військових ВНЗ Російської Федерації. 2009 р. Росія погодилася надати \$ 2,15 млрд. у вигляді позики за умови закриття військової бази «Манас», яку використовує НАТО. Станом на 2011 р. РФ виділила лише \$ 450 млн., база «Манас» поки що відкрита і використовується, – напевно аж до завершення міжнародної миротворчої операції у 2014 р.⁷⁵⁸.

2006–2007 рр. Росія виділила значну фінансову та військово-технічну допомогу для армії Киргизії, розміри якої не розголошують. Надання такої допомоги дозволено за російським законодавством.

Киргизька військова організація та її Збройні сили потребують модернізації відповідно до міжнародних стандартів та наявних військових загроз. Перепоною на цьому шляху є недостатнє державне фінансування і постійна економічна криза в країні. Територія республіки, особливо її гірські райони, є привабливою для екстремістських бандформувань. Військово-політичний сектор Киргизстану повністю знаходиться у фарватері російської політики та її військової стратегії. У республіці немає військово-технічної інфраструктури. Реформування ЗС республіки – процес створення мобільних, малочисельних штурмових спецпідрозділів антитерористичного спрямування. До стратегічного або тактичного військового протистояння Киргизстан не готовий. Принципом будівництва Збройних Сил є оборонна достатність та адекватний рівень самооборони. На території республіки можливі терористичні акти екстремістського походження. У зовнішній політиці Киргизія орієнтується на Москву, хоча прагне інтегруватись у ісламський світ. Під гаслом незалежності і демократії тут прагнуть зберегти старі порядки.

З військово-політичного погляду Центральна Азія має вигідне геополітичне розташування в центрі Євразійського континенту. Має спільні кордони зі світовими лідерами – Росією та Китаєм, а також з регіональними державами, які володіють ядерною зброєю: Пакистаном, Індією та Іраном⁷⁵⁹. Для центральноазійських країн характерна військово-політична нестабільність, що приховує певні ризики і тенденцію до можливої ескалації.

Країни Центральної Азії, отримавши незалежність, змогли відстояти свої національні інтереси у міжнародних відносинах. У 90-ті роки розпочались процеси створення нових регіональних систем безпеки і трансформація їх в сучасні. З'явилися нові загрози, насамперед вийшов міжнародний тероризм та екстремізм. Усі п'ять держав ЦА мають слабкий економічний, зокрема і військовий потенціал, тому кожна з них не може претендувати на визначальну роль у геополітиці. Однак через своє вигідне геополітичне розташування вони звернули на себе увагу провідних країн Європи, США, Росії, Китаю. Якщо брати до уваги теорію протистояння цивілізацій у XXI ст. (Хантінгтона), то ці країни повинні бути вирішальними під

⁷⁵⁸ Рудов Г. А. Становление кыргызской государственности и развитие российско-кыргызских отношений: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.04 / Г. А. Рудов. – М., 2002. – 390 с.

⁷⁵⁹ Сьогодні Іран знаходиться на стадії створення ядерної зброї. (Прим автора).

час цивілізаційного вибору майбутньої позиції між Заходом та Сходом. Від цього вибору залежить загальний вектор світового розвитку. Стратегія боротьби з джерелами тероризму полягає в тому, що територія цих країн має значення для терористичних угруповань з сусідніх проблемних країн Афганістану та Пакистану. Беручи до уваги позитивну динаміку демографічних показників (ріст рівня народжуваності країн) Центральної Азії, а також умовність встановлення кордонів між ними, без врахування реального етнічного розміщення, можна з великою вірогідністю спрогнозувати ескалацію міжнаціональної напруги, яка буде підігріватись ззовні. З. Бжезинський порівнює регіон ЦА з Балканами. Сильні національні, кланово-родові та релігійні звичаї цих країн протистоять світовим процесам глобалізації. Регіональне об'єднання цих держав теж малоімовірне через суперечливість національних інтересів. П'ять республік повинні обрати свій шлях, який завжди вимагає уніфікації всіх сфер життя (мови, звичаїв, культури тощо).

Політична і економічна ситуація в Таджикистані далека від стабільності. Країна переживає військові конфлікти, тому тісна співпраця з Росією допомагає контролювати ситуацію. Туркменістан, володіючи великими запасами нафти, знаходиться в стані «холодної війни» з Азербайджаном через розподіл зон впливу у Каспійському морі. Одночасно Туркменія заявила про свій постійний нейтралітет. Киргизстан має великий сировинний потенціал – це уранові руди, електроенергія Наринського каскаду, вольфрамові, рідкоземельні та золотоносні руди. В Узбекистані неприховано переслідують опозицію, грубо порушують демократичні основи прав людини. Казахстан прагне домінувати серед країн ЦА. Всі країни орієнтуються на широку міжнародну співпрацю.

У країнах Центральної Азії продовжується боротьба між комуністичною та демократичною ідеологією. Всі республіки ЦА прагнуть інтегруватись в ісламський світ, одночасно підтримуючи стосунки з ООН, НАТО, ОБСЄ, США, країнами ЄС. У своїй більшості перші керівники держав ЦА – це колишні компартійні лідери, які під гаслами незалежності прагнуть зберегти старі порядки за допомогою ісламу та мусульманського духовенства.

Нові держави Центральної Азії не визначили своїх кордонів. Цей процес завершив тільки Туркменістан. Інші країни підписали тільки договори про делімітацію державних кордонів. Казахстан до 2004 р. не міг врегулювати своїх проблем щодо кордону з Узбекистаном, що не раз приводило до конфліктних ситуацій із застосуванням зброї. Вогнищем напруги слід назвати Ферганську долину, де проходить кордон між Узбекистаном і Киргизією. Тут існує від 70 до 100 суперечливих прикордонних ділянок. Із 1300 км спільного кордону делімітацію здійснено лише на 250 км. Обидві держави мають на своїй території анклав (узбецькі Сох і Шахімардан чисельністю від 40 до 50 тис. на території Киргизії та киргизьке село Барак Ак-Таш Кара-Суйського району Ошської області до 589 осіб)⁷⁶⁰. Між Киргизією та Таджикистаном існує близько 70 спірних ділянок

⁷⁶⁰ Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности. – М.: Шерна. 2005. – С. 25.

спільного кордону. Керівництво обох країн навіть не почало вирішувати це питання. Тобто територіальні та прикордонні проблеми як фактор стабільності є важливими у міждержавних стосунках країн Центральної Азії. Сьогоднішні кордони центральноазійських республік не відповідають фактичному розселенню етнічних груп, що в майбутньому приводитиме до міжнаціональних протиріч через територіальні проблеми⁷⁶¹. Особливо гострою є ця проблема у Ферганській долині.

Іншим серйозним деструктивним фактором у регіоні є боротьба за водні ресурси⁷⁶². Країни ЦА можна поділити на дві групи: одні володіють вуглеводнями (газ, нафта), інші водою. Водні ресурси забезпечують економічну безпеку держав регіону, що доволі легко може привести до військово-політичного протистояння. Таджикистан і Киргизія знаходяться в районі формування всього водотоку (близько 85 %)⁷⁶³. Вони ж володіють системами гідротехнічних споруд, у яких накопичують воду, а згодом використовують залежно від ситуації. Тому Туркменістан, Узбекистан і Казахстан знаходяться у водній залежності, враховуючи, що вода належить на рівних правах усім державам. У цій проблемі криється найбільша небезпека регіону, яка може порушити військово-політичну стабільність⁷⁶⁴.

Негативну роль на ситуацію в регіоні відіграють регіонально-кланові протиріччя (кліситарна модель), які є характерними для азійських країн. Наприклад, територію Таджикистану поділено так. Північ країни – Ходженський клан, південь – Кулябський клан, центральні райони – Гармський клан, райони Паміра – Бадахшанський клан⁷⁶⁵.

Аналогічна ситуація і в Киргизії, де територію поділено на дві частини: на північну (Чу, Исик-Куль) і південну (Ош – Джалал-Абад). 2005 р. экс-президента республіки А. Акаєва, представника «північного клану», силоміць усунено з посади. Соціально-політична стабільність підтримується методом переговорів та домовленостей. Так, економіка південної Киргизії повністю управляється ошськими і джалал-абадськими бізнес-групами, а політична влада формується у Бішкеку.

В Туркменістані Туркменбаші С. Ніязов до грудня 2006 р. успішно врівноважував міжкланову боротьбу, новий президент утримує ситуацію під контролем. Однак у республіці позначився розкол силових структур саме за принципом клановості. Так, у Туркменістані при владі текінці – представники найбільшого з

⁷⁶¹ На території Узбекистану проживає понад 1 млн. таджиків, а на території Таджикистану – 1,2 млн. узбеків (Прим. автора).

⁷⁶² Усю воду беруть з річок Сирдар'я і Амудар'я, які формуються в горах Паміру і Тянь-Шаню. Річка Сирдар'я бере початок на території Киргизії – тече через Узбекистан, згодом через Північний Таджикистан і знову через Узбекистан і Казахстан. Річка Амудар'я бере початок на території Таджикистана, згодом протікає через Узбекистан, Туркменію і знову Узбекистан. (Прим. автора).

⁷⁶³ Усубалиев Т. У. Вода – дороже золота. – Бишкек, 1998. – С. 189.

⁷⁶⁴ Усубалиев Е., Усубалиев Э. Проблемы территориального урегулирования и распределения водно-энергетических ресурсов в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 1 (19). – С. 74–81.

⁷⁶⁵ Клановий поділ Таджикистану спричинив п'ятирічну громадянську війну в 90-ті роки минулого століття. Протистояння кланів, які боролись за владу в країні, закінчилось 1997 р. (Прим. автора).

місцевих субетносів. Економічний стан у республіках спричинив значне безробіття, особливо серед молоді. Така ситуація скеровує молодіжну активність в екстремістське русло. Бідність охоплює Узбекистан, де 27,5 % населення живуть поза її межею. В Туркменії цей показник становить 58 %, в Киргизії – близько 50 %. Найгіршою є ситуація в Таджикистані, де 80 % населення живуть за межею бідності.

У Таджикистані, Узбекистані та у південних районах Киргизії помітно активізувались бойовики. Тероризм для Центральної Азії – насамперед ідеологія. Уйгурські націоналісти застосовують терористичні методи боротьби. За вплив на вищезазначені країни змагаються лідери лідерів міжнародного тероризму. Цьому сприяє і природний рельєф: гірські райони Паміру і Бадахшану влада не контролює. В Узбекистані не можуть ліквідувати гірські бази Ісламської партії. У Таджикистані наростає невдоволення режимом президента Рахмона. Тут слід очікувати нового виду тероризму, який охопить значні території та більшість населених пунктів та супроводжуватиметься військовими зіткненнями зі спецслужбами і регулярними військами. Ісламісти ЦА чекають матеріальної та технічної допомоги від талібів Афганістану, військовий потенціал яких не менший ніж армій держав Центральної Азії. І все це залежить від торгівлі наркотиками, які нелегально надходять у Центральну Азію з території Афганістану⁷⁶⁶. Розуміючи складність ситуації та загрозу своїм національним інтересам, Росія повертає своїх прикордонників на таджицько-афганський кордон. Регіон потребує міжнародної уваги та постійного моніторингу військово-політичної ситуації. Центральній Азії необхідна особлива узгоджена стратегія регіональної безпеки, яка дала б змогу стабілізувати соціально-політичну, зокрема і військово-політичну ситуацію.

Основою дестабілізації регіону є радикальні ісламістські партії та рухи, які сповідують ідеї панісламізму. В Узбекистані – це «Хізб-ут-Тахрір» та Ісламський рух Узбекистану. У Таджикистані – Партія ісламського відродження і та сама «Хізб-ут-Тахрір». «Хізб-ут-Тахрір» належить до релігійно-політичних організацій. Члени групи знають один одного за іменем або псевдонімом. Глибоко законспірована структура є гарантією від провалу у разі арешту. Структура організації така. Головний – мутамад – забезпечує літературою, розподіляє фінансування. Йому підпорядкований масул, – керівник обласної організації. Нижча ланка – накіб, – керівник районної організації, який керує мушріфами – керівниками груп навчання. Група (халка) складається з 5–6 осіб (доріс – учень-послушник)⁷⁶⁷.

Треба пам'ятати про міжнародний наркотрафік з Афганістану через країни Центральної Азії. Спецслужби виявили таких 8 напрямків: через Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Казахстан, Росію⁷⁶⁸. Транспортування опіуму-сирцю з Афганістану і ацетилового ангідриду з Китаю для його очищення пролягає через всі

⁷⁶⁶ Афганистан и безопасность в Центральной Азии / под ред. А. А. Князева. – Бишкек–Душанбе, 2006.

⁷⁶⁷ Шарипова Р. М. Панисламизм сегодня: идеология и практика Лиги исламского мира. – М., 1986. – С. 116.

⁷⁶⁸ Молдалиев О. А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии. – Бишкек, 2001. – С. 109, 112.

п'ять республік Центральної Азії, і далі через Росію, країни Європи і Скандинавії досягає східного узбережжя Канади і США⁷⁶⁹.

Свої геополітичні інтереси пробує реалізувати в Центральній Азії Туреччина, яка веде телепропаганду, пропагуючи ідеї пантюркізму. Для фізичної присутності у регіоні Туреччина використовує економічне проникнення, бере участь у фінансуванні військових формувань, створює лобістські угруповання у владних структурах, нарощує активність розвідслужб, які приникають у політичні та економічні структури центральноазійських країн. Так, за участю Туреччини в Киргизії створено мережу ліцеїв «Себат» та міжнародні університети «Манас», «Ататюрк-Ала-Тоо». Стратегічна роль Туреччини доповнює політику США в ЦА⁷⁷⁰.

Свій вплив намагається посилити і Пакистан, використовуючи випробувані методи радіопропаганди, збільшуючи кількість мечетей, організовуючи табори підготовки бойовиків на території Афганістану, здійснюючи ідеологічно-пропагандистську роботу серед біженців з Таджикистану і Узбекистану, формуючи та фінансуючи бойові формування для дестабілізації ситуації в центральноазійському регіоні. Пакистан залишається головним центром поширення ісламського екстремізму і базою для терористів⁷⁷¹.

Російська Федерація, залишаючись основним геополітичним гравцем у Центральній Азії, розуміє свою роль у забезпеченні безпеки регіону. Серед визначальних факторів такого впливу є великий сухопутний кордон з країнами регіону; довга історія співіснування в складі Радянського Союзу та Російської Імперії; Центральна Азія є проміжною територією між проблемними Афганістаном та Іраном; наявність етнічних росіян, які постійно проживають у центральноазійських республіках; спільний соціально-економічний зв'язок. РФ має свої національні інтереси в Центральній Азії. Насамперед це доступ до видобутку нафти і газу та можливість їх транспортування через територію Росії. На другому плані – тісна інтеграція РФ у військово-політичній сфері у форматі СНД та ОДКБ, згодом ШОС. Другорядними залишаються підтримка стабільності, поосередження і локалізація збройних конфліктів, забезпечення безпеки південних кордонів, підтримка добросусідських взаємовідносин, боротьба з тероризмом, екстремізмом, запобігання міграції російськомовного населення з регіону. Росія виступає за зміцнення регіональної безпеки і стабільності в ЦА.

Контролювати ситуацію в регіоні пробують США, Туреччина, Пакистан, Іран. Фактично військово-політичну ситуацію контролює Росія. Найбільшою загрозою безпеки в регіоні є релігійний мусульманський екстремізм, на фоні бідності та безробіття. Негативно впливає на військово-політичний стан регіону ситуація в

⁷⁶⁹ Войтенко В. П. Угроза наркотрафика из Афганистана для европейского сообщества // Право и безопасность. – 2010. – № 1 (10).

⁷⁷⁰ Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами США // Центральная Азия и Кавказ: Журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 62. – С. 130–137.

⁷⁷¹ The Military Balance. – London:Routledge/IISS. 2008/ – P. 325.

Афганістані та Пакистані, а також військово-політичний конфлікт Ісламської республіки Іран із США та Ізраїлем. Невизначений статус Каспійського моря, суперечки за його родовища між Іраном і Азербайджаном, а також Азербайджаном і Туркменістаном можуть призвести до збройного конфлікту. США та НАТО проявляють військово-політичну активність у цьому регіоні з метою посилення свого впливу. Сполучені Штати розширюють військову співпрацю для проникнення у регіон, активно використовують спецслужби, втягують республіки у військово-політичні програми НАТО, підтримують революційно-демократичні процеси. Регіональну безпеку та стабільність у центральноазійському регіоні забезпечують ОДКБ (військово-політична та військово-технічна співпраця), ШОС (військово-політична та енергетична співпраця), СНД (миротворчі операції, боротьба з тероризмом і екстремізмом, створення єдиної системи ППО СНД) та двостороння співпраця з Російською Федерацією у військово-політичній сфері.

Основними зовнішніми негативними факторами, які впливають на стан регіональної безпеки у Центральній Азії, є: боротьба за політичний вплив на регіон між провідними світовими державами і деякими країнами Середнього і Ближнього Сходу; активізація діяльності релігійно-екстремістських та терористичних рухів; неврегулювання військово-політичної ситуації в Афганістані; суперечливі питання навколо Каспійського моря та його мілітаризація; можливість ескалації військово-політичної ситуації навколо Ірану. До аналогічних внутрішніх чинників належать: неврегулювані питання спільних кордонів між республіками Центральної Азії; нерівномірна забезпеченість у регіоні енергоносіями та водою для ірригацій; міжетнічні і регіонально-кланові протистояння, які у будь-який момент можуть дестабілізувати ситуацію в регіоні; проблеми соціально-економічного розвитку; збільшення релігійного екстремізму.

Усі країни Центральної Азії необхідно зарахувати до категорії слабких у військово-політичному аспекті держав. Їхня слабкість наростає на фоні політичних та економічних негараздів⁷⁷². Центральну Азію разом з Афганістаном треба вважати «дугою нестабільності», яка потребує посиленої уваги з боку міжнародних країн-лідерів, щоб гарантувати регіональну безпеку⁷⁷³. Ключовими гравцями в цьому регіоні залишаються Росія, США та ЄС.

⁷⁷² Иномжонов Х. Региональное институциональное сотрудничество в Центральной Азии // История и самосознание IV: региональная интеграция и история. – Ташкент, 2008. – С. 271.

⁷⁷³ Blank S. The United States and Central Asia // Allison R. and Jonson L. Central Asian Security: The New International context / Royal Institute of International Affaires. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. – P. 127.

Розділ 3

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЕЗПЕКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У БОРЬБІ З СУЧАСНИМИ ЗАГРОЗАМИ

Військово-політична ситуація на пострадянському просторі після 1991 р. насамперед залежить від взаємовідносин Росії з ЄС, НАТО і США як основних геополітичних гравців. Після закінчення періоду «холодної війни» та біполярного протистояння військова стратегічна пауза підходить до завершення. Протистояння між Сходом і Заходом може відновитись, і каталізатором цього можуть стати процеси у республіках європейської частини колишнього СРСР, які прагнуть увійти до Європейського простору, так і в республіках Центральної Азії і Кавказу, які проводять багатовекторну зовнішню політику. Значну роль у майбутньому протистоянні відіграють військово-політичні блоки, які протистоять спільним глобальним загрозам та регіональним небезпекам. НАТО, як і ОДКБ, ШОС намагаються будувати регіональні системи безпеки та координувати національне військове будівництво з метою стабілізації ситуації та уникнення військових конфліктів. Саме в цьому проявляється спільність їхніх інтересів на пострадянському просторі. Кожна з пострадянських республік намагається максимально захистити свої національні інтереси, зокрема і у військовій сфері, використовуючи свої переваги в географічному розташуванні, володінні стратегічними природними ресурсами.

3.1. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) як запорука ефективності військової безпеки країн-учасниць

Процесу розширення НАТО на Схід присвячено наукові роботи зарубіжних дослідників: директора Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру А. Ротфельда, президента фонду «Євразія» Ч. Мейсона, співробітника Гессенського фонду миру і конфліктів Х. Шпангера, Г. Брауна⁷⁷⁴. Цю тему активно досліджують вчені різних спеціальностей гуманітарних наук країн пострадянського простору, про що детально згадувалось вище.

Передумовами створення НАТО стало бажання європейських країн після завершення Другої світової війни унеможливити можливість повторної фашистської

⁷⁷⁴ Ротфельд А. Формирование новой европейской системы безопасности / А. Ротфельд // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 6. – С. 20–28; Шпангер Х-Й. НАТО на пути к плюралистическому сообществу безопасности? // Х-Й. Шпангер // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 10. – С. 28–35; Мейсон Ч. Опасности имперской политики США / Ч. Мейсон // Компас: Вестник иностр. Информ. ИТАР-ТАСС. – 1998. – № 29. – С. 25–32; Нужно ли НАТО расширяться? Доклад независимой группы под председательством Г. Брауна // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 8. – С. 69–75.

агресії з боку Німеччини. Каталізатором прискорення утворення європейської об'єднаної військової організації стали події у Чехословаччині 1948 р. (комуністичний переворот). 17 березня 1948 р. у Брюсселі Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди і Люксембург уклали пакт на 50 років про створення Західного Союзу. Умови договору передбачали надання військово-політичної допомоги будь-якій країні Європи у разі агресії. У вересні цього ж року було створено три об'єднані військові командування сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил. Об'єднане командування очолив англійський фельдмаршал Б. Монтгомері. У червні 1948 р. Сенат США прийняв резолюцію Вандерберга (Артур Вандерберг – голова комітету закордонних справ Сенату США) про обов'язкову участь Сполучених штатів у регіональних і глобальних заходах щодо забезпечення міжнародного миру. Ця резолюція відкривала можливість США укладати військово-політичні союзи у мирний час за межами Америки, чим успішно скористались Сполучені Штати⁷⁷⁵. У США був і «план Маршалла» 1947 р. (Джордж Маршалл – державний секретар США), який передбачав початкове економічне об'єднання з 16 європейськими країнами та військовий союз із Канадою. Європейська післявоєнна економіка була вичерпана, тому Західний Союз вступив у переговорний процес з Канадою і США, а також із 7 європейськими країнами: Італією, Данією, Ісландією, Норвегією, Португалією, Ірландією та Швецією. Ірландія відмовилась від участі у переговорах, а Швеція не захотіла втрачати статусу нейтральної країни. У листопаді 1948 р. було розроблено проект Атлантичного пакту. Цей процес активно підтримував тодішній Президент США Г. Трумен, який закликав до створення військово-політичного союзу з країнами Європи (доктрина Трумена). У березні 1949 р. Проект майбутнього договору було опубліковано в пресі для ознайомлення широких кіл громадськості. Слід зазначити, що СРСР 31 березня 1949 р. виступив з офіційною нотою протесту, вважаючи майбутню організацію агресивним блоком. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні 12 країн Європи і Америки підписали Договір про створення Північноатлантичного альянсу – НАТО. Створення Альянсу передбачено Статутом ООН (ст. 51)⁷⁷⁶.

Країни Центрально-Східної Європи – колишні республіки соціалістичного табору – розглядають вступ до НАТО як фактор розвитку демократії на своїй території як головну гарантію національної безпеки. Розширення Альянсу на Схід не спровокувало жодного військового конфлікту, що додає міжнародного авторитету цій організації. Членство в НАТО дало можливість країнам зекономити людські, матеріальні та фінансові ресурси на національні військово-оборонні потреби. Північноатлантичний альянс гарантує своїм членам умови для становлення демократії, свободи, верховенства права, розвитку громадянського суспільства, стабільне збільшення економіки, надходження іноземних інвестицій,

⁷⁷⁵ Широкова С. Н. Политика США в ООН и НАТО в процессе урегулирования локальных конфликтов в 1990–2003 гг.: дис. ... канд. ист. наук 07.00.03 / С. Н. Широкова. – М., 2004. – 192 с.

⁷⁷⁶ Компанець І. В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті: дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / І. В. Компанець. – Львів, 2010. – 211 с.

міжнародне визнання, перспективу модернізації власних збройних сил, їх переходу на професійний рівень, високий рівень безпеки.

Прикладом такого стратегічного рішення для пострадянських республік є прибалтійські країни Литва, Латвія, Естонія. Підготовка і вступ до НАТО прибалтійських країн позитивно вплинули на оборонну політику цих країн, яку будували відповідно до загальноєвропейської системи колективної безпеки. Національна безпека кожної з цих держав ґрунтувалася на двох взаємодоповнювальних принципах: самостійній обороні і зміцненні міжнародної військової співпраці, що загалом гарантує європейську безпеку. Членство у військово-політичному блоці стало стратегічною метою країн-членів Альянсу. Правильність такого вибору підтверджують існуючі транснаціональні загрози, з якими окрема держава справитись не спроможна. Наочним прикладом сучасної колективної допомоги Організації Північноатлантичного договору є відповідь на терористичні авіаційні атаки на військові і цивільні об'єкти США 11 вересня 2001 р. Тоді НАТО взяло на себе зобов'язання постійно патрулювати повітряний простір над Америкою за допомогою системи авіаційної системи АВАКС.

Вивчаючи майбутніх кандидатів на членство в Організації Північноатлантичного договору, штаб-квартира НАТО пропонує їм спочатку приєднуватись до програми «Партнерство заради миру», щоби майбутній кандидат міг реалізувати план партнерських дій зі створення інститутів безпеки. Ця програма передбачає посилення цивільного демократичного контролю над військовою організацією. Як правило, міністри оборони країн-членів НАТО є цивільними особами, наприклад, в Естонії – колишній вчитель історії, прем'єр-міністр, а президент Литви – жінка, уродженка Канади. Цивільні особи, за стандартами демократичного світу та НАТО, повинні визначати загрози безпеці і приймати рішення у цій сфері.

У березні 2011 р. у Варшаві відбувся IV Євроатлантичний форум безпеки. Форуму передувало прийняття нової концепції НАТО, яка підтвердила дотримання ст. 5 Вашингтонського договору. У роботі форуму взяли участь генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен, Президент Польщі Б. Коморовський та міністри оборони десяти центральноєвропейських країн. У виступах було зазначено швидку зміну геополітичної ситуації у світі та її вплив на ситуацію у Європі. Всі дійшли висновку про необхідність зміцнення оборонної спроможності НАТО, готовності приймати рішення і діяти в кризових умовах. Для цих цілей країни-члени Альянсу дотримуватимуться розумної обороноздатності, під якою розумітимуть зменшення фінансових витрат за збільшення безпеки. Країни НАТО по-новому трактують термін «територіальна оборона», під якою розуміють простір, по якому можуть завдати ракетного удару, який може зазнати кібератаки, терористичного нападу, дії зброї масового ураження. Учасники звернули увагу на виникнення нових загроз: монополії на енергоносії та недостатньої кількості продуктів харчування. Президент Польщі Б. Коморовський наголосив на необхідності поглиблення співпраці між НАТО та Росією, одночасно зазначивши що в євроінтеграції України ніхто не має сумніву⁷⁷⁷.

⁷⁷⁷ Савицький Ю. В Варшаві обговорили нову концепцію НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2341823.html>.

Основними документами, що визначають співпрацю в оборонній сфері з НАТО України, як і решти пострадянських країн, є Хартія про особливе партнерство, річна національна програма, рамковий документ програми «Партнерство заради миру» (основа для військової співпраці та проведення багатонаціональних навчань), імплементація програми Робочого плану військового комітету та індивідуальна програма партнерства.

Україна дала чіткий політичний сигнал, що готова співпрацювати з НАТО, але не готова до отримання ПДЧ та майбутнього членства в Альянсі. Основними механізмами співпраці з НАТО у безпеково-оборонній сфері є робота двосторонньої комісії, військового комітету, спільних робочих груп, комітету НАТО з питань політики і партнерства, комітету НАТО з питань нерозповсюдження зброї масового ураження, комісії з питань партнерства, процес планування та оцінювання сил. В Україні НАТО представлено трьома організаціями: центр інформації та документації, бюро зв'язків та контактне посольство.

У листопаді 2010 р. у Лісабоні на саміті НАТО ухвалено нову (третю після розпаду СРСР) Стратегічну концепцію Альянсу. У ній не представлено відношення НАТО до позаблокових та нейтральних країн (України, Молдови, Туркменістану). Особливу увагу на тлі нових загроз надано питанням енергетичної безпеки. Події у Лівії показали, що світ вступив у боротьбу за енергетичні ресурси.

З початку 90-х років Альянс розвиває партнерські відносини з країнами-партнерами, які не є членами НАТО. Вони можуть робити свій внесок у проведення міжнародних миротворчих операцій під проводом НАТО, у боротьбу з міжнародним тероризмом, пошук нових відповідей глобальним викликам та загрозам. Ключовим пріоритетом співпраці з країнами-партнерами є допомога у створенні демократичного устрою та модернізації збройних сил. До цих країн належать країни Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії, які недавно здобули незалежність. Альянс розбудовує співпрацю з такими країнами у межах Ради євроатлантичного партнерства, що об'єднує 50 країн-членів, а також програми НАТО «Партнерство заради миру»⁷⁷⁸.

У НАТО як організації, рішення якої потребують повного консенсусу, немає планів щодо формалізації відносин з ОДКБ, СНД, ШОС.

26 січня 2012 р. генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен вперше за історію цього військово-політичного союзу оприлюднив звіт за 2011 р. Звіт охоплював чотири напрями: операції Альянсу, нові виклики щодо безпеки майже 900-мільйонного населенню країн-членів НАТО, модернізація організації та розвиток партнерських відносин.

2011 р. НАТО продовжувала операції на трьох континентах. Найбільша кампанія проходила в Афганістані. Сім місяців НАТО захищає мирне населення у Лівії. Присутність у Косово надалі залишається запорукою спокою та миру. Присутність військових кораблів Альянсу біля берегів Африканського Рогу і в

⁷⁷⁸ Див. додаток, табл. № 2.

Аденській затоці знизили кількість піратських нападів на цивільні судна. НАТО завершило свою навчальну місію в Іраку, яка тривала вісім років.

Серед нових викликів для світової безпеки у звіті розглянуто три: протидія можливим кібератакам; відповідні заходи впливу на країни, які збільшують кількість балістичних ракет (прагнуть стати ядерними) та боротьба з тероризмом.

В умовах фінансової кризи Альянс розпочав модернізацію, дотримуючись концепції «мудрої оборони» (достатньої) та принципу максимальної вигоди за мінімальної витрати грошей.

23 навчальні центри НАТО активно співпрацюють з країнами-партнерами, які увійшли до Альянсу, в межах програми «Партнерство заради миру». Щорічно понад 3000 курсантів проходять навчання і підготовку на більш ніж 500 курсах. 12 таких центрів знаходяться на території країн-партнерів. Ціль спільних військових навчань полягає у створенні потенціалу для оперативної сумісності. Серед колишніх радянських республік такі центри НАТО мають Україна, Грузія і Казахстан. В Україні функціонує Міжнародний центр миротворчої діяльності та безпеки на Яворівському військовому полігоні у Львівській області. У Казахстані – Військовий інститут в Алмати, а у Грузії – Центр з підготовки гірських підрозділів.

Як вже зазначалось, 19 листопада 2010 р. у Лісабоні глави держав та урядів прийняли Стратегічну концепцію оборони і безпеки членів Організації Північноатлантичного договору під гаслом «Активне залучення, сучасна оборона»⁷⁷⁹. Підписанти дійшли до спільного висновку, що НАТО має унікальне і головне значення у гарантуванні їх оборони і безпеки. Представники країн-членів дійшли згоди, що світ змінюється, з'явилися нові спільні загрози, міжнародна сфера безпеки є мінливою. НАТО вбачає свою місію у наданні політичної і військової допомоги до, під час та після конфлікту відповідно до ст. 5 Вашингтонського договору. НАТО завдяки своїм зусиллям досягає низької ймовірності нападу на своїх членів. Серед сучасних загроз першорядним вважають питання розповсюдження балістичних ракет, ядерної зброї та зброї масового знищення. Другорядними загрозами вважають можливість терористичних актів, наявність конфліктів за межами кордонів НАТО, застосування кібератак у галузях економіки і державного управління, велику залежність від постачання енергоносіїв, розвиток лазерної зброї та можливість радіоелектронної боротьби, екологічні та ресурсні катаклізми.

В оборонній сфері Альянс не розглядає жодної країни як супротивника. Принцип стримування домінує у цій сфері відносин. НАТО залишатиметься ядерним альянсом доки існуватиме ядерна зброя. Тактика стримування передбачає баланс ядерних та звичайних сил, можливість одночасно проводити водночас велику операцію та декілька маленьких на стратегічній віддалі, проведення експедиційних операцій Силами реагування. Альянс прагне забезпечити максимальну обороноздатність своїх членів. Розвиваючи захист від можливого балістичного нападу, НАТО активно прагне до

⁷⁷⁹ NATO Public Diplomacy Division 1110 Brussels – Belgium Synthy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nato.int–www.nato.int/ebookshop.

співпраці з Росією з питань ПРО у космосі. Альянс націлений на попереджувальне оцінення потенційних загроз. НАТО і надалі тісно співпрацює з міжнародними організаціями насамперед ООН, адекватно реагуватиме на кризові ситуації у світі, як в Афганістані, так і на Балканах. Розгортання і застосування потужного збройного угруповання у зоні конфлікту – унікальна можливість його врегулювання, яка потребує у майбутньому умов для забезпечення стабільності.

НАТО вважає запорукою міжнародну співпрацю з питань контролю над озброєннями, роззброєннями та нерозповсюдженням ЗМЗ для розвитку міжнародної безпеки. Після завершення «холодної війни» Альянс зменшив значення ядерної зброї у своїй стратегії. Військові фахівці стверджують про порушення паритету ядерної зброї короткого радіуса дії з боку Росії. Альянс і надалі дотримується політики контролю над звичайними озброєннями за забезпечення передбачуваності та прозорості приймальною стороною.

Вступ до НАТО залишається відкритим для усіх європейських демократичних держав. Партнерство НАТО з 22 країнами, які поділяють політику безпеки і оборони Альянсу, залишається основою для майбутнього членства в НАТО. Співпраця з країнами-партнерами полягає у політичному діалозі, проведенні взаємовигідних консультацій та практичну співпрацю. НАТО продовжує співпрацю з ООН, як це передбачено у Декларації ООН-НАТО (2008 р.) Так, згідно із резолюцією ООН 1999 р. у Косові було створено миротворчі сили НАТО КФОР, які за 12 років перебування на території республіки стали гарантом миру та стабільності у Західних Балканах. Співпраця ЄС та НАТО відіграє взаємодоповнювальне і посилювальне реагування на спільні виклики безпеки.

Організація Північноатлантичного договору вважає співпрацю з Росією стратегічним партнерством, незважаючи на розбіжності щодо конкретних питань. Ця співпраця ґрунтується на акті НАТО-Росія у межах роботи відповідної комісії⁷⁸⁰.

Політичні консультації та практична співпраця у сферах спільних інтересів передбачають протидію проявам тероризму, розповсюдженню наркотиків, актам піратських нападів. НАТО продовжує співпрацю з Україною та Грузією у межах Ради євроатлантичної співпраці та програми НАТО «Партнерство заради миру», ґрунтуючись на рішеннях Бухарестського саміту 2008 р. Альянс як найуспішніший політико-військовий союз скерований на подолання викликів міжнародної безпеки ХХІ ст.

Стратегічними пріоритетами для НАТО залишаються принципи «розумної оборони», розширення глобальної протиракетної оборони, успішного завершення місії в Афганістані, активізації співпраці з партнерами. Проблемаю залишається недовіра Росії та Організації Північноатлантичного договору. На травневому саміті 2012 р. у Чикаго Генеральний секретар НАТО висловив надію, що організація стане вузлом безпеки глобального масштабу. Безпека стала спільною справою всіх країн світу.

⁷⁸⁰ Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности Российской Федерации и Организации Северноатлантического договора. Московская государственная юридическая академия: кафедра права Европейского Союза, Центр права Европейского Союза. Synthy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eur_int_law/nato_rus_act.htm.

У своїй новій Стратегії Організація Вашингтонського договору демонструє наміри стати об'єктом глобальної обізнаності, зв'язків та можливостей.

Активізувалась співпраця з партнерами НАТО, які брали безпосередню участь у прийнятті рішень для дій у Лівії. Міжнародне співтовариство співпрацює з ООН, Лігою арабських держав, Лівією⁷⁸¹.

НАТО, керуючись попередньою стратегічною концепцією 1999 р., здійснює військові операції за межами зони своєї відповідальності без санкцій РБ ООН та ОБСЄ. Прикладом є військові операції Альянсу проти Югославії та Іраку, що не завжди підтримують постійні члени РБ ООН, особливо Росія та Китай.

3.2. Міжнародні, європейські, євразійські та регіональні колективні системи безпеки (ООН, ЄС, РЕАП, ЄОА, РЕ, ОБСЄ, ОДКБ, СНД, ГУАМ, ШОС, Організація Чорноморської військово-морської співпраці, ОЧЕС, КІС, ЛІС, ОІК) та участь у них пострадянських республік

Організація об'єднаних націй – ООН – одна з найуніверсальніших міжнародних організацій з питань підтримання миру і безпеки. До її складу входять 193 країни. Загалом у світі нараховують 195 країн, до яких іноді додатково додають 60 невизнаних держав. Засновниками організації є 51 держава, які 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско підписали Статут⁷⁸².

Штаб-квартира ООН знаходиться у Нью-Йорку, додаткові офіси – у Женеві, Відні та Найробі. До структури входить Генеральна асамблея, Рада безпеки, секретаріат, міжнародний суд, економічна та соціальна ради.

Рада безпеки (РБ) складається з 15 держав-учасниць. П'ять з них – постійні члени – Китай, Росія, Франція, США та Велика Британія – мають право накладати вето на прийняті рішення. 10 інших країн – тимчасові члени РБ ООН – обираються терміном на два роки. РБ приймає рішення про застосування міжнародних санкцій проти країн-порушників миру та безпеки. Її рішення обов'язкові для всіх країн-учасниць ООН. На пострадянському просторі 1994 р. за рішенням РБ ООН у Таджикистані проводилась миротворча операція з врегулювання релігійного конфлікту. Операція тривала до 2000 р.

Генеральна асамблея ООН збирається не рідше одного разу на рік. Одна країна має право одного голосу. Цей принцип мають бажання переглянути країни-лідери світової політики.

⁷⁸¹ Річний звіт генерального секретаря НАТО за 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/SID-34A7F130-09C731CA/natolive/news_83709.htm.

⁷⁸² Морозов Г. И. Организация Объединенных Наций. Основные международно-правовые аспекты структуры и деятельности. – М.: Изд-во ИМО, 1962. – 511 с.

У травні 1998 р. у штаб-квартирі ООН було відзначено 50-річчя проведення операцій з підтримання миру. Перша операція розпочалась 29 травня 1948 р. для спостереження за дотриманням умов перемир'я в Палестині. За 50 років було проведено 49 операцій, з них 36 – у період 1988–1998 рр.⁷⁸³. Міжнародні миротворчі операції проводяться за рішенням Ради Безпеки ООН на основі мандату та резолюції. У складі ООН є Спеціальний комітет з операцій з підтримання миру, який щорічно проводить сесії за участі країн-контрибуторів. Україна отримала право брати участь в його засіданнях. Ініціаторами проведення таких операцій можуть бути ООН, інші регіональні організації, які відповідають за підтримання миру (ОБСЄ, ОДКБ та ін.). Миротворчі операції умовно можна поділити на два види: операції з підтримання миру, метою яких є запобігання міждержавним або внутрішнім конфліктам, їх врегулювання з використанням примусових заходів (спостереження, контроль, роз'єднання сторін, роззброєння і розформування, виконання поліцейських функцій, допомога у подоланні наслідків конфлікту (будівництво, поставка техніки, гуманітарна допомога). Для виконання поставленої задачі створюються міжнародні миротворчі контингенти – відповідні об'єднані військові підрозділи та миротворчий персонал – це окремі військовослужбовці, які не входять до миротворчих контингентів, але беруть участь у миротворчих операціях (спостерігачі, офіцери штабів). Підтримання миру у постконфліктний період потребує згоди сторін і здійснюється за допомогою військових спостерігачів і військ ООН, але не передбачені Статутом. Другий вид – операції з примушення до миру. Це бойові операції, для проведення яких РБ ООН залучає насамперед сили НАТО⁷⁸⁴. Санкції і примушення до миру регулюються розділом VII Статуту ООН «Про вимушені заходи у випадку загрози миру, порушення миру і актів агресії з використанням військової загрози і без такого використання і не вимагають згоди сторін.

Шлях внутрішньої державної реалізації безпосередньої участі країни в операціях ООН наведено на прикладі нашої держави. Пропозицію щодо участі України у міжнародних миротворчих операціях вносить до РНБОУ Міністерство закордонних справ за погодження з Міністерством оборони. РНБОУ, розглянувши пропозицію, врахувавши можливості реальної участі, вносить свою пропозицію Президенту України, який приймає остаточне рішення, скріплене підписами прем'єр-міністра і міністра, відповідального за його виконання, з одночасним поданням до ВРУ законопроекту про схвалення рішення. Комплектування міжнародного контингенту відбувається на добровільній основі. Відібрані за фаховим і психологічними чинниками особи проходять спеціальну підготовку. Наприклад, військових спостерігачів ООН готують на базі Яворівського навчального центру. Законодавчо-правовий порядок тимчасового скерування підрозділів ЗСУ для виконання миротворчих завдань ООН викладено у Конституції України, у ст. 85, частині першій п. 23: «Верховна Рада схвалює рішення про

⁷⁸³ Булгов О. Е. Роль ООН в обеспечении международной безопасности после окончания «холодной войны»: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Е. Булгов. – К., 1999. – 161 с.

⁷⁸⁴ Модин Н. В. Гуманитарная интервенция в современных международных отношениях: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Н. В. Модин. – М., 2010. – 179 с.

надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів ЗСУ до іншої держави», ЗУ «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях», ЗУ «Про порядок направлення підрозділів ЗСУ до інших країн», Указі Президента України «Про Порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях»⁷⁸⁵.

Участь України у миротворчих операціях ООН розпочалась 1992 р. Відповідно до Постанови ВРУ⁷⁸⁶. Миротворчу місію ЗСУ здійснено відповідно до ст. 2, п. 5 Статуту ООН⁷⁸⁷. Вперше у 1992 р. МО України готувало ротацію своїх підрозділів у складі збройних сил ООН⁷⁸⁸. Цього ж року український 240-й спеціальний батальйон чисельністю 412 військовослужбовців – 48 офіцерів, 19 прапорщиків, 59 сержантів та 286 солдатів розпочав миротворчу діяльність у Боснії та Герцеговині⁷⁸⁹. За період з 1992 до 2009 рр. Україна як контрибутор військових підрозділів та персоналу) взяла участь у 18 миротворчих місіях (див. додаток № 2).

Європейські та євразійські колективні військово-політичні блоки, як і Організація Північноатлантичного договору (НАТО) проводять спроби зібрати воєдино країни, які отримали незалежність після розпаду СРСР. Це повною мірою стосується як країн соціалістичного табору, – колишніх членів Варшавського договору, так і 15 пост-радянських республік. До 1999 р. у Європі було щонайменше дев'ять структур, які займалися політикою безпеки. Серед них вищі військові структури Європейського Союзу – Військовий комітет та Військовий штаб.

Попередником ЄС було Європейське об'єднання вугілля і сталі, яке об'єднувало представників вугільної і сталеплавильної промисловості шести європейських країн. Це була перша міжнародна організація, заснована за принципами наддержавності. Договір про його створення, підписаний 1992 р., вступив у силу в листопаді 1993 р. ЄС об'єднав 27 держав-членів, ще 6 країн мають статус кандидатів.

Європейський Союз не готовий без сторонньої допомоги США та НАТО створити власні збройні сили. Причин цьому дві. Перша – економічна криза 2010 р., яка змінила плани ЄС із створення спільних військових безпекових структур. Друга –

⁷⁸⁵ Конституція України // ВВРУ. – 1996. – № 30. – С. 141; ЗУ «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» // ВВРУ. – 1999. – № 22–23. – Ст. 202; Голос України 18.05.1999; ЗУ «Про порядок направлення підрозділів ЗСУ до інших країн» // ВВРУ. – 2000. – № 19. – Ст. 144; Указ Президента України «Про Порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях»; Указ Президента України «Про Порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях».

⁷⁸⁶ Постанова ВР України «Про участь батальйонів ЗСУ в Миротворчих силах ООН у зонах конфліктів на території колишньої Югославії». 2538-XII від 3 липня 1992 р. // ВВРУ. – 1992. – № 38. – Ст. 564.

⁷⁸⁷ Статут ООН. Офіційний сайт ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

⁷⁸⁸ Директива начальника ГШ ВС України. О подготовке украинских войск в составе вооруженных сил ООН и его замены. ДГШ-125, декабрь 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19835. – Спр. 6. – Арк. 178.

⁷⁸⁹ Наказ МОУ № 113 від 4. 07. 1992 р. «О формировании 240 отд. специального батальона ООН» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11. – 26. 12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 117.

більшість членів ЄС перебувають у НАТО, яке доволі активно займається питаннями безпеки у Європі. 27 країн Євросоюзу не виробили єдиної політики безпеки. США вирішує власні безпекові питання, залишаючись основним донором Альянсу. Європейці не люблять згадувати військовий конфлікт 1999 р. у Косово, з яким ЄС та ОБСЄ не спромоглися впоратись без допомоги США та НАТО.

Наслідки економічної кризи у Греції, Португалії, Ірландії, Італії, Іспанії закрили питання про подальше розширення ЄС. Східне партнерство, до якого входить Україна, перестало мати значення спільноти майбутніх країн-кандидатів до ЄС. Крім цього, Угода про членство в ЄС потребує ратифікації у всіх парламентах країн-учасниць. Сьогодні ця процедура є нереальною і не на часі.

Україна, як і інші республіки колишнього СРСР, співпрацює з ЄС у сфері спільної політики безпеки і оборони у підтриманні формату військово-політичного діалогу між ЗСУ та Військовим комітетом і Секретаріатом Ради ЄС; підготовки до багатонаціональних операцій з підтримання миру; залучення ЗСУ до формування багатонаціональних бойових тактичних груп ЄС; навчання представників української армії в освітніх закладах ЄС; використання можливостей України щодо повітряних перевезень під час операцій ЄС. Україна як учасниця Вишеградської четвірки, до якої входять Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, виявила готовність сформувати багатонаціональну тактичну групу.

Європейські військові сили нараховують понад 10 тис. танків та 2,5 тис. бойових літаків. ЄС організував Південну бойову тактичну групу (Helbrgoc), до якої входять військові підрозділи Греції, Болгарії, Румунії та Кіпру. З 2011 р. до цієї групи долучились українські моряки. Чисельність групи до 1500 осіб. Україна надала роту морської піхоти та військово-транспортний літак Іл-76МД. До складу групи також входять аеромобільний батальйон Греції, який є основою групи, болгарська аеромобільна рота, рота забезпечення з військової поліції Кіпру. Українські військові заступили на бойове чергування з 1 липня 2011 р. Постійний пункт дислокації знаходиться в Україні з негайним розгортанням у кризових районах відповідно до наказу командування тактичної групи.

Продовжується робота із залучення військових літаків Ан-26 та резервного Ан-30Б до операції EU NAVFOR ATALANTA, яка спрямована проти проявів піратства біля берегів Сомалі. Термін проведення воєнної операції продовжений ЄС до 2014 р.⁷⁹⁰

У грудні 2002 р. ЄС прийняв спільно з НАТО Декларацію стосовно європейської політики безпеки і оборони, в якій визнав взаємодоповнюваність двох міжнародних організацій⁷⁹¹. Стратегію європейської безпеки (СЕБ) прийнято у грудні 2003 р. У документі підтверджено важливу роль США у гарантуванні безпеки у Європі, особливе місце відводиться НАТО. СЕБ визначає п'ять

⁷⁹⁰ Операція Аталанта. Міністерство оборони України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ru&part=peacekeeping&sub=un_atlanta.

⁷⁹¹ Haine J. From Laeken to Copenhagen: European Defence: Core Documents 3. – Paris: European Union Institute for Security Studies, 2003. – Chaillot Paper №. 57. – P. 178.

найнебезпечніших загроз: тероризм, поширення зброї масового ураження, країни-ізгої, організована злочинність та регіональні конфлікти⁷⁹². Головним недоліком ЄС у сфері безпеки і оборони залишається надзвичайно складна і довга процедура прийняття колективного рішення⁷⁹³.

Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП) об'єднує 50 країн, зокрема 28 членів та 22 партнерів. Рада є своєрідним європейським форумом для забезпечення діалогу та консультацій з питань безпеки серед країн-членів НАТО та країн-партнерів, учасників програми «Партнерство заради миру», до якої долучились більшість пострадянських республік. РЄАП створена 1997 р. і змінила Раду північноатлантичної співпраці, яку було засновано 1991 р. після закінчення «холодної війни». Створення РЄАП своїм завданням вважає реагування на конфліктні питання, які виникають між її учасниками. Свої засідання рада проводить щомісяця на рівні послів, щорічно – на рівні міністрів закордонних справ або міністрів оборони (начальників штабів збройних сил). Проводяться саміти. Співпраця та консультації стосуються питань врегулювання кризових ситуацій, підтримання миру, регіональні питання, контролю за зброєю масового ураження, міжнародного тероризму, питання оборони (планування, формування бюджету, розроблення політики, концепцій та стратегій оборони, налагодження співпраці у галузі озброєнь та ядерної безпеки)⁷⁹⁴.

Європейське оборонне агентство (агенція) (ЕОА–ЕДА) – наймолодша європейська організація з питань безпеки та оборони, створена 2004 р. взамін європейської політики безпеки і оборони. Мета організації полягає у підтримці країн-учасниць ЄС в їх зусиллях з удосконалення європейської політики безпеки і оборони. ЕОА має свою стратегію діяльності (схвалена РЄАП 10 листопада 2008 р.), за чотирма напрямками: розвиток колективного потенціалу, оборонні дослідження та технології, співпраця у сфері озброєння, розвиток оборонно-виробничої бази. Агентство пропонує виділяти до 2 % держбюджету на оборону, з яких 20 % скеровувати на питання військової сумісності європейських країн⁷⁹⁵. Сьогодні ЕОА не спромоглася скоординувати безпекові зусилля європейських країн у єдине русло та знайти відповідне фінансування. Наприклад, США на оборонні дослідження витрачають у шість разів більше, ніж усі країни ЄС разом⁷⁹⁶. Європейській оборонній агенції вдалось об'єднати понад 300 оборонних контрактів загальною вартістю 10 млрд. євро.

Іноді дослідники вводять до переліку міжнародних безпекових організацій і Раду Європи, яка з 5 травня 1949 р. покликана координувати законодавство країн-

⁷⁹² European Security Strategy – 2003. – P. 3.

⁷⁹³ Pierson P. The Limits of Design: Explaining Institutional Origins and Change II Governance: An International Journal of Policy and Administration. – 2000. – № 4 (13). – P. 483.

⁷⁹⁴ Томашевич О. Програми партнерства НАТО в кінці XX – на початку XXI ст. ст. : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. Томашевич. – К., 2004. – 181 с.

⁷⁹⁵ Європейське оборонне агентство (Європейська оборонна агенція). Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eda.europa.eu/documents.aspx>.

⁷⁹⁶ Пасивирта П. Долгосрочный прогноз развития военного потенциала и необходимость его укрепления // Европа. Журнал польского института международных дел. – 2007. – № 7. – С. 129.

учасниць для забезпечення норм ліберальної політики, що викладено у Європейській конвенції з прав людини (1950 р.). і Конвенції з захисту прав людини та фундаментальних свобод (1953 р.). Питаннями оборони та безпеки РЄ безпосередньо не займається. Раду Європи було засновано з ініціативи Вінстона Черчілла 1946 р. на зразок Сполучених Штатів Європи за аналогією із США. Офіційне заснування відбулось в 1949 р. Засновниками стали 10 країн Європи. Сьогодні РЄ об'єднує 47 країн, які підписали її статут. Україна вступила до Ради Європи 1995 р. Метою РЄ є зміцнення миру на європейському континенті, сднання всіх європейських країн у вирішенні спільних проблем, розгляд різноманітних питань (крім національної оборони), вироблення спільної позиції і надання практичних рекомендацій країнам-учасникам. Так, для України було розроблено плани дій на період 2003–2008 рр., а також 2008–2011 рр., які містять питання безпеки. Йдеться про боротьбу з корупцією в політичній, економічній та адміністративній сферах, протидію організованим проявам злочинності, боротьбу із тероризмом. РЄ – суто політично-економічний загальноєвропейський орган з рекомендаційними і дорадчими правами⁷⁹⁷.

ОБСЄ працює у напрямку роззброєння та врегулювання «заморожених» конфліктів на євразійському просторі. Організацію створено на початку 70-х років минулого століття. До 1995 р. вона називалась нарадою з питань безпеки і співпраці в Європі. Інституція започаткована як консультативний орган для країн Європи, Центральної Азії та Північної Америки. 1995 р. набула статусу міжнародної організації. Свою роботу організація розпочала 1972 р., а 1975 р. було підписано Гельсенський акт. Цей документ встановлює міжнародні стандарти і регулює взамовідносини у військово-політичній сфері. Сьогодні ОБСЄ об'єднує 56 країн Європи⁷⁹⁸.

Протягом 2011 р. тривала реалізація проекту ОБСЄ – Україна щодо утилізації рідкого ракетного палива (меланжу). До цього 16 вересня 2009 р. між МО України, Секретаріатом ОБСЄ та переможцем відкритого міжнародного тендеру російськими компаніями «Техноазот», «Завод імені Я. М. Свердлова», «Бійський олеумний завод» було укладено контракт № СРА 92602 щодо надання послуг, пов'язаних з утилізацією 3,2 тис. тонн окиснювача ракетного палива. 8 вересня 2010 р. підписано доповнення до контракту про утилізацію ще 2,6 тис. тонн меланжу. Реалізація проекту відбулась 2010–2011 рр. у травні 2011 р. підписано ще одне нове доповнення щодо утилізації додатково 9,4 тис. тонн меланжу⁷⁹⁹. Реалізується спільна програма із соціальної адаптації звільнених у запас військовослужбовців за сприяння ОБСЄ. З 2008 р. перенавчання пройшли 4 тис. осіб. За даними департаменту кадрової політики МО України, середній вік звільнених у запас офіцерів ЗСУ становить 37 років.

⁷⁹⁷ Калашникова Н. В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Н. В. Калашникова. – Ставрополь, 2004. – 255 с.

⁷⁹⁸ Гапиров Р. Правовые основы деятельности ОБСЕ по обеспечению европейской безопасности в рамках военно-политических измерений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Р. Ш. Гапиров. – Казань, 2004. – 188 с.

⁷⁹⁹ Біла книга 2011. Збройні Сили України. МО України та Генеральний штаб ЗСУ. – К., 2011. – С. 61.

Проблема військової безпеки для пострадянських республік виникла зразу ж після розпаду СРСР. Єдиним і основним фактором оборони будь-якої країни від зовнішніх військових загроз та агресії є її збройні сили. Тому на початковому етапі була спроба створити об'єднані збройні сили і єдину армію за участі всіх республік. Ця спроба не отримала практичного завершення.

У грудні 1991 р. Україна, Білорусь та Росія підписали договір про створення Співдружності незалежних держав (СНД). 21 грудня цього ж року до них приєдналось ще вісім колишніх радянських республік, а в жовтні 1993 р. Грузія. Україна є лише спостерігачем і дотримується позиції, що рішення СНД можуть мати винятково рекомендаційний характер. Сьогодні до СНД входить 10 пострадянських республік⁸⁰⁰.

Рада міністрів оборони країн-учасниць СНД (РМО СНД) було створено 14 лютого 1992 р. на основі Рішення Ради голів держав СНД «Про Раду міністрів оборони СНД». РМО СНД є структурним органом СНД. Це рішення підписали керівники Вірменії, Казахстану, Російської Федерації, Таджикистану, Узбекистану. Основне завдання РМО питання у сфері військової політики та військового будівництва країн СНД, формування системи колективної, безпеки у військовій сфері⁸⁰¹.

СНД – м'яка форма існування постімперського та пострадянського простору. Ця міждержавна структура не є союзом рівноправних держав, бо між її членами та Росією величезний розрив в економічному, зокрема і у військовому потенціалі. Тому ця структура нагадує відновлення російськоцентричного простору.

Створено робочий орган – Головне командування об'єднаними збройними силами СНД. Введено пост Головнокомандувача ОЗС СНД, який одночасно виконував функції Голови РМО і Секретаріату РМО. Першим Головнокомандувачем ОЗС СНД був генерал-полковник Л. Г. Івашков, згодом його замінив генерал-полковник В. П. Волков, потім А. С. Сінайський. Положенням від 20 березня 1992 р. було визначено загальний військово-повітряний простір, 6 липня цього року затверджено структуру, чисельність, місцеперебування та умови фінансування ГК ОЗС СНД. Документи вступили в силу 9 жовтня 1992 р.

Перше засідання Ради міністрів оборони відбулось 13 березня 1992 р. у формі наради. Основними питаннями були військова співпраця та забезпечення управління ОЗС СНД під час їх реорганізації у національні ЗС. 24 вересня 1993 р. РМО СНД було реорганізовано в Штаб з координації військової співпраці (Штаб КВС СНД), який став постійно діючим робочим органом РМО СНД. Штатну структуру Штабу кілька разів переглядалися (20 листопада 2002 р., 7 жовтня 2002 р., 21 червня 2000 р.) Штаб КВС РМО СНД у різні часи очолювали генерали армії В. Н. Самсонов, В. А. Прудніков, В. Н. Яковлев. У штабі постійно працюють представники 9 країн: Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргиз-

⁸⁰⁰ Сафарян Н. Б. Формирование системы коллективной безопасности Содружества независимых государств: политический аспект: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / М. Б. Сафарян. – М., 1999. – 175 с.

⁸⁰¹ Шумский М. Интеграция в Содружество независимых государств: проблемы и перспективы / М. Шумский // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 11.

стану, Росії, Таджикистану і Узбекистану. 10 лютого 1995 р. було підписано Угоду «Про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони країн СНД». Для забезпечення ефективної військово-технічної співпраці при Штабі КВС РМО СНД було створено Військово-технічний комітет, до складу якого увійшли 10 заступників міністрів оборони із озброєння країн-учасники, зокрема України. Згодом, 30 січня 1998 р., Військово-технічний комітет розпочав роботи при РМО СНД. Для створення колективної системи безпеки СНД у військовій сфері та на основі Договору про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. 27 травня 1996 р. було створено Комітет начальників штабів ЗС країн-учасників СНД. Головою цього комітету було призначено Першого заступника МО РФ – начальника ГШ ЗС РФ. Україна свою участь в комітеті звузила до ролі спостерігача. 20 травня за ініціативою представників було створено Комітет гідрометеорологічних служб ЗС країн СНД. З 30 жовтня 1997 р. при Штабі було створено Комітет топографічних служб Збройних сил СНД для координації співпраці. 25 березня 1999 р. – Спортивний комітет з метою підвищення фізичної та спортивної підготовки військових. Для розроблення і впровадження спільних військово-наукових розробок та досліджень 21 грудня 2000 р. Рада міністрів оборони СНД заснувала Військово-наукову раду, яка повинна розглядати і пропонувати для реалізації новачі у військово-політичній, військовій та військово-технічних сферах. 20 листопада 2002 р. створено Координаційний комітет начальників зв'язку для організації та забезпечення зв'язку між Збройними силами країн-учасниць СНД. Усі перераховані комітети є робочими органами і покликані забезпечувати виконання функцій Радою міністрів оборони СНД. Спостерігачами залишились Молдова, Україна та Туркменістан. За сумісною згодою, Головою Ради міністрів оборони СНД є Міністр оборони РФ. Свого часу цей пост займали маршал авіації Є. І. Шапошников, генерал армії П. С. Грачов, генерал армії І. Н. Родіонов, маршал РФ І. Д. Сергєєв, С. Б. Іванов⁸⁰².

Рада МО СНД, яка засідає не рідше одного разу на чотири місяці, виробила пропозиції із недопущення збройних конфліктів на території країн-учасниць, з охорони кордонів, використання інституту спостерігачів у «гарячих точках», застосування миротворчих підрозділів, уніфікації нормативно-правових актів у сфері військового будівництва. РМО СНД складає п'ятирічні плани розвитку військової співпраці, відповідно до яких військову співпрацю послідовно перенесено у практичну площину. Систему ППО об'єднано і збільшено на західному напрямку удвічі, на південному – у півтора рази. Щорічно проводяться командно-штабні навчання із захисту повітряного об'єднаного простору. З 1996 р. проводяться бойові стрільби військ ППО. З країнами-учасницями СНД проводяться командно-штабні навчання з протидії міжнародному тероризму (Киргизстан, Таджикистан, Казахстан). Серед прийнятих (на основі консенсусу) документів найменшу участь у згоді під час підписання взяли Республіка Молдова – 7 %, Туркменістан – 7%, Україна – 20 % (від імені Міністра оборони – 19 %), решта учасників (Азербайджан,

⁸⁰² Алешин Ю. Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Ю. Н. Алешин. – Бишкек, 2011. – 204 с.

Вірменія, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, РФ, Таджикистан, Узбекистан) підписали 40–99 % прийнятих документів.

10 лютого 1995 р. десять країн-учасниць СНД підписали Угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони. З цією метою 19 квітня 1995 р. створено Координаційний комітет з питань протиповітряної оборони при РМО СНД. На ці цілі щорічно з державних бюджетів виділяються відповідні кошти. Особливу увагу звертають на збільшення бойового складу на південних кордонах СНД. Угоду не підписали Азербайджан та Молдова, хоча вони беруть участь в об'єднаній системі ППО.

Завершення «холодної війни», розпад СРСР, дезінтеграція ОВД змінили розклад сил у світі. В Європі поширюється процес регіоналізації. Цей процес характерний і для інших частин світу. ОДКБ слід розглядати як одну з регіональних військово-політичних організацій. Військові експерти пробують порівняти ОДКБ та НАТО, не помічаючи подібності та спільні риси в обох блоків у боротьбі з глобальними військовими загрозами та активізації їхньої миротворчої діяльності.

Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) було створено в травні 2002 р. До цього, 15 травня 1992 р., в Ташкенті сім колишніх радянських республік (Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан та Узбекистан) підписали Договір про колективну безпеку. Згідно з договором, військову силу можуть використовувати країни ОДКБ на основі спеціального рішення Ради глав держав-учасників СНД або Ради колективної безпеки ОДКБ.

Кожна з незалежних держав, які утворились після розпаду СРСР, була не в змозі забезпечувати національну безпеку лише власними силами. Країни шукали шляхів входження в наявні або створення нових систем колективної безпеки як регіональних, так і світових. 15 травня 1992 р. в Ташкенті під час наради глав держав СНД Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку (ДКБ – Ташкентський договір). Договір був підписаний відповідно до ст. 51 Статуту ООН, яка передбачає право на колективну безпеку. Згодом до них приєднались Білорусь, Азербайджан та Грузія. 2002 р. ДКБ трансформувалася в ОДКБ, однак Грузія та Азербайджан відмовились від участі в організації. Офіційно 28 квітня 2003 р. у Душанбе було створено новий військово-політичний союз. 2 грудня 2004 р. ГА ООН прийняла резолюцію про надання ОДКБ статусу спостерігача. Україна відмовилась від участі в обох організаціях (ДКБ та ОДКБ), мотивуючи це позаблоковістю та неучастю у військово-політичних організаціях⁸⁰³. Військові історики як в Україні, так і за її межами неоднозначно ставляться до функцій та ролі ОДКБ на пострадянському просторі. Одні схвалюють їх діяльність, інші помірно критикують ефективність цієї організації. Західні науковці вважають ОДКБ правонаступницею Організації Варшавського договору, інструментом ідеологічного протистояння Заходу як реакція Росії на розширення НАТО на Схід. З останнім твердженням важко не погодитись, адже

⁸⁰³ Чернов В. А. Организация договора о коллективной безопасности как институт межгосударственной военно-политической интеграции на постсоветском пространстве: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / В. А. Чернов. – Бишкек, 2010. – 183 с.

саме ОДКБ дає змогу Росії розміщувати свої військові підрозділи на території колишніх пострадянських республік (Вірменія, Таджикистан, Киргизстан)⁸⁰⁴.

Ініціатори створення ОДКБ не мали єдиного концептуального підходу до стратегії військової безпеки на пострадянському просторі. Кожна республіка прагнула розбудувати власні національні збройні сили. Остаточно процес завершився 1993 р., коли Росія отримала максимально можливий військовий потенціал від Збройних сил Радянського Союзу, зокрема військово-ядерний. Російська Федерація прагнула створити єдиний оборонний простір, що давало змогу мати оборонні рубежі за периметром своєї території. В ОДКБ учасники мали нерівномірний військовий потенціал, внаслідок чого Російська Федерація зайняла позицію лідера. Сьогодні Росія забезпечує 50 % бюджету організації. 10 лютого 1995 р. в Алматі було розроблено Концепцію колективної безпеки держав-учасниць, яка передбачала ідеологію безпеки та запобігання і усунення загрози миру, спільний захист від агресії, забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держав-учасниць. 1997 р. в ДКБ з'явилися відцентрові тенденції, що було пов'язано з досягненням поставленої мети щодо забезпечення своїх національних збройних сил військовою спадщиною СРСР. Подальше перебування в ДКБ пояснювалось можливістю закупівлі військової техніки і озброєння у Росії за низькими цінами. 1999 р. Закінчувався п'ятирічний термін дії Договору колективної безпеки, тому шість вищезгаданих країн вирішили його продовжити, а три Азербайджан, Грузія і Узбекистан – вийшли з нього. Фактично існування ДКБ у період 1992–1999 рр. мало декларативний характер, військова співпраця не набула глобальних масштабів, не було єдиного оперативного управління та оборонної структури⁸⁰⁵. ДКБ розглядалось як додаток до СНД. Серйозно зацікавилася ДКБ Росія в середині 90-х років, коли таліби захопили владу в усіх провінціях Афганістану. 1999 та 2000 р. з території Афганістану через територію Таджикистану і Киргизстану ісламські бойовики вторглися на територію Узбекистану, щоби підтримати Ісламський рух під час військових дій проти уряду Президента І. Карімова. З метою створення на території Узбекистану «ісламського халіфату». Реальна загроза виникла для всієї Центральної Азії. З ініціативи ОДКБ 2001 р. створено Колективні сили швидкого реагування чисельністю 1300 осіб, – по одному батальйону від Росії, Казахстану, Таджикистану і Киргизстану. 2004 р. їх чисельність збільшено до 4000 осіб, що становить 11 батальйонів. У контексті нарощування військової присутності на території ЦА в м. Кант, у 30 км від столиці Киргизії Бішкека, розміщено російську військово-авіаційну базу. На ній знаходиться 10 літаків Су-24 та Су-27, а також 13 навчально-тренувальних літаків. Структурно база належить до Уральської армії ВПС і ППО ЗС Росії, із штабом в Єкатеринбурзі.

⁸⁰⁴ Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія / О. Бодрук. – К., 2001. – 299 с.

⁸⁰⁵ Литовкин В. ОДКБ перерастает военно-политические рамки // Независимое военное обозрение. – 2008. – 18–24 января. – С. 8.

2003 р. шість республік-учасниць ОДКБ розпочали співпрацю з НАТО у сфері протидії міжнародному тероризму, створення, фінансування і удосконалення колективних сил швидкого реагування у Центральноазійському регіоні. ОДКБ підтримали країни-спостерігачі⁸⁰⁶. На засіданні представників держав-учасниць СНД 16 квітня 2004 р. у Чолпон-Ате (Киргизька Республіка) було підписано 28 документів про активізацію співпраці у межах співдружності⁸⁰⁷. Розпочався період налагодження контактів з ООН, ОБСЄ. ОДКБ зареєстрували при Організації об'єднаних націй. Росія оголосила територію колишнього СРСР зоною своїх життєво важливих інтересів. Однак і сьогодні країни-учасниці не мають єдиної оборонної політики і плану оборони, тобто акцент залишається на миротворчій та антитерористичній діяльності. ОДКБ перебуває на стадії становлення. НАТО не поспішає формувати відносини з ОДКБ, вважаючи, що такий крок узаконить перебування російської армії та її військових баз у Центральній Азії. Республіки ЦА очікують військової допомоги від Росії не тільки у разі зовнішньої агресії, але й у разі внутрішніх екстремістських конфліктів⁸⁰⁸. Багато країн-учасниць СНД та ОДКБ не приховують бажання долучитися до ЄС та НАТО, що викликає тривогу і роздратування у Росії.

Співпраця держави з військово-політичними блоками, військовими міжнародними організаціями завжди вимагає уніфікування не лише власної військової доктрини, але й військового національного законодавства. Військова доктрина країни акумулює політичні та економічні підходи до державної системи забезпечення військової безпеки. Прикладом можуть слугувати уніфіковані та стандартизовані військові доктрини країн-членів НАТО. Всі сім країн-учасниць ОДКБ мають однакові за структурою військові доктрини. Схожість розділів і підрозділів доктрин вказують на їх уніфікованість. Цей підхід запозичений у європейських країн, які бажають розробити однакові, адекватні заходи із боротьби з транснаціональними, глобальними загрозами: міжнародним тероризмом, екстремізмом, сепаратизмом, торгівлею зброєю, незаконним оборотом наркотичних речовин. Така уніфікація потребує однакового рівня військово-технічного розвитку, матеріально-фінансового забезпечення та підготовки збройних сил. У військових доктринах пострадянських республік різні індивідуальні пріоритети і проблеми у військовій сфері. Наприклад, для Казахстану це закупівля сучасної військової техніки, а для Таджикистану – забезпечення харчуванням військових. Те саме стосується і загроз. Так, Казахстан вважає загрозами розширення військово-політичних об'єднань, демографічну та екологічну ситуацію в країні, а Узбекистан – тероризм та релігійний екстремізм.

⁸⁰⁶ Аляев А., Дехканов С. ОДКБ, как система коллективной безопасности / А. Андрей, С. Дехканов //Обозреватель. – 2007. – № 2. – С. 67–77.

⁸⁰⁷ Дипломатический вестник. – М., 2004. – № 5. – С. 69.

⁸⁰⁸ ОДКБ превращается в аналог НАТО: Россия хочет создать в Центральной Азии ударную группировку // Newru.com – 2009. – 29 мая.

Основна ціль ОДКБ – проведення однакової спільної військової політики. Правовою основою для цього є угода про основні принципи військово-технічної співпраці і положення про її реалізацію, рішення про Колективні сили та їх розгортання у Центральноазійському регіоні, рішення про спільну підготовку кадрів для збройних сил держав-учасниць ОДКБ, а також статут організації та угода про правовий статус, які було підписано 7 жовтня 2002 р. у Кишиневі.

Країни-учасниці ОДКБ співпрацюють у напрямі побудови коаліційної військової безпекової організації для можливого відбиття військової агресії, боротьби з тероризмом та екстремізмом. Саме з цією метою 14 червня 2009 р. було підписано Угоду про Колективні сили оперативного реагування, у межах якого проводяться спільні військові навчання («Рубіж-2004» – Киргизстан, («Рубіж-2005» – Таджикистан). Удосконалюється робота Міждержавної комісії з військово-економічної співпраці замість раніше існуючої аналогічної комісії у межах СНД. Остаточна мета – максимальне використання військового потенціалу у межах ОДКБ, зокрема оборонно-промислових комплексів (ОПК). Військово-технічну співпрацю провадили відповідно до Програми на період 2006–2010 рр., яка передбачала об'єднання зусиль із розроблення нової військової техніки та озброєння та підготовки кадрів для ЗС.

На початковому етапі ОДКБ трактували як військову організацію, згодом її намагалися перетворити на універсальний інститут безпеки. У межах ОДКБ єдина система безпеки фактично розпалась на три самостійні регіональні військово-політичні структури: російсько-білоруську, російсько-вірменську і центральноазійську.

У російсько-білоруській структурі ОДКБ ведеться робота із створення єдиної системи ППО і формуванню об'єднаного регіонального угруповання.

Російсько-вірменська військово-політична структура існує на основі Протоколу про створення двостороннього коаліційного угруповання військ (1996 р., липень) і вірмено-російського Договору про дружбу (1997 р. 29 серпня). За цими домовленостями на території Вірменії в районі Гюмрі розгорнули російську військову базу.

Центральноазійське військове угруповання ОДКБ у майбутньому має об'єднувати сили п'яти країн: Казахстану, Киргизстану, Росії, Таджикистану і Узбекистану орієнтовною чисельністю 10–20 тис. осіб.

Поряд з тим ОДКБ має низку внутрішніх проблем. Існує великий військово-технічний дисбаланс між Російською Федерацією та іншими пострадянськими республіками, які входять до ОДКБ. Концепції побудови Збройних сил країн-учасниць ОДКБ різні. Їхні Військові доктрини допомагали розробляти спеціалісти НАТО, але вони не погоджувались з ОДКБ, що порушує принцип їхньої універсальності. Держави, які входять до організації, не беруть участі у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі. «Миротворчі підрозділи» формуються винятково з російських військових та на кошти РФ. Члени ОДКБ не тільки не приходять на допомогу у разі виникнення таких конфліктів, але й не мають чіткої позиції щодо окремих подій, як, наприклад, під час грузинсько-російської війни 2008 р.

Отже, можна стверджувати про малоймовірність перспектив майбутнього розширення ОДКБ, почали розглядати як дискусійний клуб. Є вірогідність виходу з організації деяких держав.

1997 р. з ініціативи Грузії та Азербайджану, за підтримки України і Молдови було створено організацію ГУАМ, до якої 1999 р. приєднався Узбекистан, що змінило аббревіатуру назви на ГУУАМ. 2005 р. Узбекистан вийшов з організації, яка повернула попередню назву – ГУАМ. У травні 2006 р. в Києві учасники назвали її «Організація за демократію та економічний розвиток». За Статутом організації, у військово-політичній сфері вона покликана бути протиположною СНД та ОДКБ, однак не стала такою. 2007 р. у Баку було прийнято декларацію ГУАМ, яка визначає союз як «коридор» між Європою та Азією, основним завданням якого є збільшення транзитних транспортних коридорів, насамперед енергетичних. Усі учасники готові брати посильну участь гарантування безпеки існуючих коридорів⁸⁰⁹.

Основний орган ГУАМ – Рада голів держав, міністрів зарубіжних справ, національних координаторів і постійних представників. Постійно діючий орган – Секретаріат. ГУАМ не став військово-політичною організацією, не бере участі у врегулюванні регіональних конфліктів.

Прикладом регіональної співпраці у європейській частині може бути створення спільної литовсько-польсько-української бригади ЛІТПІОЛІУКРБРИГ, формування якої завершилось 2012 р.

Україна бере участь у регіональних безпекових проектах «Чорноморська гармонія» та Чорноморської групи військово-морської співпраці BLACKSEAFOR.

Шанхайську організацію співпраці (ШОС) створено 14–15 червня 2001 р. в Шанхаї, де керівники шести країн – Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану (ОДКБ+Китай, шанхайська шестірка) – підписали Декларацію про створення цієї організації. Знаково, що ШОС створено за три місяці до терористичної атаки на США. До цього існувала Шанхайська п'ятірка, до якої входили Росія, Китай, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан (квітень 1996 р.). 1996–1997 рр. ці країни підписали дві угоди щодо зміцнення довіри у військовій сфері і взаємного скорочення озброєння у прикордонних районах («Відносно зміцнення довіри у військовій сфері в районі кордону» та «Про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону»). 2001 р. до цієї п'ятірки приєднався Узбекистан. Статус спостерігача мають Монголія, Індія, Пакистан та Іран. 24 березня 2008 р. Іран подав офіційну заяву про вступ до ШОС⁸¹⁰. Беручи до уваги сучасну зовнішньополітичну ситуацію, найбільше шансів на приєднання до організації має Монголія, яка провадить політику, рівновіддалену як від Росії, так і від Китаю⁸¹¹. Лідери занепокоєні загрозами з Афганістану. З цією метою було створено контактну групу

⁸⁰⁹ Мамед-заде Наргиз Сабир-гъзы. Взаимоотношения Азербайджанской республики со славянскими странами в современный период: дис. ... канд. полит. наук.: 23.00.04 / Мамед-заде Наргиз Сабир-гъзы. – Баку, 2007. – 193 с.

⁸¹⁰ Петровский В. Е. Азиатско-тихоокеанские режимы безопасности после «холодной войны»: эволюция, перспективы российского участия. – М.: Памятники ист. мысли, 1998. – 264 с.

⁸¹¹ Мельничук И. Н. Геополитические перспективы развития ШОС. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепрпетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 52–54.

«ШОС-Афганістан», а в серпні 2007 р. на саміт організації у Бішкеку було запрошено Президента Афганістану Х. Карзая⁸¹².

Першочерговою метою створення організації було врегулювання питання спільних кордонів колишніх республік СРСР та КНР. Згодом головною метою створення ШОС стали підтримка і забезпечення миру, безпеки і стабільності із протидією проявам екстремізму, сепаратизму, тероризму у Центральній Азії. Співпрацю передбачено і в інших сферах. 2011 р. згадано про необхідність боротьби з кіберзлочинністю і захист інформаційного простору⁸¹³. Тоді ж на саміті було підписано Шанхайську конвенцію про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. У липні 2002 р. у Санкт-Петербурзі відбулась друга зустріч членів ШОС, де було юридично оформлено організацію і підписано три документи: Угоду між державами ШОС про регіональну антитерористичну структуру, Хартію про співпрацю та Декларацію голів держав-учасниць ШОС. Ці документи стали базовими для подальшої роботи організації. У межах ШОС проходять спільні антитерористичні навчання. Перші такі навчання «Взаємодія -2003» розпочались 2003 р. у прикордонних районах Казахстану і Китаю. 2005 р. в антитерористичних навчаннях взяли участь Росія та Китай, 2006 р. – Таджикистан і Китай, а 2007 р. – усі пострадянські республіки Центральної Азії⁸¹⁴. Організація не є традиційним військово-політичним блоком, її діяльність охоплює соціально-економічну, гуманітарну, а також і військову сфери. Загальна площа країн ШОС становить 30 млн. км², що становить 3/5 площі Євразії, чисельність населення – 1,455 млрд. осіб, що становить 1/4 населення Землі. Країни-члени організації є власниками понад 20 % світових запасів нафти і 30 % – запасів газу⁸¹⁵.

Вищим органом ШОС є Рада голів держав-членів. Засідання проходять один раз на рік. Рішення приймають за принципом консенсусу. Існує механізм щорічних засідань на рівні міністрів закордонних справ, оборони, безпеки, економіки тощо. Постійно працюють: Секретаріат у Пекіні та Регіональний антитерористичний центр у Ташкенті. Фінансується ШОС так: Росія, Китай сплачують по 25 %, Казахстан – 21 %, інші країни порівну ділять решту 29 %. На період 2011–2012 рр. в організації головує КНР⁸¹⁶.

⁸¹² Сербин О. О. ШОС как механизм сотрудничества КНР с центральноазиатскими странами в сфере безопасности: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 57–59.

⁸¹³ Чуфрин Г. Меняющиеся приоритеты ШОС / Г. Чуфрин // Международная жизнь: ежемесячный журнал. – 2006. – № 12. – С. 97–104.

⁸¹⁴ Парамонов В. В., Строков А. В., Столповский О. А. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономия, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский; под общ. ред. В. В. Парамонова. – Бишкек, 2008. – 201 с.

⁸¹⁵ Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы и перспективы / А. Лукин // Международная жизнь: ежемесячный журнал. – 2004. – № 3. – С. 113–126.

⁸¹⁶ Ярмоленко В. В. Приоритеты деятельности КНР в сфере безопасности в рамках ШОС. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 54–57.

Деякі військові аналітики вважають, що ШОС стане основою для створення військово-політичного блоку, – своєрідного «НАТО для Азії». Підставою для таких висновків є підвищення оперативної взаємодії, яка відпрацьовується під час спільних навчань та розвиток співпраці у сфері безпеки. Такої позиції дотримується Російська Федерація та Китай, які 2005 р. поставили питання про визначення термінів остаточного виведення військ НАТО з територій країн-учасниць Шанхайської організації.

У ШОС домінують Росія і КНР, незважаючи на мовний бар'єр, різну школу військового мистецтва, різні тактико-технічні характеристики озброєння. В організації не передбачено наявності країни-лідера. Росія в організації вважає для себе пріоритетом військову та безпекову складові, Китай – економічну. Членство Росії в шанхайській організації зміцнило її світову позицію та дало змогу впливати на процеси у Центральній Азії, значно розширило співпрацю з КНР. Китай завдяки Шанхайській організації отримав легітимну можливість безпосередньо діяти на пострадянському просторі⁸¹⁷. За час свого існування ШОС не виробила чіткого стратегічного курсу розвитку.

В організації існують приховані суперечності. Насамперед це значна різниця між військовою та економічною потужністю членів-держав, що в майбутньому приведе до «несиметричного» партнерства, як у НАТО між США, Англією, Німеччиною та іншими новими державами-членами Альянсу (Литва, Румунія, Чехія). Невизначеність позиції Росії, Китаю та США у Центральній Азії дезорієнтує інші держави. Одночасне партнерство країн у ШОС та ОДКБ, їх активна співпраця з Північноатлантичною організацією приводять до проблеми пріоритетів. Росія і Китай мають наміри зменшити присутність НАТО і США у Центральній Азії, що не відповідає сподіванням інших країн. Співпраця в ШОС ускладнюється наявністю у Центральній Азії інших моделей міждержавної співпраці на основі проєктів інтеграції тюркського, іранського, ісламського світу тощо. ШОС не виявив бажання відреагувати на російсько-грузинський конфлікт, що переконує у наявності внутрішніх суперечностей. Держави-члени організації не солідарні у питанні визначення спільного ворога.

Розпад СРСР і поява нових незалежних держав стали сильним дестабілізаційним чинником у системі регіональних взаємостосунків у Євразії. Загострення ситуації привело до появи нових конфліктів. Нові загрози у вигляді тероризму, екстремізму і сепаратизму стали реальністю Центральноазійських країн. Цим регіоном зацікавилися Росія, Китай та США. Створення ШОС передбачає стримування впливу США у регіоні, відмову від конфронтації між державами-членами та протидію новим загрозам безпеки в Євразії⁸¹⁸.

⁸¹⁷ Сыроежкин К. Л. Казахстан–Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. – В 3-х кн. Кн. 1. В начале пути / К. Л. Сыроежкин. – Алматы: Казахский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

⁸¹⁸ Щербатюк Д. В. Место Шанхайской организации сотрудничества в архитектуре системы безопасности на Евразийском пространстве. Международные отношения и интег-

Організацію чорноморської військово-морської співпраці (Blaksefor) створено 2 квітня 2001 р. у Стамбулі за участі причорноморських країн Болгарії, Грузії, Румунії, Російської Федерації, Туреччини, України. Наша держава ратифікувала угоду 2003 р. Термін дії угоди – 10 років. Документ зареєстровано в ООН згідно із ст. 102 Статуту. У межах організації планувалось створити регіональну систему безпеки, де рішення приймаються на основі консенсусу. Основними завданнями організації є пошуково-рятувальні операції, надання гуманітарної допомоги, проведення робіт з розмінування, захисту навколишнього середовища, проведення спільних навчань. Група складається з військово-морських сил, військово-повітряних та сухопутних військ, а за необхідності можуть залучатись інші види військ чи спеціальні підрозділи. Група Blaksefor повинна мати 4–6 кораблів (фрегат, есмінці, патрульний катер тощо) та один корабель управління. Зустрічі представників держав-учасниць проходять не рідше ніж один раз на рік, рівень – Міністри закордонних справ або оборони. Виконавчий орган – Комітет командувачів ВМС, Оперативне управління на Чорному морі. Діяльність планується щорічно за принципом мовчазної згоди. Підрозділи Blaksefor можуть використовуватись за мандатом ООН та ОБСЄ.

Командувачем Blaksefor може бути військово-морський офіцер у ранзі контрадмірала або капітана першого рангу, якого призначають на один рік. Робоча мова – англійська. Інформація між сторонами передається дипломатичними каналами або через компетентні органи⁸¹⁹.

Організацію чорноморського економічного співробітництва (далі – ОЧЕС) було засновано 1992 р. У 1999 р. статут ОЧЕС набув чинності міжнародної організації. З 8 жовтня цього року організація стала повноправним спостерігачем ООН. До складу ОЧЕС входить 12 держав: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія, Росія, Туреччина і Україна. Ще 13 країн мають статус спостерігачів, серед них: Австрія, Білорусь, Німеччина, Італія, Ізраїль, Польща, США і Франція. ОЧЕС створено для налагодження співпраці країн, які прилягають до Чорноморського басейну. Важливим аспектом діяльності є боротьба проти тероризму й організованої злочинності. Діяльність організації поширюється на територію майже 20 млн. кв. кілометрів з населенням близько 350 млн., та потенціалом зовнішньоторговельної діяльності на суму \$ 300 млрд. на рік⁸²⁰.

Створені після розпаду СРСР на його просторі міжнародні організації у сфері військової безпеки (СНД, ОДКБ, ШОС, ГУАМ) не зуміли створити сучасної адекватної системи колективної безпеки, яка спроможна дати відповідь на сучасні військові загрози. Причина їхньої слабкості криється у відсутності єдиної мотивації для формування таких військово-політичних союзів. Військові загрози для держав-членів цих організацій різні. Для Росії – це розширення НАТО на Схід, а для країн

Центральної Азії – Афганістан та загроза ісламського екстремізму. Для незалежних держав Кавказу – це внутрішні територіальні конфлікти та територіальні претензії між Вірменією та Азербайджаном. ШОС не виробило договірно-правових документів для створення військового союзу. Китай бачить у ШОС свою економічну вигоду, Росія шукає військової складової – у цьому причина внутрішніх суперечок. ГУАМ не має силової компоненти, тому експерти розглядають організацію як «санітарний кордон» від Росії. ГУАМ промовчав 8 серпня 2008 р., коли на Грузію напала Росія. Тобто на пострадянському просторі не існує дієвого військово-політичного союзу.

Здебільшого військові доктрини пострадянських республік мають оборонний характер, у них перераховано лише загрози і не називано потенційного противника. З правила є і винятки. Так, військова доктрина Вірменії називає історичним агресором Азербайджан, у військовій доктрині якого Вірменію названо ворогом, а військові доктрини Прибалтійських республік опосередковано вказують на Росію та Білорусь як на потенційних противників.

Свій шлях безпеки шукають і країни Азії. Ідея створення міжнародних мусульманських організацій з'явилась після закінчення Першої світової війни серед палестинських релігійних діячів. Одним з перших цю пропозицію висловив муфтії Єрусалиму шейх Мухаммад Амін аль-Хусейні. 1926 р. у Мецці відбулась перша міжнародна мусульманська конференція, на якій було представлено 15 ісламських країн. На конференції створили Конгрес ісламського світу (KIC). Організаційно KIC було сформовано 1931 р. на черговій сесії в Єрусалимі. Тоді ж обрали постійно діючий орган KIC – Виконавчий комітет.

Після закінчення Другої світової війни центр ісламського об'єднаного руху перемістився у новоутворену ісламську країну – Пакистан. 1951 р. в м. Карачі відбулась чергова сесія KIC, учасниками якої були 32 мусульманські країни. На цій сесії прийняли Статут, а вищим органом обрали Вищу Раду. 1962 р. відбулась сесія у Багдаді, на якій було представлено 40 мусульманських країн. У роботі сесії взяли участь представники СРСР. На сесії було вироблено і прийнято загальну стратегію боротьби проти Ізраїлю за незалежність мусульманських країн. KIC почав видавати щомісячний журнал «Мусульманський світ». Діяльність KIC викликала протидію з боку неосалафітів – представників одного впливового мусульманського релігійного напрямку. Його асоціація «Брати мусульмани» вважала, що KIC узурпував ідеали мусульманської умми (всесвітня ісламська община). Асоціацію підтримували 15 країн, зокрема Єгипет, Іран, Марокко, Алжир, Сирія, Саудівська Аравія, Йорданія, Афганістан, Індонезія. 1953 р. створили Всесвітній ісламський конгрес для Єрусалима, основою діяльності якого було вирішення палестинської проблеми. Одним з його лозунгів було створення об'єднаного ісламського фронту проти Ізраїлю, однак цю пропозицію не було реалізовано.

За ініціативи Саудівської Аравії 1962 р. у Мецці 32 країни провели Всесвітню ісламську конференцію, на якій створили Лігу ісламського світу (ЛІС) – міжнародну неурядову ісламську організацію. Саудівська Аравія стала лідером у Лізі і основним її донором. Бюджет ЛІС 1975 р. становив \$ 46 млн., зараз він сягає \$ 100 млн. Експерти вважають ЛІС сунітською міжнародною організацією. Основна мета роботи ЛІС – впровадження принципів ісламу до конституції мусульманських

рационные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепрпетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 50–52.

⁸¹⁹ Відомості ВРУ. – 2003. – № 39. – С. 347.

⁸²⁰ Статут Організації Чорноморського економічного співробітництва. Ратифікований ЗУ від 19 березня 1999 р. № 526-XIV. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

країн. Під час чеченської війни ЛІС закликав надавати допомогу чеченському народу у боротьбі з російським агресором. ЛІС посилює свою діяльність, створюючи свої філії в неісламських країнах. Його штаб-квартири знаходяться в Лондоні (1973 р.), в Дакарі (1976 р.), в Нью-Йорку (1970 р.), в Карачі (1978 р.).

1965 р. було створено Афро-Азіатський ісламський конгрес.

Арабсько-ізраїльська війна 1967 р. та підпал мечеті Аль-Акса в Єрусалимі в серпні 1969 р. пришвидшили скликання в столиці Марокко Рабаті конференції мусульманських країн, де було створено першу міжурядову мусульманську організацію – Організація Ісламська Конференція (ОІК). Статут ОІК відповідав Статуту ООН та принципам дотримання прав людини. 1975 р. ОІК отримав статус спостерігача ООН. Країни-кандидати на вступ до ОІК повинні були відповідати трьом критеріям: більшість населення країни повинні бути мусульмани; конституція країни повинна трактувати державу як ісламську; головою держави має бути мусульманин. Ці критерії було сформовано 1987 р. ОІК розробила «Загальну ісламську декларацію прав людини». Центральне місце в роботі ОІК займає питання врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту. 1980 р. був створений постійний комітет у складі 11 міністрів країн-учасниць для розгляду будь-якої надзвичайної ситуації в ісламському світі. Всі рішення ОІК мають рекомендаційний характер. Комітет не має механізму реалізації прийнятих рішень. Саме через це Ірак, Лівія та Судан звинувачують організацію в неефективності.

Крім названих неурядових та міжурядових ісламських організацій, існує велика кількість мусульманських доброчинних організацій та фондів. Так, у РФ їх зареєстровано шість. Вони намагаються сприяти поширенню ісламу в європейській частині Росії⁸²¹. Однак мусульманські безпекові міждержавні організації не мають військово-політичних союзів, які б могли запропонувати ООН військові підрозділи для припинення конфлікту, дотримання умов перемир'я, збереження миру. Напевно, саме ця причина спонукає виникненню терористичних організацій, які здебільшого мають мусульманське коріння.

ООН залишається єдиною універсальною міжнародною організацією з питань миру і безпеки. Організація об'єднаних націй, використовуючи військово-оборонний аспект НАТО, активно залучає Альянс до проведення миротворчих операцій, що допомагає світовій спільноті протистояти глобальним військовим загрозам.

⁸²¹ Ковальчук А. Международные исламские организации / А. Ковальчук // Отечественные записки. – 2003. – № 3 (13). Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. – М., 2001. – С. 47.

ВИСНОВКИ

Наукова необхідність комплексного аналізу військово-історичного фактора у формуванні і розвитку військового потенціалу нових незалежних держав на пострадянському просторі очевидна. Результати цієї роботи переконливо показують позитивні і негативні наслідки досліджуваного процесу, надають конкретні рекомендації для військово-політичних установ та державних діячів з удосконалення процесу формування військової безпеки та прийняття правильних рішень.

Історіографічний огляд наукових праць зарубіжних і вітчизняних вчених розкрив стан наукового розроблення запропонованої теми. Військова безпека – це стабільний, гарантований стан державної військово-політичної захищеності країни від військових ризиків, викликів, загроз, небезпек та агресії. Військова безпека – суттєва складова національної безпеки.

Рівень військової безпеки держави залежить від стратегічних поглядів та конкретних дій її військово-політичного керівництва. Час національних операцій давно минув – навіть США, Китай, Росія покладаються на військово-політичні коаліції та союзи.

Аналіз доступної історіографії дає підстави стверджувати, що питання забезпечення військової безпеки пострадянськими країнами сьогодні залишається недостатньо вивченим. Незважаючи на значну кількість наукових праць з цієї проблеми, в них розглядаються окремі складові військової безпеки.

Аналіз факторів, які обумовили формування національних військових організацій у колишніх радянських республіках, свідчить, що необхідність їх створення була спричинена геополітичними та соціально-економічними процесами, які відбувались на їх територіях і у світі загалом. Значно впливали на трансформаційні та інтеграційні процеси на пострадянському просторі США, ЄС, Росія, внаслідок яких більшість колишніх радянських республік стали переферійними, друговартісними, із слабкою перехідною економікою та невизначеною зовнішньою політикою. Це повною мірою стосується і України, яка, задекларувавши позаблоковість, так і не вирішила питання своєї військової захищеності. Військовий потенціал більшості пострадянських республік потребує сучасного оновлення, модернізації та трансформації в ефективні колективні системи безпеки.

Досліджений військово-історичний досвід свідчить про необхідність створення насамперед самостійної національної системи військової безпеки з подальшою її глибокою та всебічною інтеграцією у міжнародні та регіональні системи безпеки.

Три радянські республіки – Україна, Казахстан та Білорусь – після розпаду СРСР добровільно відмовились від ядерної зброї як переконливого фактору у зовнішньополітичних відносинах і перейшли у статус без'ядерних країн. Їх приклад не був підтриманий. За 21 рік жодна країна світу добровільно не відмовилась від ядерної зброї. Військова міць цих держав зазнала значної втрати. Будапештський меморандум ядерних держав залишився декларативним документом про надання гарантій безпеки цим новоствореним республікам. Єдиним спадкоємцем стратегічної і

тактичної ядерної зброї СРСР стала Російська Федерація, що вивело її на високий рівень міжнародних відносин.

Радянські республіки 1991–1992 рр. отримали шанс для самовизначення та подальшого політичного розвитку, визначення національних пріоритетів, побудови нової системи національної безпеки, модернізації та трансформації своїх збройних сил в існуючі колективні військово-політичні та безпекові міжнародні системи, регіональні організації. Всі вони обрали демократичний шлях розвитку та багатовекторну зовнішню політику (окрім прибалтійських), а у військовому відношенні прийняли достатній оборонний стиль.

Частина пострадянських республік підписали Договір про СНД, ОДКБ та ШОС, вважаючи цей шлях найбільш прийнятним, малозатратним та ефективним для гарантування національної безпеки і оборони.

Білорусія у цьому питанні пішла далі за всіх, утворивши союз з Російською Федерацією і об'єднавши свій повітряний простір, як і республіки Центральної Азії, під контролем ВПС Росії. Аналогічно прибалтійські республіки віддали свій повітряний простір для патрулювання військовій авіації НАТО.

Інша частина колишніх радянських республік не визначились і перебувають у багатовекторному або відокремленому становищі (Україна, Молдова, Азербайджан, Грузія), вважаючи свою позицію самостійною і незалежною, що становить для них певні ризики та загрози у військово-оборонній сфері сьогодні та в найближчій перспективі.

Туркменістан – єдиний серед пострадянських республік – добився міжнародного визнання, статусу постійно нейтральної держави.

Прибалтійські країни період перебування у складі СРСР визнали окупаційним, що дало їм змогу пройти скорочений шлях до членства в НАТО і ЄС. У цьому їх одноставно підтримали країни Європи та Євroatлантичного альянсу.

Киргизстан, залишившись у військово-політичному фарватері Росії, залишається однією з найбідніших республік Центральної Азії, питання своєї військової безпеки вирішує за рахунок сукупних, колективних потенціалів міжнародних військово-політичних союзів та блоків, насамперед ОДКБ.

Чотири самопроголошені республіки Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах та Придністров'я продовжують боротьбу за незалежність. Однак світова громадськість, ООН не визнають їх як окремі суб'єкти міжнародного права.

У сучасній війні перемагає армія, яка володіє новими технологіями; має військову доктрину та концепцію національної безпеки, які відповідають реальним сучасним викликам та небезпекам; військові керівники розуміють, як новітні технології можуть бути застосовані їх противниками. Очевидний висновок, що мирні засоби (дипломатія, міжнародна політика) ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою.

Хронологічно-порівняльний аналіз процесу військового будівництва у пострадянських республіках у період 1991–2011 рр. доводить закономірність – більшість країн гарантували військову безпеку із урахуванням політичної орієнтації,

копіюючи певною мірою наявні військові структури великих держав, переважно США та країн-учасниць НАТО, меншою мірою – Росії. Акцент робиться на трансформації сухопутних військ та їх основної складової – сил швидкого реагування. Основою військового потенціалу вважається наявність міжконтинентальних балістичних ракет високоточного призначення, а також спроможність забезпечити протиповітряну оборону, зокрема від космічно-ядерного удару. Процес формування військових організацій цих країн відбувався у присутності та за участі великих держав і військово-політичних блоків у конкретних геополітичних та регіональних умовах.

З викладеного вище випливають історичні закономірності, які переконливо стверджують, що у сфері військового протистояння надзвичайно ефективними є принципи стримування (балансу сил) та паритету. Ефективні військово-політичні союзи примножують військовий потенціал своїх членів. Принцип нейтральності спрацьовує за умови його широкого визнання світовими державами-лідерами та країнами-членами ООН. Поступаючись власними національними інтересами, послаблюють військову безпеку. Відсутність своєчасної адекватної політичної, дипломатичної, військової реакції на виклики запускає ланцюгову реакцію переростання їх у ризик – загрозу – небезпеку – агресію (військовий конфлікт, локальну війну).

Аналізуючи локальні війни та військові конфлікти у зазначений період, слід зазначити, що пряма або опосередкована присутність/участь великих держав завжди була очевидною. Військовий аспект завжди превалував над політичним. Рішення про застосування зброї, як правило, було колективним на основі міжнародного законодавства, хоча у деяких випадках виходило за межі колективного консенсусу. У спірних військових конфліктах міжнародні організації та військово-політичні блоки не беруть участі (Нагірний Карабах, російсько-грузинська війна, Придністровський конфлікт, Південна Осетія, Абхазія), даючи змогу сторонам дійти згоди самостійно і обмежуючи свою присутність миротворчими гуманітарними контингентами.

Сучасна переконлива військова перевага передбачає панування у повітряно-космічному просторі, а можливість застосування ядерного удару залишається потужним стримувальним фактором проти будь-якого агресора. Роль сухопутних військ у війнах шостого покоління зводиться до мінімуму або передбачає повну їх відсутність, тому їх чисельність скорочуватиметься, їх будуть модернізувати у сили швидкого і негайного реагування.

Бажання держави залишатись поза міжнародними системами безпеки в умовах невизнаної нейтральності та фальшивої позаблоковості тільки збільшує її військові ризики та загрози.

Кожна країна має свої критерії оцінювання загроз національній та військовій безпеці. Для України це енергетична небезпека, для Вірменії – можливість військового нападу з боку Азербайджану, для Грузії – територіальне відторгнення Абхазії та Південної Осетії, для більшості країн Центральної Азії – ісламський екстремізм та тероризм.

Часто загрози національній безпеці мають лише військову складову. Якість державного гарантування національної безпеки у військовій і військово-політичній сфері все ж залишається основою міжнародного визнання. Військово слабка держава завжди легка здобич для агресора, її стан провокує агресора до насильницьких дій.

На основі порівняльно-критичного аналізу фундаментальних, теоретичних, спеціальних видань та сучасних наукових досліджень можна запропонувати критерії (оцінкову шкалу) стану військової безпеки будь-якої країни світу. Це зокрема наявність у структурі уряду міністерства оборони, інших силових відомств та збройних сил, їх структуру за видами військ (сухопутні, військово-повітряні, протиповітряні, військово-морські). Процентне співвідношення чисельності військово-службовців до населення, яке за світовими стандартами не повинно перевищувати 1 %. Наявність військового ядерного потенціалу. Науково-технічна можливість отримання високоточного зброєю, зокрема космічного базування. Можливість нанесення ракетного удару з космосу за стратегічними об'єктами противника. Наявність стратегічної (дальної) авіації, спроможної донести ядерний заряд. Вхідження або наявність дієвої протиракетної оборони (захист від ракетно-ядерного балістичного удару). Доступ до глобальної стратегічної розвідувально-інформаційної сфери на можливому театрі військових дій. Рівень фінансування збройних сил від ВВП (норма – 3 %). Вхідження до ефективних міжнародних військово-політичних та оборонних блоків. Членство або співпраця з НАТО. Участь у миротворчих операціях за рішенням РБ ООН та програми НАТО «Партнерство заради миру», інших миротворчих операціях ОБСЄ тощо. Економічні показники вітчизняного військово-промислового комплексу (кількість державних замовлень, експорт озброєння та військової техніки). Стан науково-дослідних та проектно-конструкторських досягнень у військовій сфері, їх практична значущість для переозброєння та модернізації армії. Участь у міждержавному продажу озброєння та військової техніки. Участь у міжнародних військових навчально-тренувальних навчаннях. Наявність на території військових баз зарубіжних країн. Володіння власними військовими базами за межами своєї території. Кількість вищих військових навчальних закладів, їх орієнтація. Наявність довишівських навчальних закладів з військовою та підвищеною військово-фізичною підготовкою (ліцеї, кадетські училища тощо). Система військового призову та контрактний вид військової служби, робота з мобілізаційним резервом. Стан законодавчого гарантування військової безпеки (конституція, закони, основи (стратегія), концепція, доктрина, програми, плани), їх стабільність та послідовність. Прикордонні конфлікти з країнами-сусідами, внутрішні територіальні претензії та конфлікти. Причетність до фінансування військових конфліктів або опосередкована участь у них. Організація державних громадсько-військових організацій патріотичного виховання. Системність військових зборів для перепідготовки резервістів. Молодіжні військово-патріотичні організації, їх чисельність. Наявність на території країни терористичних та екстремістських угруповань або можливість їх виникнення/проникнення.

Проведення терористичних актів, їх частота, чисельність жертв, застосування зброї масового ураження. Наявність спеціалізованих антитерористичних підрозділів. Ефективність громадського контролю над силовим блоком. Наявність на посаді міністра оборони цивільної особи. Кожна складова має оцінку від 0 до 5. Загальна сума повинна становити 50 % від максимально можливої оцінки, яка становить 155 балів. Рівень нижче 50 % повинен викликати підвищену увагу та тривогу, рівень від 50 до 75 % – постійний контроль, вище 75 % – удосконалення.

Стратегією національної безпеки РФ до 2020 р. пропонується оцінювати такі індикатори-показники для визначення стану національної безпеки країни: рівень безробіття, децильний коефіцієнт (співвідношення рівня доходу 10 % багатих до 10 % бідних), рівень збільшення споживчих цін, рівень державного зовнішнього та внутрішнього боргу, у відсотках до ВВП, рівень забезпечення ресурсами охорони здоров'я, культури, спорту, науки, у відсотковому співвідношенні до ВВП, рівень щорічного оновлення озброєння, військової техніки, рівень забезпечення військово-інженерними кадрами⁸²².

Географічне розташування країни є визначальним для її геополітичного оцінювання, зокрема для характеристики стану військової безпеки і оборони. Військові загрози мають тенденцію до реалізації під час порушення стабільності та дисбалансу відносно військового потенціалу. У світі зберігається значна частина країн, які намагаються розробити і оволодіти ядерною зброєю, вважаючи, що військова сила – єдиний (традиційний) аргумент для досягнення політичних цілей.

Абсолютизація військового компонента національної безпеки негативно впливає на суспільно-політичну ситуацію як в країні, так і за її межами. Водночас його недооцінка провокує агресію відносно слабшого. Незастосування військової сили не стало нормою у міжнародних відносинах. Однак після вичерпання дипломатичних, політичних, міжнародних засобів врегулювання конфліктної ситуації доходять до воєнних засобів примусу. Саме тому національна безпека будь-якої країни потребує достатнього військового потенціалу, здатного захистити національні інтереси держави у геополітичному просторі.

Сформовані у роботі висновки допоможуть внести корективи у державну військову політику, уточнити багато військово-політичних і військово-доктринальних положень.

Автор не претендує на повноту викладеної теми і має надії на її подальше науково-дослідницьке розроблення.

⁸²² Стратегия национальной безопасности РФ до 2020 г. Утверждена Указом Президента РФ от 12 мая 2009 г. – № 537. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Витяг з протоколу № 106 Президії ВРУ Про хід формування Збройних Сил України. 3 січня 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 54.

ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 447.

Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 313–314.

Доповідна начальника капітального будівництва і розквартирування війська МО України. 1 лютого 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 357–358.

Доповідна КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Н. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР. 22 липня 1988 р. / ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.), пор. 8. – арк. 127–130.

ЗУ. Про Збройні Сили України. № 1934-ХІІ від 6. 12. 1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 14–16.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. / ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Арк. 15–16.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про реагування на націоналістичні прояви в республіках радянської Прибалтики / ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990). – Пор. 3. – Арк. 229–231.

Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області до Львівського обкому КПУ про установчий з'їзд Народного руху України. Додатки: 1. Інформація мандатної комісії з'їзду «НРУ» 9 вересня ц. р.; 2. Звернення «До всіх неукраїнців в Україні»; 3. Звернення «До українців, що живуть в Союзі поза Українською РСР»; 4. Звернення «До народу Української радянської соціалістичної республіки» / ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 219–239.

Інформація Служби національної безпеки України (Марчук Є. К.) Кабінету Міністрів України (Фокіну В. П.) «Про обстановку на Чорноморському флоті». 27.01.1992 р. № 36 / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. Листування з КМУ МОУ. Управління справами. 3-й відділ. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 545–546.

Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Херсонській області секретареві Херсонського обкому КПУ М. М. Кушнеренко про реагування населення області на події в Азербайджані, Вірменії і республіках Прибалтики. 26 листопада 1988 р. / ГДА СБУ. – Херсон. – Ф. Секретного діловодства. – Оп. 1020. – Спр. 1954. – Арк. 104–105.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про виготовлення націоналістом В. Чорноволом документа ревізійністського

характеру. Додаток: «Короткі тези для дискусії з національного питання (квітень 1988 року)» / ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 97–103.

Концепція залізничних військ України / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 79.

Наказ МОУ № 62 від 29.04.1992 р. «О создании рабочей группы по выработке положений Военной доктрины Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 245–246.

Наказ МОУ № 113 від 4.07.1992 р. «О формировании 240 отд. Специального батальона ООИ» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 117.

Наказ МОУ № 136 від 31. 07. 1992 р. «Об организации выполнения Договора об обычных вооруженных силах в Европе» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 220–230.

Наказ МОУ № 39 від 25.03.1992 р. «Про призначення командуючими арміями ЗСУ» (оголошення Указу Президента України від 18.03.1992 р. № 161) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 158.

Наказ МОУ № 69 від 24.04.1992 р. «Про призначення командуючого ВПС України» (оголошення Указу Президента України № 271 від 23.04.1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 183.

Наказ МОУ № 85 від 29.05.1992 р. «Про призначення командуючого військами ППО України» (оголошення Указу Президента України № 310 від 27.05. 1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 1.

Наказ МОУ «О ходе принятия присяги на верность Украине». №1 від 15.01.1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 1–3.

Наказ МОУ № 144 від 20.08.1992 р. «О включении сторожевого корабля СКР-112 17 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 246–247.

Наказ МОУ № 34 від 17.03.1992 р. «О включении 17 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС ВСУ» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 145–146.

Наказ МОУ № 216 від 14.12.1992 р. «Об организации работы по переводу военнослужащих в ВС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 163.

Наказ МОУ № 120 від 9.07.1992 р. «О включении комендатуры Севастопольского гарнизона в состав ВС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 152.

Наказ МОУ № 73 від 7.04.1992 р. «О назначении командующего ВМС Украины» (оголошення Указу Президента України № 220 від 6 квітня 1992 р.) / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 267.

Наказ МОУ № 112 від 1.07.1992 р. «О включении морского тральщика «Сигнальщик» 68 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ

в состав ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 116.

Наказ МОУ № 101 від 15.06.1992 р. «О введении в действие Положения об аппарате военных атташе Украины и типовой программы социальной подготовки офицеров аппарата военных атташе» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 78–78.

Наказ МОУ № 194 від 21.11.1992 р. «О неотложных мерах по обеспечению законности при создании ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 98–102.

Наказ № 190 від листопада 1990 р. «Об организации обеспечения боеготовности и жизнедеятельности ВМС Украины и ЧФ на период до 1995 г.» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України № 169–228 від 28.09.–31.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 10. – Арк. 86–89.

Наказ МОУ № 109 від 25.05.1993 р. «О введении в действие Положения о кокарде и нашивных знаках частей морской пехоты, управлении войск береговой обороны и эмблемы отдельной бригады специальных операций ВМС Украины» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 24. – Арк. 133–146.

Наказ МОУ № 13 від 27.01.1993 р. « О назначении командующего ЧФ» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 22. – Арк. 115.

Наказ МОУ № 133 від 25 липня 1992 р. «Про реформування системи військової освіти України» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 187.

Наказ МОУ № 32 від 7 березня 1992 р. «О руководстве Львовского высшего военно-политического училища» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 131–132.

Наказ МОУ № 113 від 4.07.1992 р. «О формировании 240 отд. специального батальона ООН» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 117.

Постанова ВРУ. Про порядок введення в дію ЗУ «Про Збройні Сили України». № 1935-ХІІ від 6.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 13.

Постанова ВРУ. Про текст військової присяги. № 1936-ХІІ від 6.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 17–18.

Положення про Центральний архів МОУ. Грудень 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 6 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34870. – Спр. 2. – Арк. 9–12.

Проект ЗУ «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». 27.01.1992 р. № 148/3-6. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 514–522.

Про ліквідацію в/ч 33874 у Хмельницькій обл. як стратегічної одиниці і недопущення розбазарювання майна / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 335.

Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. Указ Президента України від 5 квітня 1992 р. № 209 // Укази Президента України (1991–1994 рр.). – К.: Мінюст України, Т. 1, 1997. – С. 505–506.

Рішення РНБОУ від 4. 06.1992 р. «Про реформування системи військової освіти в Україні» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12. 1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 188–197.

Спільний наказ МОУ та Мінюсту України № 54/7/5 від 24.03.1993 р. «Про оголошення Постанови ВРУ № 2979-ХІІ від 3.03.1993 р. «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди та продовження повноважень суддів» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01. 11.–26. 12. 1992 р. – Оп. 19839. – Спр. 23. – Арк. 128.

Спеціальне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області першому секретареві Львівського обкому КПУ Я. П. Погребняку про проведення установчої конференції Народного руху України. 9 травня 1989 р. / ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 88–90.

Указ Президента України. Про Збройні Сили України. від 12.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 90–91.

Указ Президента України. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. № 209 від 5.04.1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 30–31; – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 174–175.

Указ Президента України. Про контррозвідувальне забезпечення військових формувань. № 7 від 18.12.1991 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1. – Арк. 50.

Бурбыга Н., Руднев В., Мостовщиков С. Действующие лица и исполнители. Как делался государственный переворот в СССР. 22 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 27–30.

Газета «Известия» № 197 с текстом обращения членов ГКЧП к советскому народу, указа вице-президента СССР Янаева Г.И. о вступлении в исполнение обязанностей президента в связи с состоянием здоровья Президента СССР Горбачева М.С.; постановления № 1 ГКЧП о порядке в стране, обращения ГКЧП к главам государств и правительств и генеральному секретарю ООН, заявления Председателя Верховного Совета СССР Лукьянова А. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 6.

Газета «Известия» № 199 (вечерний выпуск) с сообщением об аресте членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 12–13.

Директива начальника ГШ ВС Украины. О подготовке украинских войск в составе вооруженных сил ООН и его замены. ДГШ-125, декабрь 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19835. – Спр. 6. – Арк. 178.

Директива начальника ГШ ВС Украины. О подготовке украинских войск в составе вооруженных сил ООН и его замены. ДГШ-125, декабрь 1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19835. – Спр. 6. – Арк. 178.

Коммунистическая газета «Молния» №24 об уставе «Авангарда красной молодежи» (АКМ), а также о рассмотрении Комиссией Госдумы по импичменту 4-го пункта обвинения Ельцина Б. Н. – развал армии, нанесение ущерба обороноспособности и

безопасности страны. Ноябрь 1998 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 163. – Л. 69–72 об.; Общероссийское политическое движение «В поддержку Армии, оборонной промышленности и военной науки» ДПА. Боевой листок «Не допустить дискриминации ветеранов военной службы» Акции протеста против внесения изменений в пенсионное законодательство для военнослужащих. 15–25 января 1999 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 141. – Л. 83.

Конвенция о запрещении разработки, производства, накопления и применения химического оружия и его уничтожении, (исправленный вариант). Типографский экз. (08.08.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 1–68.

МОП РФ. Документы Федеральной Комиссии при Правительстве Российской Федерации по обеспечению контроля за управлением и приватизацией объектов, предприятий и организаций оборонного комплекса. 31 января – 2 апреля 1997 г. // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 1425. – Л. 1–51.

МОП РФ. Главное Управление по экономическому сотрудничеству с государствами-членами Содружества Независимых Государств. Межправительственные и межведомственные соглашения и договоры о сотрудничестве с государствами-членами Содружества за 18 января – 23 декабря 1994 г. // ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 716. – Л. 1–43.

Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики. 02.1989 // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89/ – Коллекция рассекреченных документов. – Оп. 4. – Д. 12; п1 63/40 22.07.1989 г.

О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6; п1 64 / 168 26.08.1989 г.; О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 25.

Об итогах выборов Президента РСФСР. № 05522 от 15.07.1991 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 22. – Д. 81. – Л. 13.

Обращение Ивано-Франковского, Тернопольского, Львовского областных советов народных депутатов к военнослужащим Прикарпатского военного округа с призывом не оказывать поддержки заговорщикам и не идти против своего народа. 19 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 19; Сообщение Отдела информации Президента РФ о готовности трудовых коллективов западных областей Украины к актам гражданского неповиновения и бессрочной забастовке и призыве Народной Рады (оппозиции Верховного Совета СССР) к немедленному созыву Чрезвычайной ассамблеи Верховного Совета Украины / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 20.

Ответ офицеров ордена Ленина Московского военного округа на обращение Президента «К воинам России», с критикой действий Президента по улучшению быта офицеров, о том, что не выполняется ни один указ или закон о социальной защите военнослужащих. Март 1997 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 58. – Л. 234.

Переписка ККПХБО ПРФ с МИД России, Комиссией по экспортному контролю при Правительстве РФ о намерении России присоединиться к “Австралийской группе” – экспортерам продукции и технологий химического и биологического профиля “двойного назначения” (02.06.1993–01.06.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 1–99.

Письма Президенту РФ, поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с министерствами, госкомитетами, АО по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия (05.01.–30.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 54. – Л. 1–559.

Переписка с министерствами, Госкомитетами, Генштабом, акционерными обществами, посольствами, НИИ по вопросам международного сотрудничества в области уничтожения химического оружия. Т.1 (10.01.–28.07.1993) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 1–461; Т. 2 (02.08.–02.12.1993). – Д. 33. – Л. 1–352.

Письмо координатора депутатской группы “Реформа армии” Юдина Ю. заместителю Председателя Совета Республик Верховного Совета РФ Жигулину В. И. о предоставлении необходимых средств для радиостанции, созданной депутатской группой “Реформа армии”. (2 экз.). Копия с подлинника. Машинописный текст с резолюцией Жигулина В. И. 3 октября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 17, 77.

Положение об Управлении безопасности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 97. – Л. 1–11; Положение о Производственно-экономическом Управлении РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 99. – Л. 1–5.

Положение об Управлении внешнеэкономической деятельности РАВ. 2002 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 100. – Л. 1–21.

Поручения Правительства РФ и документы по их выполнению за 1999 год // ГАРФ. – Ф. 10153 – Российское агентство по обычным вооружениям (РАВ), г. Москва, 1999–2004. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–199.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147/75 “Об обвинениях Советского Союза в причастности к распространению химического оружия” от 6 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–5.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 146–VI “О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана” от 24 января 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–13.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 181–90 г. “О выводе советских войск из Венгрии” от 9 марта 1990 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Д. 78. – Л. 1–13.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 164/37 “Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан” от 5 августа 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 41. – Л. 1–4.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147–84 “По вопросу компенсации поставками из Советского Союза Республике Куба вооружения, которое может быть оставлено кубинскими войсками в Народной Республике Ангола” от 7 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 20. – Л. 1–5.

Постановление Секретариата ЦК КПСС “Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики” // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; П1 63/40 22.07.1989 г. О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

Постановление Секретариата ЦК КПСС “Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики” // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; П1 63/40 22.07.1989 г. О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

Поручения Правительства РФ, документы о выполнении поручений; переписка с Комитетом по экологии Государственной Думы РФ, субъектами Федерации, местной администрацией, министерствами, госкомитетами, НИИ по вопросам уничтожения химического оружия. Т. 1–2 (05.01.–24.12.1994) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 55–56.

Приказ № 9 министра обороны Российской Федерации, генерала-полковника Ачалова В.А. об увольнении военнослужащих срочной службы, отпусках, гарантиях, направленный на предотвращение использования воинских частей и подразделений в блокировке работы 10-го внеочередного съезда народных депутатов, нарушения конституционных прав и свобод граждан. (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 28–30 сентября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 22, 82.

Приказ Министра обороны Украины. «Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины». № 423 от 23. 12. 1991 г. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19071. – Спр. 2. – Арк. 4.

Приказ МОУ № 123 від 15. 07. 1992 р. «О мерах по выполнению военно-морскими учебными заведениями Указа Президента Украины № 209» / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України 01.11.–26.12.1992 р. – Оп. 19071. – Спр. 9. – Арк. 155–156.

Приказ МОУ «О формировании ЦНИИ ВСУ». № 15 від 14.02.1992 р. / ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 19074. – Спр. 8. – Арк. 86–87.

Протокол заседания Военного совета обороны Дома Советов России по обсуждению результатов переговоров делегации Съезда народных депутатов РФ с представителями правительства Черномырдина В.С., подписанный министром обороны РФ Ачаловым В.А., министром безопасности РФ Баранниковым В.П., Министром внутренних дел РФ Дунаевым А.Ф. (2 экз.). Ксерокопия с подлинника. Машинописный текст. 30 сентября 1993 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 23–23 об, 83–83 об.

Протокол обсуждений на 111 совещании группы руководителей программы химического разоружения, 7–8 марта 1996 г., г. Вашингтон, США. План выполнения совместного проекта по созданию центрального органа по контролю за уничтожением химического оружия / ГАРФ. – Ф. 10139. – Оп. 1. – Д. 99.

Реестр лицензий на вооружение и военную технику за 2001–2004 год № 101–433 // ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 1–52.

Книга учета выдачи лицензий на производство вооружения и военной техники за 2003–2004 годы № 338–487 / ГАРФ. – Ф. 1053. – Оп. 1. – Д. 139. – Л. 1–157.

Сводка хроники событий, происходивших в Москве и в СССР в ночь с 20-го на 21-е августа 1991, переданная Российским информационным агентством. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 230–235.

Сообщение ежедневного вестника «Международная экспресс-информация» Главной редакции иностранной информации ТАСС «О событиях в СССР» об указе вице-президента СССР Янаева Г. о невозможности Горбачевым М.С. исполнять обязанности президента СССР и введении чрезвычайного положения в отдельных местностях СССР. 19 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 5.

Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллина и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138;

Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллина и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138.

Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о решении Парламента РСФСР не отправлять Ельцина Б.Н. в Крым к президенту СССР Горбачеву М.С., а направить туда Силаева и Рудкого, о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

Сообщение Управления Правительственной информации Аппарата правительства Российской Федерации о брифинге 26 октября по итогам заседания Правительства РФ с участием первого заместителя Министра экономики РФ Уринсона Я.М. и начальника войск радиоактивной, химической и биологической защиты Министерства обороны Российской Федерации Петрова С.В. Подлинник. [сентябрь–октябрь 1995 г.] / РГАСПИ. – Ф. 662 – Борис Николаевич Ельцин, Президент Российской Федерации 1991–1999 гг. – Оп. 3. – Д. 52. – Л. 74.

Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе» 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе»; предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // РГАНИ. – Ф. 1 – Съезды КПСС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе» 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция, предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // РГАНИ. – Ф. 1 – Съезды КПСС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

Текст заявления Президента СССР Горбачева М.С. по советскому телевидению 22 августа 1991 г., и пресс-конференции Горбачева. 23 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 42–44.

Тексты обращения Президента РСФСР Ельцина Б. Н., председателя Совета Министров РСФСР Силаева И. С. и и.о. Председателя Верховного Совета РСФСР Хасбулатова Р. И. «К гражданам России» и Указа Президента РСФСР об антиконституционных действиях членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 2–5.

Тексты указов Президента РСФСР, приказов министра обороны РСФСР № 1 и № 2. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 20–22.

Указы и распоряжения Президента РФ, относящиеся к деятельности Комитета по конвенциональным проблемам химического и биологического оружия при Президенте Российской Федерации (ККПХБО ПРФ) (19.02.1992–25.05.1999) // ГАРФ. – Ф. 10149 сч. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1–134.

Хроника событий 20 августа в Москве, Ленинграде и др. городах и республиках СССР. 20 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 1.

Экспресс-информация «Молния № 13» агентства «Интерфакс» о сведениях из Оперативного штаба Моссовета о гибели Усова В. и Кричевского И. во время столкновения колонны демонстрантов с колонной бронетранспортеров (БТР) в тоннеле и переходе 9-ти боевых машин пехоты (БМП) на сторону российского парламента. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 249–250.

Экспресс-информация «Молния № 11» агентства «Интерфакс» о вводе в Москву подразделения Витебской воздушно-десантной дивизии и отражение попытки группы людей в штатском проникнуть в здание парламента. 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. / РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

Монографії

Богданович В. Ю. Военна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення: монографія / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.

Богданович В. Ю. Основы державного управління забезпечення обороноздатності України: теорія і практика: монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. В. Свіда. – Львів: ЛІСВ, 2008 – 300 с.

Богданович В. Ю., Романченко І. Р., Свіда І. Ю. Теоретичні основи забезпечення національної безпеки України в умовах позаблоковості: монографія. – Львів: АСВ, 2011. – 414 с.

Бодрук О.С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти: монографія / О. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.

Калагін Ю. А. Військова служба за контрактом (соціальний вимір): монографія / Ю. А. Калагін: за науковою ред. проф. Е. А. Афоніна. – Х.: ХУПС, 2008. – 278 с. – (Серія «Відкрита дослідницька концепція»; вип. 7).

Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монографія. – К.: Текст, 2003. – 600 с.

Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія / Г. В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

Папкіян Арташес. Збройні Сили України ХХ століття (видання друге, доповнене): монографія. – Львів: ALP, 2002. – 320 с.

Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ-СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004): монографія. – К.: НКЦ СБ України, 2006. – 496 с.

Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т. пробл. міжнар. безпеки; За заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – С. 422–428.

Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки: монографія. – К.: Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

Мукиджанова Р. М. Страны Центральной Азии: азиатский вектор внешней политики: монография. – М.: Научная книга, ИВ РАН, 2005.

Возжеников А. В. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты: монография. – М.: РАГС, 2006. – 262 с.

Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства: монография / В. М. Захаров. – М.: РИСИ, 2011. – 380 с.

Куртов А. Конституционное устройство Республики Армении: монография / Под общ. ред. А. Куртова // – М.: РИСИ, 1998. – 573 с.

Моисеенко Е. Г. Экономическая безопасность государства (понятие, содержание, структура, схема): монография. – Минск: Институт национальной безопасности Республики Беларусь, 2001. – 130 с.

Султанов Б. К. (ред.) Казахстан и ОБСЕ: монография / Под общ. ред. Б. К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2009. – 288 с.

Тиханский А. И. Этноконфессиональные отношения в обществе и их влияние на национальную безопасность Республики Беларусь: монография. – Минск: Ин-т нац. безопас. Республики Беларусь., 2003. – 114 с.

Тищенко Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении / Армения: проблемы независимого развития: монография. – М.: РИСИ, 1998. – С. 556.

Тищенко Г. Военно-политический курс и Вооруженные силы Азербайджана/ Независимый Азербайджан: новые ориентиры: монография. – М.: РИСИ, 2000. Т. 2. – С. 423.

Фатеев К. В. Военная безопасность Российской Федерации и правовые режимы ее обеспечения (теоретико-правовые исследования): монографиям. – М.: Военный университет, 2004. – 100 с.

Дисертації та автореферати

Андрейко В. І. Чесько-Словацькі міждержавні відносини: особливості становлення і розвитку (1990-ті – 2005 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / В. І. Андрейко. – К., 2007. – 22 с.

Бабак О. І. Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – початок 1990-их років): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02/ О. І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.

Білан В. М. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / В. М. Білан. – Л., 2004. – 20 с.

Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою у контексті національної безпеки України: дис. дис. ... канд. політ. наук: спец. 21.01.01. – основи національної безпеки держави (політичні науки). – Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБОУ. – Київ, 2006. – 185 с.

Голозуватенко Г. О. Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Г. О. Голозуватенко. – Львів, 2009. – 178 с.

Горбач Ю. С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Ю. С. Горбач. – К., 2005. – 18 с.

Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / А. В. Грубінко. – К., 2007. – 20 с.

Гусаков В. В. Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90-ті роки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / В. В. Гусаков. – К., 2001. – 22 с.

Деменко О. Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. техн. наук: спец. 23.00.02 / О. Ф. Деменко. – К., 2004. – 18 с.

Дзьобань О. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз): дис. ... д-ра філос. наук / О. Дзьобань. – К., 2005. – 175 с.

Завадський В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / В. М. Завадський. – Донецьк, 2008. – 20 с.

Іщенко Т. В. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних сил України (1991–2006 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Т. В. Іщенко. – Львів, 2008. – 193 с.

Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 рр.: історичний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.02.01 / М. І. Кабачинський. – Чернівці, 2006. – 36 с.

Ковальова О. О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / О. О. Ковальова. – К., 2004. – 32 с.

Козинець І. П. Участь Збройних сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / І. П. Козинець. – Львів, 2008. – 226 с. (Перший розділ. Підрозділ 1, 2).

Колос Р. Л. Підготовка офіцерських кадрів для Збройних Сил України за досвідом Військово-інженерного інституту 1991–2000 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Р. Л. Колос. – К., 2004. – 20 с.

Компанець І. В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті: дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / І. В. Компанець. – Львів, 2010. – 211 с.

Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / І. Ф. Корж. – К., 2004. – 20 с.

Корольов С. С. Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / С. С. Корольов. – К., 2006. – 20 с.

Корсак Р. В. Українсько-чеське співробітництво в 1991–2005 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Р. В. Корсак. – Ужгород, 2008. – 20 с.

Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейського співтовариства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Р. А. Кривонос. – К., 2002. – 22 с.

Круть П. П. Армія як суб'єкт забезпечення національної безпеки України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / П. П. Круть. – Х., 1999. – 19 с.

Лакішик Д. М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Д. М. Лакішик. – К., 2002. – 16 с.

Ланько О. М. Бойове застосування новітніх засобів збройної боротьби в локальних війнах 90-х років ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. М. Ланько. – Львів, 2008. – 153 с.

Левик Б. С. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992–2009 рр. (воєнно-історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Б. С. Левик. – Львів, 2010. – 189 с.

Литвиненко В. Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: спец. 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – М.: Сев. Кавказ. Акад. Гос. Службы. – 2010. – 54 с.

Лозинський П. І. Воєнно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця ХХ – початку ХХІ століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / П. І. Лозинський. – Львів, 2011. – 179 с.

Лойко О. М. Історична необхідність формування сучасної професійної армії України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. М. Лойко. – Львів, 2005. – 20 с.

Луник О. О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. О. Луник. – К., 2003. – 19 с.

Лященко О. О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / О. О. Лященко. – К., 2002. – 17 с.

Луньков А. В. Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / А. В. Луньков. – Львів, 2007. – 196 с.

Мартинов Г. Л. Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 / Г. Л. Мартинов. – К., 2008. – 26 с.

Мартинюк В. М. Цілісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / В. М. Мартинюк. – Х., 2006. – 19 с.

Матяшук В. П. Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991–2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / В. П. Матяшук. – Львів, 2008. – 210 с.

Моцок В. І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / В. І. Моцок. – Чернівці, 2002. – 20 с.

Паламарчук В. О. Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. О. Паламарчук. – Ірпінь, 2003. – 13 с.

Палій О. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції. – дис. ... канд. політ. наук: спец. 21.01.01. – К.: Національний інститут міжнародної безпеки при РНБОУ, 2006. – 179 с.

Полторацький О. С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04. – К.: Ін-т світ. економіки і міжнародних відносин НАН України, 2003. – 192 с.

Попович О. І. Становлення і розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав світу. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. І. Попович. – Львів, 2009. – 175 с.

Пулим О. В. Збройні сили України, як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. В. Пулим. – Львів, 2001. – 18 с.

Радецький В. Г. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття : дис... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / В. Г. Радецький. – Л.: Національний ун-т «Львівська політехніка», 2006. – 233 с.

Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Т. С. Сергієнко. – К., 2003. – 18 с.

Сокаль І. І. Створення системи протиповітряної оборони України (1991–2000 рр.): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / І. І. Сокаль. – К.: Нац. акад. оборони України МО, 2004. – 20 с.

Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / О. В. Сивак. – К., 2000. – 20 с.

Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис. ... д-ра наук з державного управління: спец. 25.00.01 / Г. П. Ситник. – Теорія та історія державного управління. – К.: Національна академія державного управління при Президентові України, 2004. – 276 с.

Сташко А. І. Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / А. І. Сташко. – Львів, 2009. – 153 с.

Стевенс Н. Г. Військове співробітництво України з НАТО в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. (історико-аналітичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Н. Г. Стевенс. – Черкаси, 2008. – 20 с.

Странніков А. М. Інформаційно-психологічне протиборство у воєнних конфліктах другої половини ХХ ст. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / А. М. Странніков. – Львів, 2007. – 180 с.

Сухушин М. П. Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / М. П. Сухушин. – О., 2006. – 20с.

Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004. – 17 с.

Тодоров І. Я. Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 / І. Я. Тодоров. – Донецьк, 2007. – 38 с.

Требін М. П. Армія в суспільстві, що трансформується (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра. філософ. наук: спец. 09.00.03 / М. П. Требін. – Х., 2005. – 32 с.

Феденко О. В. Військово-політичні аспекти становлення системи національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. В. Феденко. – Л., 2002. – 16 с.

Храбан І. А. Конфігурація європейської безпеки в контексті реалізації національних інтересів України (воєнно-політичний аспект): автореф. дис. ... д-ра. політ. наук: спец. 21.01.01 / І. А. Храбан. – К., 2008. – 32 с.

Черник П. П. Геополітичне положення України в Центрально-Східній Європі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / П. П. Черник. – 19 с.

Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Н. М. Чорна. – Чернівці, 2008. – 20 с.

Шевельов В. О. Державні механізми реформування системи ресурсного забезпечення Воєнної організації на шляху євроатлантичної інтеграції України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 / В. О. Шевельов. – К., 2005. – 20 с.

Федоренко Д. С. Застосування зенітної артилерії сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Д. С. Федоренко. – Львів, 2007. – 180 с.

Яровий В. Г. Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу країн – колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / В. Г. Яровий. – Львів, 2009. – 162 с.

Ячний А. М. Соціальне регулювання конфліктів військової організації в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.07 / А. М. Ячний. – Х., 2001. – 19 с.

Акматалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии. : дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / А. М. Акматалиева. – Бишкек, 2011. – 169 с.

Алешин Ю. И. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии): дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Ю. И. Алешин. – Бишкек, 2011. – 173 с.

Арутюнян А. Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте Республики Армения): дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.10 / А. Э. Арутюнян. – М., 2000. – 187 с.

Байрамов Азер Азиз оглы. Энергетическое сотрудничество Азербайджана с зарубежными странами: дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.14 / Азер Азиз оглы Байрамов. – М., 2007. – 177 с. РГБ ОД, 61:07-8/2864.

Булгов О. Е. Роль ООН в обеспечении международной безопасности после окончания «холодной войны»: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. Е. Булгов. – К., 1999. – 161 с.

Гапиров Р. Правовые основы деятельности ОБСЕ по обеспечению европейской безопасности в рамках военно-политических измерений: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / Р. Ш. Гапиров. – Казань, 2004. – 188 с.

Ганиев Т. А. Безопасность Центрально-Азиатского региона СНГ и роль Российской Федерации в ее обеспечении. : дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Т. А. Ганиев. – М., 2008. – 215 с.

Гильмутдинова Д. А. Политика США в Каспийском регионе (Азербайджан, Казахстан, Туркменистан): дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Д. А. Гильмутдинова. – М., 2007. – 245 с. РГБ ОД, 61:07-23/290.

Грибовский А. Б. Становление и развитие военно-политических отношений России со странами Центральной Азии: дис. ... канд. ист. наук / А. Б. Грибовский. – М.: ИВИ, 2003.

Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия и основные положения: автореф. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А. С. Достиев. – Душанбе, 1999. – 19 с.

Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин: дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

Калачев Д. Н. Тенденции и проблемы взаимодействия России и НАТО в контексте национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / Д. Н. Калачев. – М., 2009. – 180 с.

Калашникова Н. В. Образование Совета Европы, его структур и основные направления деятельности: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Н. В. Калашникова. – Ставрополь, 2004. – 255 с.

Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии. : дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2019. – 163 с.

Князев А. А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е начало 2000-х гг.): дис. ... д-ра. ист. наук / А. А. Князев. – Бишкек, 2004.

Литвиненко В. Т. Политические процессы становления государственности Абхазии, Южной Осетии и Приднестровья в контексте обеспечения безопасности граждан России, проживающих в этих республиках: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: спец. 23.00.02 / В. Т. Литвиненко. – Ростов-на-Дону, 2010. – 54 с.

Липартелиани Г. Б. Грузия-НАТО: проблемы взаимоотношений в конце XX – в начале XXI веков: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Г. Б. Липартелиани. – Казань, 2006. – 188 с.

Мамед-заде Наргиз Сабир гызы. Взаимоотношения Азербайджанской республики со славянскими странами в современный период: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Мамед-заде Наргиз Сабир гызы. – Баку, 2007. – 193 с.

Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

Модин Н. В. Гуманитарная интервенция в современных международных отношениях: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Н. В. Модин. – М., 2010. – 179 с.

Молдалиев О. А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации: дис. ... канд. полит. наук / О. А. Молдалиев. – Бишкек, 2003.

Мусин А. Б. Опыт республики Казахстан в решении проблем международной безопасности и миротворчества (политологический анализ): дис. ... канд. полит. наук: спец. 23. 00. 02 / А. Б. Мусин. – Алматы, 2010. – 223 .

Наджафов Эльдар Низами оглы. Безопасность Южного Кавказа в политике Азербайджана, региональных и глобальных организациях.: дис. ... кан. полит. наук: спец. 23.00.04 / Эльдар Низами оглы Наджафов. – М., 2003. – 154 с. РГБ ОД, 61:04-23/103.

Павлов С. Н. Политика Российской Федерации по обеспечению военной безопасности на постсоветском пространстве: дис. ... канд. полит. наук / С. Н. Павлов. – М., 2004.

Рзаев Ибрагим Бадал оглы. Внешнеэкономические аспекты национальной безопасности Азербайджана.: дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.14 / Ибрагим Бадал оглы Рзаев. – М., 2006. – 198 с. РГБ ОД, 61:06-8 4379.

Романенко В. И. Новое геополитическое пространство Черноморского региона в контексте российской национальной безопасности.: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / В. И. Романенко. – М., 2009. – 263 с.

Рудов Г. А. Становление кыргызской государственности и развитие российско-кыргызских отношений: дис. ... д-ра полит. наук: спец. 23.00.04 / Г. А. Рудов. – М., 2002. – 390 с.

Сафарян Н. Б. Формирование системы коллективной безопасности Содружества независимых государств: политический аспект: дис. ... полит. наук: спец. 23.00.04 / М. Б. Сафарян. – М., 1999. – 175 с.

Солаймони Шохзода. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений.: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Шохзода Солаймони. – М., 2006. – 296 с.

Турдиева З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / З. Т. Турдиева. – Бишкек, 2011. – 188 с.

Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / Т. К. Токаев. – М., 2009. – 215 с.

Томашевич О. Программы партнерства НАТО в конце XX – на начало XXI ст. ст. : дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / О. Томашевич. – К., 2004. – 181 с.

Федоровых А. П. Проблема Черноморского флота в российско-украинских отношениях (1991–2000): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / А. П. Федоровых. – М., 2008. – 314 с.

Чернов В. А. Организация договора о коллективной безопасности как институт междогосударственной военно-политической интеграции на постсоветском пространстве: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 / В. А. Чернов. – Бишкек, 2010. – 183 с.

Чибиров А. Л. Взаимоотношения Грузии и Южной Осетии в 1988–1992 гг. (по материалам периодической печати): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / А. Л. Чибиров. – Владикавказ, 2010. – 26 с.

Широкова С. Н. Политика США в ООН и НАТО в процессе урегулирования локальных конфликтов в 1990–2003 гг.: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / С. Н. Широкова. – М., 2004. – 192 с.

Шмавонян Г. А. Конституционное правосудие Армении в системе разделения властей: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Г. А. Шмавонян. – М., 2000. – 207 с. РГБ ОД, 61:00-12/539-6.

Наукові статті, доповіді, тези, матеріали науково-практичних конференцій

Бадах Ю. Початковий етап Військово-Морських Сил України // Воєнна історія. – 2007. – № 4–6. – С. 20–25.

Белашенко Д. А. «Восточное партнерство» и его влияние на внешнюю политику Украины на постсоветском пространстве. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 43–45.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 167 с.

Буркут І. Придністров'я: шляхи врегулювання у світлі балканського досвіду. Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин // Міжнародна наукова конференція, Чернівці, 16–17 травня 2001 р. – Чернівці, 2002. – С. 438–451.

Вакулюк Т. Г. Актуальні проблеми історії України. – К., 1998. – 166 с.; Україна на порозі ХХІ століття. Актуальні питання історії: Зб. наук. праць. – К., 1999. – 249 с.

Веремчук В. Суть, структура та ознаки національного інтересу // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія: Філософські науки. – 2004. – Вип. № 6. – С. 192–200.

Горбулін В. П., Белов О. Ф., Литвиненко О. В. Національна безпека: порядок денний для України. – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 63–94.

Григорішин С. Перспективи розвитку міжрегіональних відносин у контексті «Договору про привілейоване партнерство та співробітництво між Румунією та Республікою Молдова» // Вісник центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 168–174.

Гуржій О. І., Пилявець Р. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття: Зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 6–13.

Деречина В. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення Військово-Морських Сил України (1991–1992 рр.): матеріали всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини»: Науковий збірник; Міністерство оборони України. Національний військово-історичний музей України. (Київ, 15 березня 2012 р.). – С. 743–747.

Задерієнко С. І. Тенденції та перспективи розвитку тилового забезпечення Збройних Сил України. Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (20-річчя Збройних Сил України): матеріали доповідей науково-практичної конференції 24 листопада 2011 р., м. Львів – Львів: АСВ, 2012. – С. 32–37.

Лазоркін В. Так гартувався флот // Науковий збірник матеріалів всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – С. 736–741.

Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України: матеріали Другої всеукр. наук. конф. «Досягнення соціально-гуманітарних наук в

сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49.

Левик Б. С. Військова безпека у захищених дисертаційних роботах за спеціальністю «Військова історія» у Національному університеті «Львівська політехніка» за 1992–2011 рр.: матеріали всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини»: Науковий збірник; Міністерство оборони України. Національний військово-історичний музей України. (Київ, 15 березня 2012 р.). – 809 с.

Левик Б. С. «Військова історія у системі забезпечення національної безпеки та оборони України»: матеріали Всеукр. наук. конф. «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». Ч. II. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 17 грудня 2011 р. м. Дніпропетровськ. Секція: Проблеми та перспективи історичної науки в Україні.

Левик Б. С. Дослідження питань військової безпеки України у захищених роботах спеціалізованої вченої ради К. 35.052.15 за спеціальністю військова історія (історичні науки) Національного університету «Львівська політехніка» (1992–2011 рр.). / Б. С. Левик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 228–234.

Левик Б. С. Україна і Росія – сучасний військово-історичний вимір / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2012. – № 4 (118) – С. 98–105.

Левик Б. Військово-політичне забезпечення становлення Збройних Сил України 1991–1992 рр. (за архівними матеріалами Державного галузевого архіву МО України). / Б. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2012. – № 3 (117) – С. 96–102.

Левик Б. С. Збройні сили Республіки Естонія у новітній період історії (1991–2011 рр.) / Б. С. Левик // «Труди університету»: Збірник наукових праць. Національний університет оборони України. – К., 2012 – № 1 (107). Інд. № 45088 – С. 242–252.

Левик Б. С. «Військова політика незалежної України: історико-проблемний аналіз» / Запорізька секція I Всеукр. наук.-практ. конф. «Придніпровські читання» // «Проблеми та перспективи історичної науки в Україні». – Запоріжжя: Придніпровський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти та науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (24 березня 2012 р.).

Левик Б. С. Військове озброєння Литовської республіки 1991–2011 рр.: матеріали доп. наук.-практ. конф. «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України). МО України. Академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 24 листопада 2011 р. – Львів: Секція 1. Історія розвитку озброєнь. – С. 87–91.

Левик Б. С. Військова політика незалежної України: історико-проблемний аналіз: матеріали Запорізької секції I Всеукр. наук.-практ. конф. «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». Проблеми та перспективи історичної науки в Україні. 11 квітня 2012 р. Ч. III. – Запоріжжя: Придніпровський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти та науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 121–125.

Левик Б. С. Формування Збройних сил Латвії у нових геополітичних умовах / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія). –

Донецьк: ТзОВ «Східний видавничий дім», 2011. – № 7 (114) листопад–грудень. – С. 120–125. ISSN 1728–9343/

Левик Б. С. Військова безпека Латвійської Республіки після розпаду СРСР та у нових історичних умовах / Б. С. Левик // Наукові записки. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль.: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 184–192.

Левик Б. С. Становлення військової безпеки Азербайджану та його військової організації в пострадянський період / Б. С. Левик // Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія). – Донецьк: ТзОВ «Східний видавничий дім», 2011. – С. 115–121

Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 116–118.

Матеріали наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини». – К.: Міністерство оборони України, Національний військовий історичний музей України, 2012/ – 890 с.

Мельничук Г. А. Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991–1995 рр.) / Історична панорама – збірник наукових праць. – Ч. I. – Чернівці, 2009. – 150 с.

Мошкин С. В. СНГ как наследник СССР: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ООВ «Инновация», 2012. – Ч. 1 – С. 23.

Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 110–115;

Покотило О. З історії становлення Військово-Морських Сил України // Мат-ли Всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії». (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – С. 733–735.

Радецький В. Г. Погляди щодо перспективних напрямів розвитку воєнної стратегії України у наступному десятиріччі / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць ОНДІ ЗС України. – Х., 2005. – Вип. 2 (20). – С. 21–29.

Радецький В. Г. Деякі підходи до визначення змісту Військової доктрини України / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць НАОУ. – Труды академії. – К., 2005. – № 63. – С. 272–279.

Радецький В. Г. Перспективи розвитку воєнного мистецтва на початку ХХІ століття / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць НАОУ. – Труды академії. – К., 2005. – № 62. – С. 6–13.

Ситник Г.П. Складові потенціалу системи національної безпеки та його вплив на рівень загроз національним інтересам // Зб. наук. пр. НАДУ. – 2003. – Вип. 2. – С. 114–125.

Сухушин М. П. Початок будівництва Збройних Сил Російської федерації в 1992–1993 рр.: соціальний і політичний аспекти / М. П. Сухушин / Наук. праці НУ «Києво-Могилянська академія». – 2009. – Т. 115. – Вип. 102. – С. 85–88.

Тарасенко О. Є. Маловідомі сторінки ракетних військ стратегічного призначення: матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини». – К., 15 березня 2012 р. – С. 762–764.

Тимошенко Р. І., Гуменюк В. В., Станюк Ф. В., Болотнюк Р. В. До питань оновленої воєнної доктрини України / Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України.

Хилько Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «національна безпека» // Вестник Севастопольского государственного технического университета. – 2003. – № 50. – С. 181–190/

Хилько Л. Визначення загроз національній безпеці в українській теоретико-політичній думці // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. – № 68–69. – С. 57–60.

Шевчук В. Севастопольська спілка офіцерів України на етапі створення Військово-Морських Сил України: матеріали всеукр. наук. військ.-іст. конф. «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь). – С. 730–732.

Шелест С., Шевченко В., Федоренко Р., Невольниченко А., Бодрик Ю. Основні завдання раціонального розподілу оборонних ресурсів в рамках оборонного планування відповідно до принципів програмно-цілового підходу: Збірник наук. праць. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2004. – Вип. 2 (22). – С. 86–95;

Шевченко В. та ін. Управління оборонними ресурсами в Збройних Силах України / В. Шевченко, М. Шпура, Р. Федоренко та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2002. – 84 с.

Шилюк Л. О. До питання про зовнішньополітичну діяльність України на початковому етапі Радянського періоду / Л. Шилюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 235–239.

Щербатюк Д. В. Место Шанхайской организации сотрудничества в архитектуре системы безопасности на евразийском пространстве: Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Инновация», 2012. – С. 50–52.

Яровий В. Досвід реформування оборонно-промислового комплексу Російської Федерації на межі тисячоліть / В. Г. Яровий // Військовий науковий вісник Львівського інституту Сухопутних військ. – 2008. – № 10. – С. 254–268.

Яровий В. Становлення і розвиток оборонно-промислового комплексу України після набуття незалежності: перше десятиліття / В. Г. Яровий. – К.: Національна академія оборони України, 2008. – № 4 (84). – С. 222–230.

Агеев А. И., Куроедов Б. В., Сандаров О. В. Военный потенциал 100 ведущих стран мира // Экономические стратегии. – 2011. – № 1. – С. 22–23.

Арутюнян А. Э. Военное сотрудничество и совместная военная деятельность Республики Армения и Российской Федерации / Сборник научных статей адъюнктов. – М.: Военный университет, 2004. – № 12. – Ч. 12. – С. 5–22.

Баштанник О. В. Интеграционные процессы в ЕС и феномен «Восточного партнерства»: анализ в контексте неинституционального подхода: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве» (18–19 мая 2012 г.)– Д.: ООВ «Инновация», 2012. – Ч. 1. – С. 31–33.

Виноградова К. В. Становление и развитие союза России и Белоруссии // Вестник РУДН. Серия «Международные отношения». 2010. – № 2. – С. 159–167.

Дмитриев А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 38.

Замикула Н. А. Проблематика расширения НАТО в Балтийском регионе в 1999–2004 гг.: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве» (18–19 мая 2012 г.) – Д.: ООВ «Инновация», 2012. – Ч. 1. – С. 132–134.

Илащук А. Республика Молдова в контексте расширения НАТО на Восток: проблемы безопасности и внутренней политической стабильности // Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії: матеріали міжнар. наук. семінару. – Чернівці, 2003. – С. 71–76.

Карапетян А. Российская политика в Закавказье в постсоветский период // Вестник Москов. университета. – Сер. 18. – 1997. – № 4. – С. 57.

Лазарев И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 10.

Мошняга В. Еврорегионы «Верхний Прут» и «Нижний Дунай» на практике // «Республика Молдова в европейском контексте и в аспекте политики безопасности»: материалы конф. в г. Гамбурге, 18–19 июня 2001 года. – К.: Заповіт, 2001. – С. 89–93.

Манукян О. С. Украина-армянские отношения в контексте национальных интересов Украины в регионе Южного Кавказа: материалы II Всеукр. науч. конф. «Достижения социально-гуманитарных наук в современной Украине» (м. Днепропетровск, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Днепропетровск: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 12–13.

Материалы междунар. конф. «Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции. Тексты выступлений. – Ереван: 1997. – С. 103.

Меликов З. Э. Европейский Союз и Азербайджан: проблемы безопасности в структуре двухстороннего сотрудничества. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 41–43.

Мельничук И. Н. Геополитические перспективы развития ШОС. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 52–54.

Полянський І. А. Трофимов Е. В. Военная доктрина России и ее роль в обеспечении безопасности и строительства вооруженных сил // Московский журнал международного права. – М.: Изд-во МЖМП, 2000. – № 4. – С. 40.

Сербин О. О. ШОС как механизм сотрудничества КНР с центральноазиатскими странами в сфере безопасности: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація», 2012. – С. 57–59.

Тищенко Г., Оношко А., Макунин А., Волков А. Оборонный потенциал Казахстана // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития: сб. ст. – М.: РИСИ, 1995. – Т. 2. – С. 116.

Ядерное наследие Советского Союза / Совместный доклад Фонда Карнеги за международный мир (Вашингтон, США) и Института международных исследований (Москва, Россия) // Ядерное оружие, ядерные материалы и экспортный контроль. – 1998. – № 5. – С. 10.

Коституційно-законодавчі і нормативно-правові акти

Акт проголошення незалежності України // ВВРУ. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

Акт проголошення незалежності України // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: «Азимут-Україна». – 2003. – Ст. 15.

Військова доктрина Республіки Таджикистан. Постанова № 103 ВР РТ від 3 жовтня 2003 р.

Декларацію про державний суверенітет РРФСР і пріоритет російського законодавства перед всесоюзним / Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР, 1990. – № 2. – Ст. 22.

Декларація про державний суверенітет України / ВВРУ. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

Договір про звичайні збройні сили в Європі (Договір ратифіковано Постановою ВРУ № 2526-ХІІ від 01.07.1992) (Зміни до Договору див. в Угоді від 19.11.1999). Договір набрав чинності 9 листопада 1992.

Договір про Європейський Союз. Розділ 5. Положення про спільну зовнішню політику і політику безпеки / Європейський Союз. – К.: Видавництво “Port-Royal”, 1999. – С. 20–29.

ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» / Вісник ВРУ. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2003. – 366 с. – (Бібліотека офіційних видань).

Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. – Т. 1. 1990–1991 рр. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.

ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» / Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. – № 2. – Ст. 6.

ЗУ «Про основи національної безпеки України» // ВВРУ. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

ЗУ «Про військовий обов’язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. / ВВРУ. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

ЗУ «Про військові формування в Україні від 24 серпня 1991 р. Постанова ВВРУ № 1431-ХІІ, ВВР 1991, № 38. – Ст. 506.

ЗУ «Про оборону України. 1992 р. // ВВРУ. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

ЗУ «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. Постанова ВРУ № 1935-12, ВВР України 1992, № 9 – Ст. 108;

ЗУ «Про основи національної безпеки України. Ст. 8. // ВВРУ. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

ЗУ «Про Національну Гвардію України» від 4 листопада 1991 р. // ВВРУ. – 1992. – № 1. – Ст. 1.

ЗУ «Про розформування Національної гвардії України» // «Урядовий кур'єр». – 2000. – 1 лютого (№ 18). – Ст. 10.

ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» // ВВРУ. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

ЗУ Про оборону України // ВВРУ. – 1992. – № 9. – С. 106.

ЗУ «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України». № 2235-ХІІ від 26.03.1992.

ЗУ «Про дипломатичну службу» // ВВРУ. – 2002. – № 5 – Ст. 29.

ЗУ «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» // ВВРУ. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

ЗУ «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання / ВВРУ. – 2003. – № 23. – Ст. 148. (Із змінами внесеними згідно із Законом № 2561-VI (2561-17) від 23.09.2010, ВВР. – 2011. – № 6. – Ст. 46.

ЗУ «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» // Голос України. – 20.03.2003. – № 54; Урядовий кур'єр від 26.03.2003 – № 56.

ЗУ «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» // ВВРУ. – 2012. – № 4. – Ст. 23.

ЗУ «Про основи національної безпеки України» // ВВРУ. – 2003. – № 39. – Ст. 351; Голос України від 22. 07. 2003. – № 134.

ЗУ «Про Раду національної безпеки і оборони України» // ВВРУ. – 1998. – № 35. – Ст. 237.

ЗУ «Про чисельність Збройних Сил України на 2011 р.» № 3312-VI від 12 травня 2011 р. / ВВРУ. – 2011. – № 44. – Ст. 472.

ЗУ «Про Збройні Сили України» № 1934- ХІІ від 6 грудня 1991 р. // ВВРУ. – 1992. – № 9. – Ст. 108.

ЗУ «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» // ВВРУ. – 1999. – № 22–23. – Ст. 202; Голос України 18. 05. 1999;

ЗУ «Про порядок направлення підрозділів ЗСУ до інших країн» // ВВРУ. – 2000. – № 19. – Ст. 144;

Закон Туркменістану «Про оборону» 2010 р. // Відомості Межилісу Туркменістану. – 2010. – № 3 – Ст. 59.

Закон Республіки Таджикистан «Про оборону» // Відомості (Абори) Мажлісі Олі РТ 1995 р., № 23–24 Ст. 366.

Конституція України, 1996 р. Коментар змін (2004 – 2007). Теоретичні та практичні аспекти: наук.-практ. посібник. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2007. – 204 с.

Конституція України // ВВРУ. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Конституція України. Офіційне видання / Міністерство юстиції України. – К.: Український центр правових студій, 2006. – 123 с.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. // ВВРУ. – 1997. – № 10 – Ст. 85.

Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року // Офіційний вісник України від 12.09. 2003 р. – 2003. – № 35. – Ст. 10.

Концепція національної безпеки Білорусії. 2010 р. Центр воєнної політики і політики безпеки // Оборонний вісник. – Мінськ, 2011. – № 5.

Новые Конституции стран СНГ и Балтии: Сб. документов. – 2-е изд. – М.: Манускрипт, 1997. – 666 с.

Постанова Верховної Ради УРСР. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки // ВВРУ. – 1991. – № 27. – Ст. 318.

Постанова ВРУ «Про Основні напрямки зовнішньої політики України» // ВВРУ. – 1993. – № 37. – Ст. 379.

Постанова ВРУ від 18 липня 1995 р. № 532-92-п // ВВРУ. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

Постанова ВР України № 327-XIV від 22 грудня 1998 р. /- ВВРУ. – 1999. – № 2-3. – Ст. 26.

Постанова ВР України «Про участь батальйонів ЗСУ в Миротворчих силах ООН у зонах конфліктів на території колишньої Югославії». 2538-ХІІ від 3 липня 1992 р. // ВВРУ. – 1992. – № 38. – Ст. 564.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр./рос.). Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР України № 1958-ХІІ (1958-12) від 10.12.91.

Указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – Ст. 389.

Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 «Про Військову доктрину України» // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – Ст. 205.

Указ Президента України № 913 від 27 серпня 2003 р. «Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 35. – Ст. 10.

Указ Президента України «Про Порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях». 1 лютого 2000 р. № 153/2000.

Военная доктрина РФ // Российская газета. – 2000. – 25 апреля.

Военная доктрина РФ – 2000 // Военно-промышленный курьер. – М., 2008. – № 1 (217).

Военная доктрина Республики Казахстан (проект) / Департамент оперативного планирования КНШ МО РК. – Астана, 2006.

Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, 25 мая 1992 г. // Сборник документов по международному праву под ред. К. К. Токаева. – Алматы: САК, 1998. – Т. 1. – С. 64–73.

Договор о Союзе суверенных государств (проект) // Коммунист Таджикистана. – 1991. – 29 июня.

Закон РФ «О безопасности» от 5.03.1992 № 2446-I // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – Ст. 769.

Закон РФ «О безопасности» // Российская газета. – 1997. – 6 мая.

Закон Российской Федерации «Об обороне» // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов. – М.: Обозреватель, 1995. – Ст. 35.

Закон Российской Федерации «О воинской обязанности и военной службе» // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов России. – М.: Обозреватель, 1995. – С. 1–27.

Закон Республики Таджикистан «О судостроительстве». – Душанбе., 1996. – 20 с.

Закон Республики Таджикистан «О статусе судей в Республике Таджикистан». – Душанбе, 1998. – 17 с.

Закон Республики Туркменистана «О борьбе с терроризмом»: от 15.08.2003 г., № 190-II // Ведомости Межлиса Туркменистана. – 2003. – № 3. – Ст. 28.

Конституция Республики Беларусь. 1994 г. (С изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах по состоянию на 24 ноября 1996 г.). Газета «Звязда» от 27 ноября 1996 г.

Конституция Российской Федерации. – М.: Юридическая литература, 1993.

Конституция Туркменистана 1992 р. / Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов. – М.: Манускрипт, 1997. – Вып. 2. – 672 с.

Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Независимое военное обозрение. Приложение к «Независимой газете». – 2000. 14–20 января.

О выборах депутатов Верховного Совета Республики Беларусь. Закон Республики Беларусь от 27 октября 1989 г. № 2919-XI (по состоянию на 16 января 2007 г.) Свод законов БССР. – 1989. – № 31. – С. 316 // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1995. – № 1–2. – Ст. 3. Закон утратил силу после принятия Избирательного кодекса Республики Беларусь от 11 февраля 2000 г. № 370-3 (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2000 г., № 25, 2/145).

Об утверждении временных общевоинских уставов Вооруженных Сил Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 16 сентября 1992 г. // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – М., 1992. – № 12. – С. 923. – С. 1105–1106.

Указ Президента РФ № 24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности РФ»; «Концепции внешней политики РФ» // Российская газета. – 2000. – 11 июля.

Указ Президента Российской Федерации «О создании Вооруженных Сил Российской Федерации» // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

Указ Президента РФ № 940 от 14 сентября 1995 года «Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества независимых государств».

Федеральный закон «Об обороне» // Красная звезда. – 1996. – 5 июня.

Спеціальна довідкова література з військово-оборонних питань

Архівна україніка в Білорусії: аналітичний огляд / О. М. Коваль, М. Ю. Кулініч, А. А. Майстренко, І. В. Срібляк; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2009. – 108 с.

Біла книга 2011. Збройні Сили України. МО України та Генеральний штаб ЗСУ. К., 2011. – С. 61.

Вівчарик М. М. Білорусь // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 288–289.

Галузевий державний архів СБ: путівник / Авт.-упор.: В. Д. Даниленко (відп. упор.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.

Соціально-економічний розвиток Росії і країн СНД у 2002 р. – М.: Держкомстат Росії, 2003.

Вестник архивов Армении. – 1982. – № 3. – С. 168.

Российская военная энциклопедия. – М., 1994. – Т. 2. – 821 с.

Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. 21 декабря 1991 г. Официальные документы. – С. 254, 265–276.

Словарь военно-политических терминов. – М.: ГУ ГШ, 2004. – С. 178.

Содружество независимых государств в 2006 году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М., 2007. – С. 20, 57, 58, 65, 89.

Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. – Ереван, 1979. – Т. X. – С. 72.

Тищенко Г. Г. Военно-политический курс и вооружённые силы Республики Молдовы и Приднестровья / Молдавия. Современные тенденции развития. – Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 449–492.

Періодичні видання

Арбенин С. (Ашхабад) Туркменистан: В капкане нейтралитета // Фергана (Рус). 2008, 24 сентября

Баховські Е. Нова Конституція: початок нормального життя / Е. Баховські / Український тиждень. – 2012. – № 25. – С. 50.

Безкорований В. Україна матиме свій флот! // Військо України. – 1996. – № 1–2. – С. 10–13.

Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. К.: 2003. – № 4.

Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій / О. Бодрук // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6.

Вальків І. Національний гвардієць 5 років / І. Вальків // Військо України. – 1996. – № 9–12. – С. 20–21.

Васюнець Н. Шпигунський скандал // Експрес. – 2011. – № 52.

Горбулін В. П. Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України / В. П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 14.

Грек В. Здрастуй, зброе! // Дзеркало тижня. – 2011. – № 40. – С. 2.

Гриневецький С. Позаблоковість України в «мінливому світі» // Дзеркало тижня. – 2011. – № 36. – С. 4.

Гриценко А. Про функції Воєнної організації держави / А. Гриценко, Г. Перепелиця // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 28–34.

Аппаратуй Д. НАТО дасть оцінку співробітництву з Україною з урахуванням суду над Тимошенко // Дзеркало тижня. – 2011. – С. 1; 5.

Замятін В. Шляхами КДБ // Український тиждень. – 2011. – № 20 (185).

Іващенко А., Вербицький С. Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 140–151;

Інтерв'ю з аташе з питань оборони Латвійської республіки в Україні підполковником Зігмунсом Балотісом // Військо України. – 2008. – № 11.

Катамадзе Г. Грузія на шляху до Європи // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 (344).

Кобринський В. Ю. Адміністративно-правові аспекти контролю у сфері національної безпеки України/ В. Ю. Кобринський // Судова апеляція. – 2007. – № 2 – С. 92–97.

Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 22.

Лазоркін В. Флоту України бути! // Армія України. – 1992. – 4 серпня.

Лемеха С. Солдати НАТО: латвійський варіант // Камуфляж. – 2006. – № 2. – С. 12–14.

Ліпкевич С. Оборонна політика латвійської республіки щодо інтеграції у північноатлантичний альянс / С. Ліпкевич // Журнал «Схід». – 2006. – № 5 (77).

Лосев І. Чорне море ще всміхнеться // Український тижень. – 2012. – № 13 (230). – С. 44–46.

Менделєєв Д. «Продажна» реформа армії / Д. Менделєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – № 33.

Нантой О. Придністровський конфлікт і взаємини Молдови і України // Контекст. – 2001. – № 10. – С. 26.

Наука і оборона: Щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України (Підбірка за 1994–2011 рр.).

Національні збройні сили Латвії // Військо України. – 2004. – № 1–2. – С. 31–33.

Пендюра М. М. Національні інтереси – фундаментальний елемент національної безпеки України в умовах євроінтеграції // Держава і право. – 2004. – № 26. – С. 48–52.

Попов Є. BLACKSEAFOR-2011: Рівень партнерської взаємодії удосконалюється // Флот України. – 2011. – № 68 від 28.08.

Райхель Ю. Узбецький демарш / Ю. Райхель // Український тижень. – 2012. – № 27 (244). – С. 46–47.

Республіканські газети Таджикистану (Підбірка) // «Народна газета» 1991–1999 рр.; «Садон мармуд» 1992–1999 рр.

Руснак І. Безпека і національні інтереси України // Віче. – 2000. – № 5.

Твердохліб В. Молдова після Страсбурга // Дзеркало тижня. – 2001. – № 6. – С. 14.

Український тижень: Щотижневий журнал (Підбірка за 2010–2012 рр.).

Храмов В. Україно-російські відносини: моделі національної безпеки // Віче. – 2000. – № 3.

Чупрін К. У фарватері НАТО // НВО. – 2007. – 31 августа.

Азия и Африка сегодня. – М., 1998. – № 7.

Алексеев А. Военно-воздушные силы Литвы // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – № 6.

Алексеев А. Вооруженные силы Туркменистана // Экспорт вооружений. – 2003. – № 3. – Май-июнь. – С. 23.

Александров А. Вооруженные силы Латвийской Республики // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 8. – С. 9–12.

Аляев А., Дехканов С. ОДКБ как система коллективной безопасности / А. Аляев, С. Дехканов // Обозреватель. – 2007. – № 2. – С. 67–77.

Армия Литвы вооружается американскими противоракетными комплексами // МФИТ: Обзор по материалам СМИ. – 2003. – № 38. – 20–26 сентября.

Балтийское время: Еженедельник Народного Фронта Латвии. – 1991. – № 2 (110).

Богатырев В. Кыргызская Республики вернулась в ЦА // Оазис: Интернет-журнал. – 2007. – № 2(46).

Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.

Буковский И. В. Исторический досвід будівництва професійних армій провідних країн світу / І. Буковский // Держава та армія. – 2012. – № 724. – С. 215–220.

Васькин И. Беды военной разведки Узбекистана // Независимое военное обозрение. – 2002. – № 20.

Величковский В. Почем стратегическое партнерство? Взаимоотталкивание Тбилиси и Москвы продолжается // Независимое военное обозрение. – 2005. – № 23 (293). – С. 4.

Войтенко В. П. Угроза наркотрафика из Афганистана для европейского сообщества // Право и безопасность. – 2010. – № 1 (10).

Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января; ВПК России. Внешнеэкономическое сотрудничество // Информационное агентство «ТС ВПК». – 2008. – Январь-март.

Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 12. – 20–26 марта. – С. 15–16.

Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006 – № 26. – 26 июня–2 июля. – С. 38.

Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 34. – 21–27 августа. – С. 42–43.

Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС. – 2006. – № 37. – 11–17 сентября. – С. 51–55.

Вооруженные силы Республики Узбекистан // Континент. – № 2(89). – 29 января–11 февраля.

Вороний В. «Офицерский вопрос» в исследовании офицера Генерального штаба русской армии // Военный вестник. – 1992. – № 9. – С. 7.

В Узбекистане вновь откроется американская военная база // Новый Регион – Политика. – 2008. – 5 марта.

Дипломатический вестник. – М., 2004. – № 5. – С. 69.

Казахстан – Россия: сотрудничество, продиктованное разумом и сердцем // Казахская правда. – 2006. – 28 декабря.

Ковальчук А. Международные исламские организации / А. Ковальчук // Отчужденные записки. – 2003. – № 3 (13). Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. – М., 2001. – С. 47.

Корбут А. Узбекистан наращивает свой боевой потенциал // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 13 (279). – 8 апреля.

Коротченко И. НАТО осваивает военную инфраструктуру Латвии // Независимое военное обозрение. – 1997. – 26–31 сентября (№ 36). – С. 2.

Косиченко А. Г., Ашинбаев М. С. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 213 с.

Кохан Н. Грузия готовится к большой войне // Оборона. Ру. – 2006. – 11 мая.

Красная звезда. – 1992. – 11 апреля; Красная звезда. – 1993. – 8 и 17 июля.

Литовкин В. ОДКБ перерастает военно-политические рамки // Независимое военное обозрение. – 2008. – 18–24 января. – С. 8.

Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы и перспективы / А. Лукин // Международная жизнь. – 2004. – № 3. – С. 113–126.

Матвеев И. Пятидневная русско-грузинская война в цифрах // Проза. Ру. – 2008. – 20 октября.

Мамедов Д. Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу // Военно-промышленный курьер. – 1998. – № 1 (13). – 10–17 марта – С. 12.

Мамедов Д. Азербайджанская армия реформируется по натовскому образцу // Военно-промышленный курьер. – 1998. – № 2 (14). 10–17 мая. – С. 16.

Мамедов Д. Азербайджан увеличивает оборонные расходы // Военно-промышленный курьер. – 2005. – № 3 (70). – 26 января. – С. 14.

Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.

Мейсон Ч. Опасности имперской политики США / Ч. Мейсон // Компас: Вестник иностр. информ. ИТАР–ТАСС. – 1998. – № 29. – С. 25–32.

Мешков А., Николаев А. Формирование доктринальных концепций стран Балтийского региона // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 10. – С. 7–9.

Мещеряков В. Армения: стратегия выживания // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 4. – С. 11.

Мурашкина С. В. Политика США и НАТО в регионе Закавказья // Информ. сборник по зарубежным странам и армиям. – 1999. – № 4. – С. 43–60.

Мухин В., Викторов А. Военное строительство Казахстана: РЛС // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 32 (254). – 31 августа. – С. 4.

Мухин В. Казахстан модернизирует флот // Независимое военное обозрение. – 2007. – № 072 (4033). – 9 апреля. – С. 4.

Мясников В. Грузинская армия стремительно набирает мощь // Независимая газета. – 2005. – 30 сентября.

Назарбаев Н. А. Казахстан – 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахцев / Послание Президента страны народу Казахстана // Казахская правда. – 1997. – 11 октября.

Нужно ли НАТО расширяться? Доклад независимой группы под председательством Г. Брауна // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 8. – С. 69–75.

Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами США // Центральная Азия и Кавказ: Журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 62. – С. 130–137.

Орлов Б. Воруженный интернационал // Национальная оборона. – 2008. – № 11 (32). – Ноябрь.

Указ Президента Российской Федерации «О создании Вооруженных Сил Российской Федерации» // Российская газета. – 1992. – 9 мая.

Панфилов В., Розз А. Германия берет под контроль таджикскую границу // Новая газета. – 2008. – № 082 (4343). – 18 апреля.

Петросян Д. Развитие Вооруженных сил Армении // Агентство новостей «Ноян тапан». – 2000. – № 19–21.

Пятидневная война // Власть. – 2008. – № 32 (785). – 18 августа.

Ревунов А. Американцы намерены усилить свое влияние на южных рубежах России // Независимое военное обозрение. – 1998. – № 42. – Ноябрь. – С. 2.

Ротфельд А. Формирование новой европейской системы безопасности / А. Ротфельд // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 6. – С. 20–28.

Сигов Ю. Индийская авиабаза в Таджикистане готова: первый стратегический ход в Центральной Азии сделан // Деловая неделя. – 2007. – 13 марта.

Сидоров О. Вооруженные силы Республики Узбекистан вчера и сегодня // Gazeta.kz. – 2007. – 2 апреля.

Скирка А. Интервью с Министром иностранных дел Казахстана Ержан Казыханом / А. Скирка, Н. Кузьмин // Эксперт Казахстана. – 2011. – 27.06.

Старчак М. США VS. Россия в попытке сотрудничества с Туркменистаном в сфере безопасности и обороны (Авторский вариант) / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2 (62).

Суюнбаев М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – № 1. – С. 31.

Тодуа З. Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).

Туркмения расширяет сотрудничество с НАТО // Независимая газета. – 2008. – 13 мая.

Туркмения присматривается к ОДКБ // Независимая газета. – 2008. – 19 декабря.

Федотов А. Дайнис И. Баррикады – самое значительное событие в латвийской истории // Телеграф. – № 9 (1303). – 12 января 2007 г.

Фоменко А. Ось Москва–Тегеран как политическая реальность // Независимая газета. – 1997. – 21 мая.

Халмухамедов А. М. Армянская диаспора как этнополитический феномен // Этнограф. обозрение. – 1992. – № 2. – С. 82–92.

Усубалиев Е., Усубалиев Э. Проблемы территориального урегулирования и распределения водно-энергетических ресурсов в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 1 (19). – С. 74–81.

Уметова А. Э. Трудовая миграция в Кыргызстане: проблемы и особенности // Центральная Азия и культура мира: Международный научно-обозревательный журнал. – Бишкек, 2008. – Вып. 1–2 (23–24). – С. 172–174.

Целуйко В. Военное строительство в Грузии // Экспорт вооружений. – 2008. – № 3 (70). – Май–июль.

Чуфрин Г. Меняющиеся приоритеты ШОС / Г. Чуфрин // Международная жизнь. – 2006. – № 12. – С. 97–104.

Шпангер Х-Й. НАТО на пути к плюралистическому сообществу безопасности? / Х Й. Шпангер // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 10. – С. 28–35.

Шумский М. Интеграция в Содружестве Независимых Государств: проблемы и перспективы / М. Шумский // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 11.

Highlights Weekly. – 2000. – № 19–21. – P. 123.

Jane's World Armies. – 2008. – Iss.8. – P. 846.

Lotnictwo. Warszawa. 2007. – № 1.

Книги, спогади, мемуари

Бентам И. Введение в основы нравственности и законодательства. – М.: Росспэн, 1998. – 415 с.

Біла книга. Збройні сили України 2010. МО України. – К., 2011. – С. 70, 73.

Біла книга. Збройні Сили України. 2011 р. МО України та ГШ ЗСУ. Військо України. Спец. випк – К., 2012. – С. 7–10; С. 25; С. 75; С. 76; С. 77.

Бжезинський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – С. 236.

Бжезинський З. Україна на шляху до Європи // Українське слово. – Ч. 2633. – 18 жовтня 1992.

Волкогонов Д. Семь вождей. Кн. 1, 2 книги / Д. Волкогонов. – М.: Новости, 1995. – 496 с.

Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 126 с.

Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава і особистість. – К., 2006. – 306 с.: іл.

Горбулін В. П. Без права на покаяние / В. П. Горбулін. – Харків: Изд-во Defens Express Library; Фоліо», 2009.

Горбулін В. П. Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України / За заг. ред. академіка НАНУ, В. П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2006. – Вип. 23. – 152 с.

Горбулін В. П., Литвиненко О. В. Національна безпека: Український вимір. – К.: ІПНБ, 2008. – 101 с.

Глобальні зміни світу – 2025: Доповідь Національної розвідувальної ради США: Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2010. – 188 с.;

Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела / За ред. Ф. Флурі, В. Бадрак. – К.: Центр дослідження армії, конверсії та розбудови, 2011. – 428 с.

Децинський Л. С. Україна у міжнародних відносинах ХХ ст. – Львів, 2004. – С. 193–244.

Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі / І. В. Романов, Ф. В. Саганюк та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.

Драпака А. В. Насильство як форма порушення психологічних меж особистості / Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2012. – С. 294–302.

Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.

Кондратюк К. К. Сухий О. М. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009): навч. посіб. / К. К. Кондратюк, О. М. Сухий. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 186 с.

Кузьмук О. І. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, портрети / за заг. ред. О. І. Кузьмука. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.

Лільєгрєн Г. Від Талліна до Туреччини: Мемуари шведа і дипломата. – К.: Темпора, 2010. – С. 210.

Ліпкан В. А. Національна безпека України: навч. посібник. – К., 2007.

Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки: підручник / В. А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2009. – С. 326.

Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2002. – 558 с.

Петкявічус В. Корабль дураков: галерея политических портретов і шаржей: пер. с лит. В. Мещеряков, Н. Ковякова. – Калининград: ФГУПП «Янтарный сказ», 2004. – 97 с.

Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.

Абалкин Л. И. Стратегический ответ России на вызовы нового века / Л. И. Абалкин. – М.: Экзамен, 2004. – 608 с.

Агаян Ц. П. Россия в судьбах армян и Армении / Армянский институт политологии международного права. – Ереван, 1994. – С. 285.

Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности в Центральной Азии. – Алматы: КИСИ, 2003. – С. 45–59.

Алиев Г. Кавказский дом. История и современность / В сб.: Посткоммунистические демократические преобразования и геополитика в Закавказье (Юж. Кавказе). – Тбилиси: 1998. – С. 70–72.

Анохин А. Большая Центральная Азия // ИАЦ МГУ. – 2007. – 23 января.

Астана между ОДКБ и НАТО // ВПК. – 2007. – № 44 (210) – 14–20 ноября.

Афганистан и безопасность в Центральной Азии / Под ред. А. А. Князева. – Бишкек–Душанбе, 2006. – Вып. 6.

Бабаджанов А. Я. Анализ военных доктрин государств-участников ОДКБ // Вестник МГИМО. – М., 2005. – С. 63–64.

Белослудцев О. А., Корнеев В. В. Россия и Центральная Азия отношения в военной области: история и современность. – М.: Воениздат, 2007.

Бжезинський З. Великая шахматная игра. – М.: Международные отношения, 1998. – 156 с.

Бокиев О. Б. Местничество и национальное применение в Таджикистане // Миротворческие процессы в Таджикистане. – Душанбе, 1998 – С. 311–319.

Васютювич В. В. Место Армении в геополитике США // Армения: проблемы независимого развития. – М., 1998. – 372 с.

Вооруженные силы Грузии // Вооруженные силы Грузии (конец 80-х – начало 90-х). – 2006. – 31 июля.

Гамураш Б. На крутых поворотах жизни. – Кишинев, 2004. – 56 с.

Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов. – Ереван, 1982;

Гарибаджян Г. Б. Геноцид армян и мировая общественность. – Ереван, 1989;

Джикаев В., Парастаев А. Южная Осетия: связь между экономикой и конфликтом от экономической войны к экономике мира на Южном Кавказе. – International Alert (Исследовательская группа по экономике и конфликту на Южном Кавказе). 2004. – 221 с.

Жангожа Р. Н. Страны ГУУАМ: сотрудничество и конкуренция // ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров. – К., 2000. – С. 198–207.

Жильцов С. С. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003.

Иманалиев М. С. Центральная Азия: границы на замке? // Правовые аспекты управления границами в Центральной Азии. – Бишкек: Академия ОБСЕ в Бишкеке, 2006. – С. 14.

Иномжонов Х. Региональное институциональное сотрудничество в Центральной Азии // История и самосознание IV: региональная интеграция и история. – Ташкент, 2008. – 271 с.

Исаакян А. Избранные произведения. – М., 1952. – С. 346.

Карапетян А. Р. Политический и социально-экономический кризис в Армении. Анализ ситуации и пути выхода. – М.: Книжный мир, 1998. – 160 с.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – М., 1997. – С. 311–312, 372–373.

Касатонов Ю. США: военное программирование / Ю. Касатонов. – М.: Наука, 1972. – 226 с. Солнышков Ю.С. Обоснование решений / Ю. С. Солнышков. – М.: Экономика, 1980. – 167 с.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С. 5.

Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Дж. Кеннана / Пер. с англ. Л. А. Игоревского, Ю. Д. Чупрова. – М.: Центр-полиграф, 2002. – 479 с.

Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории. – Ереван, 1986;

Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – С. 12–25.

Клименко А.Ф. Военные доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие. – М.: Изд. института Дальнего Востока РАН. 2002.

Козн С. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? – М.: АИРО-XXI, СПб.: Дмитрий Буланин, 2007. – 200 с.

Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. – Алма-Ата, 1967. – Т. 2. – С. 222.

Краснознаменный Прикарпатский. – Львов, 1976. – 247 с.

Крочак І., Мухладі О., П'ятницький Р. Протичовниковий корвет «Тернопіль». Тернопіль: Астон, 2009 – 96 с.

Лаурен Анна-Лена. У горах всі рівні. Про Кавказ і його народи / пер. зі шв. Н. Іваничук. – Львів: Піраміда, 2012. – С. 130–151.

Ленин В. И. Государство и революция. Ленинский сборник. – М., 1933. – Т. XXI. – С. 25–26.

Малашенко А. В. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Центральная Азия и Кавказ. – М.: Весь мир, 1997.

Маккиндер Х. Географическая ось истории // Элементы: Евразийское обозрение. – 1996. – № 7 – С. 35–44.

Молдалиев О. А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии. – Бишкек, 2001. – С. 109, 112.

Морозов Г. И. Организация Объединенных Наций. Основные международно-правовые аспекты структуры и деятельности. – М.: Изд-во ИМО. – 1962. – 511 с.

Мухин А. Вооруженные силы и Министерство обороны России. Современное состояние и проблемы. – М.: Центр политической информации, 2003.

Мясникович М. В., Мальцев Л. С. Национальная безопасность Республики Беларусь: научн.-практ. издание. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 568 с.

Назарбаев Н. А. Стратегия независимости. – Алматы: Издательство Атамұра, 2003.

Назриев Д., Сагтаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-ий. – Душанбе: Ирфон, 2006.

О военной помощи Грузии со стороны иностранных государств. – М.: МО РФ, 2008.

Олкотт М. Б. Многомерные границы Центральной Азии // Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2000.

Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии // Моск. Центр Карнеги. – Москва–Вашингтон, 2005.

Олкотт М. Двенадцать мифов о Центральной Азии // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3. – С. 35.

Парамонов В. В., Строков А. В., Столповский О. А. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский; под общ. ред. В. В. Парамонова. – Бишкек, 2008. – 201 с.

Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования). – К.: Стило, 2001. – С. 87.

Петровский В. Е. Азиатско-тихоокеанские режимы безопасности после «холодной войны»: эволюция, перспективы российского участия. – М.: Памятники ист. мысли, 1998. – 264 с.

Путин В. В. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России // Российская газета. Столичный выпуск. – 2012. – № 5708.

Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности. – М.: Шерна, 2005. – С. 25.

Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности. – М.: Шерна, 2005, – С. 30.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты. – М.: Терра-Кн. Клуб: канон-пресса-Ц, 2000. – 542 с.

Салиев А. Л. Главная угроза – разруха в головах // МСН. – 2010. – 19 марта. – С. 8.

Сейдахметов Б. Танки в Ашхабаде // Новое поколение (Казахстан). – 19 сентября 2008.

Ситенко В. Вопросы безопасности в Центральной Азии в контексте интересов Республики Казахстан во взаимоотношениях с Европейским Союзом и региональными международными организациями // Центральная Азия: внешний взгляд; междунар. политика с центральноаз. точки зрения / Отв. ред. проф. В. Лапинс. Пер. Р. Султанов. – Бишкек, 2008. – С. 55.

Спирин Г. Основные факты истории Латвии / Г. Спирин. – 2-е изд, испр. и доп. – Рига, 1999. – 141 с.

Сыроежкин К. Л. Казахстан–Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография: в 3-х кн. – Кн. 1. В начале пути / К. Л. Сыроежкин. – Алматы: Казахский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

Тищенко Г. Г. Вооруженные силы и военно-политический курс Армении // Армения: проблемы независимого развития. – 558 с.

Узбекистан: восстание в Андижане // Доклад МГП. – Ош–Брюссель, 2005. – 25 мая.

Усубалиев Т. У. Вода – дороже золота. – Бишкек, 1998. – 189 с.

Фарбюхер Г. Армения, 1915 / пер. с нем. – Ереван, 1991.

Феськов В. И., Калашников К. А., Голиков В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1946–1999). – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – С. 7; Краснознаменный Белорусский военный округ. – Минск, 1973. – 542 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 133.

Хасбулатов Р. И. Полураспад СРСР. Как развалили сверхдержаву / Р. Хасбулатов. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 512 с.

Хоренац М. История Армении. – М., 1858. – С. 70.

Центральная Азия: вода и конфликт / Отчет МГП. – Ош–Брюссель, 2002. – 30 мая.

Чибилов А. Л. Январские события 1991 г. и новый виток грузино-осетинского противостояния // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Пятигорск, 2010. – № 1. – Вып. 1. – С. 119–131.

Чибилов А. Л. Южная Осетия. Геополитические процессы на Кавказе // Мир и политика. – М.: ФГУП. Изд-во «Известия» УД Президента РФ, 2009. – № 12. – С. 122–125.

Шарилова Р. М. Панисламизм сегодня: идеология и практика Лиги исламского мира. – М., 1986. – С. 116.

Шорников П. М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С. 15.

Шохзода С. Современные проблемы региональной безопасности центрально-азиатского региона: теория и практика. – Бишкек, 2003.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М., 1996. – Т. 2.

Ярошенко В. В. Приоритеты деятельности КНР в сфере безопасности в рамках ШОС. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.); в 2-х частях. – Д.: ТОВ «Інновація, 2012. – С. 54–57.

Conquest, Robert, «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror — Famine», (Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986).

Kim Theodore J. Central Asia and Caspian: Open for growth. London. Evromoney books. cod., 2003.

Petrosyan D. What Are the Reasons of Armenians' Success in the Military Phase of the Karabakh Conflict (1991–mid 1994) // The Noyan Tapan.

Інтернет-ресурс

Акт про відновлення державності і незалежності Грузії. Офіційний сайт парламенту Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=ENG.

Бабинець А. Інтерв'ю з Богданом Гаврилишиним. 30.05.2011 р. / А. Бабинець, О. Акименко // Українська правда. Історична правда. Інтернет-газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/30/41124/view_print/.

Балтійська асамблея. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baltasam.org/?CatID=84>.

Балтійська Рада Міністрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/03_1128%20terms%20of%20reference-nolikums.pdf.

Бойові кораблі ВМС України. Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/blog>.

Валясик Томас. «Військове співробітництво між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою в ГУУАМ. Аналітична записка. Каспійська програма досліджень, грудень, 2000 р. Центр оборонної інформації, незалежного дослідження некомерційної групи моніторингу США і міжнародної військової справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/3102/military_cooperation_between_georgia_ukraine_uzbekistan_azerbaijan_and_moldova_in_the_guam_framework.html.

Верховна Рада України. Комітет з питань європейської інтеграції. Слухання «Оцінка виконання Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2011 рік: досягнення і недоліки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comevoint.rada.gov.ua/komevoint/control/uk/publish/article?art_id=53468&cat_id=45826.

Військова доктрина Республіки Вірменія. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/191773/>.

Військова доктрина РФ 2010 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

Військова доктрина Туркменістану. Законодавство Туркменістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01eu.

Військово-повітряні Сили ЗСУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/povitryani-syly/povitryani-syly-zbroynyh-syl-ukrayiny>.

Військова доктрина РК. Указ Президента РК від 21.03.2007 р. № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [9.http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151](http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151);

В Таджикистані розпочалась спецоперація проти банди вбивць генерала спецслужби. Офіційний сайт LB.ua. Новини. 24.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://world.lb.ua/news/2012/07/24/162177_tadzhikistane_nachalas.html.

Гетьманчук О. Білорусь: імітація виборів // Дзеркало тижня. – 2006. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/bilorus_imitatsiya_viboriv-45909.html?print.

Гладенко В. М. Співробітництво України з Альянсом: проблеми та перспективи. Світова та європейська інтеграція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/6.pdf.

Гриценко А. – голова комітету ВРУ з питань безпеки і оборони. Персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grytsenko.com.ua/>.

Гюль: Мир на Кавказе – один из главных приоритетов турецкой политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2010/08/16/762539.html>.

Двадцять років назад Литва проголосила незалежність [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/2010/03/100311_lithuania_anniv_vc_is.shtml?print=1.

Декларація про державний суверенітет. 24 серпня 1991р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.tj/rus/>.

Державна компанія «Укрспецекспорт». Контракти. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrspecexport.com/>.

ДП «Укрспецекспорт». Каталоги. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrspecexport.com/index/catalogue/airdefence/lang/ua>.

Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова. 1992 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart12/isx12132.htm>.

Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 24 лютого 1994 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/440_014.

Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР України № 2526-XII від 01.07. 1992. (зміни до Договору в Угоді від 19. 11. 1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією від 14.01. 1998 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

Договір між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991р. Договір ратифіковано Постановою ВР N 3624-XII (3624-12) від 18.11.93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/840_050/page5.
ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=964-15>.

Доктрина національної безпеки. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Досвід Латвії на шляху вступу до НАТО: формування позитивного ставлення громадськості. Інґмарс БІСЕНІЕКС, заступник керівника Управління НАТО і політики європейської безпеки, МЗС Латвії (з виступу на конференції “Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та шляхи їх розв’язання”, 30 вересня 2004 року, м. Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.db.niss.gov.ua/docs/konf/polmil_08_06_06/bisenieks-Ukr.htm.

Європейське оборонне агентство. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eda.europa.eu/>.

Європейське оборонне агентство, Європейська оборонна агенція. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eda.europa.eu/documents.aspx>.

Європарламент. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/pl/headlines/>.

Закон Естонії «Про військову службу». Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Закон Естонії «Про державний кордон». Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>; Закон Естонії «Про прикордонну охорону», 1994 р. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>, <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

Закон Естонії «Про державну оборону у мирний час». Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; Закон Естонії. Про державну оборону у військовий час. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

Закон Республіки Молдова «Про повернення молдавській мові латинської графіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Moldova/moldova.php?menu=history>.

Закон Туркменістану «Про військовий обов’язок і військову службу» (2001 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01jd.

Закон Туркменістану «Про цивільну оборону». 2003 р. Законодавство Туркменістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01bb.

ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» м. Київ, 19 червня 2003 року N 975-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=422968.

ЗУ «Про державний бюджет України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.

ЗУ «Про основи національної безпеки України» зі змінами від 15.12.2003. № 3200 – IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>.

ЗУ «Про військовий обов’язок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/news/news-4553/>.

Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.br.com.ua/19311>.

Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.gov.uz/ru/regulations.php>.

Інститут прав людини і запобігання екстремізму і ксенофобії. Конгрес США посилив санкції проти Білорусі. 21 грудня 2011 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihrpex.org.uk/article/2173/kongres_ssha_posylyv_sanktsiji_schodo_bilorusi.

Йованович М. «Ситуация в зоне карабахского конфликта очень серьезная» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesti.az/news.php?id=62780>.

«Кайтселіт». Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

Кіссенджер Г. Дипломатия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kissing/01.php.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/koncl.htm>.

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/konsep.html>.

Конституція Азербайджану. 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.base.spinform.ru/show.fwx?Regnom=2618>.

Конституція Грузії. 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/130>.

Конституція Республіки Вірменія. 2005 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/index.php?newsid=1435>.

Конституція Республіки Білорусь. 1996. Мінськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://house.gov.by/index.php/244,,,0,,,0.html/>.

Конституція Республіки Узбекистан. Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.gov.uz/ru/constitution.php>.

Конституція Естонії 1992 р. Офіційний сайт парламенту Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>; http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/EESTI_W.HTM.

Конституція Казахстану. 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://znaimo.com.ua/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83.

Конституція Латвії 1922 р. Станом на 2007 р. Офіційний сайт Сейму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme>; <http://latius.narod.ru/law/constitution.htm>.

Конституція Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.

Конституційні закони та Акти Литовської республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=188725.

Конституція Молдови. 1994 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prm.md/const.php?lang=rus>.

Конституція СРСР 1936 р. та Конституція РРФСР 1937 р. Електронна бібліотека юридичної літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/188/14874/24/>.

Конституція СРСР (Основний закон). Прийнята 7 жовтня 1977 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.ru/library/history/laws/constitution_1977.html.

Конституція Туркменістану 1992 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://niyazov.sitcity.ru/text_1310122033.phtml?p_ident=ltex_1310122033_p_1610153929.

Концепція національної безпеки Республіки Беларусь. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/konsep.html>;

Концепція національної безпеки Білорусії. 2010 р. Центр воєнної політики і політики безпеки // Оборонний вісник. – 2011. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/defensebulletin/5794--52011>

Лавров Ю. Близька серцю далека авіація // Військо України. – 2012. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1302>.

Латвійське членство в ЄС – основні принципи, цілі, пріоритети і діяльність 2007 – 2013 рр. Міністерство зарубіжних справ Латвії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/lv/eu/Prioritates/ja-par-ES/zinojums/#3-5-2>.

Литовські збройні сили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&langpair=en|uk&u=http://kariuomene.kam.lt/en/>.

Литовська військова академія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lka.lt/>.

Литовська військова доктрина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=ru&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://kariuomene.kam.lt/download/19294/lithuanian%2520military%2520doc.

Литовське Міністерство оборони. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kam.lt/lt/titulinis_1220.html.

Львівські вояки 17-ий раз вирушили до Африки. Коментарі: Львівський портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2012/07/11/131828.html>.

Масштабні антипрезидентські протести вже дісталися до Вірменії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/np/373762/comm#comments/>.

Матеріали міжнародного інтерактивного семінару на тему «Україна–НАТО–Росія: позитивні вектори євроатлантичної безпеки». – Харків, 20 жовтня 2005 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ist.osp-ua.info/index.php?m=ukr_nato.

Міністерство оборони Грузії. Бюджет. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.gov.ge/assets/uploads/files/zdckoserfmeng.pdf>

Міністерство оборони Республіки Казахстан. Збройні сили Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=2;

Міністерство оборони Російської Федерації (Міноборони Росії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.ru/>.

Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Кадрова політика в ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=manpower_policy&lang=ru.

Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Реформування ЗС України: питання і відповіді: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=reform_faq&lang=ua.

Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Фінансування міністерства оборони України: від бюджету «проїдання» до бюджету розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1272>.

Міністерство оборони України. Склад збройних сил України. Військово-морські сили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=structure&sub=vms>.

Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Міжнародна співпраця. Участь ЗС України у міжнародних військових навчаннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=international_cooperation&sub=multinational_exercise.

Мухин В. Карабахский детонатор на взводе // Газета «Независимая» 24.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ng.ru/printed/250420>.

Мюнхенська промова В. В. Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=ZkS2xwhYvkM&feature=related>.

Національна армія Азербайджану (НАА). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odlar-yurdu.ru/index.php?do=static&page=naa>.

Операція Аталанта. Міністерство оборони України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ru&part=peacekeeping&sub=un_atlanta.

Основи політики в області безпеки, 2010 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

Офіційний сайт Президента Латвії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.lv/index.php?pid=210>.

Офіційний інтернет-портал Президента Білорусії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.by/>.

Офіційний сайт Президента Азербайджану. Документи. Концепції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.president.az/documents/concepts/>.

Парламент Азербайджана рассматривает договор о стратегическом партнерстве с Турцией [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2010/12/07/798094.html>.

Парламент Республики Казахстан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parlam.kz/>

Північноатлантичний договір. 1949 р. Текст. Офіційний сайт НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_17120.htm.

Повідомлення Укрінформ 10 жовтня 2011 р. Україна, Франція та Росія піддали критиці розміщення ПРО у Румунії на засіданні ПА НАТО. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr/search/?p%5B%5D=2>.

Політика безпеки Естонії. Міністерство зарубіжних справ Естонії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru>.

Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільноса 1991 року // Українська правда. Історична правда, 18.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/view_print/.

Порівняльний аналіз оборонних бюджетів України і Білорусі в контексті регіональних безпекових процесів: Аналітична записка. Відділ оборонних стратегій та військово-технічної політики. (Н. Діденко); Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/518/>.

Постанова КМУ від 9 листопада 2011 р. N 1150 «Про затвердження Державної цільової оборонної програми будівництва кораблів класу «корвет» за проектом 58250» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://document.ua/pro-zatverdzhennja-derzhavnoyi-cilovoyi-oboronnoyi-programi--doc75613.html>.

Постанова (парламенту) про Військову доктрину Республіки Молдова, 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306988&lang=2>.

Постанова парламенту Молдови № 482-XIII від 6 червня 1995 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parlament.md/>.

Президент Литви. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.lt/ru/pirimas_175.html.

Президент Киргизії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.kg/ru>.

Пріоритети зовнішньої політики Азербайджану [Електронний-ресурс]. – Режим доступу: http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Leader/nationwideLeader_r.html#top.

Проект «Поставки та інвестиції» МО Естонії. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

Програма дій з військової оборони, 2011 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Програма розвитку військової оборони, 2009 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Програмою розвитку військової оборони на 2009–2018 рр. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>; Програми дій з військової оборони. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.amb-ucraina.com/VAT/Ucraino/Programa%20FA.htm>.

Рада державної оборони при Президентові. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vm.ee/?q=ru/node/9815>.

Рада країн Балтійського моря (РДБМ). Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbss.org/>.

Рада північноатлантичного співробітництва НАТО. Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

Рішення РНБОУ від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 р.». Офіційне Інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12624.html>.

Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності» № 402/2011 від 24. 04. 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-11>.

Річний звіт генерального секретаря НАТО за 2011 р [Електронний ресурс]. – Код доступу: http://www.nato.int/cps/uk/SID-34A7F130-09C731CA/natolive/news_83709.htm.

Росія планує побудувати шість новітніх підводних човнів для підвищення бойової готовності Чорноморського флоту РФ. УНІАН.17. 08. 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/520643-rosiya-planue-pobuduvati-shist-novitnih-pidvodnih-chovniv-dlya-chf.html>.

Сейм Латвії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saeima.lv/>.

Сейм Литовської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt/ru/Lietuvos_Respublikos_Seimas_ru.htm.

Союз оборонної промисловості. Офіційний сайт Міністерства оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru>.

Союз оборони. Офіційний сайт Міністерства оборони Естонії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmin.ee/ru/sojaline-riigikaitse>.

Статут ООН. Офіційний сайт ВРУ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

Стратегічні оборонні ініціативи (COI). (англ. SDI – Strategic Defense Initiative) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opravovedeni.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=739:rozvitok-zovnishnix-funkcij-radyansko%D1%97-derzhavi&catid=109&Itemid=3.

Стратегічна програма військової оборони, 2010 р. Офіційний сайт МЗС Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riigikogu.ee/?lang=ru>.

Стратегія національної безпеки Республіки Вірменія. 2007. Міжнародний центр інформаційної підтримки ОДКБ. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odkbarmenia.am/arm/baza001.php>.

Стратегія національної безпеки України, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

Стратегія національної безпеки України 2010–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98--2010-2015-.html?showall=1>.

Стратегія национальной безопасности РФ до 2020 г. Утверждена Указом Президента РФ от 12 мая 2009 г.– № 537 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

Статут Організації Чорноморського економічного співробітництва. Ратифікований ЗУ від 19 березня 1999 р. № 526-XIV. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

США ввели нові санкції проти Білорусі // Дзеркало тижня. 4 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/ssha_vveli_novi_sanktsiyi_proti_bilorusi-95022.html.

ТСН. 30 липня 2011. Новини. Росія заявила, що до 2023 року побудує власний авіаносець, проектування якого планує розпочати в 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/rosiya-pobuduye-pershiy-atomniy-avianosec-cherez-12-rokiv.html>.

Тургут Єр. От свободы до тирании. Електронний ресурс Режим доступу: http://analitika.at.ua/news/panorama_am_opublikuet_glavy_iz_zapreshhennoj_v_azerbajdzhanе_knigi_ot_svobody_k_tiranii/2010-12-03-36845.

Угода між МО України та Міністерством охорони краю Литовської республіки стосовно співробітництва у сфері оборони від 13. 04. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.4998.0>.

Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. (Угоду ратифіковано Законом N 547-XIV (547-14) від 24.03.99) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

Угода між державами-учасниками Співдружності незалежних держав щодо стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. Закони України. Інформаційно-правовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_28/pg_igcwoh.htm.

Угода «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова» від 21.07. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irf.ua/files/ukr/2-text.pdf>.

Указ Президента Республики Беларусь от 16 октября 2009 р. № 510 «О совершенствовании контрольной (надзорной) деятельности в республике Беларусь». Зареєстровано у Національному реєстрі правових актів Республіки Білорусь 20 жовтня 2009 р. № 1/11062. Национальный центр правовой информации Республики Беларусь [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ncpi.gov.by/ncpi.asp?idf=3>.

Указ Президента Республики Беларусь от 9 ноября 2010 р. № 575. «Об утверждении концепции национальной безопасности Республики Беларусь». Зареєстровано в Національному реєстрі правових актів Республіки Білорусь 11 листопада 2010 г. № 1/12080. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.

Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 Про Військову доктрину України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>.

Указ Президента України № 105/2007 р. про Стратегію національної безпеки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

Указ Президента України № 273/2012 «Про затвердження Річної національної програми співпраці Україна–НАТО на 2012 р». Офіційне Інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/14697.html>.

Указ Президента України «Про утворення Збройних сил» № 193 від 3 вересня 1991 р. Офіційний сайт. Законодавство Молдови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.md.spinform.ru/president.html>.

Україна: євроатлантична інтеграція. Україна–НАТО: грані співпраці. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/nato/cooperation/>.

Україна доводить російській авіакомпанії, що не збивала її Ту-154 у 2001 році над Чорним морем. News ru.ua. Середа, 19 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/19jan2011/tu154_print.html.

Український мілітарний портал. Ракетні війська і артилерія ЗСУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/suchoputni-viyska/raketni-viyska-ta-artyleriya>.

Український мілітарний портал. Навчальні заклади МО України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/navchalni-zaklady/navchalni-zaklady>.

Флот 2017. Досье. Багатопалубний великий десантний корабель U-402 «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/file/show/ukraineFlot/1344>.

Фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130. Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/u-130-fregat-getman-sagaydachnyy-flagman-vmsu>.

Чуприна К. Інститут політичної опозиції в умовах авторитарного режиму в Білорусії. Науковий блог НаУ «Острозька академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paub.org.ua/?p=1135>.

Щорічне послання Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір». Розділ 4. Україна в посткризовому світі. Додаток. Стратегія національної безпеки України. Квітень 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/416/>.

Belarmy. Інформаційно-аналитический портал. Історія і структура Вооруженных сил. Сухопутные войска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/suchoputnye-vojska-respubliki-belarus>.

Belarmy. Інформаційно-аналитический портал. Історія і структура Вооруженных сил. Военно-воздушные войска и Войска противовоздушной обороны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/voenno-vozdushnye-sily-i-vojska-pvo-belarusi>.

Военная доктрина Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

Военная доктрина РФ. 2010. – Офіційний сайт Президента РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

Германо-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией. 28 сентября 1939 г. Факсимиле [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antisys.narod.ru/DIG.jpg>.

Декларация Верховного Совета Республики Беларусь от 27. 07. 1990 № 193-ХІІ «О государственном суверенитете Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoby.info/docum09/part36/akt36325.htm>.

Деятельность Министерства обороны Республики Беларусь в рамках международного сотрудничества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mod.mil.by/megd_sotr.html.

Договор об основах межгосударственных отношениях РСФСР и Латвийской Республики. 13 января 1991 г. Таллин. Законы России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_568/doc568a108x844.htm.

Дуда А. Двуликий орел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duhvoli.com.ua/index.php?article=383>.

Закон Республики Беларусь «О государственном флаге Республики Беларусь» от 19 сентября 1991 г. N 1090-ХІІ. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С.493.

Закон Белорусской Республики «О государственном гербе Республики Беларусь» от 19 сентября 1991 г. N 1086-ХІІ. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – С.491.

Закон Республики Беларусь «О Вооруженных Силах Республики Беларусь» № 1904-ХІІ от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.

Закон Республики Беларусь «О воинской обязанности и воинской службе» № 1914-ХІІ от 5 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201914&p2={NRPA}>.

Закон Республики Беларусь «О обороне» № 1902-ХІІ от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201902&p2={NRPA}>.

Закон РК «Об обороне и Вооруженных силах» от 07. 01. 2005 г. № 29-ІІІ ЗРК по состоянию на 11. 01. 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Regnom=7083.

Закон РК «О военном положении» от 5 марта 2003 г. Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 391. – №4. – Ст. 22 [Електронний ресурс]. – Режим ДОС-тупу: http://cvsi.kz/index.php?view=article&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&id=121%3A-q-q&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=78&lang=ru.

Закон РК «О мобилизационной работе и мобилизации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cvsi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=126%3A-q-q&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&Itemid=78&lang=ru.

Закон Республики Таджикистан «О обороне» от 4 ноября 1995 года № 208 (по состоянию на 29 декабря 2010 г.). Законодательство стран СНГ. Web-версия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=11300.

Закон Республики Таджикистан от 14 декабря 1996 г. № 316 «О вооруженных силах» (В редакции Закона РТ от 29.11.2000 г. №19, №31, 28.02.2004 г. №5, №21, 01.03.2005 г. №79, 25.07.2005 г. №108, 28.12.2005 г. №141, 05.03.2007 г. №225, 05.03.2007 г. №230) Законодательство стран СНГ. Web-версия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=9005.

Злобин Н. Грузия и Россия не определили свои национальные интересы. Новый регион [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nregion.com/print.php?i=8921>.

Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. Структура Вооруженных сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/struct1vs.html>; Belarmy. Інформаційно-аналитический портал. Історія і структура Вооруженных сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarmy.by/category/istoria-belarusi>.

Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. Военная карьера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/vv/vvcarier.html>.

Конституция Кыргызстана 2010 г. Правительство Кыргызской республики. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gov.kg/?page_id=263.

Конституция Российской Федерации. Текст. 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>; <http://constitution.garant.ru>.

Национальное собрание Республики Беларусь. Палата представителей. Законодательство. Комиссия по национальной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.house.gov.by/>, <http://house.gov.by/index.php/5544,,,0,,,0.html>.

ОДКБ превращается в аналог НАТО: Россия хочет создать в Центральной Азии ударную группировку // New ru.com – 2009. – 29 мая.

Основы военной политики Республики Беларусь. Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.

Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности Российской Федерации и Организации Североатлантического договора. Московская государственная юридическая академия. Кафедра права Европейского Союза, Центр права Европейского Союза. Synthy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eur_int_law/nato_rus_act.htm.

Партнеры НАТО в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120301_partners_central_asia_2011-ru.pdf.

Письмо Кабинета Министров Республики Беларусь от 12. 07. 1996 № 457 «Национальная программа привлечения инвестиций в экономику Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravoby.info/docum09/part32/akt32428.htm>.

Постановление Верховного Совета Беларуси от 13. 04. 1995 № 3728- XII «О проведении республиканского референдума по вопросам, предложенным Президентом Республики Беларусь, и мерах по его обеспечению». Белорусский правовой портал. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoby.info/docum09/part33/akt33605.htm>.

Постановление Президиума Верховного Совета Республики Беларусь от 13.04.1994 № 2943–XII « первоочередных мерах, направленных на реализацию Конституции Республики Беларусь». Белорусский правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoby.info/docum09/part34/akt34493.htm>.

Правительство Российской Федерации. Интернет-портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.government.ru/>.

Президент Республики Таджикистан. Официальный сайт. Законодательные акты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/67>.

Рособоронэкспорт. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://roe.ru/>.

Русский век. Портал для русских соотечественников за границей. Фонд «Москва-Севастополь» остался без средств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruvek.ru/?module=news&action=view&id=7256&theme=18>.

Савицкий Ю. В Варшаве обсудили новую концепцию НАТО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2341823.html>.

Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов об итогах выборов Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PRB-soob9.pdf>.

Тутубалина О. Торг уместен. Россия и Таджикистан могут поменять формат военного сотрудничества // Центральноазиатский портал. – 2009. – 21 августа.

Указ Президента Российской Федерации «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года». 12 мая 2009 года № 537. Текст [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

Федеральное собрание Российской Федерации. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.duma.ru/>.

Хантингтон С. О волне демократизации, их сущность и периодизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ualib.com.ua/br_7561.html.

Центральная избирательная комиссия Республики Беларусь. Сообщение Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов о результатах республиканского референдума 17 октября 2004 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Archive-Referenda-2004-Soob.pdf>.

Jane's World Armies [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.janes.com/products/janes/security/military-capabilities/world-armies.aspx>.

NATO Public Diplomacy Division 1110 Brussels – Belgium Synthy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nato.int-www.nato.int/ebookshop.

Military Technology [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.monch.com/C125779A003EAE64/Docname/INTERN_HomeEN;

The Military Balance 2010. — P. 175–176 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knigka.info/2010/06/18/the-military-balance-2010.html>.

The Military Balance 2006, 2008, 2010 / The International for Strategic Studies.- London, 2006, 2008, 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iiss.org/publications/military-balance/the-military-balance-2009/>

The Military Balance Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні (IISS) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iiss.org/>.

Зарубіжні джерела

Blank S. J. NATO Enlargement and the Baltic States:What Can The Great Powers do? – Nowember 18, 1997. – P. 3.

Blank S. The United States and Central Azia //Allison R. and Jonson L. Central Azian Security: The New International context / Royal Institute of International Affaires. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. – P. 127.

European Security Strategy. – 2003. – P. 3.

Global Trends 2025. A Transformed Wold.– Washington DC.Office of the director of National Intelligence, National Intelligence Concil, 2008.– 116 p.

Haine J. From Laeken to Copenhagen: European Defence: Core Documents 3. – Paris: European Union Institute for Security Studies. – 2003. – Chaillot Paper №. 57. – P. 178.

Hitch Ch., McKean R. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p.

Jane's Fighting Ships 1997–1998 pp. Боевые корабли. Jane's Information Group, 1999. Warship: Jane's Warship Recognition Guide by Keith Faulkner (Crevised and edited by Robert Hutchinson).

Mathews J. Power Shift // Foreign Affairs. – 1997. – Vol. 76. – Jan/Feb. – P. 51.

Morgenthau Hans, Thompson Kenneth. Politics Among Nations. – New York McGraw–Hill, 1985.

Pierson P. The Limits of Design: Explaining Institutional Origins and Change II Governance: An International Journal of Policy and Administration. – 2000. – № 4 (13). – P. 483.

Radwick B. Moder Armed Forces Planning. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.

Scurtu I., Almag D., Gogu A., Pavelescu I. Istjria Basarabiei de la mcepuri pana in 1994 // Editura Te Romania, Bucurejti, 1994. – P. 93.

The Military Balance 2010. (IISS – Військовий довідник) / The Internation Institute for Strategic Studies. – London 2010. – P. 176, P. 175, P. 188, P. 364, P. 365–366, P. 372.

The Military Balance 2008, 2010/ The Internation Institute for Strategic Studies. – London. 2008, 2010.

The Military Balance. – London: Routledge/IISS. 2008/ – P. 325.

The Military Balance 2002, 2003/ The Internation Institute for Strategic Studies, 2002. – London 2002. – P. 65–66.

The Military Balance 2005, 2007, 2008, 2009, 2010 /IISS (International Institute for Strategic Studies. London, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010.

ДОДАТКИ

Хронологія приєднання пострадянських республік,
членів СНД до програми НАТО «Партнерство заради миру»

№ з/п	Держава	Дата підписання
1	Республіка Молдова	16 березня 1994 р.
2	Республіка Грузія	23 березня 1994 р.
3	Азербайджанська Республіка	4 травня 1994 р.
4	Туркменістан	10 травня 1994 р.
5	Республіка Казахстан	27 травня 1994 р.
6	Киргизька Республіка	1 червня 1994 р.
7	Російська Федерація	22 червня 1994 р.
8	Республіка Узбекистан	13 липня 1994 р.
9	Україна	8 вересня 1994 р.
10	Республіка Вірменія	5 жовтня 1994 р.
11	Республіка Білорусь	11 січня 1995 р.
12	Республіка Таджикистан	20 лютого 2002 р.
	Прибалтійські республіки Латвія, Литва та Естонія до уваги не брались. Їх в НАТО прийнято найпершими у 2004 р. Їх період перебування у складі СРСР західні країни визнали періодом окупації	

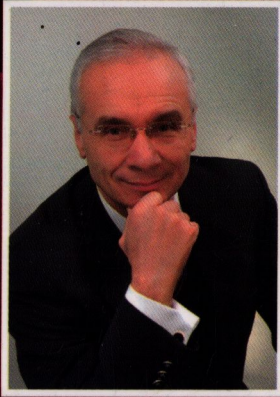
Хронологія участі Збройних сил України у миротворчих операціях 1992–2009 рр.

№ з/п	Період	Форма участі	Країна
1	1992–1995 рр.	Сили ООН з охорони	Територія колишньої Югославії
2.	грудень 1995 – грудень 1999 рр.	Сили виконання угоди (IFOR), Сили стабілізації (SFOR)	Боснія і Герцеговина
3.	квітень 1996 – січень 1998 рр.	Місія ООН	Східна Словенія
4	січень 1996 – лютий 1999 рр.	Місія ООН	Ангола
5	вересень 1999 – липень 2003 рр.	Міжнародні сили з підтримки миру в Косово (KFOR)	Косово
6	червень 1995 – березень 1999 рр.	Місія ООН превентивного розгортання	Македонія
7	грудень 1998 – березень 2001 рр.	Місія ОБСЄ з верифікації	Косово
8	січень-травень 1997 р.	Місія ООН	Гватемала (Мінугуа)
9	грудень 1994 – травень 2000 рр.	Місія ООН	Таджикистан
10	квітень 2000 – травень 2001 рр.	Спеціальна місія ООН	Афганістан
11	січень 1996 – грудень 2002 рр.	Місія ООН	Хорватія, півострів Плевлака
12	квітень – серпень 2003 р.	Гуманітарна місія	Кувейт
13	березень 2001 – грудень 2005 рр.	Місія ООН	Сьєрра-Леоне
14	1999 – грудень 2005	Місія ОБСЄ	Грузія
15	серпень 2003 – грудень 2008 рр.	Багатонаціональні сили, український миротворчий контингент	Ірак
16	липень 2000 – серпень 2006 рр.	Тимчасові сили ООН	Ліван
17	листопад 2004 – липень 2008 рр.	Місія ООН	Ефіопія, Еритрея
18	серпень 2001 – червень 2009 рр.	Місія ООН	Грузія

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Список умовних позначень.....	5
ВСТУП.....	9
Розділ 1. Теоретичні витоки, обґрунтування напрямів та основи методології дослідження військової безпеки на пострадянському просторі. Історіографічний огляд основних наукових публікацій з теми та джерела дослідження.....	17
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження національної та військової безпеки.....	17
1.2. Пострадянська історіографія та джерельна база з питань військової безпеки.....	22
Розділ 2. Державні заходи із забезпечення військової безпеки колишніх радянських республік після розпаду СРСР.....	45
2.1. Розпад СРСР. Проголошення незалежності радянських республік.....	46
2.2. Проголошення незалежності Росії, України, Білорусі, Молдови та їх репрезентація на міжнародній арені.....	56
2.2.1. Військовий потенціал Російської Федерації.....	58
2.2.2. Формування військово-оборонного комплексу незалежної України.....	78
2.2.3. Білоруська система військово-політичної захищеності після 1991 р.....	132
2.2.4. Молдова та Придністровська республіка – 20-річний невирішений конфлікт на фоні військово-політичного протистояння.....	149
2.3. Роль прибалтійських республік у формуванні єдиного безпекового простору.....	160
2.3.1. Литовський приклад побудови військової безпеки у пострадянський період.....	161
2.3.2. Естонська державна військова безпека і оборона.....	173
2.3.3. Латвійський військово-оборонний потенціал.....	182
2.4. Військово-політичне протистояння на Кавказі та пошук компромісу.....	191
2.4.1. Азербайджан – військова безпека за принципом достатньої оборони.....	192
2.4.2. Вірменія – член ОДКБ, що гарантує її військову безпеку.....	202
2.4.3. Грузія на шляху до НАТО.....	213
2.5. Забезпечення військової безпеки республіками Центральної Азії в умовах вибору між Сходом та Заходом (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Киргизстан).....	226

2.5.1. Казахстан – регіональний лідер Центральної Азії.....	228
2.5.2. Узбекистан перед стратегічним вибором.....	243
2.5.3. Таджикистан – маленька країна, яка протистоїть глобальним проблемам.....	254
2.5.4. Туркменістан – нейтральна держава.....	268
2.5.5. Киргизстан – повернення на російську орбіту.....	279
Розділ 3. Ефективність сучасних міжнародних військово-політичних безпекових організацій у боротьбі з сучасними загрозами.....	295
3.1. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) як запорука ефективності військової безпеки країн-учасниць.....	295
3.2. Міжнародні, європейські, євразійські та регіональні колективні системи безпеки (ООН, ЄС, РСАП, ЄОА, РЕ, ОБСЄ, ОДКБ, СНД, ГУАМ, ШОС, Організація Чорноморської військово-морської співпраці, ОЧЕС, КІС, ЛІС, ОІК) та участь у них пострадянських республік.....	301
ВИСНОВКИ.....	319
Список літератури.....	324
ДОДАТКИ.....	373

Левик Богдан Степанович

Народився 1956 р. у Львові.

Закінчив Львівський медичний інститут (1984 р.) та Львівський національний університет імені Івана Франка, юридичний факультет (1995 р.). Проходив службу в МВС України (1985–2008 рр.), спеціалізувався на розвідувальній та інформаційно-аналітичній роботі.

Стажувався у Великій Британії, Туреччині, Хорватії.

Кандидат історичних наук (2010 р.), полковник запасу, провідний науковий співробітник кафедри історії України та етнокомунікацій Національного університету «Львівська політехніка». Автор 36 наукових праць в українських фахових виданнях та монографії з військової історії та національної безпеки (у співавторстві). Учасник 16 міжнародних науково-практичних конференцій.

Бере участь у науково-дослідницькій роботі за державними бюджетними темами «Сучасне громадянське і суспільно-політичне забезпечення національних інтересів України за міжнародними стандартами», «Формування об'єднавчих програм українських політичних партій та об'єднань в умовах багатопартійності» (2007–2012 рр.) Досліджує військову політику, сучасні системи забезпечення національних інтересів.

Основна сфера наукових інтересів: військова історія, політологія, міжнародні відносини, юриспруденція, національна безпека та оборона.

ISBN 978-617-607-400-7

9 786176 074007 >